Валерій
СОЛДАТЕНКО

Проект «УКРАЇНА»

1917–1920 рр.

Постаті

Харків
«ФОЛІО»
2011

ДОЛІ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ І СУЧАСНА УКРАЇНА

Видатний російський філософ Семен Франк надзвичайно чітко визначив суть будь-якої революції і це визначення, на мою думку, однаково актуально як для подій вже майже вікової давнини, так і для нашого сьогодення. За словами автора пророчих «Крушения кумиров» и «По ту сторону «правого» и «левого»: «Всякая революция обходится народу слишком дорого, не окупает своих издержек; в конце всякой революции общество, в результате неисчислимых бедствий и страданий анархии, оказывается в худшем положении, чем до нее, просто потому, что истощение, причиняемое революцией, всегда неизмеримо больше истощения, причиняемого самым тягостным общественным строем, и революционный беспорядок всегда хуже самого плохого порядка. Революция есть всегда чистое разрушение, а не творчество. Правда, на развалинах разрушенного, по окончании разрушения или даже одновременно с ним, начинают действовать и восстановляющие творческие силы организма, но это суть силы не самой революции, а скрытые, сохраненные от разрушений живые силы; и то, что они творят, всегда совсем не похоже на то, к чему стремились силы революции, во имя чего затевалась и подготовлялась революция. Эти живые силы не порождены революцией и даже не освобождены ею; как все живое, они имеют органические корни в прошлом, действовали уже при «старом порядке», и как бы затруднено ни было тогда их действие, оно во всяком случае не менее ослаблено разрушением и пустотой, причиненными революцией. Поэтому телеологически при обсуждении осмысленности действий, планомерно направленных на улучшение, всякая революция должна быть признана бессмыслицей и потому преступлением. Как бы тягостен ни был какой-либо сложившийся общественный

порядок, как бы ни задерживал он творческого развития народной жизни, он имеет преимущество живого перед мертвым, бытия перед небытием; как бы медленно и болезненно ни шло произрастание новых форм жизни в лоне старого, сохранение этого лона всегда лучше отрыва от него и его разрушения».

Розвиваючи думку Семена Людвиговича варто додати, що революція — це не тільки і навіть не стільки крах держави, катастрофа суспільства та злам усталеної системи соціальних відносин. Перш за все це ментальний злам свідомості цивілізаційного масштабу, що дається взнаки ще не одному поколінню. При цьому ментальний злам має зовсім не абстрактно-теоретичний характер — він «залізом та кров'ю» проходить по долям живих людей, а не ходульних абстракцій з брошур та прокламацій. І першими жертвами революційного Молоху стають саме ті, хто викликав криваве чудовисько з небуття та гордо став поряд з ним. А викликаний революціонерами «звір з безодні» однаково байдуже, подібно булгаківському Абадонні, знищує як своїх, так і чужих (чи точніше, для нього немає своїх та чужих).

Це абсолютно незламний закон всіх революцій в історії людства, що діяв як по відношенню до жирондистів, монтаньярів та якобінців Великої (перш за все, за кількістю невинних жертв) французької буржуазної революції, так і для подій на Україні 1917—1920 років (знову згадується наш великий письменник: «Велик был год и страшен год по Рождестве Христовом 1918, но 1919 был его страшней»).

Захоплююча книга Валерія Солдатенка, що є чудовим зразком високопрофесійної та вишуканої історичної персоналістики ще раз підтверджує згаданий історичний «закон відплати». Підтверджує, незважаючи на позицію автора для якого революція не є завжди безперечним злом — навпаки з класичних марксистських позицій він розглядає її як необхідний етап історичного розвитку. Однак абсолютна об'єктивність автора, відсутність нав'язування ідеологічних уподобань дає можливість читачам самім побачити трагічну долю провідних діячів української революції (яку, звичайно, не можна розглядати у відриві від революційних процесів на всій території колишньої Російської імперії та інших європейських країн), що заплатили смертю, вигнанням та зламаними долями за свої вільні чи невільні помилки.

В монографії на базі величезного масиву архівних та інших джерел (значна частина з яких вперше введена до наукового обігу) талановито показуються постаті політичних діячів революційного лихоліття, які раніше були просто прізвищами з визначенням їх політичної приналежності. Значна частина з них — люди високообдаровані, які без сумніву, змогли б внести значний внесок у культуру, науку чи ту ж політику (але не руйнівного, а еволюційного напрямку). Однак всі здібності, щирі душевні пориви, молодість (а революція творилася переважно людьми молодими), інколи й саме життя було кинуто в жертовний вогонь революції. Здалеку він бачився полум'ям спокути, але насправді виявилося що за сяйвом ідей революційного звільнення стоїть все той же страшний Молох, для знищення котрого й робили революцію.

Але, при цьому їх миттєвий за мірками історії спалах був надзвичайно яскравим. Яскравим в першу чергу естетично. Адже інколи, як це не жахливо, ззовні естетичною буває навіть страшна катастрофа і ми, не думаючи в цю мить про людські страждання, можемо, наприклад, милуватися шедевром Карла Брюлова «Останній день Помпеї». І якщо погодитись з напівфаталістичним переконанням Наполеона Бонапарта, що «світом керує випадок», то мабуть можна погодитися і з думкою непочутого пророка (і одночасно ненависника) майбутніх революційних бурь Костянтина Леонтьєва про те, що єдиним вічним і об'єктивним критерієм в історії є естетичний…А за цим критерієм описувані у книзі постаті безсумнівно заслуговують високої оцінки.

Ще один вічний урок який необхідно винести із представленого дослідження революційної доби той, що політики які вважають мільйони своїх співвітчизників «неправильними» («прихильниками старого режиму», «контрреволюцінерами», «ворогами народу», «антинаціональними силами», «російськомовними манкуртами», «яничарами» et cetera — кожна епоха має свою людоненависницьку лексику) рано чи пізно опиняються в ситуації, коли й до них застосовують ту ж саму систему координат. Тому, якщо революції чомусь й вчать, то перш за все наступному — ніякі ідеологічні фантоми не можуть бути важливішими за звичайні права звичайних людей. Останні хочуть не так вже й багато — не бути об'єктом то-

талітарної уніфікації з боку держави, вільно користуватися рідною мовою, ходити в свою церкву тощо. Коли б «полум'яні революціонери», які в більшості своїй були щиро відданні обраним ідеологемам, це вчасно зрозуміли, то не довелося би ще одному нашому всесвітньо відомому земляку — Максиміліану Волошину написати вже у сталінські часи трагічні рядки:

Революция губит лучших,
Самых чистых и самих святых,
Чтоб, зажав в тенетах паучьих,
Надругаться, высосать их.

Ще я не можу не сказати кілька слів про автора, якого знаю багато років не тільки як одного з найбільш фахових і чесних українських істориків. Валерій Федорович ніколи не боявся писати те, що думає, а не лакейські виконувати на «історичному фронті» вказівки згори. Він був незручний у радянську добу, коли комуністично-правовірні колеги (які пізніше всі, як один, оспівували бандерівських злочинців проти людства та інше сміття історії) підозрювали його у недостатній відданості «керівним та направляючим» ідеям КПРС. Він став незручним і при владі майданних заколотників, коли відмовився поступатися своєю совістю вченого і готувати антиросійські фальсифікації про масовий голод 1932—1933 років як геноцид українського народу. Не буду казати очевидного — як дорого зараз коштує зберегти честь дослідника, зберегти «душу живу» і як мало хто це міг зробити, відмовившись продатися вельможним покупцям за гроші та посади.

З історичною концепцією, в тому числі поглядом на революційний час, автора можна погоджуватися чи ні, розділяти його світогляд чи дискутувати, але праця професора Валерія Солдатенка дає вагомий привід замислитися над нашим минулим, а значить й майбутнім.

Дмитро Табачник,
доктор історичних наук

ВСТУП

Найвище покликання науки — прагнути збагнути сутність світу, закономірності його розвитку в усьому нескінченному різноманітті проявів. Завдання гуманітарного сегмента перманентно нагромаджуваних наукових знань — намагатись максимально наближатися до реалізації означеної мети щодо сенсу і змісту суспільного життя. Особлива роль тут належить історичній науці, представники якої мають зосереджувати зусилля на вивченні, поясненні, оцінці суспільних явищ, тенденцій і процесів.

Своє призначення історична наука часом виконує ефективно і якісно, а часом — незадовільно, навіть деструктивно. Втім, останнє швидше стосується не науки як такої (у строгому розумінні слова), що просто не може нести в собі негативного заряду, а її корисливого використання на догоду певним інтересам і розрахункам. Тоді тінь сумнівів, недовіри падає на всю історичну галузь знання, на всі спродуковані в її «цеху» публікації — від документальних видань і серйозних монографій до газетних реплік. В емоційному запалі нерідко доходить до твердження, що історикам взагалі не під силу «докопатися» до справжньої істини, а відтак вони без кінця перелицьовують свої праці (з підручниками включно), вдаються до безсоромних маніпуляцій фактами, документами, тобто незмінно фальсифікують знання про минуле.

Гносеологія цього феномена сама по собі не надто складна. Кожне нове покоління істориків цілком виправдано «переписує історію», намагаючись з позиції найновітніших наукових досягнень і надбань досвіду переоцінювати вдіяне й пережите попередніми поколіннями. Однак до цього природного про-

цесу незмінно долучаються сили (передусім — політичні), які прагнуть так препарувати, подавати наукові дані, не зупиняючись перед їх свідомим спотворенням, щоб одержати вигоду. В умовах розшарування суспільства в полі їх впливу опиняється чимало тих, хто фахово займається історією (у наукових закладах, вузах, школах, засобах масової інформації тощо), її пропагандою. В результаті грань між суто науковими дослідженнями і кон'юнктурними публікаціями на історичну проблематику істотно розмивається, породжуючи у пересічного читача обурливі рефлексії, однак не даючи йому скільки-небудь надійних, перспективних орієнтирів, деформуючи масову свідомість.

Одним із наочних прикладів тут можуть слугувати ставлення до таких іманентних природі людського суспільства проявів як революції. Якщо ще не так давно в працях радянських істориків революції поставали як невідворотна закономірність розвитку, як «локомотиви історії», як природний шлях кардинальних прогресивних якісних зрушень, то нині дедальшого поширення набувають зовсім протилежні висновки й оцінки. Революції зображуються, тлумачаться як зло, нещастя, невмотивована кара, криваві випробування, які випадають знедоленим народам, націям (передусім, звісно, українцям). «Списуючи» на їх рахунок практично всі попередні невдачі й наявні проблеми, політичні лідери наперебій запевняють електорат у тому, що вони більше революцій не допустять (не варто тут вдаватися у безпредметні дискусії з тими, хто не розуміє, що подібні феномени непідвладні суб'єктивним бажанням і впливам).

У подібного роду умоглядних конструкціях і схемах революціонери постають страхітливими монстрами, які начебто не мали ніякої іншої мети, як оманно заводити суспільство у глухі безвиході, супроводжувані ріками людських сліз і морями крові. Саме так узагальнююче виглядає домінантна точка зору сучасних істориків щодо натхненників, організаторів, провідників революцій середини XVII століття і 1917 —1920 рр. в Україні. Як то не прикро констатувати, але на сьогодні не можна назвати жодної особистості, політичного, державного діяча

означених періодів, які б не зазнали брутальних критичних нападок. Звісно, було б зовсім невиправдано намагатися зображати лідерів обох революцій лише в світлих тонах, з апріорі позитивними оцінками. Однак наукова об'єктивність вимагає підходити до кваліфікації вдіяного тією чи іншою мірою особистістю неупереджено, ретельно зважуючи кожен її крок, лінію поведінки з позицій інтересів нації, соціуму, перспектив суспільного прогресу. Надзвичайно важливо при цьому враховувати, наскільки реалістичними могли бути інші, альтернативні варіанти дій, не підміняти конкретно-історичні обставини і результати абстрактними, загальними міркуваннями. Для правильних історичних оцінок важливо мати на увазі не те, що той чи інший політичний, громадський діяч не зміг зробити, порівнюючи зі своїми наступниками, а на що він спромігся щодо попередників. Не зайве у ряді випадків вдаватися і до історичних паралелей, які здатні допомогти наочніше уявити рівень складності обставин, у яких доводилось приймати й проводити в життя конкретні рішення.

Пропонований збірник біографічних нарисів має на меті дати читачеві концентровану інформацію про реальний внесок найпомітніших діячів революційної доби 1917—1920 рр. у розвиток подій, їх реакцію на виклики часу. Всі вони залишили достатньо рельєфний слід у житті нації. Їх прізвища фігурували в сотнях і тисячах важливих, іноді — справді доленосних документів, а від позицій, вчинків і дій багато в чому залежав вектор розвитку великого європейського народу на одному з переламних рубежів вітчизняної історії.

У цій книзі подані короткі матеріали про когорту тих, хто стояв біля витоків відродження нації, розробляв платформу Української революції, керував її втіленням в життя, очолював політично-координаційний центр національної державності, — М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського, Д. Дорошенка, П. Христюка, С. Голубовича, М. Порша. Серед тих, хто намагався протиставити республіканськo-демократичному (народоправному) варіанту державотворення гетьманську альтернативу, особлива роль була відведена П. Скоропадському і Ф. Лизогубу, яким присвячено окремі розповіді.

Значне місце в подіях революційної доби посідає період Директорії УНР, коли, поряд з деякими вже названими особистостями, на перші ролі вийшли С. Петлюра, М. Шаповал, В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович. Західно-Українську Народну Республіку найбільш яскраво репрезентують К. Левицький і Є. Петрушевич.

Поряд із національно-визвольними і державотворчими процесами всі чотири означені роки у тісному зв'язку і взаємопереплетенні з ними розвивалася соціальна революція, на вістрі якої в Україні знаходились більшовики, націонал-комуністи Ю. Медведєв, Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник, Ф. Сергєєв, Г. П'ятаков, Е. Квірінг, С. Косіор, Х. Раковський, Г. Петровський. Без з'ясування їх ролі у тогочасних подіях особистісний зріз проблеми залишався б неповним.

І, зрештою, апогеї соціального і національного протиборства значною мірою віддзеркалилися в діях і долях воєначальників армійських формацій різних політичних таборів — А. Денікіна, Н. Махна, П. Врангеля, М. Фрунзе.

Об'єднані в одному виданні нариси про названих особистостей, гадається, дають змогу придметніше уявити сутність і динаміку тогочасних подій, максимально унаочнити тенденції, зміст, характер боротьби, одержати додаткові аргументи щодо історичних результатів буремного часу. Та найголовніше, є додатковий шанс ще раз неупереджено поглянути, а то й розібратися, у ролі суб'єктивного чинника — окремого індивіда у суспільному поступі.

* * *

При підготовці біографічних нарисів, цілком природно, головний акцент робився на з'ясуванні позицій кожного з тогочасних діячів, на персональному їх внеску у революційну справу, розв'язання нагальних питань суспільного розвитку. Однак при цьому зверталася увага і на ті аспекти життєвого досвіду у дореволюційний час (а відповідні сюжети свідомо розширювалися), які допомагають краще зрозуміти орієнтації, ідейний багаж учасників подій 1917—1920 рр. Рівною мірою збільшувалася питома вага матеріалів про післярево-

люційний час, якщо вони органічно, «генетично» виявлялися поєднаними з буревійною добою, стали прямим продовженням справ тієї чи іншої особистості в умовах, шлях до яких прокладався їхніми ж стараннями та зусиллями у попередні роки. Особливе місце відводилося характеристиці творчого, передусім історіографічного спадку діячів революційного часу. Такий елемент дає додаткову можливість відтворювати внесок кожної особистості у прогресивний поступ не лише, так би мовити, безсторонньо і «з боку», а й через власні оцінки учасників подій, мати в результаті змогу проникнути в мотивацію тих чи інших кроків, вчинків, поведінки, визначеніше, точніше співвіднести задуми, реалії та осмислення вчиненого на одному з переламних рубежів вітчизняної історії.

До кожного з нарисів додається коротка бібліографія праць (звісно, при їх наявності) видатних особистостей революційної доби, яка краще за що б то не було інше засвідчує їх справжній рівень інтелекту, ерудиції, значною мірою демонструє їх творчий потенціал.

Подаються також і основні публікації, знайомство з якими може тією чи іншою мірою збільшити обсяг знань про діячів 1917—1920 рр.

Назви нарисів у більшості запозичені з творів, висловлювань тих особистостей, кому присвячені відповідні сюжети, або з оцінок інших діячів – колег чи, навпаки, суперників. У багатьох випадках вони можуть слугувати повноцінними епіграфами до подвижницького життя, справді історичних діянь «героїв» пропонованих матеріалів.

«Я САМ ПРИЙШОВ ДО ПОЛІТИКИ ЧЕРЕЗ ІСТОРІЮ, І СЕЙ ШЛЯХ ВВАЖАЮ НОРМАЛЬНИМ»

(Михайло Сергійович Грушевський)

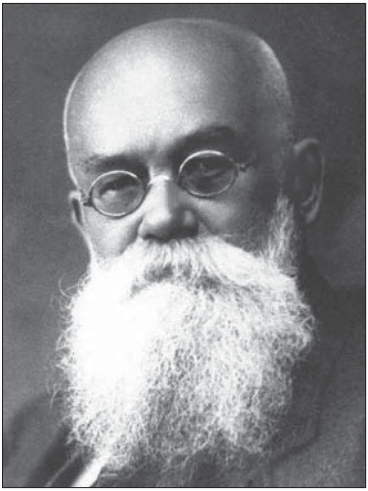

Визначний науковець, неперевершений літописець української історії, громадський і політичний діяч народився 17(29) серпня 1866 р. в Холмі (нині — Польща). Походив він з давньої, відомої з XVIII ст., але бідної родини Грушів (пізніше — Грушевських), що проживала в Чигиринському повіті на Київщині. Його батько — Сергій Федорович — здобув вищу духовну освіту, але, не прийнявши освячення, вдався до педагогічної діяльності, був автором популярного в Росії підручника слов'янської мови, викладачем греко-католицької гімназії у Холмі. Мати — Глафіра Захарівна Опокова (Опоцкевич) — теж була з роду священиків на Київщині.

Сім'ї довелося чимало змінювати місця помешкання: Кавказ, Ставрополь, Владикавказ. Відірваний від українського ґрунту, юний Михайло з жадобою сприймав будь-що українське: мову, пісню, звичаї. Особливий вплив тут справили численні батькові оповідання, які він із захопленням слухав. Навчаючись у Тифліській гімназії, перечитував усе, що тільки можна було знайти в місцевих бібліотеках, про Україну. Мріяв стати українським літератором, почав писати художні твори і деякі з них надрукував. Поступово переважив інтерес до української історії.

Під час навчання на філологічному факультеті Київського університету (1886—1890 рр.) особливого впливу зазнав від професора В. Антоновича. Уже студентом Михайло Грушевський не лише видрукував ряд наукових статей, але й підготував кілька солідних високопрофесійних праць.

Як досить зрілий фахівець був рекомендований на створювану кафедру української історії Львівського університету. 1894 р. захистив магістерську дисертацію і почав читати лекційні курси, поринув у активну громадсько-наукову, організаційно-публікаторську роботу.

Редагував «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (публікував у них численні власні наукові розвідки), а з 1897 р. очолив і саме товариство, започаткував окремі серіали — «Джерела (Жерела) до історії України-Руси», «Етнографічний збірник» та ін. Багато працював у різних архівах Росії, Австро-Угорщини, заснував Археографічну комісію.

У цей час дуже зблизився з І. Я. Франком, з 1898 р. вони спільно редагували «Літературно-науковий вісник».

Задумавши ще в юнацькі роки підготувати фундаментальну історію України, з 1897 р. почав видавати «Історію України-Руси» (до 1906 р. вийшло в світ п'ять томів, частину з них (І—ІІІ) перероблено наново й видано вдруге, в тому числі німецькою мовою). В 1904 р. видав стислий «Очерк истории украинского народа» російською мовою.

Писав постійно публіцистичні статті для періодичних видань Росії, намагаючись привернути увагу до українського питання, популяризувати українську історію. Деякі з них згодом увійшли до збірки «Освобождение России и украинский вопрос». Науковою і громадсько-політичною діяльністю М. Грушевський нажив собі чимало ворогів як в Росії, так і в Австро-Угорщині, в тому числі (і, природно, особливо) серед поляків. Підтримуючи то народовців, то їх суперників, вважався сепаратистом, самостійником. На Наддніпрянщину міг в ті роки приїжджати здебільшого нелегально.

З 1906 р. діяльність М. С. Грушевського переноситься до Києва, де відтоді видається і «Літературно-науковий вісник», до кожної книжки якого Михайло Сергійович вміщував статті з українського життя, зібрані потім в окремий том «З біжучої

хвилі». Входив до редакції щоденника «Рада». В 1907 р. був обраним головою щойно створеного Українського наукового товариства.

В 1911 р. двома виданнями вийшла дуже схвально зустрінута «Ілюстрована історія України». До початку імперіалістичної війни встиг випустити ще три томи «Історії України-Руси», а значну частину праці перекласти і видати окремими випусками російською мовою.

В 1913 р. після чергових ідейних суперечок з галицькими націонал-демократами Михайло Сергійович зрікся керівництва і редакторства в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, а також вирішив облишити кафедру в Львівському університеті.

Здійсненню нових численних наукових проектів у Києві зашкодила Перша світова війна. Перебуваючи на відпочинку в Карпатах (Криворівня), Михайло Сергійович з початком військових дій не міг повернутися ні до Києва, ні до Львова. Довелося добиратися додому через Відень — Італію — Румунію. Проте, коли дістався в середині листопада 1914 р. до Києва, був заарештований. Хоча труси і в Києві, і в Львові жодних обтяжуючих аргументів не дали, М. Грушевського в лютому 1915 р. було призначено до висилки етапом до Сибіру. Проте клопотаннями петербурзьких знайомих з Академії наук (передусім академіка А. Шахматова) місце заслання було змінено спочатку на Симбірськ, з осені 1915 р. — на Казань, а роком пізніше — на Москву. Перебуваючи під наглядом поліції, позбавлений прав педагогічної діяльності, М. Грушевський «відводив душу» в інтенсивній науковій роботі. Інколи щастило вміщувати і статті до російських газет, в яких робились спроби боронити українську справу, оскільки під час війни посилилися шовіністичні атаки на українство, на його домагання.

Заслання перервала Лютнева революція. Обраний заочно головою Центральної Ради, М. С. Грушевський телеграмою був викликаний до Києва, куди й прибув 13 березня. Щоправда, по дорозі з Москви його спіткало нещастя. Загорівся залізничний вагон, в якому їхав Грушевський з родиною, і не вдалося врятувати численні рукописи, книги, що їх віз вчений додому.

Обрання Михайла Сергійовича головою Центральної Ради було, звичайно, визнанням, передусім, його величезних нау-

кових заслуг, його беззастережного авторитету в колах українства. Очевидно, вибір в цілому був вдалим. Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Михайло Сергійович напише: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути проведений відповідно широко».

Звичайно, цитується лише перша частина наведеної думки, хоч не менш знаменна, варта уваги, практичного застосування і друга її частина як досить повчальний висновок — урок видатного вченого, мислителя, що з волі обставин змушений був стати біля державного, політичного керма корабля в розбурханому океані революції.

На початку 1917 р. крупних, беззастережно впливових особистостей-проводирів український рух ще не висунув. Можна стверджувати, що Лютнева революція захопила його лідерів значною мірою зненацька. Незважаючи на ясність стратегічної, кінцевої мети цього руху, його керівники не мали скільки-небудь чітких орієнтирів на найближчу перспективу, не оформили в конкретну політику лозунги, свої чергові кроки. Для теоретичного обґрунтування тогочасного, нагального політичного курсу М. С. Грушевський був, мабуть, порівняно найбільше підготовленим.

Ґрунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, його інтересів, вражаюча працездатність, як і інші видатні потенційні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів, здійнятих на гребінь потужною революційною хвилею. І якщо до недоліків керівництва Центральної Ради можна віднести відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак бажаної політичної волі, належної настирливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою властиво професійним політикам), а натомість являлись, як багатьом здавалось, надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. Грушевського як теоретика Української революції навряд чи кому було дано. Тому зовсім не вмотивованими, несправедливими слід визнати пізніші закиди декого з його колег, які вважали, що замість того,

щоб якомога швидше охоплювати справи Центральної Ради та нації і народжуваної державності, професор-академіст безпосередньо на відповідних засіданнях пописував брошурки, здійснював коректуру верстoк і т. п.

Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для Української революції важливіше, ефективніше. Проте незаперечне одне: написані професором М. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, запліднили український рух конкретною програмою, лозунгами боротьби в революції, стали стрижнем, каркасом концепції Української революції.

Між тим, сам Михайло Сергійович в автобіографічних спробах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було це становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене і автором українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками і погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути в міру того, як приходилося вирішувати ріжні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Ген. Секретаріату».

Нині важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль, свою політичну вагу в подіях 1917 р. Де б він не виступав — у Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах, — його сприймали як найвпливовішого українського діяча.

Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштовували гучні овації. І, очевидно, якнайбільше визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорськи «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи

імпозантність вигляду, як адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу.

Його позиція, звичайно, визначала спрямованість, зміст схвалюваних документів.

Тому-то за весь час існування Української Ради жодного разу не виникало питань про можливість заміни М. С. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський конгрес (6—8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю обрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду на власне бажання. Сам він про це написав так: «В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але ріжні партії настоювали на тім, що моє уступленє збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі України). Через те зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений».

Отож, цілком впевнено можна свідчити про надзвичайно великий, майже абсолютний вплив М. Грушевського на Центральну Раду. Інша річ, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до застосовуваних професійними політиками владних засобів.

Характерною і, очевидно, привабливою особливістю Української революції, зокрема, було те, що на чолі її опинилися справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, «розумовий» вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926 р.), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з притаманною йому вродженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрою Грушевський був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі» й окремі брошури. («Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її універсали».)

Друкував також науково-популярні річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Симбірську і Казані. — *В. С.)*, «Переяславська угода України з Москвою») та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала».

Можна зрозуміти, чому в 1926 р., коли вже був радянським академіком, членом президії Академії наук Радянської України, Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917—1918 рр., натомість наголошував начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною. Згадані брошури, разом з публікаціями в періодиці, якраз і склали теоретичну основу, сумарно обґрунтували політичну концепцію Української революції.

Майже всі згадані брошури (обсяг їх звичайно близько друкованого аркуша — 16—30 сторінок) було видрукувано в друкарні товариства «П. Барських» в Києві. Деякі вийшли двома виданнями — «Звідки пішло українство і до чого воно йде» — і навіть трьома — «Якої ми хочемо автономії і федерації» (не кажучи ще про віденське видання). Вони коштували дуже дешево і були надзвичайно поширеними в 1917 р., мали безперечний вплив на формування світогляду, політичних переконань широких кіл українства.

Названі брошури М. С. Грушевського зовсім не є бажанням вченого зайвий раз відточити перо в улюбленій справі, обнародувати додаткові праці (один з дійових рушіїв самого існування будь-якого науковця). Це популярні за формою викладу і дуже глибокі за змістом, логічно ув'язані в чітку систему висновки, узагальнення мислителя, які надавали відповідь на найнагальніші питання тогочасного життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства.

Найвидатніший історик прагнув якнайшвидше дати пересічному читачеві відповіді на питання, в яких мав вільно орієнтуватися кожен українець: про минуле народу, про те, як він потрапив у залежність від інонаціональних поневолювачів, про

природні права українців, про реальні можливості національного руху, про механізми досягнення стратегічної мети.

Ідеї, запропоновані головою Центральної Ради, з блискавичною швидкістю перетворили його на, безумовно, найвпливовішого, найпопулярнішого діяча. Це підтверджувалося не лише фактами практично одностайного обрання М. Грушевського почесним головою тисяч найрізноманітніших зібрань — від загальнонаціональних київських до невеличких колективів у найвіддаленіших куточках України. Однак значно важливішим за атрибутивні моменти було повсюдне і практично одностайне схвалення резолюцій, в основі яких лежали сформульовані і ретельно аргументовані визначним вченим політичні положення. За короткий час політично активна частина суспільства — українські партії, різні громадські організації і широкі верстви населення, що до них примикали, згуртувались на одній політичній платформі, виражаючи гасла М. Грушевського як свої власні, як вимоги всього національно-визвольного руху, всього народу.

Це стало справжнім торжеством ідеології Української революції, яка не «накидалась зверху» суспільній свідомості, а органічно сполучалась з нею, оформляла у чітке бачення перспективи ті настрої, які визрівали в глибинах українського суспільства. Побіжно зауважимо, що тим самим М. Грушевський зробив надзвичайно вагомий внесок у формування висхідних підвалин модерної політичної нації.

Якщо провести градацію політичних пріоритетів, що постали перед українським проводом з початком Української революції, то на перше місце, поза сумнівом, можна поставити завдання розвитку національної свідомості українства. Адже впродовж століть офіційною пропагандою великодержавники домагалися не лише того, щоб із лексикону був витіснений термін «Україна», «українці», а й того, щоб цілі покоління нашого народу не усвідомлювали свою належність до осібної нації, яка мала власну багату історію, мову, культуру, вікові традиції, в тому числі — у державотворенні. І перш ніж підіймати такі покоління до масштабної цілеспрямованої дії, до відродження нації у всіх

сферах буття — економіці, політиці, духовному житті, слід було переконати їх (цих людей) у тому, що вони мають такі ж права на всебічний розвій, як і всі їхні сусіди, як взагалі всі інші етноси, що вони можуть посісти гідне місце серед інших, які не мали штучних гальмівних чинників у своєму цивілізаційному поступі.

У перший місяць перебування в Україні Михайло Сергійович основну увагу сконцентрував на питаннях закономірності вибуху українського руху після повалення самодержавства, на аналізі перших його конкретних кроків і документів, на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу 6—8 квітня 1917 р., на з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях. Він видрукував цикл статей у газеті «Нова Рада», які невдовзі зібрав у брошуру «Вільна Україна».

У майбутньому голова Центральної Ради не раз повертався до порушених з початку революції найважливіших проблем, пропонуючи до наступних публікацій логічно дібрані групи питань.

Праця «Хто такі українці і чого вони хочуть» розпочинається словами: «В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються деякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи сі запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за сі останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством».

Учений і політичний діяч дуже переконливо і доступно виклав основні віхи української історії, процес формування українського етносу, який дійшов завершальної стадії перетворення в націю, показав, хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, які проживають в Україні.

Вбачаючи головну причину суспільної активності українства у довготривалому гнобленні російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми, — це воля, свобода, право самим розпоряджатись своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі», — писав М. Грушевський.

Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених в Лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючись на те нічійного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з однієї віри у другу».

Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання».

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це

питання теж належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, *тільки з вибору народного!* (виділено М. Г. — *В. С.)* Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

...Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою».

М. Грушевський пропонував відразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім, запровадження демократичної виборчої системи на основі чотирьохчленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив».

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувались не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, але й у затяжних дискусіях усередині самого руху, зокрема із самостійницькими елементами. «Українці хочуть, — писав М. Грушевський, — щоб у тій

республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану».

Виходячи з об'єктивного становища, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звичайно, передбачити наперед всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, установлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки».

Слід було подбати про те, щоб надалі виключити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їх згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країв. «Українці добиваються того, — наголошував Михайло Грушевський, — щоб Україною всією правили виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючись ні в кого ухвали та підтвердження,

крім свого народу — питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!»

Очевидно, варто ще раз підкреслити, що концепція Української революції не обмежувалась лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівництва українського руху, а й виступав як наріжний, відправний при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавались до ретроспективного аналізу.

В урочистій промові з нагоди першої річниці Центральної Ради, яку виголосив М. Грушевський 20 березня 1918 р., він підкреслив: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — це інтереси трудящих мас».

Ця теза ще більше посилювалася, конкретизувалася в газетних публікаціях 1918 р., що склались, урешті, в брошуру програмового характеру «На порозі Нової України». Здавалось би, добра обізнаність з першими результатами соціалістичного експерименту у його більшовицькому варіанті могла викликати у палкого прихильника реформістської політики певні сумніви, принаймні перестороги. Однак М. Грушевський і в той час засвідчує принципову відданість обраному Українською революцією курсу, не зрікається кінцевої соціалістичної орієнтації. «Нашій народній державі, — пише він, — ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведеннє й поглибленнє правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожнім новім щаблю нашого життя».

Голова Центральної Ради був твердо переконаний, що реформи, які становлять зміст Української революції, носять, зрештою, саме соціалістичний характер. Він ще і ще намагався довести: «Будуючи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»

Політичні гасла, у які відливалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство діставало змогу свобідно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде іти об'єднання людності України без ріжниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності».

Отже, сутність стратегічної мети, сутність політичної платформи, на яких у 1917 р. згуртувалося політично активне українство, були гранично чіткими і ясними: українці не мають бажання ні від кого відділятись, відмежовуватись — «вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порядкувати справою краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без загрози таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й впевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань з боку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцій».

Як вчений-аналітик, що блискуче володів знанням світового досвіду, М. Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти.

Чітка, струнка, логічна, аргументована, переконлива, розрахована на втілення легітимним шляхом платформа Української революції, розроблена М. Грушевським, може бути зразком наукового і, рівною мірою, — політичного мислення. Акумульовані в ній ідеї були суголосними настроям мас, враховували розстановку сил, реальні можливості національного руху. Тому саме така політико-правова модель (існували й інші — однак це предмет окремої розмови) викликала практично повну підтримку українства, стала обґрунтуванням його дій у 1917—1918 рр., реалізувалась і конкретизувалась у конкретній політичній практиці, у найголовніших документах революційної дії і державотворення — Універсалах Центральної Ради. І вже відзначена обставина дає повне право стверджувати, що Михайло Грушевський — найвидатніший політичний діяч Української революції.

Як і багато інших визначних особистостей, голова Центральної Ради встиг залишити й свої мемуари за 1917 р., у яких досить ретельно занотовував хід революційних подій, давав їм оцінки і досить розлогі роздуми з приводу пережитого. Працював над ними Михайло Сергійович починаючи з 1918 р. А вперше видрукувано їх було альманахом «Київ» у 1989 (№ 8—11). Спомини органічно доповнюють джерельну базу для з'ясування суті концепції Української революції, допомагають зрозуміти й багато з того, що залишалось, так би мовити, «за лаштунками» політичної сцени.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним з вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він, не покладаючи рук, працював над тим, щоб випускати нові й нові книги і брошури з популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги.

У 1917 р. він випустив книгу «З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї ввійшли праці вченого з української історії XII—XVII ст., видрукувані свого часу в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» та «Літературно-науковому віснику» (1891—1912 рр.). Привертає увагу проблематика дібраних розвідок. Поряд з двома статтями, присвяченими раннім періодам українства («Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці» і «Галицьке боярство XII—XIII в.») автор вмістив у книгу матеріали про ті політичні моменти, які в попередні часи та й в 1917 р. поставали в громадській свідомості як найбільш суперечливі: «Хмельницький і Хмельнищина», «250 літ» (до роковин приєднання України до Московського царства), «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Мазепинство» і «Богданівство».

У грудні 1917 р. друкувалася збірка «З старого й нового. Статті, промови, замітки», до якої ввійшли матеріали «Байда Вишневецький в поезії й історії», «Український рух на схід», «Вихрест Олександр», «Барська шляхта», «Капнист в Берліні», «Мазепинець 1820 рр.», «Про що мріяли наші діди»

та ін. Невдовзі мала вийти в світ книга «Під хмарою стоячою: з українського життя». Тоді ж автор готував до друку ще дві книги. Перша — «З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в.: Українська історіографія і М. Костомаров, В. Антонович, Ол. Лазаревський і ін.)». Друга — «Розвідки й причини до української історії: (Вступний виклад з історії України. Звичайна схема «руської історії». Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Нові спроби конструкції початків слов'янського й українського життя. Анти й ин.)». Це була перша частина задуманої публікації. Спроектував автор і другу частину останнього твору, де мав намір вмістити дослідження «Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва й ин.».

Крім того, М. Грушевський у кожній черговій публікації анонсував свої численні історичні твори, які були видрукувані в попередні роки і ще перебували в книжкових сховищах.

Нарешті М. Грушевський планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати, «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки».

Невтомний вчений, публікатор, голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям. Висновки щодо перспектив української справи, Української революції, які постійно обмірковував, він хотів закумулювати в окремому виданні, своєрідному політичному заповіті, який, за прикладом французького ідеаліста Кондорсе, планував назвати гадками і мріями. Проте на кінець 1917 року політичний небосхил затягло темними хмарами, а в січні 1918 р. Центральній Раді довелось залишити Київ. В цей момент радянські війська, що бомбардували столичне місто, спалили родинний будинок Грушевських. Згоріли численні рукописи. Після повернення до Києва у березні рукопис задуманої книги довелось виконати заново. Її пафос звучить в перших же словах праці, названої «На порозі Нової України. Гадки і мрії»: «Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні уліпшення людського життя,

підчас революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не меньше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстанова в який описував свої мрії старий французький ідеаліст».

Пояснюючи різкість тону, виразів, до яких змушений був врешті-решт вдатися автор, він пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, Captando auram popularum — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили иньші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь».

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, почасти складається з розрізнених статей, теми яких не завжди щільно стикуються між собою. Однак в сумі їх об'єднує дещо суттєвіше — загальна логіка бачення перспектив революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за оцінкою професора М. Грушевського, вона була в 1918 р. Тобто книга М. Грушевського — ще один внесок у викристалізацію стратегії руху вперед українського суспільства, в концепцію Української революції.

Водночас «На порозі Нової України» — одне з перших історіографічних явищ історії Української революції. Теоретик революції вибудовує свої концепції на міцному ґрунті серйозного дослідження історичних фактів, передусім першого етапу Української революції.

Після гетьманського перевороту М. Грушевський деякий час перебував на нелегальному становищі, відхиляв пропозиції П. Скоропадського очолити створювану Академію наук України, займався улюбленою науковою роботою (підготував 4—6 час-

тини «Всесвітньої історії», ряд книг і підручників). Тоді ж підготував нове видання «Ілюстрованої історії України», яке було здійснене вже в 1919 р. Дніпровським Союзом споживчих союзів України (Дніпросоюзом) у Києві (сам М. Грушевський помилково вважав, що книга вийшла в 1918 р.). У порівнянні з виданням 1911 р., до нового історик дописав близько трьох друкованих аркушів тексту про події в Україні від передодня Першої світової війни до останніх днів Центральної Ради. Очевидно, можна з певністю говорити про те, що відповідні сюжети — це фактично спроба історіографічної оцінки революційних подій в Україні в 1917 р. — квітні 1918 р. Майже без змін в такому ж варіанті М. Грушевський підготував книгу до видання і наприкінці 1919 р., проте здійснити це вдалося лише в 1921 р. у Відні. В січні 1919 р. Михайло Сергійович був делегатом Трудового конгресу України, разом з найбільшою (центральною) частиною УПСР, що розкололася, відстоював ідею «трудових рад селянських і робітничих депутатів». При цьому вважав політично найдоцільнішим повернення до Центральної Ради, увійшов у суперечності з Директорією. На початку лютого 1919 р. виїхав до Кам'янця, де редагував деякий час газету «Голос Поділля».

Невдовзі через Галичину М. Грушевський виїхав за кордон, став ініціатором утворення Українського соціологічного інституту у Празі, організатором ряду періодичних наукових видань. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі. Багато друкувався, видав книги з питань всесвітньої історії, історії української літератури та релігійної думки в Україні, соціології.

Обраний наприкінці 1923 р. членом Всеукраїнської академії наук і одержавши дозвіл, у березні 1924 р. повернувся на Батьківщину. Займався науковою роботою. Політичних питань намагався уникати. Ніколи більше не писав і про історію Української революції. Так що теоретичні та історіографічні праці М. Грушевського стосовно Української революції — це названі вище публікації 1917—1919 рр. Вони органічно доповнюються усними виступами голови Центральної Ради, зафіксованими у протоколах різних зібрань, газетних звітах тощо.

Звиви долі М. Грушевського в Радянській Україні, його тогочасну наукову діяльність досить ґрунтовно, із залучен-

ням великого обсягу не доступних раніше матеріалів дослідив Р. Я. Пиріг у монографії «Життя і діяльність Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)» (К., 1993), яка стала основою для докторської дисертації «Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930-ті рр.)», яку було захищено в 1994 р.

Насичена фактологічними матеріалами, цікавими документами книга П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність» (К., 1993) переважно теж присвячена останньому десятиліттю творчості і діяльності видатного історика.

У цей час вченим було започатковано цілу низку дослідницьких структур у Всеукраїнській академії наук.

Скориставшись з українського відродження другої половини 1920-х рр., вдалося чимало зробити для праці всього свого життя — багатотомної «Історії України-Руси». У складних ідеологічних обставинах, далеко не завжди і в усьому згодний з пануючими порядками, М. Грушевський прагнув служити національним потребам «робітничо-селянських трудових мас», українській ідеї передусім на науковій ниві.

Але й ця «академічна» позиція не гарантувала Михайлу Сергійовичу безтурботного, безхмарного існування. У кінці 20-х рр. на нього поринув вал ідеологічних атак радянської системи.

Одного з визначних діячів української науки і культури звинуватили водночас у багатьох гріхах, не шкодуючи убивчих характеристик: «наццемівець», «буржуазно-націоналістичний фальсифікатор історії», «монументальний жрець зоологічного націоналізму», «націонал-фашист» і т. ін.

До ідейного погрому додалися адміністративно-судові репресії. У справі «Українського національного центру» М. Грушевського було заарештовано, після допитів і визнання вини настало вигнання з України. За оцінками Р. Пирога, «жорстокість і аморальність тодішніх переслідувань набагато перевершили гоніння, яким вчений піддавався за часів царату. Створені ним дослідницькі установи, друковані органи були

ліквідовані, наукова школа розгромлена, учні винищені, праці заборонені.

Політична і фізична розправа, моральне безчестя підірвали здоров'я вченого, передчасно звели його до могили».

Помер М. Грушевський 25 листопада 1934 р. в Кисловодську, похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Нині триває досить інтенсивний, але непростий, часом суперечливий процес повернення славнозвісного вченого до пам'яті українського народу. Йому по праву належить чільне місце у вітчизняній історіографії; своїми працями, які в останні роки перевидаються багатьма видавництвами чималими тиражами, він дієво сприяє формуванню національної свідомості українства, становленню нової державності.

Праці М. С. Грушевського

Спомини. // — Київ, 1989. — № 10—12.

Ілюстрована історія України. — К., 1991.

Очерк истории украинского народа. — К., 1991.

Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

На порозі Нової України. Гадки і мрії. — К., 1991.

Про українську мову і українську школу. — К., 1991.

Історія України-Руси. — Т. 1—11 (в 12 кн.). — К., 1991—1998.

Історія української літератури. — Т. 1—6 (в 9-ти кн.). — К., 1993—1996.

Щоденник (1888—1894). — К., 1997.

Із літературної спадщини. — Нью-Йорк — К., 2000.

Література про М. С. Грушевського

Багалій Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис). // Червоний шлях. — 1927. — № 1.

Василенко Н. П. Проф. М. С. Грушевский как историк. // Украинская жизнь. — 1916. — № 12.

Верба І. В. Грушевський Михайло Сергійович. // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004.

Вернадский В. И. Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа. // Исторический архив. — 1997. — № 4.

Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — К. — Відень 1920 (1990).

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I—II. — Ужгород, 1930, 1932.

Копиленко О. Л. Нездійсненні мрії і марні уроки. (Михайло Грушевський). // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994.

Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.

Пиріг Р. Життя і діяльність Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ТПУ—НКВД. Трагічне десятиліття. 1924—1934. — К., 1996.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1997, 1999.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Харків—Київ. 2008—2010.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. — Прага, 1921—1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. — К., 2005.

«ЧЕСНІСТЬ З СОБОЮ»

(Володимир Кирилович Винниченко)

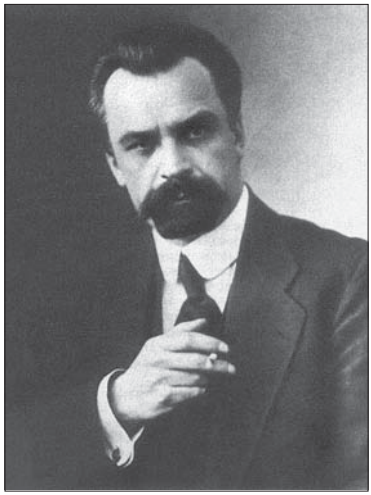

Визначний український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, публіцист, народився 16(28) липня 1880 р. в м. Єлисаветграді Херсонської губернії в бідній селянській родині. У дитячі роки наймитував, щоб заробити на життя та на сплату за навчання в гімназії. Уже тоді юнак пізнав всієї гіркоти селянської долі — жорстокої поміщицької експлуатації і сваволі, знущання, приниження, образ, духовного спустошення і відчаю. Ці найвразливіші почуття людини, що тільки-но свідомо входить у світ, В. Винниченко — письменник, драматург так зворушливо-переконуюче, вражаюче-натуралістично передасть через емоції і думки героїв своїх літературних творів. Ніколи не забуде їх і В. Винниченко — політик.

До 1899 р. юнак навчався в гімназії м. Єлисаветграда, а у 1900 р. екстерном склав іспити на атестат зрілості в гімназії м. Златополь. У 1901 р. В. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету. Під час навчання брав активну участь в українському національному русі, належав до членів Київської громади, став одним із членів Революційної української партії. У грудні 1902 р. В. Винниченко був учасником І з'їзду РУП у м. Києві, на якому його було обрано до керівних органів партії.

За дорученням партії активно проводив пропагандистську роботу серед робітників Києва і селян Полтавщини, спрямовану на викриття національної і соціальної політики російського самодержавства в Україні. У 1902 р. за антиурядову революційну діяльність В. Винниченко був заарештований та виключений з університету без права навчання у будь-якому іншому навчальному закладі. Невдовзі його призвали до армії.

Однак 1 лютого 1903 р. під загрозою нового арешту В. Винниченко самочинно залишив службу в 5-му саперному батальйоні та перебрався до Львова, де почав активно займатися політичною та літературною діяльністю, увійшов до складу Закордонного комітету РУП, разом з Д. Антоновичем редагував партійний орган — газету «Гасло». У липні 1903 р. був заарештований у Волочиську і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі за спробу перевезення нелегальної літератури через російський кордон. Після звільнення в серпні 1904 р. В. Винниченко взяв участь у створенні та був обраний до складу центральних органів Української соціал-демократичної робітничої партії (1905), реформованої із РУП, редагував друкований орган — газету «Боротьба». З 1906 по 1917 рр., у зв'язку з переслідуваннями поліції, знаходився в еміграції. Австрія, Франція, Швейцарія, Італія. Чудові кліматичні умови, спокій, так необхідний для неквапливої, вдумливої творчої роботи, якою займався дедалі з величезним піднесенням і насолодою. Та серце раз по раз рветься на Батьківщину. І зашкодити цьому не могла загроза нових арештів, будь-яких покарань. В. Винниченко кілька разів нелегально з'являється в Україні з метою налагодження революційної роботи. Працював співробітником журналу «Дзвін» (1913—1914 рр., м. Львів) та часопису «Украинская жизнь» (1914—1917 рр., м. Москва), належав до співзасновників тижневика «Промінь» (1916 р.).

Політик і художник в його особі нероздільно зливаються. «Я не лише художник, я — ще член відомої соціальної групи, я беру участь у її житті, — чим можу, допомагаю, так чи інакше борюсь з тим, що знаходжу неправильним... зараховую себе до групи соціалістичної і при тому тієї, яка організована на ос-

нові марксизму», — зауважував він у листі «Про мораль панівних і мораль пригнічених». І ще: «Я *щиро і гаряче* протестував проти соціальних несправедливостей, в ім'я цього протесту йшов у тюрму, готовий був іти на смерть за торжество своїх політичних і соціальних переконань».

Це було не лише політичне, але й мистецьке кредо на той час вже широко знаного, справді популярного літератора і драматурга. М. Коцюбинський з деяким здивуванням і водночас з теплою шаною відзначав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знову Винниченка».

Справжній новатор, революціонер у творчості, В. К. Винниченко як ніхто інший емоційно і чесно вилив на папір щирий крик болю, співзвучний знедоленій народній душі. Герої Володимира Винниченка, яким він гаряче співчуває, — гнані й ображені сільські трударі, нещадно експлуатовані, розгнівані пролетарі, безправні, вимуштрувані до механічної покори солдати, навіть здеморалізовані, всіма знехтувані покидьки суспільства — босота.

Здавалось, Володимир Винниченко взяв собі за мету — не давати жодного перепочинку читачу. Починаючи з першої повісті «Краса і сила», у першому варіанті — «Сила і краса», що з'явилась у 1902 р. в журналі «Киевская старина» (перші твори — поема «Повія» і оповідання «Народний діяч» — написані 1901 р.), він щорічно примножував свій літературний доробок. З 1906 р. він пробує себе в драматургії (п'єса «Дисгармонія»).

Після поразки революції 1905—1907 рр. художник прагне осягнути народну драму, зрозуміти психологію деморалізованого міщанства, з'ясувати сутність поведінки людей на рівні підсвідомого — на рівні інстинктів.

Саме в той час Володимир Винниченко сформулював найважливіший для свого морально-етичного кодексу принцип: чесність з собою. У пошуках його ідейно-естетичного обґрунтування і розкриття письменник пише романи: «Чесність з собою», «Заповіти батьків», «Записки кирпатого Мефістофеля», романну дилогію «Посвій» і «Божки», багато оповідань.

В роки Першої світової війни Володимир Винниченко знову нелегально в Україні, часто змінює адреси (його прізвиська — Вольдемар, Деде, Владен, Гриша, Грицько), зрештою переїздить і до Москви.

Де б не доводилось бувати, український літератор, революціонер думкою завжди повертався на Батьківщину, болісно переживав її безрадісне становище. При цьому він ніколи не був обмеженим фанатиком, намагався сам розібратися у таких складних явищах, як національне питання, національний інтерес, національне почуття, співвідношення національного і соціального тощо. Якось в 1911 р. він записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між соціал-демократами іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перше усього свідомість належности до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)».

Дуже гірко було українському письменникові і драматургові, коли його не розуміли вчорашні спільники, співвітчизники. Зокрема дорікали за те, що він дозволяє перекладати і видавати свої твори російською мовою, ставити п'єси на московській сцені.

Ображали, називаючи «русско-малорусским писателем». Навіть близькі люди іноді малювали дуже непривабливу картину майбутнього. «І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, що-небудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській

сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником і ще якось. «Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям». Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якій-небудь канцелярії?..» Письменник явно нервував, розгублено намагався збагнути, яку шкоду наносить своїми діями українській національній справі.

І як не бажалося, щоб його твори читалися на всіх мовах, у всьому світі, Володимир Кирилович майже у розпачі писав: «Дорогий мій краю, мабуть я попрощався з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я дійсно согрішив перед тобою, коли в кращих синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи прийму в душу щиро і нелукаво ту спокуту?». Ці записи Володимир Винниченко зробив рівно за місяць до Лютневої революції. Однак тоді він ще не знав, що сімнадцятий рік, який наступив, відкине найпесимістичніші настрої, дуже багато чого змінить в його житті, що Україна і народ покличуть свого сина до історичної дії.

Після Лютневої революції 1917 р. В. Винниченко повернувся до Києва. На початку квітня цього року виступив на зборах Київської міської організації УСДРП, очолив видання щоденного друкованого органу партії — «Робітнича газета» (30 березня 1917 р.), взяв участь у конференції УСДРП, був обраний до ЦК партії. На Всеукраїнському національному конгресі (6—8 квітня 1917 р.) В. Винниченка обрали заступником голови Української Центральної Ради, а згодом — заступником голови Малої Ради (президії УЦР). Наприкінці травня 1917 р. він очолив українську делегацію на переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді про попередні умови надання Україні автономії.

Настав його час, його зоряна доба. Ось коли можна було безпосередньо впливати на життя України, її народу, спробувати здійснити все вимріяне, все вистраждане, змусити розвиватися суспільні процеси за усвідомлюваними ідеалами.

Водночас, це буде і його першим сходженням на Голгофу.

Очевидно, відразу цього зрозуміти було просто неможливо. Але всі три спроби піднятись на найвищий щабель української політики (будуть ще кінець 1918 — початок 1919 р., буде й 1920 рік) невідворотно обернуться Голгофою для непересічної особистості, велетенського літературного таланту і романтичної натури, що в основу політики намагалась покласти кредо чесності, щирості. І він настільки призвичаїться саме до такого результату своєї політичної кар'єри, що в 1920 р. ще задовго до фіналу саме так визначить в найголовнішому чергове занурення у велику політику.

В. Винниченко був одним із тих з когорти найвищих проводирів українства революційної доби, хто мав власне бачення ситуації, перспектив її дальшого розвитку, орієнтирів, до яких слід було спрямовувати народний рух. У його уяві існувала більш-менш цілісна система поглядів на питання — як змінити долю України, як вивести її народ на якісно нові обшири існування і розвитку. Це була його, Винниченкова, національна ідея. Вона зазнала рішучої критики з боку відвертих супротивників і тимчасових попутників. Сам він згодом з відчайдушною нещадністю викривав недосконалості, прорахунки, утопізм виборюваного шляху. Але то буде потім.

Протягом всього 1917 року В. Винниченко був у самому вирі політичного життя. Він без втоми виступав на мітингах, на зборах, в Центральній Раді, на різних з'їздах і конгресах. Його ім'я часто потрапляло на шпальти газет, особливо «Робітничої газети», як автора політичних статей на найважливіші теми поточного моменту. Рукою В. Винниченка в буквальному розумінні слова розставлялися віхи відродження національної державності. Саме він готував перші три Універсали Центральної Ради, які реалізовували ідею української автономії у федеративній демократичній республіці Росія.

Якщо М. Грушевський закономірно очолив Центральну Раду, то В. Винниченко з не меншими підставами став біля керма її виконавчого органу. 15 червня 1917 р. він був призначений головою першого українського уряду — Генерального Секретаріату Української Центральної Ради з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. Брав без-

посередню участь у підготовці всіх найважливіших державних документів, програмних декларацій Генерального Секретаріату. За його ініціативою і з його подання ухвалювались численні резолюції, приймались різні рішення. Так що можна впевнено стверджувати: В. К. Винниченко дуже ефективно сприяв розробці концепції Української революції, корегуванню її положень під впливом політичної практики, якою сам щоденно жив.

На відміну від М. Грушевського, В. Винниченко в 1917—1918 рр. не писав крупних теоретичних праць. Щоденна зайнятість не дозволяла йому займатись навіть улюбленою літературною працею (п'єсу «Панна Мара» він написав у вагоні під час поїздки до Петрограда). Та це не значить, що цінність розкиданих по коротких публіцистичних виступах, офіційних документах, підготовлених головою Генерального Секретаріату, теоретичних напрацювань менша.

Додаткове джерело тут — «Щоденник». Його письменник і політик вів протягом багатьох років, фіксував ставлення до різних подій. Загалом — це величезна спадщина: 40 записних книжок. Вів їх Володимир Кирилович з 1911 р. до останніх днів життя (6 березня 1951 р.). Оригінали зберігаються в Архіві російської і східноєвропейської історії Колумбійського університету в Нью-Йорку. Ксерокопії їх передано кілька років тому в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

В Канаді вийшли два перших томи «Щоденника», що охоплюють період з 1911 по 1925 рік, а в Україні третій том (до 1930 р.).

Всього ж заплановано видати шість томів. Сьогодні над їх підготовкою спільно працюють Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і Канадський інститут українських студій. В Україні свого часу з'явилися передруки з двох згаданих вище томів: у газеті «Літературна Україна», в журналах «Україна» і «Київ» (1990. — № 9 — С. 91—123; № 10. — С. 96—110. — № 11. — С. 85—106). Витяги з «Щоденника» опубліковані і в журналі «Дружба народов» (1989. — № 12. — С. 161—205) російською мовою. Найбільша питома вага тут матеріалів за 1917—1920 рр. Тобто до послуг історіографів досить об'ємний і надзвичайно цікавий матеріал.

Варто зазначити, що і достатньо обширні подачі з щоденника за пізніші роки опубліковані журналами «Київська старовина» і «Слово і час» (2000—2001 рр.).

За багато післяреволюційних десятиліть критики лідерів українського руху неодноразово вдавалися до простого й цинічного прийому: поразку визвольних змагань вони пояснювали передусім відсутністю професіоналізму, браком досвіду таких керівників як М. Грушевський і В. Винниченко. Особливо діставалось останньому. Його емоційність, романтизм, вразливість начебто дуже заважали виробленню і здійсненню реалістичної політики. Гадається, що подібні закиди мають лише частковий сенс.

Адже, з іншого боку, саме до честі українського народу, що в переломний період його історії він висунув керівників гуманних, щирих, порядних, людей честі і совісті. Володимир Винниченко чимало помилявся, проте робив це щиро, без злого умислу, і так же щиро здатен завжди був визнати це, чесно оцінювати свої вчинки, їх позитив і негатив. Щоправда, іноді подібні зізнання виявлялись дещо, а то й безнадійно запізнілими, однак з точки зору історіографічного аналізу вони мають величезну вагу, оскільки є втіленням чесності, об'єктивності, порядності.

Володимир Кирилович був дуже вибагливим до самого себе, до своїх щоденникових записів. Він не вів би їх, якби не дотримувався наріжної умови: «...щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найтаємничих куточків правдивість, одвертість, об'єктивність. Без цієї умови ні інформація, ні навчання не можуть бути досягнені».

Наприкінці липня — на початку серпня 1917 р. Володимир Кирилович на чолі української делегації вів переговори в Петрограді про статус Генерального Секретаріату. В ході скандалу, що виник внаслідок оголошення Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 р., згідно з якою компетенція українського уряду сильно обмежувалась і він перетворювався на орган Тимчасового уряду на значно обмеженій території (5 з 9 тогочасних губерній), В. Винниченко 13 серпня 1917 р. подав у відставку з посади голови Генерального Секретаріату. Однак після того як Д. Дорошенко,

призначений на цей відповідальний пост, не знайшов спільної мови з Центральною Радою, внаслідок тривалих міжфракційних переговорів В. Винниченку 18 серпня 1917 р. знову було запропоновано очолити Генеральний Секретаріат. А 20 серпня він дав згоду, сформував уряд і керував його діяльністю у надзвичайно складний і важливий період народження Української Народної Республіки, воєнних випробувань, що випали на її долю, еволюції на самостійницьку державну позицію.

IV Універсалом Центральної Ради (12 січня 1918 р.) український уряд було перейменовано на Раду Народних Міністрів і її головою став В. Винниченко, який водночас обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Однак під тиском міжпартійних незгод уже 18 січня 1918 р. В. Винниченко подав у відставку, на деякий час відійшов від політичної діяльності.

Відступившись від влади, В. Винниченко попрямував на південь, до Бердянська, під час гетьманщини жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині. Тут був заарештований гетьманською вартою у надуманій підозрі підготовки до державної змови. Фактично силоміць повернутий у політику, від якої хотів було втекти назавжди. В. Винниченко після швидкого звільнення і відмови співпрацювати з П. Скоропадським очолив опозиційний Український національний союз (18 вересня — 14 листопада 1918 р.).

Після листопадової революції в Німеччині, схильний і раніше до повстання проти уряду гетьмана, В. Винниченко наполягає на відновленні УНР, створенні Директорії і передачі їй влади. Сам він і очолив Директорію, обрану на таємному засіданні українських партій 13 листопада 1918 р.

Після повалення гетьманського режиму В. Винниченко висунув ідею проведення Трудового конгресу України і передачі влади трудовим радам, будівництва Республіки трудового народу. На цій підставі (були, звісно, й інші причини) особливо загострилися суперечності всередині Директорії, передусім з С. Петлюрою. Невдовзі за проведенням Конгресу, який переобрав В. Винниченка на посаду голови Директорії, довелось поспіхом залишити Київ під натиском радянських військ і переїхати до Вінниці.

Прибічники С. Петлюри, на переговорах з представниками Антанти згодилися на усунення від влади соціаліста В. Винниченка як умову надання західної допомоги. В. Винниченко на той час практично не контролював ситуації і 10 лютого 1919 р. згодився на відставку (урядові установи тоді перебрались до Кам'янця). Під благовидним приводом — участі у соціалістичній конференції — лідер українських соціал-демократів від'їхав за кордон, поселився у Земмерінгу. Та відірватись від подій, що точилися в Україні, не міг, хапався за будь-яку можливість повернутись на Батьківщину, прислужитись їй. Одна з таких абстрактних можливостей була пов'язана із перспективою замирення з Радянською Росією через запровадження в Україні влади Рад. Такі плани виношували угорські комуністи, серед них Бела Кун, відводячи велику роль у реалізації цих планів колишньому голові Генерального Секретаріату і Директорії. В. Винниченко з рядом пересторог згоджувався на новий раунд політичної боротьби, однак через обставини, що від нього не залежали, накресленим планам не судилося збутись.

Болісно переживаючи поразки Української революції, В. Винниченко прагнув збагнути їх глибинні причини. В червні 1919 р. він задумує «писати щось подібне до історії української революції».

Приступаючи до реалізації задуму, В. Винниченко планував, що вийде книжечка аркушів на десять, а вийшло три випуски, загальним обсягом аж на 70 аркушів.

Рукопис було завершено в лютому 1920 р., лише за 8 місяців! Думається, справедливо говорити про те, що цю працю, яка була названа «Відродження нації», Володимир Кирилович вважав головним каналом свого впливу на суспільне життя в Україні. У жовтні 1919 р. він робить у щоденнику запис про необхідність прискорення роботи над виданням книги. «Це помогло б далі в самій справі, — продовжує В. Винниченко, — вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І може не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік».

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик вже вкотре намагався роз'яснити суть того, що коїлось в Україні, запропонувати свій план розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем. І розраховував на чесних людей. В тих умовах іншого виходу він не знаходив. А байдужо спостерігати за тим, що відбувається на Батьківщині, він просто не міг — не давала спокою совість. Він вважав, що в 1919 р. на відроджувану націю, на молоду державність накинуто «смертельну петлю» і «що ближче та петля, то наче мене вона душить, наче мені накинули її...»

І в такій ситуації саме книга повинна була стати його основною зброєю, засобом впливу на ідейно-духовний поступ, на умонастрої співвітчизників. В. Винниченко усвідомлював всю складність поставленого перед собою завдання. «Я беру на себе трудну річ, — відзначав він у передмові, — дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції.

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокою.

Але в свідомости ваги істини, в свідомости значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих сімпатій чи антіпатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку можу бути здатним».

Звичайно, у творі з високою питомою вагою мемуарного матеріалу чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм — особливого роду. Це не традиційна вузькопрагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше — довести комусь (як сьогодні нерідко гадають!) своє право на повернення на Батьківщину, право бути корисним власному народу. Політичні оцінки подій, особливо кінця 1918—1919 рр., які ввійшли до «Відродження нації», прямо кореспондуються з думками у щоденнику — щирою сповіддю перед своєю совістю. А в ба-

гатьох випадках сприйняття, оцінка подій прямо запозичені, перейшли у книжку зі сторінок інтимного документа — настільки вони були органічно відповідними.

Ще лише приступаючи до роботи, В. Винниченко застерігав майбутнього читача: «Я не хочу писати історії в академічному значінні цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета — перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії».

Очевидно, цього застереження не варто забувати при загальній оцінці твору при всій його безперечній вазі і неминучому історіографічному значенні.

Коли книга була віддрукована, В. Винниченко зміг двадцять перших її примірників переправити нелегальним літаком до Києва — настільки важливою для впливу на політичне життя в Україні вона йому уявлялася. Проте виданню, як і його автору, в Україні не поталанило. Воно не було поширене в момент, на який було розраховане — 1920 р., та й протягом наступних десятиліть залишалося відомим лише вузькому колу фахівців — істориків.

Щоправда, окремі розділи «Відродження нації» були включені до збірки під красномовною назвою «Революция на Украине по мемуарам белых» (М.—Л. — 1930. — С. 277—358). І хоч укладачі старанно вилучили з тексту практично всю критику В. Винниченком Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г. П'ятаковим (а до збірки були залучені матеріали доби Директорії під назвою «Из истории украинской революции»), мало хто міг познайомитись і з цими невеликими шматками Винниченкового твору. Збірник теж невдовзі потрапив до спеціальних сховищ бібліотек.

Рівно через сім десятиліть майже суцільних спроб дискредитації «Відродження нації» і її автора Видавництво політичної літератури України відшукало раритети і похапцем, без ґрунтовних супровідних матеріалів перевидало книгу у серії «Бібліотека репринтних видань». І знову, здається, книга з'явилася невчасно. Закінчувалася «горбачовська доба», коли ім'я В. Винниченка і його творчий спадок нерідко дуже непро-

фесійно, навіть дилетантськи і спекулятивно (хто знав той спадок?!) використовували в політичній полеміці. Коли ж з'явилася можливість судити про В. Винниченка, його погляди не з чиєїсь подачі, а безпосередньо за його твором, знову виявилось майже те, що стало зрозумілим ще в далекому двадцятому році. Дуже вже цей Винниченко був непростий, неодномірний, дуже багатогранний, ґрунтовний, глибокий, а відтак і «незручний».

На очах у громадськості сталася дивна метаморфоза: вчорашнього кумира з поблажливою посмішкою відсунули з поля ідеологічних змагань... «Ну, що ви хочете від людини, яка поставила собі за мету будь-що повернутися на батьківщину, де зміцнювався тоталітарний більшовицький режим? — Ось і понаписував казна-чого на догоду тогочасним правителям!»

Що ж, чинити так значно легше, аніж спробувати зрозуміти хід думок одного із дійсних романтиків Української революції, дати собі нелегкий труд проникнути у сутність надзвичайно складних процесів буремної доби, розібратись у їх історичній зумовленості, мотивах поведінки і творчості Володимира Винниченка.

Виходячи не стільки з бажання заперечити не вельми коректні оцінки Винниченкового твору, а скільки прагнучи з'ясувати його істинне історіографічне значення, варто спеціально зупинитись на факті його біографії, що викликає особливо гострі суперечки, — спробі повернення в Україну в 1920 р.

Вся поведінка В. Винниченка в тій історії висвітлює досить цікаві моменти, які просто органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів. Ситуація з можливістю повернення виникла не зненацька. І якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово дозрівав до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи.

Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 р., який був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилятися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям ук-

раїнства, справі української державності, і — головне — долі народу, трудящих.

Володимир Кирилович після довгих розмірковувань приходить до непростого висновку: «Найкращий вихід — соціальна революція. І найкращий спосіб для нас загладити свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціалізму — це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритись. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення життя».

Це визнання стало не результатом теоретичних пошуків кабінетного вченого, а було вистраждано всім тяжким життєвим досвідом: «Два роки революції нашої я топтав себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби...

З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в поле, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціального визиску, до Бодісок усякого ґатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства: віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодіскиних ворогів».

І Винниченко тут прагнув не лише до душевного самоочищення.

Він дедалі більше розумів, що жертви в соціальній сфері нічим не змогли зарадити в справі національного відродження, а надалі загрожували неминучими новими збитками і поразками. Замирення ж з більшовиками могло дати рятівний шанс:

«І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціялісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціялістичну, навіть не демократичну державу, врешті матимемо.

Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична...

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак—Денікін, то вони українців будуть просто нищити.

Українство для них страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, а Росія лишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної».

У липні 1919 р. Винниченко направив тій групі УСДРП, що підтримувала петлюрівську Директорію, листа з пропозицією «рішуче стати на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність.

Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Совєтської Республіки й передачі совєтської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіялізм руських комуністів».

В другій половині вересня до Ляйнця, де перебував В. Винниченко, прибув С. Мазуренко, що за дорученням Директорії у січні—лютому 1919 р. очолював місію до Раднаркому і висловив у розмовах думку про можливість поїздки Володимира Кириловича до Москви для переговорів. Суттєвих причин для відмови від такої ідеї Винниченко не знаходив: «Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, справді, хочу послужити народові, його пригніченим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь

загрожує моїм особистим інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але так померти є честь.

Тільки наперед треба все ж таки вияснити, чи, справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціяльного, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знущання, звідки б воно не походило... Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу».

Це ще раз доводить некон'юнктурність кроку Винниченка, який він здійснить навесні 1920 р. і який викличе стільки суперечливих оцінок як у його сучасників, так і у їх нащадків.

Навпаки, спроба повернення в Україну була продиктована не випадковим, скажімо, сприятливим збігом обставин, а, передусім, ідейною еволюцією В. Винниченка, якою й обумовлювались його кроки. Досить рельєфно це виявили перші місяці 1920 р. Колишній лідер УСДРП недвозначно декларує свій перехід на позиції комунізму, створює закордонну групу українських комуністів, починає видавати її орган «Нова доба» і намагається, як може, зашкодити підготовці Польщі, Петлюри (який, на його думку, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, увійшов у згоду з Пілсудським) до війни проти Радянської влади, пропонує свої послуги на випадок агресії, просить в уряду УСРР надання йому, або ж комусь із його групи, повноважень для представництва інтересів Радянської України за кордоном. У листах «До тт. комуністів УКП» і «До тт. комуністів-незалежників» Володимир Кирилович заявляє про своє бажання брати участь у соціалістичному будівництві, хоч ще й не знає, до якої з комуністичних партій хотів би прилучитись — «бо їх, здається, у вас там є декілька».

Наступ на Україну польських військ у спілці з петлюрівцями він за тих умов вважав значно більшим лихом для України, ніж утвердження Радянської влади.

Винниченко навіть намагався досить оригінально пояснити причини невдоволення Радянською владою з боку селянства, повстання проти здійснюваної політики «воєнного комунізму». У статті «Безнадійні надії», опублікованій в «Новій добі», він так змалював психологічний стан селянина-трудівника: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він — послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодуючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як робилося.

І тільки через це були повстання проти Радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, себто через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, лодарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...»

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 р. передрукувала витяги як з цитованої, так і з інших винниченківських статей з «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України — «Комуніст».

Володимир Винниченко, очевидно, здатен був повірити у суттєве корегування національної політики партії більшовиків. Однак, аналізуючи резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», ленінський «Лист до робіт-

ників і селян України з приводу перемог над Денікіним», він висловлює і цілу низку застережень, сумнівів. Його непокоїть, передусім, непереконливість, невиразність, невизначеність національної політики більшовиків, можливість відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Тобто, прибувши через Ревель—Петроград до Москви у кінці травня 1920 р. під ім'ям Йозефа Сімона, В. Винниченко переслідував зовсім не корисні інтереси. Йому продовжувала світити ідея української державності, яку він мислив можливим реалізувати на ґрунті Радянської влади, соціалістичного ладу. Питання ж про пости, про вступ до КП(б)У, намагання пробитись до складу Політбюро ЦК КП(б)У, звичайно, цікаві самі собою — вони і привернули увагу дослідників — все ж були вторинними, похідними. Вони розглядались В. Винниченком як умови, важелі (дуже важливі, серйозні, необхідні) для досягнення мети, якій він вже вкотре підкоряв себе, відкладав улюблену справу — вибороти для України долю, гідну її багатостраждального народу.

Зовсім не випадково, після тривалих розмов з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Й. Сталіним, Г. Чичеріним, К. Радеком, В. Винниченко передав 9 червня 1920 р. «Доповідну записку ЦК РКП(б)». В ній його особиста робота в Україні обумовлюється необхідністю проведення таких заходів:

— опублікувати від імені Російського і Українського Радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

— видати постанови відповідних органів про дію в Україні Раднаркому в кількості комісаріатів, що і в Росії;

— усунути таке становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

— для більш цілеспрямованого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції прилучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили. Це може

бути досягнуте найкраще встановленням чіткого господарського плану;

— якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

— твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного українського партійного центру — ЦК КПУ.

Лейтмотив цих пропозицій — відмова від «самостійності», вимога внести максимум демократизму, справедливості, рівноправності у стосунки України (факт державності України для В. Винниченка більше не викликає сумніву) з Росією, досягти, власне, конфедеративного стану відносин між ними. Гарантією руху саме в цьому напрямку В. Винниченко вважав поповнення керівного партійного центру України трьома—чотирма українськими патріотами.

Персонально свою кандидатуру він вважав доцільним запропонувати з вищевикладеного розрахунку до Політбюро ЦК КП(б)У.

Тертя, що виникли між керівною верхівкою Радянської України з непокірливим, самолюбивим політиком, що прибув з еміграції (ще в травні IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Винниченка членом ЦВК, була згода на призначення його заступником голови Ради Міністрів і міністром закордонних справ — спочатку міністром освіти, — а також членом Реввійськради Південно-Західного фронту з «правами українського наркома військових справ», а він ще й вимагав обов'язкової заміни болгарина Х. Раковського на посту голови РНК українцем, хотів негайно стати членом Політбюро, хоч таке питання міг розв'язати лише Пленум ЦК КП(б)У), неприємні колізії, інтриги дедалі переконують Володимира Кириловича в переоцінці національної політики Радянської влади в цілому і щодо України зокрема.

Після мученицьких хитань між національними платформами КП(б)У і УКП (відмова від першої на користь другої, згодом — зворотний хід і, врешті-решт, — зневіра у більшовицькому курсі — недарма В. Затонський назвав його «класним плутаником») В. Винниченко пориває стосунки з українським

керівництвом і через Москву виїздить до Австрії, в еміграцію. Як виявилося, вже назавжди.

І в той момент, і пізніше Винниченко пояснюватиме свій крок незгодою з тогочасною національною політикою більшовиків.

Але був іще один аспект, який Винниченко тоді не дуже оприлюднював, вважав другим після національного, та все ж занадто важливим. Мова про сутність життєвого укладу, що формувався більшовиками, як його побачив, сприйняв соціаліст з багаторічним революційним стажем. В. Винниченка вразила розбіжність, розрив, виростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритися з багатьма неподобствами, що виявилися за перші три роки Радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе — чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не покращили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його. «Радянської влади, влади Рад, по суті, немає, — рішуче заявив він. — Є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, збори, засідання Рад носять характер декорацій і не мають ніякого значення у розв'язанні тих питань, які на них начебто розглядаються. Резолюції приготовані зарані і приймаються без дискусій. Всім керує і завідує партія (Р. К. П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат чиновників і бюрократів. Дисципліна — казенна, чиновнича, заснована на покаранні, а не на моральному впливові».

Врешті-решт Володимир Винниченко відчуває, дедалі переконується, що загалом далекою від універсальності виявилася його абстрактна логічна модель, яка передбачала досягнення національного ідеалу з допомогою соціалістичної революції. В розпал переговорів з радянською стороною — 13 липня 1920 р. — він в розпачі записує у щоденнику: «...Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати

те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізмові, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?». На той час він зневірився і в можливості швидкої перемоги світової пролетарської революції.

Схоже, що принципове і, по суті, остаточне рішення визріває саме в ті липневі дні, майже за два з половиною місяці до завершення переговорів і від'їзду, до розв'язання питань про його «пости».

15 липня з'являється такий красномовний запис: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрюсюю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу. Ці два місяці Голгофи навіки вилікують мене від роздвоєності. Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти».

Тут може бути доречним наступне міркування — спостереження.

Коли знайомишся з щоденниковими записами Володимира Кириловича 1920 р., не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, скоріше за все, був не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагував не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто підозрілим.

Цікаво: якщо раніше В. Винниченко дуже часто міряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 р. з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою».

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за кордон РСФРР Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну. Тут, звичайно, позначилось і те, що з вини московських властей з чотирьох місяців перебування в Радянській Україні в Харкові він зміг провести лише близько місяця. І лише після того, як виклопотав дозвіл виїхати за кордон і навіть 3 серпня 1920 р. сів до потяга, щоб емігрувати. Отже, липневе рішення не змогли поколивати і патріотичні почуття від перебування в Україні. Створюється враження, що В. Винниченко не просто вагався, не міг пристати на якийсь чіткий варіант, а час від часу шукав приводу для припинення своїх переговорів. Само собою напрошується питання: чи варто було з таким настроєм, таким роздвоєнням взагалі починати кампанію?

Отже, в неймовірних душевних терзаннях, не знаходячи скільки-небудь переконливих відповідей на питання, що його мучили, Винниченко свідомо, з власної ініціативи вирішує припинити своє третє сходження на Голгофу, кладе край найцікавішому, найактивнішому, найпліднішому етапу власної політичної кар'єри (1917—1920 рр.). Так із завершенням Української революції вичерпав себе, свої неординарні потенції і один з найяскравіших, невиправних романтиків.

Виїхавши у вересні 1920 р. до Австрії, В. Винниченко розгорнув кампанію боротьби з більшовизмом. Публіцистичні виступи В. Винниченка, передусім на сторінках «Нової доби», мали гучний резонанс серед української еміграції і європейської громадськості. Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) спеціальною резолюцією визнав В. Винниченка «ворогом народу» і персоною «поза законом».

На початку 1921 р. В. Винниченко самочинно оголосив про приєднання Закордонної групи українських комуністів до УКП, спричинивши цим невдоволення з боку членів групи і укапістів. ЦК УКП відмовився визнати Закордонну групу частиною своєї партії. У жовтні 1921 р. Закордонна група УКП саморозпустилася, видання газети «Нова доба» було припинено.

У 1923—1925 рр. В. Винниченко спробував повернутися до суспільного життя шляхом утворення політичного об'єднання Українського революційно-демократичного союзу (1925) та видання журналу «Нова Україна» разом із М. Шаповалом, але дуже швидко розчарувався в можливості ефективної діяльності УРДС.

Можливості впливу на політичне життя, на перебіг подій в самій Україні різко обмежилися. До його листів, пропозицій, міркувань майже не прислухалися, на звернення до Й. Сталіна не реагували. Не хотіли чути, з яким піднесенням він вітав початок українізації, які сподівання з нею пов'язував. Жодної реакції не сталося на брошуру «Поворот на Україну» (1926 р.). Все менше цікавились його новими досягненнями в художній творчості.

Щоправда, Володимира Винниченка, справжнього ісполіна української літератури XX століття, не можна було вирвати з цілісного літературно-мистецького процесу без шкоди для останнього. Можливо, це було нікому й не під силу, адже В. Винниченко органічно вріс в українську свідомість, був невід'ємним чинником культурного, а відтак і політичного життя. Тому його твори систематично виходять новими виданнями у багатьох містах республіки. У 1926—1928 рр. видавництво «Рух» видає «Зібрання творів» В. Винниченка в 28 томах, а в 1930—1932 рр. видавництво «Книгоспілка» — «Зібрання творів» у 23 томах. Жоден український письменник першої третини XX століття не мав такої читацької популярності, такої кількості видань своїх творів, як В. Винниченко.

Провівши решту життя у Франції (з 1925 р.), колишній голова уряду й держави УНР займався переважно художньою творчістю, зокрема живописом. У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. У післявоєнний час виступав проти гонки озброєнь.

В. Винниченко — автор багатьох літературних творів; окрім згаданих романів, це п'єси — «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Чужі люди», «Базар» (1910), «Гріх» (1918), драми — «Брехня» (1910), «Чорна Пантера і Білий Медвідь» (1911), «Натусь» (1912) та ін. В останні роки еміграції були написані драми: «Закон», «Великий секрет», «Ательє щастя»,

«Пророк», «Над». Його соціально-утопічні романи «Соняшна машина» (перший в українській літературі утопічний роман, 1921—1924), «Нова заповідь» (1931—1933), «Вічний імператив» (1936), «Лепрозорій» (1938) та інші містили критику західної капіталістичної системи. Твори В. Винниченка перекладалися російською і багатьма західноєвропейськими мовами. П'єси В. Винниченка ставилися на сценах театрів різних країн, герої літературної спадщини продовжують жити власним кінематографічним життям (фільми «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Медвідь» та ін.).

На сімдесятому році життя на прохання молодого покоління емігрантів-українців В. Винниченко написав книгу «Заповіт борцям за визволення» (вперше побачила світ в Україні в 1991 р.). Це стисле, чесне осмислення української історії, її уроків, особливо революційної доби і її наслідків, це роздуми над майбутнім України і міркування щодо торжества заповітної української ідеї.

Цей твір незрозуміло мало освоюється вітчизняною історіографією (очевидно, за прямоту суджень, за «недипломатизм», за вірність автора раз засвоєному в молодості і на все життя імперативу — бути «чесним з собою»). В ньому багато ідей мудрого політика, що все своє свідоме життя присвятив боротьбі за Україну, за її долю. Відзначимо лише одну безумовно глибоку, можливо, навіть стрижньову думку. «Українська державність на Україні є, — вважав В. Винниченко в час апогею тоталітаризму. — Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в «тюрмі народів» — Росії... Форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільною для нас. Так, вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її...». Він вірив, що на його рідній вітчизні «безупинно, невмирущо у всіх душах мовчки і грізно лунає та сама всебічно-визвольна:

«Ще не вмерла Україна, і слава, і воля!..»

Праці В. К. Винниченка

Боротьба: З листів засланого в солдати. — 3-є вид. — К. — Харків, 1917.

Відродження нації. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990): Ч. I—III. Ч. II і III (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]).

Відродження нації: Заповіт борцям за визволення. — К., 2008.

Всесвітня революція. — К. — Відень, 1920. — 16 с.

Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. — Б. м., 1920.

Політичні листи. — К. — Відень, 1920.

Українська державність. — Відень. — К., 1920.

Винниченко проти Петлюри. Зб. статей. — Х., 1920.

Українська Комуністична партія (УКП). Комуністична партія (большевиків) України (КП(б)У). — Відень, 1921.

Загибель Західно-Української Республіки // Червона Галичина. — Б. м. і. р.

Єдиний революційно-демократичний національний фронт. Прага—Берлін, 1923.

На той бік. — Прага—Берлін, 1924.

Поворот на Україну. — Львів-Підібрам, 1926.

Статті і матеріали. — Нью-Йорк, 1953.

Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. — 1971. — № 9.

Щоденник. — Едмонтон, Нью-Йорк. Т. I. — 1911—1920. — 1980; Т. II. — 1921—1925. — 1983; Т. III. — 1925—1926. — К., 2010.

Из дневников: Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП // Дружба народов. — 1989. — № 12.

Намисто. Оповідання. — К., 1989.

Краса і сила. Повісті та оповідання. — К., 1989.

Сонячна машина. — К., 1989.

Щоденник // Київ. — 1990. — № 9—11.

Вибрані п'єси. — К., 1991.

Не у всьому чесні з собою. Виривки з непосланого листа до ЦК РКП(б) // Дзвін. — 1991. — № 3.

Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Гусєв В. І. Я не біла ворона серед українців і неукраїнців / Листи В. Винниченка до мілюковських «Последних новостей». 1927 р. // Трибуна. — 1992. — № 6.

Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів // Український історичний журнал. — 1997. — № 5—6.

Література про В. К. Винниченка

Бойко-Блохін Ю. Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції / Вст. стаття В. Мельника // Слово і час. — 1992. — № 7.

Винниченко Володимир Кирилович // УРЕ. — К., 1978. — Т. 2. Винниченко Володимир Кирилович // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. І.

Винниченко Володимир Кирилович // БСЭ. — М., 1971. — Т. 5.

Винниченко Володимир Кирилович //Енциклопедія українознавства. — К., 1993. — Т. 1.

Винниченко Володимир Кирилович // Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т. І.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі УЦР: Біографічний довідник. — К., 1998.

Гнідан О. Д., Дем'янівська Л. С. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. (Навчальний посібник для студентів-філологів). — К., 1996.

Гришин-Грищук І. Між двох сил // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 83—86. № 2.

Грушевський М. Україна окремішна // Літературно-науковий вісник. — Львів. — 1919. — Т. LXXIII. — Річник XX. — Кн. І. (Дзвін. — 1991. — № 4.)

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К. — Відень, 1919. (Репринтне відтворення — К., 1991.)

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9—12.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I—II. — Ужгород, 1930, 1932.

Жулинський М. Володимир Винниченко (1880—1951) // Літературна Україна. — 1989. — 30 листопада.

Жулинский Н. Художник, распятый на хресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. — 1983. — № 12.

Костюк Г. Володимир Винниченко і його доба. — Б. м. і. р.

Костюк Г. Володимир Винниченко та його останній роман. — Нью-Йорк. — 1971.

Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Літературна панорама. — К., 1990.

Кульчицький С. В., Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко. — К., 2005.

Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій: Сторінки з політичної біографії В. К. Винниченка // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 12.

Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. — 1989.—24 серпня.

Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Річицький А. Володимир Винниченко в літературі й політиці. Зб. ст. — К., 1928.

Самарцев І. Г. До біографії В. Винниченка // Архіви України. — 1991. — № 4.

Саппа М. Винниченко і Раковський // Вітчизна. — 1990. — № 11.

Свєнціцький І. Винниченко. — Львів, 1920.

Смоленчук М. Помилки у жандармському циркулярі // Київ. — 1990. — № 7.

Солдатенко В. Путь на Голгофу (Володимир Винниченко. Постаті на тлі революції. — К., 1994.

Солдатенко В. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. — 1994. — № 6; 1995. — № 1.

Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997, 1999.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко. На перехресті соціальних і національних прагнень. — К., 2005.

Солдатенко В. Ф. Три Голгофи (Політична доля Володимира Винниченка). — К., 2005.

Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006.

Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007.

Солдатенко В. Ф. Думки з приводу Винниченкової політичної долі (до 130-річчя від дня народження // Світогляд). — К., 2007.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996.

Тагліна Ю. Володимир Винниченко. — Харків, 2010.

Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. Біографічний нарис. — К., 1917.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1—2. — К., 1996, 1997.

Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. — 1987. — № 12.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. Прага, 1921—1922.

Христюк П. Письменницька творчість В. Винниченка (Спроба соціологічної аналізи). — Х., 1929.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1998.

«САМОСТІЙНА УКРАЇНА»

(Микола Іванович Міхновський)

Яскравий, послідовний речник українського самостійництва народився 19(31) березня 1873 р. в с. Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї потомственого сільського священика. Закінчив Прилуцьку гімназію (1891 р.) і юридичний факультет Київського університету (1895 р.). У національно-визвольний рух включився в студентські роки. Входячи до української громади, невдовзі вступив до київського гуртка «Братства тарасівців», що стало провідним в організації.

Програмними засадами «братчиків» стали гасла: «Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й неподільна від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й хама, в будучому без класової боротьби; федеративна всередині, цебто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини; гетьман, як президент, і сейм; мета державна — перед усім і над усе; удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю; трудова повинність, загальна державна асекурація, загальна, безплатна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія;

боротьба з імперіалізмом; боротьба зі свавільними утисками;... Україна для українців, себто, що визнають себе українцями; культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог; не ми будемо, якщо Вкраїні волі й долі не здобудемо».

Досить швидко М. Міхновський зблизився з визначними діячами української інтелектуальної еліти, виділявся особливою активністю, брав участь у розробці програмного документа «Profession de foi молодих українців», в якому обґрунтовувалась самостійницька позиція радикального крила українського руху.

Однак розгорнути визвольний рух в Україні за розробленими планами «тарасівців» не вдалося, оскільки багатьом тодішнім українофілам вони здавалися абсолютно нереальними, донкіхотськими. До того ж, «Братство тарасівців» швидко опинилося в полі зору царської охранки, яка замах на «єдину і неподільну» сприймала як один з найтяжчих державних злочинів. Частина «тарасівців» була заарештована, інші були вислані у села.

М. Міхновський уникнув арешту і став працювати в одній з адвокатських контор Києва, продовжуючи роботу в українофільських гуртках. Як і раніше, поліція пильно стежила за його діяльністю. Її агенти писали про М. Міхновського, як про «крайнього за переконаннями своїми українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, і напрямком безумовно антиурядовим». У 1899 р. Міхновський переїхав до Харкова, де зайнявся юридичною практикою, не залишаючи громадсько-політичної діяльності.

В лютому 1900 р. молодий харківський адвокат виступив перед молодіжною аудиторією на нелегальних Шевченківських святах, де заявив «про необхідність збройної боротьби за права українського народу». Частину зборів цей заклик налякав, інші зустріли його скептично. Але були й такі, хто сприйняв пристрасну промову з захопленням.

Саме у цей час за ініціативою харківських студентів-громадівців було прийнято рішення про створення Революційної української партії (РУП). Її керівництво спершу прихильно

поставилося до проголошених у згаданій промові М. Міхновського ідей і запропонувало викласти їх як програмний документ у спеціальній брошурі. Це було зроблено досить швидко. Затим оперативно віддрукована в Галичині як видання РУП брошура під назвою «Самостійна Україна» в тому ж 1900 р. була переправлена в Наддніпрянщину і деякий час слугувала програмою першої політичної партії українства, надавши істотного інтелектуального імпульсу розвитку національно-визвольного руху.

Значну частину твору становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. М. Міхновський аналізує відносини України і Росії, передбачені Переяславською радою 1654 р. як рівноправні, але порушені пізніше російською стороною. Звідси — право України на повернення до статусу самостійної держави.

Головне завдання «Самостійної України» — визначення шляхів національного визволення України. Автор відкидає і піддає нищівній критиці методи українофілів-народників, покоління яких «виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, ... нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українському національному ґрунті. Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії... Між молодою Україною й українофілами немає ніяких зв'язків». «Самостійна Україна» закликала до активної політичної боротьби за незалежність України. «Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!» Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові, і доки хоч на клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців ітимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважатиметься так само відповідною, як і боротьба фізичною силою...»

Гасла «Самостійна Україна», «Україна для українців», «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких», пристрасне звернення до тогочасної генерації національної еліти повернутися обличчям до потреб, інтересів власного народу, повести боротьбу проти панування чужинців на рідній землі виявилися значною мірою суголосними викликам часу. Однак спроби РУП поширювати свої погляди в масах наштовхнулися на несприйняття радикальних планів. Не зблизили вони українських партійців і з демократичним загальноросійським демократичним табором. Оцінюючи ситуацію, більшість керівництва РУП вирішила відійти від платформи «Самостійної України» і стала на шлях автономістсько-федералістського переустрою Росії, пропаганди соціалістичних ідей.

Не погоджуючись з кристалізацією нових орієнтацій Революційної української партії, М. Міхновський став на шлях організаційного згуртування своїх прибічників і в 1902 р. створив Українську народну партію (УНП). Він був головним ідеологом партії, автором більшості її документів. За його авторством у 1902—1904 рр. були написані відозви і прокламації «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП» та інші. Зміст цих видань узагальнений програмою партії, опублікованою у 1906 р. у Львові.

М. Міхновський формулював крайні погляди на українське питання, шляхи його розв'язання. Особливо скандальної слави набули «Десять заповідей УНП», відомі ще як «Катехізис українця». Автор проголошував:

«1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай

перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів. 7. Не зробися ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допомагай своєму землякові поперед усіх: держись купи. 10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш вкупі їм сили й відваги; не накладай з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Сам Микола Міхновський вважав свою позицію націоналістичною і був переконаний у життєдайній силі націоналізму як зброї у боротьбі за визволення рідного народу з неволі. Він намагався популяризувати свої ідеї у періодиці: «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912—1913).

І як би там не було, разом з іміджем енергійного ідейного борця М. Міхновський досить швидко зажив і стійкої слави скандального шовініста, не говорячи вже про цілу низку інших не надто привабливих рис характеру холеричного темпераменту, яких не оминав у мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися з неординарним політиком. Апологети М. Міхновського, можливо, до певної міри й праві, що то був націоналізм особливого роду — «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денаціоналізацію українців». Для М. Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися багато в чому виправдані настрої і прагнення, викликала питання, настороження, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною безпардонністю, відвертим цинізмом окремі положення його пристрасних публікацій, особливо «Катехізису українця».

Особливо ж неприйнятним було те, що, всупереч елементарним науковим, моральним уявам і принципам, священну ненависть до гнобителів М. Міхновський переносив на ці-

лий народ, намагався культивувати ворожість до цілої нації. Справедливості ради слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до інших націй у дещо складніших ситуаціях, таких, як оцінка єврейських погромів — як адвокат він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях — вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їх участі в насильстві — і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв. Що ж до росіян, тут такої діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М. Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть — унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ — не та чи інша партія, але весь народ, — хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами...»

Цілком у дусі такого світогляду — ініціатива підриву пам'ятника О. Пушкіну в Харкові чи відмова подати руку В. Короленку як «зраднику» свого народу. То чого ж тоді дивуватись, що від М. Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

Войовничий радикалізм платформи УНП, епатуюча поведінка її лідера підривали авторитет національно-визвольного руху, а сам М. Міхновський був мобілізований до армії й служив військовим адвокатом при штабі Київського військового округу.

Після Лютневої революції М. Міхновський у пошуках популярності деякий час також підтримував гасла інших українських партій, Української Центральної Ради — широка територіальна автономія України у федеративній демократичній республіці Росія. Проте більше він тяжів до самостійницької платформи, яку сповідувала перейменована з колишньої УНП Українська партія соціалістів-самостійників, яка також не стала численною. Самостійницькими настроями було просякнуто і його позицію щодо питання про створення власних збройних сил, яка конкретизувалася в планах українізації армії.

Слід сказати, що тривалий час чіткої уяви у лідерів Української революції щодо цього надважливого питання не складалося. Так, ведучи мову про прерогативи федерації, М. Грушевський передбачав, що «загально-державними справами, мабуть, будуть: справи війни й миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки...». Однак тут же він наголошував, що «українське військо, — поки не буде замінене міліцією, — хоч підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни».

Інші керівники українського визвольного руху теж не мали чітких уявлень про роль власної армії у майбутніх змаганнях за українську державність. Окрім М. Міхновського та його прихильників, що стояли за найшвидшу організацію національних збройних сил, інші течії в Центральній Раді трималися відмінних поглядів. Найбільшою мірою їх уособлював В. Винниченко, який досить довго вважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій, — доводив заступник голови Центральної Ради. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі».

В перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, очевидно, крім всього іншого відігравала роль його делікатність, можлива негативна реакція центру (а прояви її могли бути найжорстокішими) навіть при самій постановці цього питання. Проте життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й місяці після

Лютого висунули питання про національні військові формування як питання нагальної політичної практики.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидше розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті і в тилу, в Україні і в Центральній Росії, на Кавказі і в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 р. в Петрограді відбулася досить представницька українська маніфестація (брало участь близько 25 тис. українців) з нагоди перемоги революції, а також роковин смерті Т. Шевченка. До робітників, студентства, інтелігенції приєднались військовослужбовці. Причому деякі військові частини, укомплектовані українцями, прибули на свято у повному складі. Очолила маніфестацію військових варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулися не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями цілий ряд газет різних політичних напрямків.

З величезним піднесенням пройшла в Києві 19 березня стотисячна українська маніфестація, окрасою якої стали кілька тисяч озброєних українських вояків. За словами В. Винниченка, «це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції». На нараді українців-вояків київської залоги вже 16 березня ухвалили заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Гоц, поручик М. Міхновський і прапорщик Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе «Установчою військовою Радою». Характерною була промова

керівника клубу ім. П. Полуботка М. Міхновського, передана одним з її учасників В. Євтимовичем. Промовець наполягав на тому, що Москва не піде на надання Україні не лише самостійності, а навіть автономії. Незалежність доведеться виборювати: «Надії на «дружню» демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні. В такій ситуації перше наше завдання — це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з'їздом, який мав бути скликаний найближчим часом, з пропозицією «виділить зі свого складу владу», — вибрати гетьмана. «Треба мати на увазі, — відзначив Міхновський, — що наші демократи спротивляться тому... Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогти не лише на силу фактів, але і на факти сили!» За прикладом Києва військові клуби, ради створювались і в інших містах. Повсюдно проводились віча військовослужбовців.

Справедливості ради слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових кругах, не було нічого несподіваного — в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в осібні армії. Привід до сього дало формування польських легіонів, розпочате за старого режиму дивним дивом якраз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подражнити чуття місцевої людности».

Дещо інакше бажання військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк: «Щоб

зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах». Мабуть, варто додати, що це ж було й причиною значного дилетантства у справі національного військового будівництва.

Прагнучи до згуртування в українських частинах, українські солдати теж не висували далекосяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони щиро хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їх волі, продовжувалась і солдату не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнув зробити і свій внесок у національне відродження, у боротьбу «за вільну Україну». Домінуючі настрої виливалися у вимоги територіальної системи формування військ: виділення українських військовослужбовців, що перебували за межами України (в гарнізонах), в окремі українські військові частини і їх поступова передислокація в Україну, а також виділення українських військовослужбовців на фронтах в окремі частини з переведенням їх на український фронт.

Однак ці настрої не встигли ще набрати достатньо серйозного організаційного оформлення, як наштовхнулись не лише на неприхильне, а просто відверто вороже ставлення з боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу міцності армії, її здатності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Почались виступи у пресі, з'явились заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть з погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політично-

го життя в країні, а шовіністичні виступи хоч і заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Виходячи з цього (з прагнення не завдати шкоди єдності демократичного фронту) делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушувати.

Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд поступово зрозуміє: у формуванні українських військових частин — не загроза боєздатності армії, а навпаки — шлях до її зміцнення, важливий фактор, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни. В. К. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли тим зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони, його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожну національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному солдатові околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів».

Тим часом життя йшло своїм чином. Український військовий рух набирав сили знизу. Великого розголосу набули події із створенням першої крупної військової одиниці — полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті скупчилось біля трьох тисяч солдат-українців. Частину з них сюди направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція видавалась як прояв патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий як Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування, так і тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. Об'єднане засідання Київського виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства висловилися за відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для скомплектування військових частей».

Коли ж надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливі хвилювання серед солдат, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дезертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих вояків, його командиром було обрано Георгіївського кавалера Д. Путника-Гребенюка.

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу, кількісно обмежену бойову одиницю. Воно «дозволило» виділити 500 вояків, які б стали ядром для комплектування добровільного полку, а решта мала просто відправитись на фронт.

Хоч таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху, Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частин поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а припадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті».

Пояснюючи поступливість Центральної Ради у такому важливому, принциповому питанні, В. Винниченко пише: «Бо, іменно, найважливіше для нас було це признання (признання військовим командуванням Першого Українського полку як самостійної військової одиниці. — *В. С.)*. Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу». Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдат до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. В дні роботи І Українського військового з'їзду полку було передано малиновий прапор з портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Флорівського монастиря), і полк склав присягу на вірність Україні під цим прапором.

Д. Дорошенко так розмірковує з приводу формування перших військових одиниць в Україні: «Творення власної національної армії, яко головної основи української державності — ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-вояків національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козаччини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний

рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла».

Різні ж спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обирались Ради і комітети. Так, наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228-го запасного піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовто-блакитним прапором. Наростанню українського руху в військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила в своєму складі військову комісію для завідування військовими справами.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких частин з фронту і округи військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Ухвалили резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли...» Визначили норми представництва і порядок денний. Серед головних питань намітили: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4».

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5—8 травня 1917 р. Більш як 700 делегатів представляли 993 400 українських солдатів. З'їзд став значною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухвалах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при

Тимчасовому уряді міністра у справах України, а в Україні — заснування обласного органу, який мав би працювати разом з представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалась єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України, і репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Слід зауважити, що настрої солдатських мас були явно різкішими, радикальнішими за позицію лідерів Центральної Ради. Зокрема В. Винниченко, С. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони з трудом вгамували масове обурення, яке викликало оголошення телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматись від самочинних дій до І Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до фльоти, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській фльоті укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до фльоти Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців, — поповнювати її надалі виключно українцями».

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. В їх числі: В. Винниченко, С. Петлюра, В. Павленко, О. Пиль-

кевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та інші. Головою комітету обрали С. Петлюру.

Лідери Центральної Ради в той момент зробили все можливе (аж до фізичного відсторонення М. Міхновського із трибуни з'їзду), щоб не допустити збільшення його авторитетного впливу на солдатські кола. Натомість їх же зусиллями на роль очільника військового будівництва всіма засобами висувався С. Петлюра, якого на той час мало знали у військових колах. Однак саме він, не маючи твердих переконань і професійної підготовки, міг бути зручним знаряддям у реалізації курсу М. Грушевського і В. Винниченка.

Згідно з рішеннями Першого Всеукраїнського військового з'їзду через місяць, на початку червня, у Києві мав відбутися Другий з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Керенський заборонив його. Заборона уряду була зігнорована українськими солдатами й офіцерами і на цей раз. На з'їзд прибуло 2500 делегатів. Тон виступів був рішучий: лунали навіть вимоги проголошення самостійності України. Керівники Української Центральної Ради постаралися, щоб ввести роботу з'їзду в необхідне їм русло. Однак загальний настрій виявився категоричним. В ухваленій резолюції говорилося: «Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Центральній Раді в сій справі (розв'язання українського питання. — *В. С.)* до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями…»

Реакцією на позицію українських вояків — делегатів з'їзду, які на Софійському майдані дали урочисту клятву не залишати Києва, доки Центральна Рада не оголосила державного акту про запровадження автономії, став Перший Універсал. Він був зачитаний на останньому засіданні Українського військового з'їзду 10 січня 1917 р.

В подальших подіях роль М. Міхновського не прослідковується, хоча деякі автори без будь-яких документальних підтверджень намагаються довести, ніби виступ полуботківців (солдат Другого Українського полку ім. П. Полуботка)

5—8 липня 1917 р. стався з ініціативи й за планом М. Міхновського. Буцімто останній зробив це через невдоволення Другим Універсалом, в якому Центральна Рада пішла на істотні поступки Тимчасовому уряду.

Гадається, не варто вдаватися у суперечки з міфотворцями. Досить відзначити, що жоден крок чи документ тих днів не зафіксував причетності до виступу полуботківців М. Міхновського, хоча час доніс до нас десятки прізвищ не лише керівників, а й рядових учасників подій. І це, мабуть, не дивно, оскільки за іншими даними (вони, щоправда, теж не мають абсолютного характеру, оскільки є мемуарними), лідери Центральної Ради домоглися переведення свого конкурента із самостійницькими переконаннями на Румунський фронт, де він і перебував на початок липня 1917 р.

Восени 1917 р. М. Міхновський примикає до створюваної на Полтавщині Української демократично-хліборобської партії, яка зайняла позицію на правому фланзі політичного спектра.

Зовсім не за передбаченнями М. Міхновського розвивався й процес українізації армії, який, незважаючи на масштабність і глибинність, завершився провалом.

Все ж авторитет М. Міхновського залишався в політичних колах високим. Недарма ж австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру на ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їх остаточний вибір на цю роль упав на П. Скоропадського, М. Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності.

Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М. Міхновського до П. Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній вів «свою гру» і по суті ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їх прихильності у момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М. Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього

в оточенні П. Скоропадського). А зустрічі, які мав із гетьманом М. Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його із найкращого боку. Для прикладу — В. Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити Раду Народних Міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і у практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

Коли влада П. Скоропадського захиталася, а під проводом Директорії почалося повстання, Українська демократично-хліборобська партія виступила з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. З такою пропозицією, написаною М. Міхновським, у Одесу, до представників командування антантського інтервенційного корпусу, що висадився в чорноморських портах України, виїхали С. Шемет і Любарський-Письменний. Передбачалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. Одночасно М. Міхновський виїхав до Харкова, де знаходився один з найкращих корпусів повстанців — Запорозький. Але обидві місії закінчилися провалом. М. Міхновський і С. Шемет повернулися до Києва ні з чим.

М. Міхновський ставився до Директорії вкрай негативно. У ній він вбачав втілення соціалістичних орієнтацій, яких він не поділяв. Його обурювали спроби голови Директорії В. Винниченка і голови уряду УНР В. Чехівського ввести в Україні якусь подобу радянської системи (трудових Рад) і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснити з політичного життя несоціалістичні партії і групи. Один з членів УДХП В. Андрієвський у своїх споминах згадує розмову з М. Міхновським, яка відбулася у перші дні після вступу військ Директорії до Києва:

«Там (в Директорії. — *В. С.),* пане добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах...

— Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі дається вилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

— Скажіть, як можна виходити безпросвітного ідіота-маніяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, туди ж тягне за собою, та ще у гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість».

У кінці 1918 — на початку 1919 р. лідери УДХП розробили план усунення Директорії від влади. У цей час радянські війська опановували Україну, а армія УНР розвалювалася на очах. «Необхідно щось робити! Інакше — кінець Україні. Держава наша загине...» — заявив на партійній нараді М. Міхновський. Було вирішено зв'язатися з Є. Коновальцем — комендантом корпусу Січових стрільців, який перебував у Києві, і П. Балбочаном — командиром Запорозького корпусу, що дислокувався на Харківщині. Це були дисципліновані і боєздатні частини армії, командири яких співчували УДХП. З їх допомогою було ухвалено встановити режим диктатури в Україні, добитися нормалізації економічного і соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя й анархії. «Необхідно їхати до Балбочана. Єдина надія на нього», — таким було рішення УДХП.

Сповнений рішучості і надій, М. Міхновський не міг знати, що місія до П. Балбочана — його остання політична акція. Запорозький корпус відступав до Дніпра, і М. Міхновський знайшов його вже у Кременчуці. До того ж М. Міхновський тяжко захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні. Там його було заарештовано радянськими властями й деякий час протримано у в'язниці. Лише завдяки клопотанням місцевої інтелігенції ув'язнення було замінене утриманням під наглядом у приватному помешканні.

Після захоплення Кременчука військами отамана М. Григор'єва він знову опинився на свободі. Однак з політично-

го життя М. Міхновський був виключений. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Він переїхав до себе на батьківщину, на Полтавщину.

На початку 1920 р. М. Міхновський опинився в Новочеркаську. Звідти він пробував виїхати за кордон, але денікінці відмовили видати йому, «як непримиренному ворогу Росії», відповідну візу. Чотири роки М. Міхновський прожив на Кубані.

Доля розпорядилася так, що свої останні дні М. Міхновський прожив у Києві. Весною 1924 р. він повернувся сюди, і через деякий час його заарештували органи ДПУ. С. Шемет у своїй посмертній згадці про М. Міхновського писав, що той цікавився життям за кордоном і в одному з небагатьох листів, які зумів переправити з України, писав про бажання покинути Батьківщину. Після кількох допитів його звільнили з-під арешту. Але вже наступного дня, 3 травня 1924 р., трапилося непоправне. М. Міхновського знайшли повішеним у садку будинку, де він квартирував.

До цього часу немає відповіді на питання, що тоді сталося: вбивство чи самогубство? Поховали небіжчика на Байковому кладовищі.

Сьогодні чимало робиться для відновлення пам'яті про М. Міхновського. Правда, підходи до оцінки його постаті і дій залишаються контроверсійними. Мабуть, таке нерідко трапляється, коли мова заходить про неординарну особистість.

Праці М. І. Міхновського

Самостійна Україна. Промова. — Львів, 1900.

Програма Української народної партії. — Чернівці, 1906.

Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. — К., 2007.

Література про М. І. Міхновського

Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. — 1974. — № 4.

Андрієвський М. Микола Міхновський. — Мюнхен, 1950.

Горєлов М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К., 1996.

Грушевський М. Спомини. // Київ. — 1989. — № 8—11.

Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. — 1994. — № 2.

Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6.

Курас І. Ф., Турченко Ф. М. Перший речник українського самостійництва Микола Міхновський // Українська ідея та її творці. — К., 1999.

Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 76—91; № 10—11.

Ліпецький С. М. Міхновський. Міфи історіографії та правда історії // Молода нація. Альманах. — 1996. — Вип. І.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ—Філадельфія, 1995.

Мартинець В. Микола Міхновський — піонер українського націоналізму // Політологічні читання. — 1995. — № 2.

Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960.

Овсієнко О. Ф., Сарнацький О. П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. — 2003. — № 1—3.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917—грудень 1918 рр. — Київ—Філадельфія, 1995.

Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський. Життя і слово») // УІЖ. — 2006. — № 5.

Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. — 1995. — № 11.

Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. — К., 2006.

Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Кн. V. — Відень, 1924—1925.

«ТРІСКА ВЕЛИКОГО ЗРУБАНОГО ЛІСУ»

(Дмитро Іванович Дорошенко)

Майбутній учасник революційних подій, громадський і державний діяч, вчений-історик, публіцист, народився 8 (20) квітня 1882 р. у м. Вільно в сім'ї військового ветеринара. Походив зі старовинного козацько-гетьманського роду. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах (1909 р.). Розпочав активну громадську діяльність спочатку в українській студентській громаді, згодом — в РУП та УСДРП. Набагато пізніше свої політичні уподобання студентської пори коментував так: «Я побачив, що не може бути «свідомого українця» — не соціаліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не «працюючи» в якійсь соціал-революційній партії». Він наголошував, що «не захоплювався ніколи доктринами» і мав нахил «до живого діла» — в «Раді», «Просвітах», Товаристві українських поступовців.

Громадсько-наукову діяльність розпочав 1897 р., друкуючи власні статті спочатку в галицькій, а потім російській та українській пресі. Співпрацював у петербурзькому журналі «Украинский вестник», часописах «Нова громада», «Рідний край», «Рада», журналах «Україна», «Літературно-науковий вісник», а також у Київському товаристві «Просвіта», Україн-

ському науковому товаристві. У 1908 р. став одним з найдіяльніших членів ТУП.

Не маючи можливості одержати посаду вчителя в навчальних закладах Києва, Д. Дорошенко 1909 р. переїхав до Катеринослава, де працював у комерційній школі учителем історії. Водночас співробітничав у Катеринославській вченій архівній комісії, редагував «Летопись ученой архивной комиссии», часопис «Дніпрові хвилі» (1910—1913 рр.), був заступником голови Катеринославського товариства «Просвіта». Великий вплив на нього в той час мав Б. Грінченко. Зайнявшись систематичними науковими дослідженнями, Д. Дорошенко надрукував десятки статей про визначних українських діячів і вчених (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Барвінок, М. Лисенка, Д. Яворницького, В. Біднова, Я. Новицького та ін.), про українську мову, освітні та громадсько-наукові заклади, про різні етнографічні землі України. Багато займався усною пропагандистською роботою — читав лекції, виступав у різних аудиторіях з просвітницькою метою. Повернувшись 1913 р. до Києва, викладав історію в двох комерційних школах і одночасно працював бібліотекарем Історичного музею та секретарем Українського наукового товариства.

У 1915 р. його обрали уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті та заступником голови «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій», головною турботою якого стала турбота про біженців-галичан.

Діяльність в українському громадському русі висунула Д. Дорошенка на керівні посади в революційну добу. Він був обраний товаришем (заступником) голови Центральної Ради і призначений заступником губерніального комісара Київщини (віце-губернатором). Не маючи можливості поєднувати обидві посади, Д. Дорошенко попросив Центральну Раду звільнити його від обов'язків товариша голови. На з'їзді ТУП (25—26 березня 1917 р.), коли товариство було реорганізовано у Союз українських автономістів-федералістів, його обрали до складу Тимчасового ЦК союзу, який на Всеукраїнському національному конгресі делегував Д. Дорошенка чле-

ном Центральної Ради. А Тимчасовий уряд призначив його в квітні крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. З реорганізацією Союзу українських автономістів-федералістів в Українську партію соціалістів-федералістів став одним із її лідерів. Після відступу російських військ із Галичини в липні 1917 р. змушений був повернутися до Києва.

В серпні 1917 р. під час першої кризи в Генеральному Секретаріаті Д. Дорошенко опинився в епіцентрі подій, протягом кількох днів (13—18 серпня) був головою українського уряду. Після драматичних переговорів української делегації на чолі з В. Винниченком у Петрограді 4 серпня 1917 р. з'явилася Тимчасова інструкція Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату України. Цей документ зухвало відкидав скромні домагання українців, зафіксовані в «Статуті вищого управління Україною», вкрай обмежував прерогативи Генерального Секретаріату як органу Тимчасового уряду, практично навпіл розчленовував Україну (визнавав належними до неї лише 5 з 9 губерній).

Хоча В. Винниченко, не дочекавшись завершення переговорів і не ознайомившись навіть з проектом згаданої інструкції (Тимчасовий уряд свідомо зволікав з визначеними кроками), залишив Петроград, повернувся до Києва, саме на нього в українських колах було покладено відповідальність за невдачу дипломатичної місії і вкрай незадовільний текст документа. Значне невдоволення соціал-демократом В. Винниченком виявляла фракція УПСР, а Тимчасовий уряд саме розпочав масовану кампанію проти голови Генерального Секретаріату як «німецького шпигуна». Тому з початком обговорення ситуації, що склалася, на сесії Української Центральної Ради 6 серпня 1917 р. В. Винниченко заявив, що складе повноваження, незалежно від результатів обговорення інструкції, рішення щодо ставлення до неї.

Ліве (радикальне) крило Центральної Ради (на чолі з М. Поршем) висловилось за відхилення інструкції, поміркованe (на чолі з В. Винниченком) — за її прийняття, але з цілою низкою застережень, які б значною мірою дезавуюва-

ли антиукраїнську спрямованість документа. Д. Дорошенко, який у момент оголошення інструкції перебував у Петрограді, ознайомившись з її проектом, радив прийняти документ і розглядати його як перший крок будівництва уряду з надією, що життя згодом внесе свої корективи. Про цю його позицію добре знав Тимчасовий уряд.

9 серпня після прийняття Центральною Радою Інструкції Тимчасового уряду голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявив, що виконавчий орган у повному складі подає у відставку, залишаючись виконувати функції до сформування Малою Радою нового Секретаріату.

Паралельно Тимчасовий уряд продовжував тиск на голову Центральної Ради, домагаючись будь-що відсторонити «яскравого соціаліста» В. Винниченка від урядових справ і надати перевагу Д. Дорошенку, що досить лояльно ставився до офіційного Петрограда і добре зарекомендував себе на посаді урядового комісара Галичини й Буковини, а на той момент висувався на посаду губернського комісара Чернігівщини.

Виходячи з усіх згаданих обставин, В. Винниченко на засіданні Малої Ради 13 серпня 1917 р. категорично заявив про свій відхід від урядових справ. Того ж дня на засіданні президій фракцій Центральної Ради було доручено сформувати новий склад уряду Д. Дорошенку. Погодився на такий варіант і голова Центральної Ради М. Грушевський, хоча всім були відомі ревні стосунки між двома українськими діячами-істориками. Не виключено, що М. Грушевський просто змушений був підкоритись масонській дисципліні (на зв'язки по масонській лінії з Петроградом — і свої, і Дорошенкові — через барона Ф. Штейнгеля він кілька разів обережно посилається в своїх спогадах). Як би там не було, Д. Дорошенко взявся за формування Генерального Секретаріату і вироблення його платформи. Однак сформувати високоавторитетний, кваліфікований Генеральний Секретаріат з досвідчених політиків і добрих фахівців виявилося справою дуже нелегкою. Більшість тих, кому були запропоновані посади генеральних секретарів, відмовлялись. Цікаво при тому відзначити, що барону Ф. Штейнгелю було запропоновано портфель генерального секретаря торгу і промисловості.

Та найбільші ускладнення виявились в іншій площині. Коли Д. Дорошенко виголосив у Малій Раді коротку декларацію з приводу платформи Секретаріату, вибухнув конфлікт. За словами М. Грушевського, «се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентарського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] Секретаріату: Дорошенко заявив, що приймаючи уряд голови Ген[ерального] Секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д.

Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми збирались вести організовану боротьбу з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д.». Хоч і дещо м'якше, та по суті так само розцінив епізод і В. Винниченко. «...Перший же виступ Д. Дорошенка перед Центральною Радою, — писав він, — показав, що він не відповідав тим завданням, які складалися на голову українського революційного Уряду.

Д. Дорошенко, стоявши весь час поза життям і діяльністю Ц. Ради, не бравши безпосередньої участи в революційному ходові всіх подій, не розумів і не відчував духу й змісту нашого напряму.

Він дуже точно, совісно підійшов до Інструкції, принявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго додержуватись. З його невеличкого експозе Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства.

Розуміється, це не могло задовольнити Ц. Раду».

Під впливом М. Грушевського Д. Дорошенко згодився змінити декларацію, наблизивши її до платформи II Універсалу, і оперативно це здійснив. Однак, незважаючи на прохання голови Центральної Ради до репортерів не вміщувати завчасно розповсюджений серед них текст попередньої декларації, «Киевская мысль» оприлюднила заяву Д. Дорошенка. Це, природно, додало масла у вогонь, а у Д. Дорошенка викликало сумніви щодо вірності прийнятого політичного рішення.

«До того ж, — повідомляє М. Грушевський, — як він (Д. Дорошенко. — *В. С.)* мені розповів — приїхав з московської наради Штейнгель — його протектор в городськім союзі, — поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і «краєвого органу» дуже слабі, отже з того виходило, що Ген[еральний] Секретаріат — установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватись з нею й рискувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був таким щасливим... Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генеральнім Секретаріаті.

Було се дуже недоречно, грозило новими проволоками і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів рискувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга і просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем вирішено було помиритися з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком — за браком якоїсь іншої комбінації. По закритім засіданні 18 серпня, що затяглось в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Генерального Секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала Рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формулювання кабінету Винниченкові».

Пізніше Д. Дорошенко доводив, що М. Грушевський, незважаючи на певні тертя, що виникли, дуже вмовляв його залишитись на посту голови Генерального Секретаріату, однак зашкодила та обставина, що його вважали креатурою Тимчасового уряду (саме так було витлумачене й інтерв'ю заступника прем'єр-міністра М. Некрасова, що з'явилось у ті дні). А в своїй відомій праці «Історія України. 1917—1923 рр.» він писав, що «Центральна Рада доручила йому скласти Генеральний Секретаріат, перше автономне українське правительство, але скоро зрікся формування цього правительства й головування в ньому через тактичні й принципіяльні розходження з головою Ц. Ради проф. М. Грушевським». Д. Дорошенко стверджував також, що він сам взявся вмовляти В. Винниченка повер-

нутися на залишену посаду й очолити той склад Генерального Секретаріату, який запропонував Д. Дорошенко, що він же пообіцяв якнайшвидше владнати з Тимчасовим урядом питання про затвердження Секретаріату і домігся цього.

Наприкінці серпня Д. Дорошенко був призначений губерніальним комісаром Чернігівщини зі збереженням за ним і посади галицько-буковинського комісара. Оцінюючи дещо пізніше тогочасні події, Д. Дорошенко писав: «Революція 1917 року вскрила всю підсвідому, органічну «нереволюційність» моєї вдачі, моєї психіки. Спочатку непомітно для інших я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволюційній ієрархії використовував не для «углубления революции», а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіазму; із самих перших днів мене охопило пророче передчуття чогось страшного, але ніколи було віддаватись почуттям». З переїздом до Чернігова, за словами Д. Дорошенка, «більше на службі в "Українській революції"» він не був.

З падінням Тимчасового уряду Центральна Рада і Генеральний Секретаріат надали Д. Дорошенкові статус свого представника в Чернігові. Проте реальної влади в його руках було мало. Маси швидко більшовизувались. Дмитро Іванович, відчуваючи свою безпорадність, залишив Чернігів напередодні встановлення там влади Рад і переїхав до Києва. Однак і тут чогось корисного зробити не зміг.

Під час відступу Центральної Ради на Волинь залишався в Києві, проте не крився від радянських властей, відвідав кілька разів свого земляка, головнокомандуючого збройними силами Радянської України Ю. Коцюбинського, намагався довести до кінця незавершені справи по галицько-буковинському комісаріату. І ще — брав участь у діяльності ЦК партії соціалістів-федералістів разом з С. Єфремовим, А. Ніковським, В. Прокоповичем та ін. З поверненням до Києва Центральної Ради разом з австро-німецькими окупаційними військами Д. Дорошенкові пропонували посади міністра освіти, посла до Голландії, але він згоди не давав. Пізніше він пояснював це невірою у можливість Ради налагодити скільки-небудь ефективне функ-

ціонування державного апарату, українського суспільства. Більше того, на думку Дмитра Івановича, просто неможливо було розраховувати хоч на якийсь контроль за подіями з боку лідерів УНР.

Гетьманський переворот соціаліст-федераліст зустрів з певними надіями, хоч добре розумів обмежені можливості нового уряду вести в умовах окупації незалежну політику, розбудовувати українську державність.

На відміну від українських соціал-демократів і українських есерів, що перейшли в опозицію до гетьманського режиму, частина керівництва українських соціалістів-федералістів (і серед них Д. Дорошенко) вважали за можливе співпрацювати з урядом, щоправда на особистісних, не партійних засадах. Після кількох попередніх розмов-консультацій, подолання внутрішніх невизначеностей і вагань Дмитро Іванович вирішив скористатись пропозицією П. Скоропадського і ввійти до уряду Ф. Лизогуба. Уже 20 травня 1918 р. він приступив до виконання обов'язків керуючого Міністерством закордонних справ і очолював зовнішньополітичне відомство України майже півроку — до 14 листопада. А з 2 вересня цього ж року його офіційна посада — міністр закордонних справ. Можна стверджувати, що саме в цей час було налагоджено повноцінну дипломатичну службу України. Безперечно, за весь час Української революції це був найбільш плідний період зовнішньополітичної діяльності України. Молоду державу «де-юре» визнали 12 країн і «де-факто» 8 країн. В Україні було відкрито 33 консульства 20 держав. У свою чергу Україна відкрила свої консульські установи в 22 державах.

Безперечно і те, що у здобутках зовнішньополітичної діяльності Української гетьманської держави значною мірою втілились неабиякі здібності, знання, талант Дмитра Івановича Дорошенка. Працював він з величезним натхненням, не шкодуючи сил і здоров'я. Це не значить, що він в усьому поділяв політику гетьмана П. Скоропадського, уряду держави, в усьому підтримував своїх колег. Навпаки, було чимало конфліктів, взаємного невдоволення, непорозумінь. Людина з проникливим аналітичним розумом, Д. Дорошенко бачив

негативні риси характеру і самого П. Скоропадського, і багатьох міністрів, боляче переживав зволікання з розв'язанням пекучих проблем, які з дня на день дедалі ускладнювали, загострювали ситуацію.

Однак він свідомо прийшов в уряд, хоч це коштувало йому членства в УПСФ, із завзяттям включився в державотворчу діяльність, прагнучи якомога ефективніше використати зовнішньополітичний чинник для розбудови України. За його глибоким переконанням, однією з вирішальних умов зміцнення української державності в тогочасних конкретно-історичних обставинах був пошук шляхів досягнення стратегічної мети Української революції, яка майже безроздільно панувала в 1917 р., — створення федеративного союзу національно-державних утворень колишньої Російської імперії на нерадянській основі. Він взагалі вважав, що з Росією слід рахуватися як з фактором найпершої величини, як найголовнішим суб'єктом у стосунках України із зовнішнім світом. Тому він надавав великого значення і переговорам з РРФСР, які почалися уже 23 травня 1918 р. і тривали весь час, доки Д. Дорошенко був міністром закордонних справ. Хоч пізніше Д. Дорошенко і робив різні закиди щодо фактів контактів членів російської делегації Х. Раковського і Д. Мануїльського з В. Винниченком, Мазуренком та іншими опозиціонерами гетьманату, що готували державний переворот, у 1918 р. він розглядав українсько-радянські переговори як елемент зміцнення стабільності національної державності.

Як політик-реаліст, він досить тверезо оцінював вагу австро-німецьких багнетів для збереження гетьманського режиму. І восени 1918 р., коли виснажені війною Німеччина і Австро-Угорщина запросили миру в Антанти і США, Д. Дорошенко змушений був відправитися до Берліна з проханням залишити окупаційні війська в Україні. Там його застала революція в Німеччині. Терміново довелось перебиратися до Швейцарії в надії на переговори з Антантою. Та гетьман П. Скоропадський в умовах піднятого Директорією повстання вирішив вдатися до розпуску уряду Ф. Лизогуба як «германофільського», і міністр Д. Дорошенко також потрапив у відставку.

В умовах політичного дискомфорту, підозрілого ставлення до себе з боку Директорії, а також моральної і фізичної втоми Д. Дорошенко вдався до улюбленого заняття — науково-літературної праці. Серед інших публікацій готував історію галицької руїни 1914—1917 рр., що була опублікована в журналі «Наше минуле».

Водночас подав прохання до Міністерства народної освіти про призначення приват-доцентом кафедри історії України Українського університету, який було створено в Кам'янці-Подільському за гетьманату. Міністр і ректор університету І. Огієнко дав згоду.

Дмитро Іванович поринув у роботу, із задоволенням взявся до викладання, намагався триматись осторонь політичного життя, хоч Кам'янець досить швидко став його епіцентром. Саме сюди переїхали спочатку опозиційні Директорії політичні діячі, а потім і сама Директорія, що під тиском радянських військ змушена була залишити Київ, а затим і Вінницю. Під безпосередньою загрозою виявився і Кам'янець-Подільський.

Саме у ті дні Д. Дорошенко у складі «закупової комісії» виїхав до Галичини з метою придбання устаткування для університетської друкарні. Із Станіслава, де не вдалося здійснити запланованої покупки, було вирішено їхати до Праги, а далі — до Відня. Тимчасом збройні сили УНР зазнали нових поразок у Галичині, повернення на батьківщину стало проблематичним, відпадала потреба і в друкарському устаткуванні.

Деякий час Д. Дорошенко перебував у Чехії, де завершив роботу над рукописом підручника з історії України, ще раніше замовленого Міністерством освіти.

Кілька місяців очолював місію Українського Червоного Хреста на Балканах, займався репатріацією українських полонених з Італії, Сербії, Румунії. Скрізь, де бував, працював у місцевих бібліотеках.

Врешті, наприкінці 1919 р., опинився у Відні, де остаточно визначився його статус як емігранта, «вигнанця» з усіма наслідками незавидного становища. Озираючись назад, Дмитро Іванович бачив не лише «звиви» своєї політичної кар'єри доби

революції, а й цілу низку опублікованих праць: історико-літературознавчі — про П. Куліша, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького (К., 1918, 1920), краєзнавчі — «Коротенька історія Чернігівщини» (Чернігів, 1918), «По рідному краю» (К., 1919), «Про минулі часи на Поділлю» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Угорська Україна» (Прага, 1919).

Подружжю Дорошенків жилось на чужині дуже сутужно.

Матеріальні нестатки доповнювались браком необхідних матеріалів для справжньої науково-дослідницької роботи (а на батьківщині залишились багата бібліотека, архів, рукописи), примножувались невимовною тугою за рідним краєм. Сам Дмитро Іванович вважав, що він здебільшого займається популяризацією історичних знань, читаючи курси з української історії. І це було не стільки виявом природної скромності, скільки свідченням вимогливого ставлення до себе, до того, що справжня історична наука, оригінальні історичні праці без надійної джерельної бази неможливі. В одному з листів до В. Липинського Д. Дорошенко з болем писав: «Поки я не сиджу коло архівів, як Ви колись, доти з мене історик хіба в планах. Оце моє фальшиве становище історика, це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю які ці ліки...» Та й згодом не раз у листах до колег, у розмовах з ними він жалівся на долю, на те, що не судилося йому як слід зайнятись дослідницькою роботою, до якої був особливий потяг і від якої відчував справжнє задоволення. «Не з моєї вини так сталося, — ділився він з О. Оглобліним, — аж до самої еміграції я більше присвячував часу і праці діяльності громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів і знов же мусив зайнятись науково-педагогічною працею та й тією самою політикою... Отже залишилося працювати хіба над історіографією та популяризацією».

До честі Дорошенка-дослідника слід віднести те, що при найменшій нагоді він не заспокоювався, доки не опановував архіви тих країв, куди його закидала доля або куди міг дістатися у пошуках корисної інформації. Тому-то і в його творах велика кількість посилань на архіви Німеччини, Австрії,

Швейцарії, Чехословаччини, Польщі, Туреччини… Хоч вчений вважав, що того замало.

У 1923 р. Д. Дорошенка обирають професором Українського вільного університету та Карлового університету (Прага) по кафедрі української історії. Того ж року його обирають і членом-кореспондентом Вищої школи слов'янських студій Лондонського університету.

Свою науково-публіцистичну діяльність Дмитро Іванович завжди оцінював дуже скромно, хоч насправді вона була не просто значною, а й навіть вражаючою за умов, у яких здійснювалась. У короткий термін йому вдалося видати «Курс історії України для вищих кляс середніх шкіл» (Відень, 1921), «Короткий курс історії України» (Катеринослав, Ляйпциг, 1923), «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), низку монографій і ґрунтовних статей про діячів української науки і культури: «Пантелеймон Куліш» (Ляйпциг, 1923), «Микола Іванович Костомаров» (Ляйпциг, 1924), «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (Відень, 1925), «Пам'яти академіка Миколи Сумцова» (Прага, 1925), «Пам'яти П. Я. Дорошенка» («Хліборобська Україна». — Відень, 1920, 36. 1), «Історія Русов, як пам'ятка української політичної думки др. пол. XVII ст.» (там само, 1921. Кн. V—VI). У 1925 р. у Празі Д. Дорошенко в черговий раз перевидав значно доповнений і виправлений «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки», що вперше був виданий ще у його студентські роки.

Дуже інтенсивно займається в цей час Д. Дорошенко і мемуаристикою. Поєднання фахового бачення історичного процесу з блискучою, всотуючою безліч деталей, нюансів пам'яттю і талантом публіциста роблять його спомини не просто помітним явищем, але й вирізняють їх серед інших особливими притягальними якостями, дістають незмінно високу оцінку не лише науковців, але й широкого читацького загалу. Достовірність опублікованих даних ніколи не викликала сумніву, і історики, особливо ті, хто вивчає історію міжнародних відносин, дипломатію, завжди користувалися ними як своєрідними зведеннями фактів. Чималий інтерес становлять праці «Дещо про

закордонну політику Української Держави в 1918 р.» («Хліборобська Україна». 36. 1—3. — Відень, 1920, 1921), «Война и революция на Украине» (Историк и современник. Кн. 1—3, 1921; Кн. 4, 1923; Кн. 5, 1924). Дуже змістовні й оригінальні спогади-нариси про І. Шрага, Ф. Матушевського, А. Вязлова, В. Науменка, Т. Зіньківського, Л. Милорадович, П. Мирного, Д. Марковича, О. Потебню, А. Шептицького.

Особливе місце займають досить ґрунтовні, детальні, багатопланові «Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920 рр.)» «Львів, 1923, 1924». Автор прагнув у них дати об'єктивні факти, створити замальовки-спостереження без підкорення їх політичним уподобанням і наперед визначеним схемам. Та найсуттєвішою працею тих років став тритомник «Слов'янський світ в його минулому й сучасному» (Берлін, 1922).

Кілька років поспіль Д. Дорошенко був захоплений дослідженням, осмисленням історії 1918 року в Україні, на який припав апогей його власної політичної кар'єри. Автору дуже поталанило: у Відні і Берліні вдалось роздобути численні дипломатичні документи, в тому числі й цілком таємні, комплекти тогочасних періодичних видань. Деякі матеріали, новітні праці надіслав з Радянської України С. Єфремов. Автор зібрав численні публікації про події 1918 р., мемуари, використав власні записи і спомини. Восени 1925 р. праця була завершена, проте необхідні для видання рукопису, обсягом 50 друкованих аркушів, кошти знайти було дуже непросто, і вихід книги безперспективно відкладався з року на рік.

Разом з іншими негараздами (нестабільністю викладацької діяльності, необхідністю частих переїздів, перманентною фінансовою скрутою) все це псувало настрій, породжувало невіру у смисл роботи, смисл життя. У той час Д. Дорошенко писав у одному з листів до М. Грінченко (взагалі вони з дружиною, як і інші справжні інтелігенти, вели досить інтенсивну переписку з друзями): «Взагалі наша будучність уявляється в дуже непевних і неясних рисах. Ми вже тут заселились, і нашим господарям вже надокучило.

Вони раді б нас здихатись, але як? І куди нас подіти? Додому вертатись? Але, не кажучи за все інше, що там робити?

З чого шматок хліба їсти? Який заробіток можна знайти? Де, наприклад, діватись з таким «фахом», як українська історія? Кому вона потрібна? І взагалі, кому потрібні ми, тріски великого зрубаного лісу? Отак, як подумаєш, то й прийдеш до висновку, що очевидно судилося нам тут і пропадати на чужині між «ляхи і чехи», як той Святополк Окаянний. Не хотілось би, розуміється, хотілось би ще послужити рідному краєві, є ще й сили деякі, і охота велика, та видно, таких, як ми, краєві не треба і місця нам там немає.

Значить, поки можна, будемо щось тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати. Виходу нема».

Влітку 1926 р. завдяки зв'язкам і клопотанням П. Скоропадського в Берліні було створено Український науковий інститут. Його директором на пропозицію В. Липинського було призначено Д. Дорошенка. Вибір, безумовно, виявився вдалим.

Не позбавлений партійних і особистісних політичних симпатій, Дмитро Іванович водночас був справжнім вченим, готовим заради наукової істини піти на певні жертви, ідеологічні відступи тощо. Та обставина, що в ньому вчений дедалі брав гору над політиком, позитивно позначилась і на кадровому формуванні інституту. Запрошувались співробітники за принципом передусім наукових здібностей, а партійній належності не надавалось першочергової уваги. Прагнення бути переважно науковцем, аніж політиком, дозволяло директору Українського наукового інституту підніматись вище дріб'язкових інтриг, що значною мірою захопили емігрантські кола, не залишивши осторонь і інститут.

Під керівництвом Д. Дорошенка наукова установа міцно стала на ноги, виконала ряд оригінальних дослідницьких об'єктів.

Плідними виявились ті роки і особисто для Дмитра Івановича.

З'явилась ціла низка праць з давньої історії України, історії української культури. Серед інших особливу цінність становить розвідка «Шерерові Annales de la Petit Russie» та їх місце в українській історіографії» («Ювілейний збірник на пошану професора І. Бідла». — Прага, 1928).

Д. Дорошенко активно підтримує реноме блискучого мемуариста, випускає брошуру «Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року» (Вінніпег, 1927), публікує численні статті, чільне місце серед яких належить періоду Української революції: «Київ в перших днях революції» («Український голос». — 1927. — № 10), «З минулого» («Бюлетень Гетьманської Управи». — 1929. — № 1), «Організація збройних сил Української держави» (Там само. — № 2), «Церква і революція на Україні» («Січ». — 1931. — № 1—8), «Гетманство 1918 года на Украине» («Голос минувшего». — Париж, 1927. — Кн. V) та ін.

Головним же результатом тогочасного зосередження на науковій роботі стала підготовка фундаментального дослідження — «Історія України. 1917—1923 рр.».

Природно, що непересічна особистість, висококваліфікований талановитий дослідник, Д. Дорошенко створив оригінальну працю, яка має цілий ряд характерних особливостей.

«Історія України» Д. Дорошенка створювалась тоді, коли вже вийшли і пройшли випробування часом найголовніші твори інших учасників, керівників Української революції: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, О. Шульгіна, М. Шаповала. І на події 1917-го, наступних років історик міг дивитись не лише через призму часу, а й з урахуванням того, як сприймалось їх відтворення у дослідженнях представників різних у минулому течій, партій. До того ж, за перехресної експертизи різних оцінок тих самих подій нерідко можна було угледіти не помічені раніше нюанси, звернути увагу на деталі, до яких не дійшли попередники. Д. Дорошенко мав змогу критично використати і праці ідейних, та й політичних противників, наприклад К. Оберучева, П. Мілюкова. В руках автора були і радянські видання, в яких з комуністичних позицій висвітлювались революційні події 1917—1920 рр. Це в першу чергу створені на основі численних документів хроніка «1917 год на Киевщине» і чотиритомник В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Д. Дорошенко мав у своєму розпорядженні і діаспорну та радянську наукову періодику, окремі наукові монографічні дослідження, що з'явились за кордоном.

Нерідко він посилається і на рукописні матеріали, які йому надали товариші по еміграції, а також дослідницькі закордонні центри, які до початку 1930-х рр. розгорнули досить широку роботу і нагромадили чимало цікавої інформації.

Безумовно, все це створювало додаткові сприятливі можливості для всебічного аналізу процесів, що вивчались, хоч у передмові до І тому видання Д. Дорошенко зауважив, що «документальних матеріалів до історії 1917 року було в моїх руках дуже мало; та й взагалі більша частина тих матеріалів через бурхливі події часів революції і громадянської війни загинула, а те, що збереглось і переховується по архівах Радянської України, було мені недоступне. Я мусів обмежитись переважно друкованими джерелами». Враховуючи це застереження, слід сказати, що історик ефективно використав друковані органи всіх напрямків, усіх політичних партій. Співставлення, порівняльний аналіз інформації значно урізноманітнили, урізнобарвили книгу Д. Дорошенка.

Слід відзначити і прийоми, манеру роботи Д. Дорошенка з матеріалами. У більшості випадків він тяжіє не до цитувань окремих місць, положень, а до повного (без будь-яких купюр) відтворення документів (це універсали, закони, резолюції, заяви, ноти тощо). Читач одержує можливість не лише перевірити істинність запропонованих оцінок, тлумачень, міркувань, а й вийти на власні висновки.

Д. Дорошенко чесно застерігає: «...Я не претендую на вичерпуюче-повне змалювання подій з нашого недавнього минулого, ані на абсолютно безстороннє їх освітлення... Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безстороннє».

І справді, автор не приховує своїх політичних симпатій, оцінює історичний досвід через призму члена партії соціалістів-федералістів, потім прихильника гетьманської державності. Його книга — це своєрідний кут зору на історію Української революції, кут зору державника. Дмитро Іванович відноситься сучасними історіографами до тих, хто започаткував і яскраво представляв саме цей напрямок.

На відміну від інших своїх колег, про яких йшлося вище, Д. Дорошенко працював здебільшого не в Києві, а на периферії

(Галичина, Буковина, Чернігівщина), і це теж позначилось як на специфіці бачення досліджуваних явищ і процесів, так і на прагненні показати розвиток революції на місцях. Щоправда, тут автору теж багато чого не вдалось досягти.

Не все у праці Д. Дорошенка рівноцінне. Окремі сюжети виписані просто блискуче. До них можна віднести висвітлення питання про передісторію Брестської мирної конференції, про роботу самої конференції, позицію української делегації, ухвалені рішення. Безумовно, тут позначився дипломатичний досвід автора. Його оцінки глибинні і суттєві, зауваження точні, виважені, іронічно-дошкульні і водночас дипломатично-тактовні.

Інші ж сюжети виглядають порівняно слабше. До них можна віднести відтворення військових дій, міжпартійних стосунків тощо.

Д. Дорошенко вирішив перевести всі події 1917 — початку 1918 р. на новий стиль (хоч країна до лютого 1918 р. жила за старим стилем), що створило певні незручності для читачів. Однак суттєвіше інше. Іноді автор сам припустився плутанини (забув перевести час або зробив це подвійно і т. п.). Особливості структурної побудови книги зумовили невиправдані порушення хронології викладу матеріалу, а також повтори. Однак відзначене ніякою мірою не може переважати позитивних моментів книги, скільки-небудь істотно позначитись на її загальній оцінці.

В історіографії закріпилось твердження, що «Історія України. 1917—1923 рр.», зокрема том про Українську гетьманську державу, була написана з ініціативи, під впливом і за участі в редагуванні найкрупнішої теоретичної сили монархічного напрямку — В'ячеслава Липинського, а при підготовці до публікації текст ретельно переглядався і правився колишнім гетьманом Павлом Скоропадським.

Як вище згадувалось, рукопис історії 1918 р. в Україні було підготовлено Д. Дорошенком ще до призначення директором УНІ. Тому-то так і сталося, що, задумавши панорамний твір, автор в 1930 р. випустив одну його частину, а саме — другу, яка не була ні початком, ні кінцем тих подій, які планувалось

відтворити. Затим, у 1932 р. вийшов перший том, який охопив майже весь період історії Центральної Ради.

Якою за обсягом, у скількох томах мала вийти праця в цілому — невідомо, хоч автор безперечно мав намір продовжити своє дослідження, про що записав в останніх рядках другого тому.

Однак наприкінці 1931 р. загострились стосунки Д. Дорошенка з О. Скоропис-Йолтуховським, що був заступником куратора Українського наукового інституту. Причиною стали різні погляди на основний напрямок роботи закладу, який сполучав науково-дослідну і пропагандистсько-навчальну діяльність. Дмитро Іванович сам був блискучим лектором, багато уваги надавав викладацькому процесу, користувався незмінним успіхом у будь-якій аудиторії. Однак головним у роботі інституту він вважав розробку наукових проблем українства. О. Скоропис-Йолтуховський стояв на протилежному.

Можна лише здогадуватись, що далися взнаки і старі партійні незгоди, які явно примножилися з виходом «Історії України. 1917—1923 рр.», у якій Д. Дорошенко не став обходити питання про зв'язки Союзу визволення України, одного з його лідерів — О. Скоропис-Йолтуховського з німецькими військовими колами і допомогу останніх СВУ в роки Першої світової війни.

Та як би там не було, талановитому історику довелося залишити інститут і надзвичайно прикро, що у зв'язку з цим перервалась, потім і зовсім припинилась робота над продовженням історії Української революції. Адже двотомник Д. Дорошенка, без сумнівів, один з найглибших і найкращих творів про події в Україні в буремні революційні роки. Стабільне зростання звертань до нього сучасних фахівців — переконливе свідчення цінності, вагомості зробленого популярним істориком.

У Празі, куди переїхав Д. Дорошенко наприкінці 1931 р., він багато займався викладацькою роботою, не скоротивши обсяг наукової і громадської діяльності. З 1936 до 1939 року Дмитро Іванович очолював кафедру історії всесвітньої церкви на православному факультеті Варшавського університету. З почат-

ком Другої світової війни він повертається до Праги, викладає історію України в Українському вільному університеті.

Підсумковим твором цього десятиліття став двотомник «Нарис історії України» (Варшава, 1932—1933) — стисла українська історія з найдавніших часів до початку XX століття. Це, власне, перший повноцінний університетський курс історії України. Щоправда, він не позбавлений полемічного забарвлення, містить чимало оригінальних суб'єктивних оцінок і міркувань. У 1939 р. в Едмонтоні (Канада) вдалося випустити англомовне видання «Історії України», а в 1942 р. у Кракові—Львові — скорочений курс «Історії України».

Дмитра Дорошенка вважають істориком державницького напрямку. Думається, що це визначення відносне, умовне. Воно скоріше позначає особливі симпатії того чи іншого автора, у тому числі й Дмитра Івановича, до тих етапів з історії України, коли особливо яскраво виявлялися тенденції боротьби за національну державність, а інші періоди розглядаються теж під кутом зору оцінки державної суверенності чи ж її відсутності і т. ін. Саме за такого підходу на особливу увагу автора заслуговує внесок у історичну долю українства Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, що найяскравіше уособили прагнення народу до власної державності. Цим же зумовлено і підвищений інтерес до періоду Української революції, її керманичів.

При цьому Д. Дорошенко зовсім не однобічний, заангажований описувач подій, а глибокий аналітик, який ретельно, скрупульозно відтворює політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти історії українства, тобто створює повнокровну картину життєдіяльності народу.

Паралельно з узагальнюючими, фундаментальними історичними працями з'явились і змістовні глибокі дослідження професора з історії церкви в Україні, української історіографії. Численні біографічні нариси присвячені видатним історичним діячам, митцям, науковцям від сивої давнини до найновіших часів. Значно поповнився в той час і список опублікованих спогадів Д. Дорошенка, особливо присвячених початку XX століття, хоч новими виданнями вийшли і ті, що побачили світ раніше.

На офіційне замовлення фашистських окупаційних властей Д. Дорошенко написав книгу «Україна і рейх», що вийшла німецькою мовою у Лейпцигу 1942 р.

Після завершення війни Український вільний університет перебазувався до Німеччини. Сюди ж переїжджає і Д. Дорошенко, працює професором УВУ і Православної богословської академії. В 1945 р. в Аугсбурзі було створено Українську вільну академію наук, а її першим президентом було обрано Д. Дорошенка.

З 1947 по 1951 рік професор викладав історію України у Вінніпезі, куди був запрошений колегією Святого Андрія.

У повоєнний час не припиняється і плідна науково-публікаторська діяльність вченого. Виходять «Історіографія України» (Записи лекцій. — Аугсбург, 1946), нове видання «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (Аугсбург, 1946), чергове видання «Історії України» (Аугсбург, 1947). У співавторстві з О. Оглобліним було написано узагальнюючі статті про джерелознавство та історіографію історії України для «Енциклопедії українознавства» (1949. — Т. 1, ч. 2).

Побачили світ і «Мої спомини про давнє-минуле» (Вінніпег, 1949).

Тяжко хворий Д. Дорошенко повертається з Вінніпега до Мюнхена і буквально за кілька днів — 19 березня 1951 р. — помирає.

Нереалізованими залишились численні задуми, зокрема ґрунтовне дослідження про М. Драгоманова.

Уже після смерті автора перевидавалися його твори з історії України, історіографії, краєзнавства (бібліографія творів вченого нараховує близько 1000 позицій). Серед творів, які передруковуються знову і знову, викликаючи незмінний науковий і громадський інтерес «Історія України. 1917—1923 рр.». — Т. 1—2. (Нью-Йорк, 1954; Вінніпег, 1973); «Мої спомини про недавнє-минуле». (Мюнхен, 1969; «Український історичний журнал». — 1992. — № 6, 7—8, 9, 12; 1993. — № 1, 2—3, 4—6, 7—8; Київ, 2002).

Останнім часом потяг до історичної спадщини Д. І. Дорошенка надзвичайно зріс. І пояснення тому слід шукати, мож-

ливо, не стільки в тому, що його твори, передусім, присвячені Українській революції, а в тому, що вони є яскравим втіленням так званого державницького напрямку в українській історіографії. Оцінювати публікації видатного історика слід, мабуть, не лише за тривіальною логікою: нинішній етап розбудови Української Держави знову привернув увагу до його праць, зробив їх модними. Цінність доробку Д. І. Дорошенка в іншому — в його науковості, глибині, аргументованості, оригінальності — якостях, що шанувались і шануються в будь-який час.

Праці Д. І. Дорошенка

Звістки про український театр // Літературно-науковий вісник. — 1899. — Кн. IV. — С. 55.

Відчит Д. Яворницького // Літературно-науковий вісник. — 1990. — Кн. VII. — С. 207—208.

Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. — Санкт-Петербург, 1904. — 60 с.

Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. — Санкт-Петербург, 1904. — 72 с.

Я. П. Новицкий и его труд по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — 1912. — Вып. VII. — С. 3—8.

Запорозький батько // Дніпрові хвилі. — 1913. — Ч. 10. — С. 163—166 та ін.

З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення. — Катеринослав, 1913. — 66 с.

Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 рр. Ч. І. — Чернівці, 1917. — 68 с.

П. О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. — К., 1918. — 70 с.

На громадській роботі (про П. Куліша). — К., 1918. — 32 с.

Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. — Кн. II. — 1920—1921. — Відень, 1925. — С. 49—50.

Слов'янський світ в його минулому й сучасному. — Т. І—III. — Берлін, 1922.

Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — Прага, 1923 (перевидання — К., 1996).

Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. — Кн. IV. — Лейпциг, 1923.

Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920 рр.). — Ч. I—IV. — Львів, 1923, 1924 (перевидання — Мюнхен, 1969; Український історичний журнал. — 1992. — № 6, 7—8, 9, 12; 1993. — № 1, 2—3, 4—6, 7—8; Київ, 2002).

Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників. — Кн. VI. — Лейпциг, 1924.

Покажчик української літератури в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. — Ч. I. — 1925.

Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву «українці» // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. — Кн. X. — К., 1927. — С. 264—280.

Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Institutes in Berlin. — 1927. — Band. I. — S. 1—70.

Schererovz «Annales de la Petite Russie» a jejich misto v ukrajinske historiografii // Sbornik venovany I. Bidlovi. — 1928.

Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород. — Т. I. 1932. — 452 с.; Т. II. — 1930. — 510 с. (перевидання — К., 2002).

Про «євразійців» та «євразійство» // Хліборобський шлях. — 1932. — № 11.

Діяльність Франтішка Палацького і українська справа // Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. — Т. II. — Прага, 1933. — С. 1—10.

Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність. — Прага, 1934.

Die Ukraine und das Reich. Neun Jahr-hunderte Deutsch-ukrainischer Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. — Leipzig, 1941.

Тарас Шевченко. Його життя і твори. — Відень, 1942.

Історія України. — Аугсбург, 1947 (перевидання — К., 1992).

Мої спомини про давнє-минуле. — Вінніпег, 1949.

З листів Д. Дорошенка до О. П. Оглобліна // Український історик. — 1966. — № 1—2.

Що таке історія Східної Європи: // Український історик. — 1983. — № 2—4 (78—80).

Література про Д. І. Дорошенка

Андреєв В. Творча біографія Д. І. Дорошенка (1882—1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) // Літературно-науковий збірник. — Вип. 2. — К., Херсон, 2006.

Андреєв В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. — 2007. — № 4.

Білецький Л. Дмитро Дорошенко. — Вінніпег, 1949.

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К., 1997.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998.

Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. — 1982. — № 3—4 (74—75).

Винниченко В. Відродження нації. — К., 1920 (репринтне відтворення — К., 1990). Ч. I.—III.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., Відень, 1919 (репринтне відтворення. — К., 1990). — 572 с.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9—12.

Коровицький І. Дмитро Дорошенко // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич. — Т. 6: Листи Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицького. — Філадельфія, Пенсільванія, 1973. — XLIV.

Крупницький Б. Д. І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник Української вільної академії наук. — Нью-Йорк, 1952. — Ч. 1.

Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Огляд української історіографії. Державна школа: Політологія. Право. — К., 1996. — С. IX—XXX.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 рр. — Київ—Філадельфія, 1995.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997, 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I—II. — Харків—Київ, 2008, 2009.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996.

Українська політична еміграція 1919—1945. Документи і матеріали. К., 2008.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. I—II. — К., 1996, 1997.

Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури» // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. — Прага, 1921, 1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1998.

Ohloblyn O. Ukrainian historiography (1917—1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. — 1957, — V. 5—5. — № 4. Оглоблін О. Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1953.

«ЛІТЕРАТУРА ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ ДУЖЕ БІДНА»

(Павло Оникійович Христюк)

Походив майбутній партійний і державний діяч, літописець Української революції з козацької родини. Народився він 1890 р. у станиці Єлисаветградській на Кубані. Середню освіту здобув у Баку. В 1912 р. вступив до Київського політехнічного інституту. Тут прилучився до політичного життя, зацікавився українським питанням. Почав співпрацювати в газеті «Рада», а потім редагував кооперативний журнал «Комашня». Дедалі активнішою стає його участь у кооперативному русі, в середовищі якого визрівали достатньо широкі сили національно і політично свідомої української демократії.

П. Христюк був одним з організаторів і керівників першого вільного кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся у березні 1917 р. Тут він познайомився з М. Грушевським, зійшовся близько з іншими діячами українського руху, такими як М. Стасюк, Х. Барановський та ін.

П. Христюк був і серед найактивніших учасників першого кооперативного з'їзду спілок України. За рішенням останнього він почав разом з М. Ковалевським редагувати офіційно позапартійну газету «Народна воля», яка насправді стала рупором Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів

(УПСР) — найвпливовішої партії серед українського селянства, що за чисельністю на осінь 1917 р. не поступалася більшовикам (за деякими ж відомостями, значно переважувала їх).

Організації українських есерів виникли ще в час першої російської революції. Однак об'єднавчого, установчого з'їзду не відбулося. Процес затягнувся аж до 1917 р., коли на початку квітня, в умовах демократизації політичного життя було проведено Перший з'їзд УПСР. Одним із фундаторів партії поряд з М. Грушевським, М. Ковалевським, В. Голубовичем, М. Шаповалом був Павло Христюк. Обраний до складу ЦК, він досить швидко набув значного авторитету і, незважаючи на молодість, став одним з визначних лідерів УПСР.

Відтоді П. О. Христюк надавав величезної уваги роботі серед селянства, намагаючись внести в рух трударів якомога більше свідомості, організованості. Наприкінці квітня 1917 р. він скеровував роботу Київського губернського селянського з'їзду, був одним з керівників Першого Всеукраїнського селянського з'їзду в кінці травня — на початку червня 1917 р., виявився обраним до складу ЦК досить авторитетної серед селян України в 1917—1918 рр. «Селянської спілки», а відтак обраним і до складу Центральної Ради.

Павло Оникійович і тут зарекомендував себе якнайкраще. Коли створювався виконавчий орган Ради — Генеральний Секретаріат, П. Христюка ввели до його складу на посаду генерального писаря. В його обов'язки входила організаційно-технічна робота з документами. Можливо, це зрештою виявилось вирішальним, коли Христюк-політик вирішить стати Христюком-істориком, з одного з творців Української революції перетвориться на одного з найскрупульозніших, найцікавіших її літописців.

Можливо, марудна писарська робота, яку П. Христюк намагався вести щонайретельніше, не дозволяла ні на хвилину відволікатись. Можливо, свою роль відігравали якісь інші фактори, проте фактом залишається те, що Павло Оникійович рідко брав слово для виступів на засіданнях Генерального Секретаріату, на сесіях Центральної Ради.

Після реорганізації Генерального Секретаріату в Раду Народних Міністрів і зміни соціал-демократичного її керівництва (В. Винниченка) на есерівське (В. Голубовича) П. Христюк

обійняв посаду міністра внутрішніх справ, а в лютому — Державного секретаря Ради Народних Міністрів УНР. То були важкі часи для Української Народної Республіки, її урядових інституцій. Довелось під тиском радянських військ залишати Київ і евакуюватись на Волинь, працювати під пресом австро-німецьких окупантів після повернення з ними до Києва. Врешті 28 квітня 1918 р. Центральну Раду було розігнано.

У добу гетьманщини П. Христюк, як і інші діячі УПСР, знаходився в опозиції до П. Скоропадського, заарештовувався, входив до Українського національного союзу. Есери переживали далеко не кращі свої часи. У травні 1918 р. на IV з'їзді стався їх розкол. З трьох основних течій — ліві (майбутні боротьбисти), центристи і праві — П. Христюк обрав центристські позиції і увійшов до «Центральної фракції українських соціал-революціонерів», яка наприкінці січня 1919 р. оформилась в самостійну партію УПСР (центральної течії), а в квітні того ж року повернулась до старої назви — УПСР. Після падіння режиму гетьмана есери центру стали однією з партій Директорії УНР, а П. Христюк займав в уряді посаду товариша (тобто заступника) міністра внутрішніх справ. Це була остання державна посада Павла Оникійовича в Україні: того ж 1919 р. він емігрував до Австрії, де увійшов до «Закордонної делегації УПСР» (разом з М. Грушевським, М. Шрагом, М. Чечелем та ін.). Він був співредактором журналу «Борітеся — поборете» (1920—1922 рр.), входив до «Спілки українських письменників і журналістів» у Відні.

Та, мабуть, найбільшою мірою з моменту еміграції П. Христюка захоплює план підготовки праці з історії Української революції. Власне, він накидав перші її сторінки ще в Кам'янці, коли працював в українському уряді І. Мазепи.

Очевидно, додаткового стимулу додала близькість до М. Грушевського, який міг своїм подвижництвом захопити будь-кого. До того ж виникали і сприятливі організаційно-технічні можливості. Створений клопотаннями М. Грушевського на кошти української еміграції Український соціологічний інститут розпочав низку цікавих дослідницьких програм, і можна було розраховувати на його активне сприяння у виданні майбутньої книги.

Та найголовніше полягало в тому, що Павло Оникійович сам прагнув якомога ретельніше і ґрунтовніше відтворити, ос-

мислити все пережите останніми роками, зробити з досвіду належні висновки, винести уроки.

Успіху нелегкої справи значною мірою сприяло те, що ще починаючи з обов'язків генерального писаря П. Христюк виробив чи ж то особливий смак, чи ж просто якусь дисципліну щонайсерйознішого ставлення до документів. І коли він почав працю над історією Української революції, він понад усе цінував вагу саме документального аргументу.

Можливо, позначилось і те, що почали вже видаватись перші мемуарні твори, в яких значна доля суб'єктивізму і домислів спотворювали картину реальної дійсності, не могли претендувати на скільки-небудь наукове осмислення, прояснення історії одного з найскладніших періодів у долі українського народу.

Мабуть, не можна виключити і доброчинного впливу М. Грушевського, який сам строго дотримувався принципів наукового дослідження і рекомендував такий же «академічний» підхід своїм соратникам і учням: спочатку як можна найповніше нагромадження фактичного, документального матеріалу, а потім — його аналіз, осмислення, і лише нарешті, як підсумок, — написання суто історичних праць.

Так чи інакше, але свою книгу, що склала чотири томи, П. О. Христюк створював як наполовину звіт документів, а на другу половину — як їх інтерпретацію, тлумачення, роз'яснення, узагальнення. Це відчувається навіть у назві твору — «Замітки і матеріали до історії Української революції», яка уособлювала, чи ж то започаткувала, серіал під загальною рубрикою «Українська революція. Розвідки і матеріали».

Вийшли всі чотири томи у Відні в 1921—1922 рр. В цілому ж Український соціологічний інститут видав 13 книжок з проблем історії і тогочасного розвитку України: праці М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської та ін. З 1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М. Грушевського і Д. Антоновича розпочалося річне читання безплатних загальнодоступних курсів із суспільних наук для українських емігрантів. Курс історії Української революції читав П. Христюк.

В історіографії закріпилась думка, що основна цінність книги Павла Христюка полягає в її величезній інформативності, насиченості не урізаними документами, тобто вона є, по суті, об'ємним збірником документів (деякі з них відомі історикам лише з цього видання). З такою оцінкою, природно, важко не погоджуватись. Хоч, думається, в даному випадку виявляється однобічний підхід.

Адже в книзі на першому місці йде аналіз історичного процесу в 1917—1920 рр. Та й підбором, подачею документів, довідками, що їх супроводжують, автор вибудовує певну концепцію, захищає її в полеміці з іншими версіями того ж таки предмета дослідження.

У найзагальнішій оцінці П. Христюк, звичайно ж, відстоює, так би мовити, есерівський погляд на історію Української революції. Він начебто виконав за свого старшого колегу, товариша по партії — М. Грушевського те, чого професійний історик так і не зміг, можливо, і не бажав зробити — залишив нащадкам надзвичайно цінну працю, скільки-небудь предметної історіографічної оцінки якої, на жаль, бракує до цього часу.

При спробі дати загальну оцінку книзі Павла Оникійовича важливо пам'ятати, що вона стала справді однією з перших наукових розвідок важливої проблеми. Це усвідомлював і автор.

«Вивчення української революції, — зауважував він у «Передньому слові», — усвідомлення досвіду її має... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, але й інших країв і народів — як пануючих, так і поневолених... Жертви, понесені працюючими верствами України і Росії у взаємній боротьбі, повинні бути пересторогою не тільки для них, але й для робітників та селян всього світу.

Між тим, література про українську революцію дуже бідна, її майже немає. Це останнє і послужило мотивом для укладення цих «заміток і матеріалів» і подання їх до друку в світ».

Із найзагальніших оцінок варто, думається, відзначити й те, що книга дуже насичена інформацією про діячів тогочасного руху, про їх персональний внесок у справу революції. Проте оцінки, як правило, дуже лаконічні, навіть дещо скупі. Схоже,

автора дуже турбувало, щоб його позиція підкріплялась фактами, документами, принаймні, не розходилась з ними.

Варто зауважити, що праця П. Христюка, як і інших лідерів Української революції, не позбавлена мемуарного елемента. Проте автор намагається до мінімуму звести обсяг таких сюжетів і теж прагне уникнути суб'єктивізму.

«Замітки і матеріали до історії Української революції», звичайно не варто ідеалізувати. Вони мали й вади. Передусім, це не універсальний, а один, бодай і оригінальний, з поглядів на проблему (що визначався партійною належністю автора до есерівського табору).

Виявилися й обмежені можливості документальної бази, що була в розпорядженні автора: це, передусім, матеріали, пов'язані з Центральною Радою, Директорією, українськими урядами, центральними комітетами партій, подіями, що відбувались в Києві. Що ж до периферії, то сюжети, пов'язані з нею, практично відсутні, що не дозволяє скласти скільки-небудь цілісної картини про розвиток революції в загальнонаціональному масштабі.

Можна сказати, що, написана буквально за живими слідами подій, книга має й інші недоліки. Автор подекуди начебто продовжує на історичному терені боротьбу з політичними суперниками. Та й за такий короткий час, очевидно, було дуже важко відрафінувати максимально наближені до об'єктивних висновки.

П. О. Христюк належав до тієї досить численної групи українських емігрантів, яких не могло задовольнити довічне перебування за кордоном. Він постійно думав про Україну і прагнув повернутись на Батьківщину. Ці настрої і зумовлені ними кроки одержували різні оцінки сучасників.

Прибічники найбільш правих поглядів, ті, хто був нездатен на будь-яке замирення з радянською владою, більшовизмом, оцінювали вчинки М. Грушевського, П. Христюка, М. Чечеля, М. Шрага та інших як зраду ідеалам Української революції. Виразник таких поглядів Микита Шаповал жорстко писав: «Грушевські, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніков-

ські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку».

Інакше оцінювали прагнення віденців (серед них і П. Христюка), а також їх дії в радянському таборі. Без сумніву, повернення на Батьківщину вчорашніх лідерів Української революції тут сприймалось із багатьох причин із задоволенням: і як фактичне визнання ними історичних поразок у боротьбі за владу, і як кількісне зменшення ворожого табору за кордоном (а якщо кількість помножити на якість — поверталися дійсно проводирі, — то ефект ставав незрівнянно вагомішим), і як додаткова можливість для ідеологічних акцій на внутрішньо- і зовнішньополітичних аренах.

Щоправда, згодом, під час репресій проти «колишніх», недавні розрахунки забудуться і їх заступить своєрідна «зміновіхівська» концепція. Один з її виразників, секретар ЦК КП(б)У М. Попов (на початку 1933 р. він приїхав в Україну у складі «команди» П. Постишева і займався ідеологічним забезпеченням розгрому «національного ухилу» М. Скрипника) у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р. говорив: «І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти Радянської влади, про новий маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923—1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції.

В Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР — найчисленнішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським — Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження».

Однак, очевидно, найближчим до істини виявився В. Винниченко, який сам неодноразово рвався в Україну, та так і не зміг цього зробити. У «Заповіті борцям за визволення» він зі знанням справи, так би мовити «зсередини», і, водночас, з болем писав: «...Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись в

Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції...»

Врешті, кожен з реемігрантів, мабуть, бачив причини приїзду до Радянської України по-своєму. Були свої резони і у П. Христюка, який згодом писав: «Наша група — «віденців» — стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі «Борітеся — поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізняк і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, задекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський — члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію.

Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад...

Повернення відбулось неорганізовано. Першим поїхав Штефан, потім 1922 р. — Чечель, Жуковський та В. Залізняк. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Крекотнем, з яким укупі працював у віденському Радянському представництві) року 1923-го».

Сам П. Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєднались, про розрив зв'язків з есерівщиною».

Характерно, що сам Павло Оникійович не приховував у зв'язку з цим певної конфліктності ситуації: «Черкаський та

Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред. «Вістей», який, проте, не був оголошений...»

У травні 1924 р. в газетах було оприлюднено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, котрі його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурного будівництва. У підготовці цього документа брали участь О. Попов, В. Мазуренко, М. Чечель, В. Баланін, М. Шраг, а також П. Христюк. Він же був і серед учасників наради в школі імені К. Маркса, на якій ухвалили декларацію.

Очевидно, П. Христюк добре розумів, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Одначе він приймав їх в умовах тодішньої партійно-державної лінії на «українізацію», яка для нього на практиці означала дерусифікацію.

З весни 1923-го до 1925 р. П. Христюк працював інспектором Українського банку.

За активного сприяння О. Шумського П. Христюк одержав призначення до Державного видавництва України, де, як член правління, чимало зробив за три роки для поширення, популяризації українського письменства. Та й сам займався науково-публіцистичною діяльністю. У 1925 р. вийшли друком його розвідки «1905 рік на Україні» і «Соціальні мотиви творчості М. Хвильового», кілька видань витримала його праця «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (в 3-х частинах). Він був також автором розвідок «Селянські виступи та війни», «Письменницька творчість В. Винниченка» (вийшла у видавництві «Рух» 1928 р.), «Домарксистське освітлення творчості Квітки» (1928), «Дві книжки» (вийшла у журналі «Червоний шлях» 1929 р.), «Про роман Смолича» (1930), «Літературознавчий метод професора Дорошкевича» (1931), «Образ нової жінки в сучасній літературі» (1931) та багато інших, частину з яких було підписано псевдонімом П. Костенко.

Звичайно, між П. Христюком — автором «Заміток і матеріалів до історії Української революції» і автором названих

вище та інших праць є велика різниця. Останній постає людиною, змушеною постійно співвідносити свої думки і висновки із тією політико-ідеологічною системою координат, в якій доводилося існувати. Однак частина праць, підготовлених в умовах УСРР, також не побачила світ, залишилась в рукописах.

Його виступи в пресі далеко не всім подобались. Особливо це стосувалось позитивних рецензій про творчість «вапліТянців» (зокрема, М. Хвильового та Г. Епіка). А у зв'язку з публікацією у журналі «Вапліте» (1927, № 5, с. 194—203) статті П. Христюка «Розпеченим пером» вибухнув скандал, після якого йому не лише пригадали «націоналістичне минуле», а й почали стверджувати, ніби він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ.

У такій обстановці ВАПЛІТЕ невдовзі ухвалила резолюцію про саморозпуск, а П. Христюк у грудні 1928 р. змушений був залишити ДВУ і перейшов на роботу до народного комісаріату фінансів.

1931 року П. Христюк перейшов на роботу до Інституту літератури імені Т. Шевченка на посаду наукового співробітника.

Одночасно він був секретарем журналу «Літературний архів». Та попрацювати йому тут довго не довелось: у березні 1931 р. він був заарештований за обвинуваченням в участі в «контрреволюційній організації, яку пізніше буде названо Українським національним центром — УНЦ.

7 лютого 1932 р. Павло Оникійович постановою Колегії ОДПУ СРСР за сфабрикованою справою був засуджений на 5 років позбавлення волі. Постановою Особливої наради від 21 січня 1935 р. йому було визначено 3 роки заслання у Північний край. Згодом він був звільнений, але волі так і не побачив: 3 листопада 1936 р. його знову заарештували. 3 вересня 1937 р. Особлива нарада НКВС СРСР засуджує його до 8 років позбавлення волі. Однак відбути цей термін йому не судилося. Як свідчать документи, він помер 29 вересня 1941 р. у «Севвостлаге» Архангельської області.

Лише 1989 р., як і всі інші 50 засуджених у справі УНЦ, Павло Оникійович Христюк був реабілітований.

Сьогодні історику дуже непросто збагнути, чому до новітнього перевидання творчого спадку П. Христюка, який є біб-

ліографічною рідкістю, так і не доходить черга. Особливо це впадає у вічі на тлі того, як книжкові полиці переповнюються численними передруками праць його сучасників революційної доби — С. Петлюри, П. Скоропадського, В. Липинського, І. Мазепи, О. Доценка, М. Омеляновича-Павленка…

Праці П. О. Христюка

Замітки і матеріали до історії Української революції. — Прага, 1921. Т. І.; Т. ІІ.; Т. ІІІ.; Т. IV. — 1922.

1905 рік. на Україні. — Х., 1925.

Соціальні мотиви творчості М. Хвильового. — Х., 1925.

Нарис історії класової боротьби та соціалізму. В 3-х ч. — (три видання) — Х., 1927—1929.

Розпеченим пером // Вапліте, 1927. — № 5.

Селянські виступи та війни. — Х., 1928.

Письменницька творчість В. Винниченка. — Х., 1928.

Література про П. О. Христюка

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. І—ІІІ. — К.—Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Ужгород. — Т. 1. — 1932; Т. 2. — 1930.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т.: Т. 1. Рік 1917. — Х., 2008; Т. ІІ. Рік 1918. — К., 2009; Т. ІІІ. Рік 1919. — К., 2010; Т. IV. — К., 2010.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Шаповал Ю. І. Генеральний писар (Павло Христюк). // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994.

«ХАЙ ЖИВЕ СОЦІАЛІЗМ НА УКРАЇНІ!»

(Юхим Григорович Медведєв)

Майбутній перший Голова Президії Центрального Виконавчого Комітету Рад України народився 1(13) квітня 1886 р. у м. Бахмуті Катеринославської губернії в родині робітника-шахтаря. Після закінчення двокласного земського училища хлопчик навчався в Бахмутському ремісничому училищі, яке давало середню освіту і фах електротехніка. З 1902 р. юнак працював на заводах Бахмута, Костянтинівки, Катеринослава, згодом майстром виробничого навчання у рідному ремісничому училищі.

Ще до 1917 р. у родині Ю. Медведєва народилося четверо дітей. Турбота про матеріальне становище сім'ї вочевидь не дозволяла її голові брати активну участь в революційному русі, хоча сам він пізніше стверджував, що ще 1904 р. вступив до РСДРП. Мабуть, членство в цій партії виявилося нетривалим, у всякому разі якихось даних про громадсько-політичну діяльність Юхима Григоровича невідомо.

В 1917 р. Ю. Медведєв стає відомий як член Української соціал-демократичної партії, поступово еволюціонує вліво, після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді ініціює утворення в Харкові організації лівих українських соціал-демократів. Остання в більшості принципових питань,

особливо у розв'язанні питання про владу, підтримувала більшовиків. 12 листопада 1917 р. Юхим Григорович обирається членом Харківської Ради робітничих депутатів, а через кілька днів — членом її виконкому.

Тоді ж Ю. Медведєву судилося відіграти помітну роль у підготовці і проведенні І Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. 1 грудня Харківська Рада обрала на цей з'їзд сім делегатів — трьох більшовиків, двох есерів, меншовика і лівого українського соціал-демократа (це й був Ю. Медведєв). У Києві Ю. Медведєв з'явився до УСДРП. Як він потім згадував, там зібралося близько 40 українських соціал-демократів — делегатів з'їзду Рад. З ініціативи Ю. Медведєва відбулися збори цих делегатів, які більшістю голосів схвалили запропоновану Юхимом Григоровичем резолюцію про встановлення Радянської влади в Україні. Але лідери УСДРП В. Винниченко і М. Порш, що терміново прибули на збори, домоглися перегляду резолюції. Ці події зумовили поглиблення розколу в УСДРП.

Як відомо, І Всеукраїнський з'їзд Рад, що мав відбутися в Києві, був зірваний Центральною Радою. Тому частина обраних делегатів, покинувши з'їзд, на пропозицію Ю. Медведєва і його товаришів переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і провели 11—12 грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою Рад, заявив про її федеративний зв'язок з Радянською Росією, обрав вищий законодавчий орган республіки — Центральний Виконавчий Комітет Рад України. До складу ЦВК увійшли 35 більшовиків, чотири лівих есери, один меншовик-інтернаціоналіст і один лівий український соціал-демократ (Ю. Медведєв).

З 13 грудня розпочалися щоденні засідання ЦВК Рад України, у яких Ю. Медведєв брав найактивнішу участь. Послідовність розгляду питань на цих засіданнях різні автори висвітлюють кожен по-своєму, але безперечно, що на першому засіданні було вироблено і схвалено текст телеграми Раді Народних Комісарів з повідомленням про те, що ЦВК Рад України взяв на себе всю повноту влади в Україні. «Молода Радян-

ська республіка України, — говорилося в телеграмі, — вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу».

14 грудня ЦВК Рад України за участю Ю. Медведєва розробив (і наступного дня опублікував) маніфест «До всіх робітників, селян і солдатів України!», яким повідомляв про І Всеукраїнський з'їзд Рад, його рішення щодо позбавлення влади Центральної Ради і покладення на ЦВК усієї повноти державної влади в Українській республіці, про утворення Українського Радянського уряду — Народного Секретаріату. Маніфест закликав трудящі маси України до боротьби за повсюдне встановлення влади Рад на території республіки, за тісне єднання з трудящими масами Росії.

На перших же засіданнях ЦВК Рад України приступив до формування свого постійного органу — Президії. На другому засіданні було обрано тимчасовий, на третьому (15 грудня) — постійний склад Президії Рад України (з п'яти осіб). За обрання Ю. Медведєва її головою було подано 16 голосів, проти — 10.

Оскільки частина членів ЦВК Рад України, посилаючись на відсутність кворуму на засіданні 15 грудня, вимагала переглянути ухвалені на ньому рішення, ЦВК повернувся до цього питання на своєму четвертому засіданні 17 грудня. Але й тут забезпечити кворум не вдалося, бо частина членів ЦВК вже роз'їхалася на місця. На посаду Голови Президії ЦВК Рад України ніхто, крім Ю. Медведєва, не претендував. За нього було подано 18 голосів, проти — три та чотири, що утрималися. Заступниками Голови Президії ЦВК обрали М. Артамонова, П. Решедька і С. Шелудька, секретарем — М. Данилевського.

Обрання Головою Президії ЦВК Рад України лівого українського соціал-демократа Ю. Медведєва стало виявом довіри до нього з боку більшовицької більшості ЦВК, визнанням його внеску в проведення І Всеукраїнського з'їзду Рад. Воно також засвідчило прагнення більшовиків залучити ліві елементи з інших політичних партій до радянських органів, щоб розширити революційний фронт боротьби за встановлення Радянської влади в Україні.

Надалі ЦВК Рад України та його Президія постійно займалися кадровими справами Народного Секретаріату, заміщували вакансії керівників Народних секретарств, членів їх колегій або переміщували їх у міру необхідності.

15 грудня 1917 р. Голова Президії ЦВК Рад України Ю. Медведєв, член Президії М. Данилевський і член ЦВК, народний секретар торгівлі і промисловості Артем (Ф. Сергєєв) виступили на засіданні Харківської Ради з доповідями про І Всеукраїнський з'їзд Рад. Повідомляючи про це засідання, газета «Донецкий пролетарий» відзначала, що Ю. Медведєв розповів про невдачу з проведенням з'їзду в Києві, затаврував дії Центральної Ради і закликав робітників України спільно з російським пролетаріатом боротися за встановлення влади Рад.

Діяльність ЦВК Рад України і Голови його Президії була спрямована на розгортання боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в республіці, повалення Центральної Ради, на організацію розгрому каледінського заколоту, здійснення перших соціалістичних перетворень. 15 грудня Президія ЦВК надіслала всім місцевим радам і залізничним страйковим комітетам телеграму, в якій пропонувала їм вжити заходів проти перекидання військ Центральної Ради в район Полтави і Харкова та пропуску через Україну козачих частин на Дон. 17 грудня, повторивши у зверненні до всіх рад заклик узяти владу, ЦВК Рад України повідомив населення про свої перші законодавчі акти і декрети. Того ж дня було опубліковано повідомлення про утворення Президії і відділів ЦВК Рад України, а наступного дня з ініціативи Президії ЦВК було утворено Крайовий військово-революційний комітет по боротьбі з контрреволюцією.

Поряд з внутрішніми справами ЦВК Рад України надавав уваги питанням війни і миру, з якого делегація Радянської Росії у Брест-Литовську вела переговори з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Вже 16 грудня ЦВК Рад України повідомив Раднарком про своє бажання взяти участь у цих переговорах. 30 грудня 1917 р.

ЦВК призначив делегацію Радянської України на конференцію. До складу делегації ввійшли Голова Президії ЦВК Рад України Ю. Медведєв (голова делегації) та народні секретарі — освіти (В. Затонський) і з військових справ (В. Шахрай). По дорозі до Бреста українська делегація зупинилася в Петрограді, мала зустрічі з керівництвом РНК. Було вирішено, що В. Затонський залишиться в столиці як представник Народного Секретаріату України. А Ю. Медведєв і В. Шахрай дісталися на конференцію, коли там було оголошено перерву. Відразу ж після поновлення переговорів Л. Троцький під тиском західних партнерів згодився з офіційним визнанням делегації Центральної Ради (вона уже кілька днів перебувала в Бресті й змогла знайти порозуміння з австро-німецьким блоком, розпочати сепаратні переговори) і відмовою у повноважному представництві від України посланцем Народного Секретаріату. Найбільше, що тоді вдалося зробити — ввести до складу російської делегації Ю. Медведєва і В. Шахрая.

Не маючи досвіду дипломатичної діяльності, захоплені ліворадикальною фразеологією Л. Троцького, представники Радянської України підтримали авантюристичну політику глави російської делегації, втілену в провокаційній формулі «ні миру, ні війни».

Тимчасом представники Центральної Ради підписали мирну угоду з країнами Четверного союзу, скориставшись з якої австро-німецькі війська почали наступ на Україну й Росію по всьому фронту.

13 лютого радянська делегація повернулася з Брест-Литовська до Петрограда. На засіданні ВЦВК Рад, де був присутній Ю. Медведєв, Л. Троцький намагався виправдати своє рішення. Наступними днями на засіданнях ЦК РСДРП(б) і РНК точилася гостра боротьба з питання війни і миру між прихильниками В. Леніна і «лівими комуністами». Врешті-решт Голова — РНК переміг, і німецькому командуванню й урядові Німеччини були надіслані телеграми з повідомленням про згоду на укладення миру; 3 березня радянська делегація (в

новому складі) підписала несправедливий, але необхідний для збереження Радянської влади Брестський мир.

7—8 березня 1918 р. у Полтаві Ю. Медведєв брав участь у роботі сесії ЦВК Рад України, на якій обговорювалися питання про Брестський мир і поточний момент. Виступивши із звітом про участь у переговорах, Ю. Медведєв висвітлив перебіг подій на них, викрив діяльність делегації Центральної Ради, закликав до об'єднання всіх радянських республік для організації відсічі окупантам. Сесія розширила склад ЦВК та затвердила ряд змін у складі Народного Секретаріату.

Зі зміною ситуації на фронті (німці продовжували наступ) ЦВК Рад України переїхав до Катеринослава, де 17—19 березня 1918 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. Ю. Медведєв відкрив з'їзд як Голова Президії ЦВК Рад України, був обраний до складу президії з'їзду. У вступній промові він дав стислий огляд історичного минулого України, вказав на завоювання українського народу, які йому дала революція, і закликав з'їзд до захисту цих завоювань від іноземного нашестя. Свою промову Юхим Григорович закінчив словами: «Хай живе соціалізм на Україні!»

Ділячись враженнями про з'їзд, кореспондент газети «Вестник Украинской Народной Республики» писав: «Голова ЦВК Рад України тов. Медведєв вітає делегатів. Промова його коротка, без пафосу, але глибока віра в майбутнє, в торжество революції звучить у його словах».

Наступного дня Ю. Медведєв взяв участь в обговоренні питання про поточний момент. Протестуючи проти виступу українського соціал-демократа І. Мазепи, який виправдовував дії Центральної Ради у Брест-Литовську, він заявив: «Якби Центральна Рада не поквапилася укласти зрадницький мир, то за спільних з Радою Народних Комісарів зусиль нам вдалося б укласти мир почесний. Мир, запропонований німцями, [Центральній Раді] не слід було підписувати. Ми боремося за Радянську владу на Україні». Разом з тим, шукаючи виходу зі скрутної ситуації, вбачаючи перспективу у компромісній позиції, Ю. Медведєв закликав ЦВК Рад Украї-

ни утворити спільне бюро для скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад.

З'їзд знов обрав Ю. Медведєва до складу ЦВК Рад України, але головою вищого державного органу обрали більшовика В. Затонського. У зв'язку з наступом німецько-австрійських військ члени ЦВК евакуювалися до Таганрога. 18 квітня Ю. Медведєв взяв участь у Таганрозькій сесії ЦВК Рад України спільно з Народним Секретаріатом. Сесія вирішила реорганізувати ці органи у Всеукраїнське бюро по керівництву повстанською боротьбою в тилу ворога («Повстанська дев'ятка»).

Починаючи з квітня 1918 р. Ю. Медведєв тривалий час перебував у Москві, був членом Закордонного бюро лівих українських соціал-демократів, яке діяло в контакті з більшовицьким Організаційним бюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. Учасник цього з'їзду, Ю. Медведєв 6 липня виступив з вітанням з'їздові від імені Закордонного бюро лівих українських соціал-демократів. З'їзд оформив вступ лівих українських соціал-демократів до складу КП(б)У. Таким чином, у липні 1918 р. Ю. Медведєв став комуністом.

Однак у більшовицьких лавах він був, вочевидь, недовго, продовжував тяжіти та й мав зв'язки з лівими українськими соціалістами. Точних даних знайти не вдалося, але десь наприкінці 1918 р., а можливо, на початку 1919-го Юхим Григорович опиняється уже в таборі боротьбистів. У зв'язку з наступом денікінської Добровольчої армії він перевозить сім'ю в Москву, а сам повертається в Україну для підпільної роботи, яку боротьбисти вели у спілці з більшовиками. Після розпуску УКП(б) у березні 1920 р. Ю. Медведєв вступає в КП(б)У, але, мабуть, знову перебуває у її лавах недовго. Історики висувають передбачення, що вже влітку того ж року Юхим Григорович втрачає зв'язки з більшовицькою організацією.

Згодом Ю. Медведєв пояснював цей факт тяжким станом здоров'я (він хворів на емфізему легенів), у зв'язку з чим, як він писав у одній із заяв, «тимчасово зробив перепочинок».

Невідомо, чи розглядалося питання про партійність Ю. Медведєва під час партійної чистки 1921 р. Відповідні документи не збереглися. Але відомо, що його заяви про вступ до КП(б)У в травні 1922 р. тричі розглядали партійні органи України. 5 травня Юхим Григорович звернувся із заявою до бюро Донецького губкому КП(б)У. Оскільки при цьому не було подано достатньої кількості належним чином оформлених рекомендацій, розгляд заяви було відкладено. Тоді Ю. Медведєв звернувся із заявою до Політбюро ЦК КП(б)У. В заяві йшлося про відновлення членства в партії. 15 травня ця заява була розглянута на засіданні наявних у Харкові членів ЦК КП(б)У, серед яких були два члени Політбюро ЦК — Г. Петровський і С. Косіор та кандидат у члени Політбюро Д. Лебідь. Засідання ухвалило: «Прийняти (до лав КП(б)У. — *В. С.)* на загальних підставах відповідно до встановленого XI з'їздом порядку». Ю. Медведєв не погодився з цим рішенням і подав заяву травневому (1922 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Пленум підтвердив постанову засідання ЦК КП(б)У. Поки що не виявлені документальні дані щодо того, чи мала справа про партійність Ю. Медведєва якесь продовження. Відомо тільки те, що він надалі залишався безпартійним.

На початку 1920-х років Ю. Медведєв відійшов від політичної діяльності. Йому не відмовляли в політичній довірі. Мешкаючи в Харкові, який до 1934 р. був столицею Радянської України, він обіймав різні господарські посади — у Південнорудному тресті, на паровозобудівному заводі, на будівництві Чугуївської електростанції. Але час від часу давалася взнаки хвороба. У зв'язку з цим і з огляду на революційні заслуги Ю. Медведєва уряд УСРР у 1935 р. призначив йому персональну пенсію республіканського значення.

Репресії 1930-х років не обминули Юхима Григоровича. 28 січня 1938 р. він був заарештований і безпідставно звинувачений «в участі у контрреволюційній військово-терористичній організації й здійсненні антирадянської діяльності». Особлива трійка УНКВС по Харківській області 11 травня

того ж року засудила Ю. Медведєва і трьох інших «співучасників» міфічної організації до розстрілу. За тодішньою «практикою» смертний вирок виконувався негайно.

22 листопада 1957 р. Харківський обласний суд реабілітував Ю. Медведєва, скасувавши постанову особливої трійки за недоведеністю пред'явленого йому звинувачення. При цьому прокурор вимагав повної реабілітації Ю. Медведєва «за відсутністю складу злочину».

Література про Ю. Г. Медведєва

Варгатюк П. Л. Юхим Григорович Медведєв: Біографічний етюд. // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.

Варгатюк П. Л. Перший Голова Президії ЦВК Рад України: сторінки біографії // Український історичний журнал. — 1989. — № 8.

Васильєв В. Ю. Медведєв Юхим Григорович // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009.

«НАРОДНИЙ СЕКРЕТАР ВНУТРІШНІХ СПРАВ БУДЕ ОБ'ЄДНУВАТИ РОБОТУ НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ»

(Євгенія Богданівна Бош)

Відома партійна і державна діячка, професійна революціонерка народилася 11(23) серпня 1879 р. в м. Очаків Херсонської губернії.

Походила вона з сім'ї німця-колоніста Готліба (Богдана) Майша, що, придбавши значні земельні угіддя на Херсонщині, став поміщиком, і молдавської дворянки Марії Круссер. Три роки відвідувала Вознесенську жіночу гімназію. Там же одружилася з власником невеликої каретної майстерні Петром Бошем. В кінці 1990-х рр. познайомилась із соціал-демократами, долучилася до революційної роботи. В 1901 р. вступила до Російської соціал-демократичної робітничої партії. Після II з'їзду РСДРП (1903 р.) визначилась як більшовик.

Виховуючи двох дочок, Є. Бош надавала великої уваги марксистській самоосвіті. На початку 1907 р. вона розлучилася з чоловіком і поселилася на київській квартирі матері. Встановила контакт з місцевими більшовиками, разом з молодшою сестрою О. Розмирович вела підпільну революційну діяльність. В лютому 1911 р. Є. Бош стала секретарем Київського комітету РСДРП, зав'язала листування з В. Леніним і Н. Крупською, сприяла підготовці принципово важливої для долі партії VI (Празької) конференції РСДРП. Лідер більшо-

виків В. Ленін вважав Київську організацію «однією з найсильніших тогочасних організацій».

У квітні 1912 р. Є. Бош було заарештовано (кілька трусів до цього не давали жандармам достатніх доказів про її причетність до революційної діяльності). За рік попереднього слідства в Катеринбурзькій в'язниці (жандарми помилково розшифрували слово «Екатер» в листі Н. Крупської до Є. Бош як Єкатеринбург, а не Катеринослав) здоров'я революціонерки, що до цього страждала хворобами серця і легень, значно погіршилось. Тяжко хвору на сухоти Є. Бош Київська судова палата (керівника Київського комітету більшовиків в Україну було повернуто етапом) засудила до позбавлення громадянських прав і довічного заслання до Сибіру.

Однак у віддаленій Качугській волості Верхоленського повіту Іркутської губернії, куди прибула Є. Бош на виконання вироку, вона затрималась недовго. Разом з іншим керівником київських більшовиків Г. П'ятаковим, що проходив по одній справі з Є. Бош, революціонерка втекла через Владивосток до Японії, а потім переїхала до США і врешті-решт — до Швейцарії. На Бернській конференції закордонних секцій РСДРП Є. Бош і Г. П'ятаков стали в опозицію до В. Леніна, вступили до так званої Божійської групи (за назвою передмістя Лозанни — Божі), до якої входили М. Бухарін, М. Криленко, О. Розмирович). Після загострення незгод у керівництві ЦК РСДРП (головним чином, в оцінці національного питання, ступеня економічного розвитку капіталізму) Є. Бош і Г. П'ятаков переїхали до Стокгольма, а потім до Християнії (Осло).

Повернувшись у перші ж дні після повалення самодержавства до Росії, Є. Бош і Г. П'ятаков доклали значних зусиль, щоб організувати опозицію ленінському курсу на соціалістичну революцію спочатку в Петрограді, а потім у Києві. Однак після VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) (Є. Бош була її делегатом) вона перейшла на ленінські позиції, принципово їх відстоювала. Була обрана головою окружного, потім секретарем обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. Як делегат брала участь у роботі VI з'їзду більшовицької партії.

На той час крайніх меж досяг конфлікт з Г. П'ятаковим, секретарем Київського комітету РСДРП(б). Ідейні суперечки привели навіть до розриву подружніх зв'язків (до цього вони перебували в громадянському шлюбі). В жовтневі дні 1917 р. Є. Бош перебувала у Вінниці, була одним з керівників збройного повстання проти військ Тимчасового уряду. Брала діяльну участь у підготовці обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) в Києві (3—5 грудня 1917 р.), який прагнув створити всеукраїнську організацію більшовиків — РСДРП(б) — Соціал-демократію України, увійшла до складу обраного з'їздом Головного комітету РСДРП(б) — Соціал-демократії України.

Є. Бош стала однією з ключових фігур проведення Всеукраїнського з'їзду Рад, проголошення України радянською республікою, формування і налагодження функціонування органів державної влади УСРР. За її ініціативою делегати-більшовики і представники лівих течій ряду інших партій залишили з'їзд Рад у Києві, на який прибула велика кількість прибічників Центральної Ради, переїхали до Харкова, об'єднались там із делегатами III Донецько-Криворізького обласного з'їзду Рад і провели 11—12 грудня I Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою Рад, заявив про федеративний зв'язок з Радянською Росією, оголосив владу Центральної Ради в УНР недійсною, а закони і розпорядження — нечинними.

Є. Бош стала одним із членів Центрального Виконавчого Комітету Рад України — вищого органу влади в УСРР. Останній приступив 13 грудня 1917 р. до формування виконавчої гілки влади — Народного Секретаріату. Це виявилось нелегкою справою. До суперечностей між «господарями» (харків'янами) і «чужаками» (киянами) про норми представництва своїх прибічників додався і такий фактор, як суттєвий брак кадрів відповідної кваліфікації українського походження. Це могло спричинити небажану кампанію з боку Центральної Ради проти Народного Секретаріату як уособлення великодержавництва. Врешті-решт зійшлися на тому, що претенденти на урядові посади повинні мати передусім високі ділові і політичні якості і бути «по можливості з українськими прізвищами». Оскільки на керівника уряду «щирого українця» не надалося,

було вирішено «голову Ради народних секретарів тимчасово не обирати».

Однак тут же було ухвалено, що «народний секретар внутрішніх справ буде об'єднувати роботу Народного Секретаріату». Іншими словами, виконуючим обов'язки голови уряду мав стати народний секретар внутрішніх справ. І саме цю посаду 17 грудня 1917 р. обійняла Є. Бош. Того ж дня ЦВК Рад України розглянув ряд питань, пов'язаних з діяльністю Народного Секретаріату і вирішив «організувати при президії ЦВК відділ управління, який повинен працювати під керівництвом народного секретаря внутрішніх справ». Цією ухвалою додатково підтверджувався статус Є. Бош як фактичного керівника уряду. Отже, вона практично очолювала Народний Секретаріат у тяжкий, перший період його становлення, боротьби за владу в Україні проти Центральної Ради, її органів на місцях, в умовах наступу австро-німецьких окупантів. Як відомо, до двадцятих чисел січня 1918 р. уряд перебував у Харкові, з 26 січня — переніс свою роботу до Києва, а в перших числах березня — до Полтави.

Поспішний і маловмотивований переїзд Народного Секретаріату до Києва Є. Бош згодом вважала помилковим. Умови для діяльності уряду з багатьох причин значно погіршилися. В обстановці суцільного хаосу, наростання внутрішніх суперечностей, що перетворювались на склоку, Є. Бош з її діяльною, невгамовною аж до фанатизму вдачею дедалі частіше почала вдаватися до рішучих, різких кроків і рішень. Опоненти стали іменувати її «диктатором», навіть вживати кроків до ізоляції. Розуміючи це, Є. Бош сама ініціювала передачу своїх організаторських функцій М. Скрипнику, що поводив себе значно поміркованіше, виваженіше.

Є. Бош не згоджувалась без бою залишати Київ, однак її позицію не поділяла більшість колег з політичного і військового керівництва УСРР. Її буквально силоміць було евакуйовано з Києва і висунуто умову заміни на М. Скрипника (мова, звісно, йшла про роль «першої скрипки» в уряді, а не на посаді народного секретаря внутрішніх справ, як це підтвердять наступні події).

Враховуючи відзначене, а також на знак незгоди з підписанням Брестського миру, за яким Радянська Росія визнавала угоду Центральної Ради з Почвірним союзом, Є. Бош 4 березня 1918 р. склала свої повноваження народного секретаря. В результаті уряд залишився і без керівника, у зв'язку з чим цього ж дня на посаду голови Народного Секретаріату обрали М. Скрипника. Остання обставина — додатковий аргумент на користь того, що обов'язки голови, координатора, «організатора» уряду до того моменту виконувала саме Є. Бош.

Захопившись «лівокомуністичними» поглядами, Є. Бош відмовилась евакуюватись з керівними установами УСРР до Катеринослава, як політпрацівник групи військ В. Примакова з тяжкими оборонними боями протягом двох місяців відступала з району Бахмача (Чернігівщина) до Мерефи (Харківщина), де стався новий напад хвороби. Дещо підлікувавшись у Тамбові та Липецьку (РСФРР), брала участь у роботі І з'їзду КП(б)У (5—12 липня 1918 р., Москва).

За наполяганням В. Леніна і Я. Свердлова Є. Бош була направлена до Пензи (РСФРР), де очолила губком РКП(б), а із загостренням ситуації на Південному фронті ЦК РКП(б) відрядив її туди, де вона стала завідуючою політвідділом Реввійськради Каспійсько-Кавказького фронту. Від комуністів Астрахані була делегатом VIII з'їзду РКП(б). Потім була робота в Раді оборони Литовсько-Білоруської РСР і на посаді особливо уповноваженого Раднаркому УРСР у прифронтовій з денікінцями зоні тощо. Однак хвороба давалася взнаки дедалі частіше, кожного разу на довший час приковувала Є. Бош до ліжка. Деякий час вона працювала в ЦК Всеросійської профспілки землі і лісу, Наркоматі освіти, в комісії Центроспілки і Наркомпроду щодо допомоги голодуючим, в Наркоматі робітничо-селянської інспекції.

Уряд не раз направляв Є. Бош на лікування до Грузії, Німеччини, Італії, де вона ще займалась написанням автобіографії, викладеної у формі листів до доньок (цій праці не судилося завершитись), і книги «Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации». Той рік став зоряним часом життєвого шляху Є. Бош. Тому природним

було по суті повторне звернення до того ж історичного етапу, який вона описала ще у 1918 р. за живими слідами подій у книзі «Национальное правительство и Советская власть на Украине».

Книги «Год борьбы» авторка не діждалася. Вона вийшла в світ посмертно. Коли муки від хвороби стали нестерпними, Є. Бош 5 січня 1925 р. покінчила життя самогубством. Похована в Москві.

Праці Є. Б. Бош

Национальное правительство и Советская власть на Украине. — М., 1919.

Октябрьские дни в Киевской области // Пролетарская революция. — 1923. —№ 11.

Встречи и беседы с Владимиром Ильичем // Пролетарская революция. — 1924. — № 3.

Областной партийный комитет с-д (б-ков) Юго-Западного края (1917 г.) // Пролетарская революция. — 1924. — № 5.

Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — М., 1925.

Год борьбы. / 2-е изд. с прил. биогр. писем автора. — К., 1990.

Література про Є. Б. Бош

Ауссем В. Евгения Бош // Летопись революции. — 1925. — № 2.

Бош Евгения Богдановна (Готлибовна) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь. — Гранат. — М., 1989.

Бош Евгения Богдановна (Готлибовна) // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энцеклопедия. — М., 1983.

Бош Евгения Богдановна (Готлибовна) // Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — М., 1987.

Бош Євгенія Богданівна // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987.

Варгатюк П. Л. Героїчне і трагічне в долі Є. Б. Бош // Український історичний журнал. — 1989. — № 8.

Варгатюк П. Л. Подвиг революціонерки // Бош Е. Б. Год борьбы. 2-е изд. с прил. биогр. писем авт. — К., 1990.

Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К., 1980.

Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. — февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч. — Ч. I—II. — 1977, 1982.

Гриценко А. П., Тимченко Ж. П. Євгенія Богданівна Бош (1879—1925). — К., 1964.

«ЩОБ НА УКРАЇНІ НАСТАВ ДОБРИЙ ЛАД І СПОКІЙНА ПРАЦЯ»

(Всеволод Олександрович Голубович)

Відомий український громадсько-політичний і державний діяч народився 1885 р. в с. Молдавка Балтського повіту Подільської губернії в сім'ї священика. Освіту здобув у духовній семінарії та Київському політехнічному інституті, який закінчив у 1915 р. За фахом — інженер. Після закінчення інституту працював на Південній залізниці інженером, з 1916-го по серпень 1917 р. — начальником відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту.

Політичну діяльність В. Голубович розпочав у 1903 р. членом РУП, у 1912 р. приєднався до Київської групи українських есерів. У березні 1917 р. В. Голубовича було обрано головою Одеського комітету УПСР. Водночас він належав до Одеської української громади, від імені якої в квітні 1917 р. звернувся до Тимчасового уряду з вимогою територіальної автономії України. На II Всеукраїнському з'їзді УПСР (15—19 липня 1917 р.) був обраний до складу ЦК партії та кооптований до Центральної і Малої Рад. На засіданні Малої Ради 15 липня 1917 р. В. Голубовича було затверджено на посаді генерального секретаря шляхів, а 30 жовтня цього ж року він очолив Генеральне секретарство торгівлі та промисловості України.

Від Херсонської губернії він був обраний делегатом Всеросійських і Українських Установчих Зборів. У грудні 1917 р. — січні 1918 р. В. Голубович очолював українську делегацію на мирних переговорах з представниками держав Почвірного союзу у м. Бресті. Під час переговорів В. Голубович передав представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини ноту Генерального Секретаріату УНР із заявою про незалежність України в міжнародних справах.

Після виходу у відставку уряду В. Винниченка (18 січня 1918 р.) В. Голубович очолив Раду Народних Міністрів УНР, до якої входили здебільшого представники УПСР, а також керував Міністерством закордонних справ (обов'язки виконував до державного перевороту 29 квітня 1918 р.). Напередодні вступу більшовиків до Києва, в ніч з 25 на 26 січня 1918 р., разом з урядом переїхав до Житомира.

Після запрошення Центральною Радою в Україну німецьких військ В. Голубович підписав відозву до народу України з поясненням необхідності цього політичного заходу. «Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта народних комісарів, — говорилося у відозві. — Ці війська не мають ніяких ворожих намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця».

Непослідовна політика уряду, очолюваного В. Голубовичем, призвела до втрати впливу УЦР у селянському середовищі, до різкого звуження її соціальної бази, загострення відносин з німецьким військовим командуванням. Німецький посол в УНР А. фон Мумм 2 квітня 1918 р. заявив В. Голубовичу протест з приводу «тактики гальмування справі збору продуктів і браку всякої практичної роботи правительства», а 13 квітня в листі до В. Голубовича наголосив на неможливому стані, який склався в країні, вказав на брак адміністративного апарату, «самостійне й недопустиме поводження земельних комітетів».

Після встановлення гетьманського правління в Україні (29 квітня 1918 р.), уряд В. Голубовича припинив існування,

голова уряду і ще кілька міністрів УНР були заарештовані німецькою військовою владою. До 16 грудня 1918 р. В. Голубович відбував тюремне ув'язнення в Лук'янівській в'язниці. Протягом 1919 р. він двічі заарештовувався владою більшовиків, а 24 березня 1919 р. був засуджений судовою владою Директорії УНР.

У серпні 1920 р. В. Голубовича заарештувала Надзвичайна Комісія у Кам'янці-Подільському. В травні 1921 р. Надзвичайний трибунал УСРР, який розслідував «справу ЦК УПСР», засудив В. Голубовича до 5 років примусової праці в таборах. Після амністії ВУЦВК, наприкінці 1921 р., В. Голубович деякий час працював інженером-будівельником в Українській раді народного господарства, де згодом очолював відділ капітального будівництва.

У 1931 р. В. Голубович був засуджений в справі «Українського національного центру». Загинув у в'язниці 16 травня 1939 р. у м. Ярославль (РСФРР).

Література про В. О. Голубовича

Балабольченко А. Всеволод Голубович і справа УПСР. — К., 1993.

Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К., 1999.

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К., 1997.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998.

Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990). Ч. I—III.

Голубович Всеволод // Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993.

Голубович Всеволод // Короткий довідник з історії України. — К., 1994.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I. — Ужгород, 1932.

Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. — К., 1993.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I—II. — Харків, Київ, 2008, 2009.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — У 2-х т. — Т. I. — К., 1996, 1997.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—II. — Прага, 1921.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«МИ ЧАСТИНА ВСІЄЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»

(Микола Володимирович Порш)

Багаторічний лідер української соціал-демократії, державний діяч народився 19(31) жовтня 1877 р. в родині службовця в м. Лубни Полтавської губернії.

Можливо, за довголітню службу батькові М. Порша було пожалувано дворянський титул. А можливо, в документах Київського міського жандармського управління трапилася помилка, коли соціальний стан М. Порша було зазначено як дворянський. Батько — Володимир Порш — був підсекретарем Лубенського окружного суду, мати — вільнопрактикуючою акушеркою. Судячи з прізвища, предки Порша були, мабуть, німецького походження. Мати Миколи була єврейкою. Та все ж у родині Поршів, як і в більшості родин лубенських службовців і міщан, панували українська мова, українські народні звичаї. Хлопчик зростав у атмосфері традиційного українського побуту.

Коли Миколі виповнилось 8 років, батьки віддали його до місцевої гімназії. Шкільний товариш у своїх спогадах, переданих Андрію Жуку, так описує однокласника: «Це був жвавий невеличкий хлопчик, з піднятим догори чубом, що стирчав над високим чолом, надаючи дитині задиркуватого вигляду.

Гарна, мальовнича лубенська місцевість з горбами від зруйнованої фортеці ще з часів князівських, що звалися Валами, поблизу яких жили його батьки і звідки розгортався величний краєвид на Сулу і її порослі лісами та очеретами луги, добре впливали на хлопця, привчали любити природу і цікавитися рідною старовиною».

За тим же свідченням, змалку Миколу часто можна було бачити на Сулі: то він ловить вудочкою рибу, залізши по пояс у воду, то купається, стрибаючи з кручі разом з товаришами, такими ж зірвиголовами, як і сам. Взимку та сама Сула і горби Валів давали підліткам нові здорові розваги — їзда на ковзанах та спускання з гори на санчатах. З часом, коли з задиркуватого хлопця вибрався моторний юнак, демократичне товариство Миколи та його приятелі знайшли на Сулі нове джерело розваги — їзду на човнах і подорожування до мальовничого Мгарського монастиря або варення польової каші на «гімназійній пристані».

В п'ятому класі Микола зовсім закинув навчання, і лише через три роки його перевели до наступного класу. Навчаючись у 6 класі (1894—1895 рр.), він стає членом нелегального самоосвітнього гуртка гімназистів. Після закінчення гімназії в 1897 р. вступив на природничий факультет Московського університету. Навчання тривало лише півроку. Через хворобу М. Порш змушений був залишити університет.

В 1900 р. він вступає на філологічний факультет Київського університету. В цей час у вузі постійно відбувалися студентські заворушення, нормального учбового процесу не було. Микола майже постійно був у Лубнах. Зрештою він залишає навчання і виїздить на лікування до Німеччини. Пізніше він ще кілька разів здійснював такі поїздки до Німеччини, а також до Австрії. Цікавився німецьким робітничим рухом, його ідейними засадами. Після тривалої перерви, у 1907 р., відновив навчання, але вже на юридичному факультеті Київського університету і закінчив його в 1911 р., отримавши звання кандидата права. Вступив до адвокатського стану м. Києва.

Під час навчання в Київському університеті Микола Порш входив до студентської громади, його світогляд

формувався під впливом журналів «Образование», «Начало» и «Жизнь», які були літературним відображенням західноєвропейського соціалістичного руху. Одночасно цікавився минулим України, знайомився з історичними монографіями М. Костомарова, читав «Київську старовину», був знайомий з женевськими виданнями М. Драгоманова, поділяв його погляди. Після революції 1905 р. взяв участь у широкій дискусії, виступивши у «Літературно-науковому віснику» на захист репутації М. Драгоманова. Полемізував також зі статтею Д. Донцова «Русский либерализм и украинское движение», в якій автор писав: «Віра українців у російський визвольний рух була міцніша, ніж віра некрасовського мужика у свого пана: «Вот приедет барин, барин нас рассудит...». Порш заперечував Д. Донцову у тому ж «Літературно-науковому віснику»: «Стаття вельми цікава, хоч і дуже спірна. Закидаючи українському громадянству віру в прихильність російського лібералізму до української справи, шановний автор, після аналізу сучасного російського лібералізму та його неминучої еволюції, приходить до того висновку, що майбутня Росія змушена буде порозумітися з поляками та що результати цієї згоди не лишаться без значення для українців». Микола Володимирович Порш був з тих, хто свої ідейні переконання намагався, не гаючись, втілювати в практику. Тому дуже рано прилучився до революційної діяльності. Уже наприкінці 90-х рр. XIX століття він організовує в Лубнах український революційний гурток з учнів середніх шкіл та молодих службовців. Членом цього гуртка був і Андрій Жук, який в той час працював у повітовій земській управі. Гарні, товариські стосунки між ним і Поршем тривали впродовж всього життя.

Із створенням у 1900 р. Революційної української партії (РУП) — першої активної політичної організації у Центральній та Східній Україні, лубенський гурток під керівництвом Миколи Порша перетворився на партійний осередок під назвою «Вільна громада РУП на Полтавщині». «Вільна громада» працює над зростанням своїх рядів і поширенням своєї діяльності на західні повіти Полтавщини.

В грудні 1902 р. на з'їзді РУП, яка складалася тоді з 6 комітетів, Микола Володимирович представляв «Вільну громаду РУП на Полтавщині». В кінці 1903 р. в різних містах України серед членів РУП було проведено масові обшуки та арешти. Був заарештований і М. Порш, але за відсутністю доказів був звільнений з виселенням з Лубен і передачею під поліцейський нагляд у Київ.

Арешти, а також примусова чи добровільна еміграція за кордон членів РУП значно послабили організацію. Партійний апарат був зруйнований. Микола Порш відчуває себе покликаним відродити партійне життя і енергійно береться за справу, швидко (уже з 1903 р.) стає фактичним керівником РУП. Він формує новий центральний комітет партії. Особливу увагу звертає на виховання кадрів пропагандистів-організаторів серед студентської молоді. Читає систематично лекції, найчастіше з національного питання серед студентів, учнів середніх шкіл і робітництва у Києві та інших містах. Ціла низка відомих пізніше діячів вийшла з його партійної школи (Л. Юркевич, В. Садовський, В. Степанківський та інші). Із старших українських діячів велику допомогу надавали Борис Матюшенко, Андрій Жук. М. Порш разом з ними працює над розбудовою партійної організації, насамперед у Києві, пізніше організаційна робота поширилась і на провінцію, центр ваги при цьому дедалі переноситься з села на місто, на міське робітництво. Одночасно почалась «чистка» партійних організацій від чужонаціональних елементів (євреїв, росіян, поляків), а також від чужої ідеології (соціал-революціонерів). Це було застосування принципу національних організацій пролетаріату, запозиченого у Бунду. Партія почала основну увагу звертати на національно-культурну сторону своєї діяльності, фактично перетворюючись на апарат дерусифікації робітництва і революційно налаштованої інтелігенції, виховуючи кадри українських революціонерів. З іншого боку, застосування принципу національних організацій у побудові партії було причиною її повільного зростання, її ізольованості та малопомітності в революційному русі країни і джерелом внутрішніх конфліктів.

Київська вільна громада РУП створила «Нарис програми». Найближчим завданням партії висувалися «цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави і заміна його федеративною республікою з діленням держави відповідно історичній і національній різниці земель, з повною автономією кожної області у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції із забезпеченням прав кожної національності і залишенням права кожній складовій частині на повне державне відокремлення після бажання більшості його у людности, висловленого загальним голосуванням». «Нарис» вимагав «повної автономії України у внутрішніх справах із забезпеченням рівноправності населяючих їй національностей і на підставі найширшої конституції з Народною Радою як законодавчими зборами і як вищою заступничою політичною інституцією країни». Автором цього програмового документа був Микола Володимирович Порш.

Восени 1904 р. з харківської тюрми вийшов один із засновників і впливових діячів РУП — Дмитро Антонович. Реформи М. Порша були йому не до вподоби, а в закордонному партійному центрі вони викликали відкриту опозицію.

Члени закордонного партійного центру мали намір реформувати партію шляхом вилучення з її діяльності національного питання, наближення її ідеалів до платформи РСДРП. Вони вважали перший період діяльності РУП під керівництвом Д. Антоновича недостатньо соціал-демократичним, а новий курс М. Порша — націоналістичним, який може стати перешкодою для об'єднання з РСДРП. Для втілення своїх планів у життя закордонна група РУП запропонувала скликати партійний з'їзд. В грудні 1904 р. делегати з'їхались до Львова — місця перебування закордонної групи. Проте учасники з'їзду належали до різних течій і розходились у поглядах на ряд принципових практичних питань. Найбільші суперечності виявилися у питанні про самостійність України.

Провідником «самостійників» став М. Чацький, або ж Микола І (М. Порш. — *В. С.)*, який в цей час набув чималої популярності і впливу.

На з'їзді склалася напружена атмосфера, яка привела до суперечок про «законність та правильність» мандатів, а як наслідок — до зриву самого з'їзду.

О. Скоропис-Йолтуховський з цього приводу відзначав: «Сконсолідування більшості на з'їзді круг тов. Чацького (М. Порша. — *В. С.)* і позбавлення нас можливості не тільки дискусією, яка в таких випадках грає малу ролю, але й числом голосів протистати поняттю «самостійності» в програму партії, змусило тов. Лозенків і мене відмовитись від участі у з'їзді, а трохи згодом і зовсім виступити на якийсь час з партії. На нашу думку прийняття цього пункту в коріню підсікло б дальший розвиток РУП в соціал-демократичному напрямку, унеможливлювало який би то не було контакт не тільки з РСДРП, але, що тоді було для нас далеко важніше, з Бундом. Наслідком з'їзду вийшла з партії і друга група з тов. Баском (Меленевський. — *В. С.)* на чолі, яка заснувала "Спілку"».

В роботі з'їзду брали участь Володимир Винниченко і Симон Петлюра, які в сенсі необхідності розв'язання національного питання, розуміння тенденцій його загострення підтримали М. Порша, представляючи ще з кількома своїми однодумцями напрямок, що дістав назву «обласництва». РУП продовжила діяти в заданому М. Поршем напрямку самостійної організації українського пролетаріату.

В «Праці», органі РУП, з'явилось кілька статей з національного питання. Першим виступив Д. Антонович (С. Войнилович), що називав національне питання вигаданим і, відкидаючи самостійність України, вважав достатнім обласне самоврядування, в якому національна справа розв'язувалася би сама собою.

На ці публікації дав свою відповідь М. Порш у статті «З приводу неіснуючого питання». Він наполягав, що національна справа не може бути байдужою пролетаріату. «Національний гніт, котрий однаковим тягарем лягає на пролетаріат і буржуазію пригніченої нації, в основі своїй є спинення розвитку продуктивних сил нації, гальмування її культурного розвитку». Він доводив, що «нікчемні думки» Д. Антоновича про байдужість пролетаріату до національного питання роз-

ходяться з суттю соціал-демократичної науки, яка відстоює боротьбу пролетаріату з денаціоналізацією. «Пролетаріат мусить подумати над здобуттям собі таких [політичних] форм, котрі гарантували б йому відсутність національного гніту і широку класову свідомість». Поки що для України, на думку М. Порша, достатньою була автономія, котрій треба надати національно-територіального характеру. Пізніше, коли виявиться, що з огляду на конфлікт економічного характеру така автономія не годна розв'язати національне питання, пролетаріат мусить прийняти в свою програму постулат політичної самостійності.

Практично після цього розпочалась боротьба між «самостійництвом» М. Порша і «обласництвом» Д. Антоновича. Ця боротьба дорого коштувала партії, паралізуючи її діяльність. Д. Антонович перед з'їздом партії в грудні 1905 р. разом з кількома однодумцями вийшов з партії і надовго відійшов від політичної діяльності, а М. Порш взяв всю владу в свої руки, і на з'їзді остаточно відбулося ідеологічне, політичне й організаційне оформлення партії. Були прийняті програма та статут партії, а також ряд резолюцій програмового, тактичного й організаційного характеру, автором яких був М. Порш. Також було змінено назву РУП на УСДРП (Українська соціал-демократична робітнича партія).

За редакцією М. Порша, С. Петлюри, П. Понятенка в 1906 р. в Петербурзі почав виходити орган УСДРП «Вільна Україна». На сторінках цього журналу (вийшло чотири номери) друкувались статті М. Порша: «Національні організації пролетаріату», «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», «Робітнича партія і економічна боротьба пролетаріату», «Останній з'їзд Російської соціал-демократичної партії». В них висвітлювались найважливіші партійні питання організаційного та програмового характеру. Особливої уваги заслуговує стаття «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», яка містила в собі полеміку з П. Тучапським, ідеологом «Спілки», редактором її видань.

Крім редакційних справ, М. Порш займався в Петербурзі пропагандистською діяльністю серед студентства, і не без його

впливу низка членів петербурзької української студентської громади в 1907 р. переїхала в Україну і стала активними членами УСДРП. Серед них Д. Донцов, І. Мазепа, М. Шадлун та інші.

Партія росла і міцніла, незважаючи на перешкоди як зовнішнього характеру (арешти, вороже ставлення російських соціал-демократів, конкуренція «Спілки»), так і внутрішнього (постійні хитання серед партійних працівників між організаційною самостійністю українського революційного руху і «єдиним фронтом при РСДРП»), керувала хліборобськими страйками і брала помітну участь у революційних подіях другої половини 1905 р.

Особливо помітно УСДРП почала зростати і внутрішньо консолідуватись після свого II з'їзду. М. Порш не був принциповим противником об'єднання з РСДРП. Він навіть вважав об'єднання в інтересах партії потрібним, але не в такій формі, як це зробила «Спілка» і як рекомендували представники «обласництва». Під час підготовки до IV з'їзду РСДРП Об'єднаний Центральний Комітет не вважав за потрібне запрошувати на з'їзд представників УСДРП. Мотивувалося це тим, що «всі дані показали, що організація ця несерйозна».

Все ж делегація Бунду підняла на з'їзді питання про запрошення представника УСДРП і передала в бюро відповідного листа ЦК УСДРП. Після обговорення з'їзд ухвалив рішення про участь представника УСДРП з правом дорадчого голосу. ЦК УСДРП делегував на з'їзд М. Порша. Він взяв участь в обговоренні питання про вибори до Державної думи, підтримуючи тактику їх бойкоту, домагався об'єднання з РСДРП. З'їзд відхилив його пропозицію про негайне обговорення умов об'єднання і доручив передати це питання в ЦК РСДРП. Умовою УСДРП було, щоб з'їзд визнав постулат національно-територіальної автономії України, а УСДРП — єдиною представницькою організацією українського пролетаріату. Як пізніше відзначав ЦК УСДРП, після IV з'їзду РСДРП запропонувала «повністю відмовитися від самостійності». Українські соціал-демократи на це не пішли.

Поступово УСДРП ставала головним чинником українізації серед широких мас інтелігенції, робітництва і селянства. Саме в її надрах зростали кадри політичних діячів, що надалі справлятимуть великий вплив на суспільне життя за часів революції і побудови української держави.

Згідно з доповіддю Центрального Комітету УСДРП на міжнародному соціалістичному конгресі у Штутгарті (1907 р.) УСДРП мала в першій половині 1907 р. 20 організацій в губерніях: Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Харківській, Чернігівській і в Кубанській області, якими було охоплено понад 3 тисячі членів (не рахуючи членів студентських та середньошкільних організацій).

Постійно перебуваючи під наглядом поліції, М. Порш усе ж продовжував займатись активною революційною діяльністю, йому щастило уникати арештів.

Після заборони видання «Вільної України» в Петербурзі в Києві почав видаватись новий орган УСДРП — газета «Боротьба», але її також заборонили після виходу 4-го номера. Партія залишилась без свого друкованого органу. Члени УСДРП використовували в своїх інтересах безпартійну «Громадську думку», секретарем якої з осені 1906 р. був С. Петлюра, а також історичний місячник «Україна» («Киевская старина»), на сторінках якої М. Порш вмістив розвідки «Із статистики України», «Статистика землеволодіння і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. до 1905 р.», що вийшли також окремими брошурами.

В Києві у березні 1907 р. відбувся III з'їзд УСДРП. Микола Порш, безперечно, був його центральною фігурою, референтом найважливіших питань порядку денного й автором постанов з'їзду. По закінченні з'їзду почав виходити легальний партійний орган, тижневик «Слово» під редакцією М. Порша, С. Петлюри, В. Садовського, Я. Міхури.

Про цей період діяльності М. В. Порша документи жандармського управління свідчать: «В 1908 р. повернувся із-за кордону і розпочинає співробітництво в газеті «Слово», лівого напрямку. 1909 р. веде знайомство з Марією Сольською (Колмансон — дівоче), за словами якої, Порш відомий і діяль-

ний комітетчик соціал-демократів. На студентських зібраннях завжди виступає від партії соціал-демократів. В університеті був у фракції українських соціал-демократів і мав у ній великий вплив». Документи фіксували, що в 1910 р. «Порш М. В. був членом ЦК УСДРП і 30 січня виступав з доповіддю в Українському науковому товаристві». В Києві вважався одним з кращих теоретиків соціал-демократизму.

В 1911 р. М. Порш проходив по судовій справі газети «Слово». На сторінках цього видання вийшла низка статей М. Порша про автономію України, які пізніше були видані окремою книгою в партійному видавництві «Знання — то сила». В них викладені думки про національну ідею й українську національну справу. Перспектива її розв'язання вбачалася на шляхах запровадження широкої національно-територіальної автономії.

Микола Володимирович Порш був постійним співробітником журналу «Украинская жизнь», який виходив з 1912 р. в Москві. Серед численних його статей особливий інтерес становить праця «Капитализм и русская культура на Украине». Політичні, економічні та статистичні дослідження автора мали свій вплив на формування тогочасної національної свідомості. Його величезна наукова спадщина ще й досі предметно не досліджена і потребує вивчення.

З часом відбувається еволюція у поглядах Миколи Порша. Так, наприклад, якщо раніше він не допускав співробітництва соціал-демократів у буржуазній пресі і в загальнонаціональних просвітніх і економічних організаціях, то з 1913 р. сам починає регулярно друкуватися у щоденній газеті «Рада». Цікавиться кооперативним рухом, стає кооператором, обирається генеральним секретарем II Всеросійського кооперативного з'їзду в Києві. Займався виданням у Києві книги А. Жука «Про українську кооперацію в Галичині». Був членом товариства «Наша кооперація» в Києві, а також членом організаційного комітету по підготовці центрального об'єднання споживчої кооперації в Україні (Дніпросоюз).

Діяльність УСДРП повністю не припинялася ні під час війни, ні перед поваленням самодержавства. З вибухом революції

в лютому 1917 р. УСДРП оперативно відновилася, до неї вступили в першу чергу старі члени РУП, навіть ті, що належали до «Спілки», а також, природно, нові члени.

Партія швидко набирає політичної ваги і зі створенням Української Центральної Ради займає провідне становище в Українській революції. М. Порш знову вийшов на ключові партійні позиції. Він також виконував обов'язки комісара громадських будинків м. Києва від Виконавчого комітету громадських організацій. Від УСДРП Миколу Порша обирають членом Центральної Ради, він взяв активну участь в її роботі, обирався членом Малої Ради, був делегатом Всеукраїнського робітничого з'їзду в липні 1917 р., членом його президії. Виступав референтом, а також від комісії по проведенню виборів членів Всеукраїнської Ради робітничих депутатів його обрали членом Ради, а також членом президії Ради.

В переломні жовтневі дні входив до складу «Крайового комітету для охорони революції на Україні». 12 листопада 1917 р. його призначили генеральним секретарем праці.

Микола Володимирович Порш був делегатом третього Військового з'їзду (жовтень 1917 р.). Слова, сказані ним в доповіді, з ентузіазмом були сприйняті всіма учасниками з'їзду: «Ми частина всієї української революційної демократії, мусимо йти в тіснім контакті з демократією, як з українською, так і з неукраїнською. Хай не завдає вам жалю, що часом неукраїнська демократія йде проти вас. Час засліплення пройде... Ви повинні перетворитись у справді революційне військо».

Поміркованість, бажання уникнути занадто різких кроків як у згаданому, так і в інших питаннях, характерні були для позиції і М. Порша, і взагалі всього керівництва УСДРП, та й тогочасної Центральної Ради. Микола Володимирович неодноразово, в тому числі і на військовому з'їзді, прагнув угамувати пристрасті, дуже обережно ставився до закликів негайного й інтенсивного творення національних збройних сил.

Надмірну обачливість виявляв він і в питанні про самовизначення України, про сутність її стосунків з сусідами, про характер державності. Тут загальний курс визначався неодмінністю федерації з колишніх регіонів Російської імперії.

Виступаючи на засіданні Центральної Ради 23 листопада 1917 р., Микола Порш зазначив: «Коли не буде сформовано центральної власті і не буде заведено ладу у цілій державі, то й Українська Республіка не зможе встояти в огні загального безладдя. Через те треба, не гаючи ні одного дня, організовувати федеральне правительство з представництвом у ньому від різних країв, які вже сформували свою власть». Мала Рада в такому дусі ухвалила пропозицію. Але діяльність у цьому напрямку результатів, як відомо, не мала. Точні розрахунки виявились неспроможними.

17 листопада 1917 р. Микола Порш як представник ЦК УСДРП мав розмову по прямому дроту з представником Ради Народних Комісарів Радянської Росії Й. Сталіним. В розмові брав участь і представник обласної організації РСДРП(б) С. Бакинський. Розмова була багатоаспектною, в тому числі торкалась національного питання, характеру влади в Україні. Микола Володимирович зазначив: «Наша партія, як і вся Центральна Рада, вважає, що центральна влада повинна бути створена всією організованою демократією держави і що центральний уряд повинен бути соціалістичним. У відношенні України, вищою крайовою владою є Центральна Рада, а формою правління на Україні — УНР, яка знаходиться у федеративних стосунках в загальноросійському організмі Росії».

Політичний устрій і взаємовідносини з центром Микола Порш трактував так: «Для встановлення конституції Української Республіки скликаються Українські Установчі Збори, крайній термін виборів в Установчі Збори призначений на 27 грудня, а початок роботи Установчих Зборів — 9 січня. Наша партія вважає, що в утворенні центрального органу демократії, на який повинен буде спиратись в своїй діяльності новий центральний уряд, повинні будуть приймати участь і обласні, республіканські уряди, на загальній платформі діяльності влади. Крім питання про мир, землю й інше в платформу повинно бути включено визнання утворених республік і їх урядів щодо центральної державної влади».

Захищаючи Центральну Раду від закидів на адресу її недемократичного складу, представник УСДРП заявив: «У складі

Центральної Ради немає нецензових елементів, так як кадети з неї давно вийшли. До її складу входять, починаючи з трудовиків, усі соціалістичні партії краю. В її складі нараховується більше 200 селянських депутатів, обраних на з'їзді селянських представників від населення областей, більше 150 робітничих депутатів, більше 150 депутатів, обраних на останньому з'їзді депутатів від солдат, і біля 70 представників усіх соціалістичних партій краю».

Оскільки Й. Сталін у розмові підтримав ініціативу Обласного комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів про скликання разом з Центральною Радою Всеукраїнського з'їзду Рад для обрання Всеукраїнського Радянського центру і передачі йому повноти влади, М. Порш висловив серйозні заперечення. Власне, це була не лише його особиста думка, а позиція керівництва українських партій і Центральної Ради. Через кілька днів вона зміниться. Українська Рада змушена буде під тиском обставин згодитись на скликання з'їзду практично на зазначених умовах. Та в момент розмови з представником ЦК РСДРП(б) і РНК Микола Володимирович вдався до такої аргументації: «Ми вважаємо, що Центральна Рада за своїм складом є Радою робітничих, селянських і солдатських депутатів, яка була обрана на з'їздах селян, робітників і військових, до речі, останній з'їзд, який представляв 4 млн солдат, закінчився лише 1 листопада цього року. Разом з тим, ми вважаємо, що призначення виборів до Установчих Українських Зборів робить зайвим цей з'їзд, який стане перешкодою в роботі Генерального Секретаріату і в справі швидкого проведення соціально-економічних реформ, намічених в Універсалі Центральної Ради, який видано 7 листопада. Ці взаємовідносини нервують всі демократичні українські і навіть неукраїнські організації і заважають спокійній роботі — в чеканні повторення в Києві — «московських подій». Щодо петроградського відділення Центральної Ради, то з ним у Ц. р. повний контакт».

Як генеральний секретар праці, Микола Порш, звісно, безпосередньо займався питаннями соціальної політики, економо-

мічних перетворень. І тут йому, як і його колегам, бракувало радикалізму, настирливості і навіть реалізму.

На засіданні восьмої сесії Центральної Ради 14 грудня 1917 р. при обговоренні проекту земельного закону генеральний секретар праці від імені фракції соціал-демократів запропонував: «Визнаючи потребу видання негайного, але тимчасового закону про перехід всіх земель через земельні комітети до рук трудового народу, визнаючи з тим, що основний закон в земельній справі має бути згідно з III Універсалом виданий Українською Установчою Радою, фракція українських соціал-демократів пропонує, взявши тимчасовий земельний законопроект за основу, передати його в парламентську комісію для негайного перероблення і внесення в Центральну Раду». Питання викликало жваву дискусію. Підтримали пропозицію М. Порша соціалісти-федералісти, самостійники, російські меншовики і бундівці. Після довгих дебатів була ухвалена резолюція українських есерів, а українські соціал-демократи згодилися не відкликати своїх членів з уряду на випадок неприйняття їхньої резолюції.

Зовнішні обставини та внутрішні суперечки спричинили до частої зміни міністрів, інших членів уряду. Так, в кінці грудня 1917 р. про свою відставку заявив військовий міністр С. Петлюра. Генеральним секретарем військових справ став лідер соціал-демократів Микола Володимирович Порш. Його призначення було сприйняте неоднозначно. В. Кедровський, заступник С. Петлюри по Українському Генеральному військовому комітету, писав: «На місце Петлюри зовсім несподівано для всіх військових, навіть членів ЦК УПСР та членів ЦР був призначений соціал-демократ М. Порш. Поява Порша в Військовому Секретаріаті викликала нехіть у всіх співробітників Секретаріату, а згодом частина української залоги Києва вийшла на вуличну демонстрацію з панцерними автомобілями, на яких були вивішені плакати: «Геть зрадників Винниченка і Порша!» Сам я не мав до нового Військового Секретаріату довір'я, а тому негайно почав робити енергійні легальні заходи до усунення Порша через ЦК партії соціалістів-революціонерів та окремих політиків. Також кілька

разів у цій справі я розмовляв з головою Ради проф. Грушевським, даючи йому докази, що перебування Порша на посаді секретаря Військового Секретаріату веде до деморалізації, недовір'я до Центральної Ради і, нарешті, до розвалу армії та неминучої перемоги більшовиків. Але від Грушевського завжди мав виминаючу відповідь, хоч іноді здавалося, що він погоджується зі мною. Так, кінець кінцем, голос мій залишився "голосом воліючого в пустині"».

Незважаючи на такі випади з боку політиків та військових, М. Порш продовжував, розпочату С. Петлюрою, справу організації осередкових установ вищого військового управління. Генеральний військовий штаб працював над законопроектом про створення нового національного війська на територіальній основі. Було створено комісію для розгляду долі офіцерів-українців, які служили в російських військових частинах і тепер залишилися без посад. М. Порш видав наказ про те, щоб до українського війська приймались тільки офіцери, що були родом з України. Для вступу до української армії вони повинні були надавати посвідчення від революційно-демократичних організацій тих частин, в яких вони служили. Без таких посвідчень до війська не приймалися. 1 січня 1918 р. при Генеральному Секретаріаті військових справ було утворено комітет по демобілізації армії, який повинен був керувати мобілізацією військ Українського фронту, а також ліквідацією земських та міських союзів, продовольчих комітетів та ін. Згідно з наказом М. Порша від 10 січня 1918 р., для українського війська була встановлена уніформа.

Як соціал-демократ, Микола Порш з упередженням ставився до регулярної армії, віддавав перевагу у військовому будівництві добровільним формуванням на зразок вільного козацтва. Щоправда, це теж сталося не відразу, а така позиція визріла поступово, на початок 1918 р. Тоді генеральний секретар військових справ стверджував, що в українському уряді «надія не так на військові частини, як на вільне козацтво».

Не дивно, що подібні погляди і відповідні кроки зазнали гострої критики як тогочасних політичних діячів, так і істориків, котрі в подальшому схильні були звинувачувати М. Порша

не лише в скоєних гріхах, але й інкримінували йому провину за провали і поразки, до яких він мав нерідко опосередковане відношення.

Слід також констатувати, що Микола Володимирович і на початку 1918 р. відстоював ідею федеративного зв'язку України з Росією, з осторогою ставився до планів запровадження самостійної державності. Одним з ключових аргументів при цьому для нього була неготовність до таких радикальних кроків українського суспільства, незрілість політичних сил, відсутність відповідних організаційних передумов.

Доповідаючи на засіданні Малої Ради 6 січня 1918 р. про заходи щодо військової оборони Києва, М. Порш доводив, що «проголошувати самостійність не час, а що треба вперед перевести в державі організаційну роботу». Та хід подій змусив відступити від цієї позиції, і через кілька днів після виступу військовий міністр, як і інші члени Центральної Ради, проголосував за IV Універсал, який проголошував Україну самостійною, ні від кого не залежною, суверенною республікою. Через деякий час М. Порш залишив посаду військового міністра.

Переворот 29 квітня 1918 р. припинив діяльність Центральної Ради і її уряду. За часів гетьманату М. Порш відійшов від політичної та державної роботи. В період Директорії був направлений послом УНР до Берліна. В 1921 р. його було звільнено з цієї посади. Детальних даних про діяльність Миколи Порша як посла немає.

Розпочався емігрантський період життя М. Порша, який тривав понад 20 років. На відміну від своїх співвітчизників, Микола Володимирович повністю відійшов від політичного життя, займаючись упорядкуванням свого архіву і написанням спогадів. Для того, щоб мати засоби на прожиття, він працював на комерційному німецькому підприємстві, а також займався перекладами з німецької на українську мову статей для «Дойчер ферляг».

22 листопада 1943 р. в будинок, де жив Микола Володимирович з дружиною Оксаною, потрапила бомба. Будинок було зруйновано. «Згоріла моя прегарна німецька і українська наукова бібліотека, мій архів для спогадів і т. д. Це білянс мого

25-літнього перебування тут. Сумний білянс», — так писав Микола Порш у листі до Андрія Жука.

Невдовзі після цієї події наступив трагічний кінець. Ось як про це розповідає Оксана Порш у своєму листі до того ж Андрія Жука, друга сім'ї та колегу по революційній боротьбі ще з часів діяльності РУП: «Після 22 листопада 1943 р., коли згорів наш будинок, в якому жили, майже всі жильці його, а в тім числі і ми, перебрались до підвалу сусіднього будинку, де й прожили 18 днів в жахливих умовах. Потім переїхали випадково в Бізенталь, де помістилися в одній маленькій, холодній кімнаті й до того господиня неохоче дозволяла користуватись кухнею. Через це обідали в ресторані. Холод теж допікав нас. В таких умовах ми прожили до 15 березня ц. р. (1944 р. — *В. С.),* поки не зайшов до нас один знайомий росіянин з жінкою, що їхали до санаторії лікуватись та уговорили Миколу Володимировича переїхати жити до них в цьому таки Бізенталі. Тут моєму чоловікові прийшлося самому накидати у відра важкий горний вугіль та носити майже 100 шагів до дому для центрального опалення трьох кімнат та кухні. Від такої непосильної праці прорвалась йому язва шлунка, що 14 років тому була зарубцьована.

9 квітня о 8 год. вечора хлинула з горла кров. 11 квітня Миколу Володимировича перевезли до лікарні в сусідній город Еберсвальде. 15 квітня було зроблено переливання крові, але нічого не допомогло і 16 квітня о 12 і пів. годині дня на перший день православної Пасхи Миколи Володимировича не стало. Мені вдалося перевезти його до Берліна і поховати на руському православному цвинтарі.

В сороковий день його смерті на могилі була панахида, яку служив український панотець та співав український хор. Цього він завжди так бажав, коли були розмови про можливу смерть в цих тяжких для всіх часах війни».

Таким непростим виявився життєвий шлях теоретика і лідера УСДРП, члена її ЦК та редакції ЦО УСДРП «Робітничої газети», голови Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, члена Центральної Ради, генерального секретаря праці, міністра праці і військових справ УНР, посла УНР до Німеччини.

Праці М. В. Порша

Неіснуюче питання // Праця. — 1905.

Автономія України і соціал-демократія. — К., 1917.

Україна в державному бюджеті Росії. — К., 1918.

Література про М. В. Порша

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — К. — Відень, 1920 (перевидання — К., 1990).

Головченко В. І. Порш Микола Володимирович // Українська дипломатична енциклопедія. — У 2-х т. — Т. 2. — К., 2004.

Дорошенко В. Революційна Українська партія. — Львів, 1921.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 1. — Ужгород, 1932.

Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877—1944) // Сучасність. — 1962. — № 1.

Солдатенко В., Бевз Т., Татаренко Т. Лідер українських соціал-демократів (Микола Порш) // Українська ідея та її творці (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1999.

Скоропис О. Соціал-демократичний рух в Сквирськім, Васильківськім повітах в 1906 році // Нац. голос. — 1911. — Ч. 11—12.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I—IV. — Харків —Київ, 2008—2010.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. — К., 1996.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. — Прага, 1921—1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«З'ЇЗД РАД ВИКЛИКАВ МЕНЕ НА УКРАЇНУ»

(Микола Олексійович Скрипник)

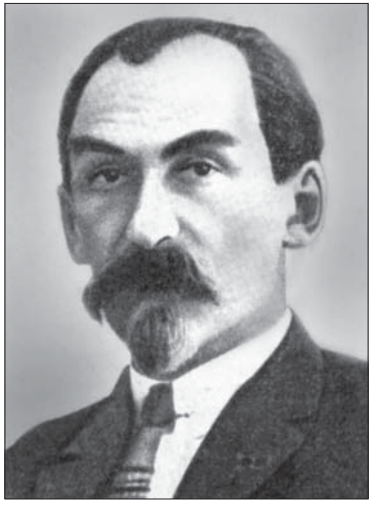

Народився майбутній професіональний революціонер, видатний діяч Комуністичної партії і Української радянської держави 13(25) січня 1872 р. у с. Ясинувата Бахмутського повіту Катеринославської губернії в сім'ї залізничного службовця. Початкову освіту здобув у Барвінківській двокласній сільській школі, а далі в Ізюмському реальному училищі Харківської губернії та реальному училищі в м. Курську.

В 1900 р. вступив до Петербурзького технологічного інституту, де цілком поринув у революційний рух. Він активний учасник марксистського гуртка, член Петербурзької соціал-демократичної групи «Рабочее знамя». Своє «бойове хрещення» дістав у березні 1901 р., коли в Петербурзі, на Казанській площі відбулася політична демонстрація протесту проти віддачі в солдати за непокору владі 183-х студентів Київського університету. За участь у демонстрації Микола Скрипник був уперше заарештований і висланий до Катеринослава. За цим арештом слідували один за одним нові арешти і ув'язнення.

15 разів заарештовувався, 7 разів перебував у засланні. Загалом був засуджений на ув'язнення строком до 34 років і один раз до страти, 6 разів утікав з царських тюремних казематів.

Глассон, Петербуржець, Валер'ян, Г. Єрмолаєв, Щур, Щенський — такий далеко не повний перелік псевдонімів, до яких змушений був вдаватись М. Скрипник, який вів революційну роботу в Петербурзі, Катеринославі, Царицині, Саратові, Одесі, Ризі, на Уралі та в багатьох інших містах. Він був учасником легальних всеросійських з'їздів: кооперативних підприємств (1908 р.), фабрично-заводських лікарів і представників промисловості (1909 р.). Найактивнішою була його участь у більшості партійних видань — від «Искры» до «Правды». Він редагував у 1913 р. більшовицький легальний журнал «Вопросы страхования», а в 1914 р. входив до складу редколегії газети «Правда».

Повернувшись після Лютневої революції 1917 р. з м. Моршанська Тамбовської губернії, де він відбував своє чергове заслання, у Петроград, М. Скрипник був обраний секретарем Центральної ради фабрично-заводських комітетів. Під час Жовтневого збройного повстання був членом Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів.

У післяжовтневий період життя і діяльність М. Скрипника пов'язані з Україною, куди він прибув у грудні 1917 р.

Щоправда, він деякий час вагався, не зважувався взяти на себе відповідальну роль у подіях на Батьківщині, від якої був відірваний протягом 12 років. Невпевненість породжувало і слабке знання української проблеми, заплутаність, суперечливість процесів в Україні, де на той час у гострий конфлікт увійшли соціальна і національна революції, дедалі загострювався конфлікт між Радою Народних Комісарів і Українською Центральною Радою.

У своїй автобіографії М. Скрипник так описав свій приїзд і перший рік роботи в Україні: «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад викликав мене на Україну і обрав народним секретарем праці, а далі торгівлі й промисловості. Провів І Всеукраїнську конференцію селянських депутатів у січні 1918 р. в Харкові. Після того, як Київ узяли німецькі війська, конференція представників Рад в Полтаві обрала мене на голову Робітничо-селянського уряду України та народним секретарем за-

кордонних справ, це затвердив і II Всеукраїнський з'їзд Рад у Катеринославі в березні 1918 р. На останньому засіданні ЦВК України в Таганрозі в квітні 1918 р. мене обрали до повстанського Народного Секретаріату, а на партійній нараді там також обрано на члена й секретаря Організаційного бюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, що обрав мене кандидатом ЦК КП(б)У, а з грудня 1918 р. я ввійшов до ЦК. Того ж таки 1918 р. ЦК направив мене для роботи у ВЧК, де я був членом колегії та завідуючим відділом по боротьбі з контрреволюцією. В січні (1919 р.) знову ввійшов до складу робітничо-селянського уряду УСРР народним комісаром державного контролю».

Як голова Народного Секретаріату (а він обіймав цю посаду з 4 березня по 18 квітня 1918 р.), М. Скрипник наприкінці березня 1918 р. очолив Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату — урядову делегацію до Москви для інформації уряду Росії про рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад (17—19 березня 1918 р.) для домовленості про форму взаємовідносин РРФСР з Радянською Україною у зв'язку з підписанням Брестського миру і початком окупації України німецько-австрійськими військами. У спеціальній статті і виступі 1 квітня 1918 р. на засіданні ЦВК Рад РРФСР М. Скрипник розкрив суть рішень II Всеукраїнського з'їзду Рад: проголошення незалежності України, незмінність дружнього ставлення до Росії (Брестський мирний договір лише «формально розкривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною»), рішимість боротись проти окупантів і Центральної Ради, за відновлення в Україні влади Рад і федеративних зв'язків з Росією.

Після оголошення декларації повноважного посольства РНК 3 квітня 1918 р. ухвалив резолюцію, в якій висловив своє «захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України».

Народному Секретаріату УСРР довелось працювати в екстремальних умовах воєнного часу, нестримного процесу втрати території України в міру її окупації іноземними військами. З різних обставин статус України як національно-державного утворення не усталився, постійно змінювався,

нерідко втілював у собі в різних комбінаціях принципові підходи до розв'язання національної проблеми з факторами тимчасової дії, елементами політичного, дипломатичного характеру, зокрема — умовами Брестського миру. Таке поєднання часом було досить суперечливим. Постійна ж причетність М. Скрипника до пошуків розв'язання щонайскладніших проблем національно-державного будівництва, відносин з іншими державними утвореннями виробили в ньому своєрідну методу, якій він не зраджував і в подальшому, намагаючись іноді штучно поєднувати суперечливі елементи, хоч настійної потреби в цьому уже й не було. Це часом призводило до виникнення нових ускладнень, коштувало самому М. Скрипнику нелегких моральних переживань і збитків.

На весну 1918 р. великої актуальності набув процес об'єднання більшовицьких організацій у всеукраїнському масштабі, утворення партійного центру. М. Скрипник взяв на себе у цій справі одну з визначальних ролей. Він не пристав ні на платформу прихильників «лівих» поглядів, які відстоювали форсування повстання проти окупантів і створення з цією метою окремої Компартії України, ні на позицію прибічників правих поглядів, які виходили з того, що без допомоги з боку Росії повстання безперспективне, внутрішніх потенцій для нього недостатньо, а Компартія України має бути обов'язково складовою частиною РКП(б).

На Таганрозькій партійній нараді (19—20 квітня 1918 р.) М. Скрипник запропонував резолюцію, яка відкидала і «меншовицько-угодовські» пропозиції правих поглядів, і «есерівський чистий інсуррекціонізм» виразників «лівих» поглядів. Учасники наради у більшості згодилися з ним і визнали за необхідне організувати партизансько-повстанську боротьбу трудящих в тилу німецько-австрійських військ, визначили курс на підготовку повстання проти окупантів та їх пособників, підкресливши «залежність успіху цього повстання від збереження і зміцнення Радянської влади в Російській Федерації і від дальшого розвитку світової соціалістичної революції». Одним із найневідкладніших і найзначніших партійних завдань учасники наради визнали «відтворення

класової партійної організації пролетаріату та її керівництво в справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії».

Проекту резолюції правих (автор Е. Квірінг) «Створити автономну партію з своїм Центральним Комітетом і з своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному Комітету і з'їздам Російської комуністичної партії» М. Скрипник протиставив свій: «Створити самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)».

Учасники наради більшістю голосів знову підтримали М. Скрипника. Серед тих, хто голосував за запропоновану ним резолюцію, були і однодумці Г. П'ятакова, Г. Лапчинського — «ліві комуністи», прибічники утворення окремої комуністичної партії в Україні. Для підготовки з'їзду більшовицьких організацій України було призначено Організаційне бюро, до якого ввійшли А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, І. Крейсберг та ін. Очолив Оргбюро (став його секретарем) М. Скрипник. На його ж пропозицію було ухвалено назвати майбутню республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. Нарада не прийняла пропозицію полтавської групи більшовиків і «лівих» українських соціал-демократів назвати партію «Українською комуністичною партією», оскільки це суперечило її інтернаціональному характерові, а також відхилила запропоновану Е. Квірінгом назву партії «РКП(б) — на Україні».

Однак на І з'їзді КП(б)У (5—12 липня 1918 р., Москва) М. Скрипник не зміг зміцнити своїх позицій, закріпити зароджені тенденції. Так, за наполяганням правих було вирішено розформувати Народний Секретаріат (М. Скрипник, що очолював тоді Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів, інакше — Повстанський народний секретаріат або Повстанська дев'ятка, — був проти). Не пройшли й інші проекти резолюцій М. Скрипника, зокрема принципова — про поточний момент.

Як і на Таганрозькій нараді, М. Скрипник запропонував з'їзду редакцію про утворення окремої, організаційно самостійної Компартії України. Однак в процесі дискусії з'ясувалося, що її автор не має аргументованої, переконливої, до кінця продуманої, всебічно теоретично опрацьованої, чітко вибудуваної логічної схеми, яка б органічно пов'язувала проблеми національно-державного і перспективи партійного будівництва. І хоч на з'їзді М. Скрипника підтримали прихильники Г. П'ятакова, Микола Олексійович у процесі обговорення резолюцій, що набуло пристрасної суперечки, зняв свій проект. Це передрішило прийняття пропозиції Е. Квірінга про утворення КП(б)У на правах обласної організації РКП(б).

Судячи з усього, зняття власної резолюції з голосування, схвалення іншої резолюції М. Скрипник не сприйняв як власну поразку. Перевагу, як і завжди, взяло уявлення про революційну доцільність, про найефективнішу форму життєдіяльності партійного організму. КП(б)У М. Скрипник завжди вважав своїм дітищем. Щоправда, доля склалася так, що йому ніколи не довелося очолювати КП(б)У, хоч, здавалось, підстав для цього у нього було не менше за інших і відповідні плани час від часу виникали. Досить поширена думка, що те пов'язано з помилковою позицією М. Скрипника у питанні про утворення партії на І з'їзді КП(б)У, яку начебто йому не могли вибачити ні В. Ленін, ні ЦК РКП(б), ні партійний актив України.

Однак переконливими і логічними такі міркування визнати не можна. Першими секретарями ЦК КП(б)У обирались Г. П'ятаков, Е. Квірінг, С. Косіор, які в багатьох принципових питаннях того нелегкого часу нерідко дотримувались, — як офіційно вважалось, оцінювалось у відповідних документах, —хибних поглядів, припускались досить серйозних помилок.

Очевидно, тут більшу роль грали інші мотиви. М. Скрипник, як правило, не долучався до жодної з течій, що тоді сформувалися і виявляли себе нерідко з полярних позицій. Він ніколи не прагнув до фракційності, до згуртування навколо себе якоїсь групи людей, завжди хотів бути вище за таку поведінку, сподівався, що завжди принципово відстоює загальнопартійний інтерес. І поки точилася боротьба між представниками

«лівих» і правих, він, природно, не міг реально претендувати на першу роль у партії, за яку йшло нерідко відчайдушне суперництво.

В 1919 р. М. Скрипник перебував на фронтах громадянської війни. Був начальником політвідділу Гомельського укріпленого району, начальником особливого відділу Південно-Східного (Кавказького) фронту.

Повернувшись у 1920 р. в Україну, М. Скрипник працював народним комісаром робітничо-селянської інспекції (1920 р.), народним комісаром внутрішніх справ (1921—1922 рр.). Одночасно він очолював Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і КП(б)У (Істпарт) та Головне архівне управління при НКО, яке було створене у 1921 р. на базі Архівного відділу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (Вукопмису), що підпорядковувався Наркомосвіті. На Головне архівне управління покладалося загальне керівництво архівною справою в Україні, організація мережі архівних установ, проведення наукових досліджень в галузі архівної справи. З утворенням Головархіву склалися передумови для поліпшення загального стану архівної справи в Україні.

У 1922—1927 рр. М. Скрипник — народний комісар юстиції і Генеральний прокурор. Значним був його внесок у вирішення питань національно-державного і культурного будівництва, коли він з березня 1927-го по лютий 1933 р. очолював Народний комісаріат освіти. Паралельно з цим М. Скрипник займав пост директора Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), керував Асоціацією істориків, був секретарем фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, завідуючим кафедрою національного питання. І всі свої можливості він намагався максимально використовувати для всебічного розвою рідної нації, для здійснення політики українізації. Було досягнуто значних успіхів у справі підготовки кадрів різного рівня кваліфікації з представників корінної національності, істотного розширення сфери вживання української мови, розвитку української культури, створення сприятливих можливостей для активізації національно-культурного життя за

межами УРСР. Водночас багато робилося для забезпечення національно-культурного розвитку всіх національних меншин, що проживали в Україні. Зусиллями М. Скрипника, його оточення УРСР було перетворено на своєрідну лабораторію розв'язання національного питання. Однак демократична, гуманістична спрямованість цього процесу дедалі входила в непримиренну суперечність із зміцненням тоталітарної системи в СРСР. Та й сам М. Скрипник не міг примирити, органічно поєднати два начала, які боролися в ньому, — прагнення якнайбільше прислужитися рідному народу, нації і бажання якнайпослідовніше здійснювати інтернаціональний курс, що на практиці ототожнювався з перетворенням СРСР з федеративної на унітарну державу, де все більше обмежувалися можливості національного розвою. Причетність до українізації почала кваліфікуватися як ворожі соціалізму, радянському ладу дії.

В лютому 1933 р. М. Скрипник був увільнений з посади наркома освіти і призначений на посади голови Держплану і заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР.

Останній, 1933 р. в житті М. Скрипника став майже суціль ганебною кампанією проти нього. В його творах невпинно вишукувались «перекручення ленінізму», шкідництво у мовознавстві та діяльності НКО України.

Вістря останніх пленумів ЦК КП(б)У, на яких був присутній М. Скрипник (лютневий і червневий), в більшості своїй були спрямовані проти нього. Старому більшовикові висунуто вимогу скласти покаянний документ з визнанням своїх «помилок». Неодноразово це питання виносилось і на засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на яких розглядались пояснення М. Скрипника, і всі вони визнавались незадовільними. Його прилюдно примушували каятись у різноманітних «гріхах».

7 липня 1933 р. на початку чергового засідання Політбюро М. Скрипник покинув зал засідань і заподіяв собі смерть у власному кабінеті. Похований у м. Харкові.

Ганебною була і посмертна кампанія навколо Скрипника на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, в резолюції якого йшлося про оформлення

«нового націоналістичного ухилу в лавах партії, очолюваного М. О. Скрипником». 27 березня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову «Про вилучення творів М. Скрипника».

Тільки через три десятиліття, 1962 р., відповідно до постанови Президії ЦК Компартії України «Про 90-річчя з дня народження М. О. Скрипника» постало питання про видання його творів, проте виконання цього завдання розтягнулося ще майже на 30 років. Збірці його вибраних творів судилося побачити світ лише 1991 р.

М. Скрипник у 1917, 1923—1927 рр. обирався кандидатом у члени ЦК, а з грудня 1927—1933 рр. — членом ЦК ВКП(б). Делегат III, VI, VIII—XVI з'їздів ВКП(б).

У липні—грудні 1918 р. — кандидат у члени ЦК, у листопаді 1920 р. — член Контрольної комісії, а з грудня 1921-го по липень 1933 р. — член ЦК КП(б)У.

Квітень 1923 — грудень 1925 р. — кандидат у члени, а з грудня 1925-го по липень 1933 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Делегат I—III, IX—XI з'їздів, V—VIII конференцій КП(б)У (на правах з'їздів).

Делегат I—VI конгресів Комінтерну, на VI конгресі (1928 р.) обраний членом Виконкому Комінтерну.

Неодноразово М. Скрипник обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР та ЦВК Рад України і ВУЦВК.

За свою багаторічну державну і науково-публіцистичну діяльність М. Скрипник залишив велику літературну спадщину, яка визначається не тільки значною кількістю написаних ним праць (а їх понад 600), а й широтою їх тематики. Його увагу привертали проблеми з різних галузей науки і культури — історії, національного питання, теорії і практики державного і партійного будівництва, економіки, права, літератури і мистецтва, інших галузей знань.

Понад 160 назв творів М. Скрипника ввійшли у 1929—1931 рр. в зібрання його статей і промов у п'яти томах, яке не вдалося завершити. Зважаючи на внесок у розвиток вітчизняної науки, його було обрано академіком АН УРСР і АН БРСР.

Праці М. О. Скрипника

Статті й промови. — Т. 2. — Ч. І. Національне питання. — Харків, 1929.

Статті й промови. — Т. 1. Пролетарська революція на Україні. — Харків, 1930.

Статті й промови. — Т. 4. — Ч. І. Питання соціалістичної освіти. — Харків, 1930.

Статті й промови. — Т. 5. Література й мистецтво. — Харків, 1930. — 289 с.

Статті й промови. — Т. 2. — Ч. 2. Національне питання. — Харків, 1931.

Статті й промови з національного питання. — Мюнхен, 1972.

Вибрані твори. — К., 1991.

Бібліографія творів М. О. Скрипника // Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991.

Література про М. О. Скрипника

Бабко Ю. Солдат партії (Про М. О. Скрипника). — К., 1962.

Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. —К., 1967.

Білокінь С. Нарком // Літературна Україна. — 1987. — 10 грудня (Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди). — К., 1990.

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987.

Замковий В. П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.

Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

Мацевич П. Микола Скрипник. Біографічна повість. — К., 1990.

Мельниченко В. Ю. Бойовий загін єдиної ленінської партії. — К., 1978.

Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. — 1996. — № 2; № 3.

Нечай П. Ім'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М. О. Скрипника // Київська правда. — 1989. — 12, 14, 15 лютого.

Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988.

Пиріг Р. Я., Шаповал Ю. І. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. — 1991. — № 4.

Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях). — К., Донецьк, 1997.

Скрипник Марія. Воспоминания об Ильече (1917—1918 гг.). — М. —Л., 1927.

Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України 24 січня 1997 р. — К., 1998.

Солдатенко В. Ф. М. О. Скрипник у 1918 році // Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України 24 січня 1997 р. — К., 1998.

Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.

Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії. — К., 2006.

Шляхами заслань та боротьби (Документи до життєпису т. Скрипника). — Харків, 1932.

«ДОБИВАТИСЯ ЄДНОСТІ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ В МЕЖАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»

(Федір Андрійович Сергєєв)

Професіональний революціонер, відомий радянський, партійний і державний діяч походив із селянської родини. Народився він 7(19) березня 1883 р. в с. Глібове Фатіжського повіту Курської губернії. Однак невдовзі батьки переїхали до Катеринослава, де зайнялись підрядними будівельними роботами. Хлопчик навчався спочатку в приватній школі, а потім в реальному училищі, після закінчення якого 1901 р. вступив до Московського вищого технічного училища. Тут Ф. Сергєєв прилучився до студентського руху, вступив до РСДРП і вже 1902 р. був заарештований, відправлений до Воронезької в'язниці, а після цього засланий в село Федорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Восени 1902 р. молодий революціонер відправився за кордон, де в Парижі деякий час був слухачем Вищої російської школи суспільних наук, заснованої ліберальним професором М. Ковалевським.

Повернувшись навесні 1903 р. в Росію, Ф. Сергєєв витримав екзамени до Петербурзького політехнічного інституту (з московського вузу його після арешту виключили), однак не був зарахований через неблагонадійність. Поїхав на південь, працював помічником машиніста на Катеринославській залізниці. З 1904 р. став професіональним революціонером. За ним

міцно закріпився псевдонім Артем, який став по суті прізвищем. Невдовзі Ф. Сергєєв був заарештований і після звільнення з Миколаївської в'язниці у лютому 1905 р. прибув до Харкова. Тут він увійшов до комітету РСДРП, швидко став одним з керівників Харківської організації більшовиків, вів підпільну революційну роботу. Брав участь в IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП, потім знову короткий час перебував у Харкові, але невдовзі переїхав для нелегальної роботи на Урал, де доклав зусиль до зміцнення місцевих більшовицьких організацій у боротьбі з меншовиками і есерами. В березні 1907 р. був заарештований і після кількох місяців слідства близько двох років відбував покарання в Миколаївських арештантських ротах, відомих своїм надсуворим режимом. Наприкінці 1909 р. Ф. Сергєєву присуджують заслання до Киренського повіту Іркутської губернії. Звідти він у серпні 1910 р. втік через Японію до Харбіна. Працював кулі, прикажчиком в пекарні, організовував для російських емігрантів комуну.

В середині 1911 р. Ф. Сергєєв виїхав до Австралії. Працював чорноробочим, вантажником, найманцем на плантаціях. Розвинув енергійну діяльність серед російських емігрантів, брав участь в австралійському профспілковому, соціалістичному рухах, з червня 1912 р. налагодив випуск газети «Австралийское эхо», а після її закриття властями — газету «Жизнь рабочего», вів інтенсивну усну пропаганду й агітацію. Щоб мати більше можливостей для впливу на політичне життя в країні, прийняв австралійське громадянство.

Після Лютневої революції з великими труднощами через Шанхай повернувся до Росії. Прибувши з Владивостока до Петрограда, за погодженням з ЦК РСДРП(б), поїхав на початку липня 1917 р. до Харкова, де відразу був введений до складу комітету більшовиків, 10—12 липня брав участь в обласній конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ), 13—15 липня — в обласній конференції більшовиків Донецького і Криворізького басейнів (Катеринослав). На цій конференції Ф. Сергєєва обрали членом обласного комітету РСДРП(б), а на його першому засіданні — секретарем обкому партії. Брав участь як делегат від Харківської організації в ро-

боті VI з'їзду РСДРП(б) і був обраний членом Центрального Комітету партії.

На момент безпосереднього вирішення питання про владу Рад в Україні Ф. Сергєєв став одним з найвпливовіших більшовицьких діячів регіону, мав незаперечний авторитет у Донецькому і Криворізькому басейнах. Партійні організації цього регіону займали дедалі осібнішу позицію щодо загальноукраїнських проблем, виношували плани вичленення Донецько-Криворізького басейну зі складу України і приєднання його до Радянської Росії. Не в останню чергу з цієї причини по суті безрезультатними виявились зусилля більшовиків Південно-Західного краю щодо створення на початку грудня 1917 р. крайового (загальноукраїнського) об'єднання, єдиного партійного центру.

Щодо I Всеукраїнського з'їзду Рад і сформованих ним органів влади Української радянської республіки Ф. Сергєєв зайняв подвійну позицію. З одного боку, саме він запросив більшовиків і представників деяких інших лівих політичних течій переїхати до Харкова з Києва, де спроба проведення ними з'їзду Рад завершилася невдачею. В той час в Харкові проходив III з'їзд Рад Донецько-Криворізької області і делегати, що прибули з Києва, об'єдналися з делегатами обласного зібрання, конституювалися як I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів.

З іншого боку, з'їзд Донецько-Криворізької області розглядався прибічниками Ф. Сергєєва як представницький орган, спроможний розв'язати таке питання, як відокремлення Донецького і Криворізького басейнів від України, протиставлення цього регіону Українській Народній Республіці, що кваліфікувалася буржуазною, контрреволюційною.

I Всеукраїнський з'їзд Рад (11—12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою, заявив про повалення влади Центральної Ради, про встановлення федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК), а останній виділив зі свого складу Народний Секретаріат — перший радянський уряд України.

Отже, участь Ф. Сергєєва та інших делегатів III Донецько-Криворізького радянського з'їзду сприяла успіхові I Всеукраїнського з'їзду Рад, утворенню Української Радянської держави. Тому третину обраного на ньому ВУЦВК Рад становили представники Рад Донецько-Криворізької області, а кілька з них, у тому числі Ф. Сергєєв, також увійшли до складу Народного Секретаріату.

Проте, всупереч цим рішенням, I Всеукраїнський з'їзд Рад за наполяганням делегатів від Донецько-Криворізького району додатково до порядку денного обговорив питання «Про Донецько-Криворізький басейн». У рішенні з цього питання сказано: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн, і буде добиватися єдності Донецького басейну в межах Радянської республіки».

Текст резолюції напевне готувався як документ III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області. Але він був дещо відредагований, бо приймався на іншому форумі — I Всеукраїнському з'їзді Рад. На змісті документа позначилися ідеї, які Ф. Сергєєв активно пропагував у Харкові в листопаді 1917 р., готуючись до обласного з'їзду Рад: Донбас розглядався не як частина України, а як частина Російської республіки. Однак резолюція маскувала поняття «Російська республіка» словами «Радянська республіка».

Очевидно, документ став компромісом між двома групами делегатів. Представники Донецько-Криворізької області на чолі з Ф. Сергєєвим погодилися на спільне проведення Всеукраїнського з'їзду Рад, а делегати, що прибули з Києва, визнали за ними «право» «добиватися єдності Донецького басейну в межах Радянської республіки».

Невдовзі події підтвердили прагнення Ф. Сергєєва та деяких інших працівників Донецько-Криворізької області відособитися від ВУЦВК Рад і Народного Секретаріату. Значна частина «харківських» членів ВУЦВК, серед них Ф. Сергєєв, зовсім ігнорували його роботу. Точно таким же чином Ф. Сер-

гєєв ставився і до обов'язків народного секретаря з торгівлі і промисловості. Він навіть не приступив до їх виконання, не підготував і не підписав жодного державного документа, не був на жодному з засідань Народного Секретаріату, у зв'язку з чим ЦВК Рад України на засіданні 30 грудня 1917 р. поклав виконання обов'язків народного секретаря з торгівлі та промисловості за сумісництвом на народного секретаря праці М. Скрипника.

IV обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27—30 січня 1918 р., всупереч протестам представника ЦВК Рад України і Народного Секретаріату М. Скрипника під впливом Ф. Сергєєва, його однодумців схвалив постанову про організацію Донецько-Криворізької республіки і виділення її зі складу України. В основу цього утворення було покладено економічний принцип державного будівництва, за яким республіка Рад мала бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік. При цьому ініціатори Донецько-Криворізької республіки твердили, що після перемоги соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення.

У сформованому 14 лютого (1 лютого за ст. ст.) 1918 р. обласним комітетом Рад уряді — Раді Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів Ф. Сергєєв посів місце голови і комісара у справах народного господарства. Обласний комітет Рад зобов'язав обласний уряд проводити в життя декрети РНК Російської республіки, а ЦВК Рад України постановив «вважати органом, паралельним обласному комітетові».

Сепаратистські зусилля Ф. Сергєєва були блоковані урядом УСРР і засуджені ЦК РКП(б). 15 березня 1918 р., обговоривши питання про взаємовідносини між Народним Секретаріатом і Українською Народною Республікою, ЦК більшовицької партії (за участю В. Леніна і Ф. Сергєєва) постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України». ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, в тому числі з Донецького басейну, в II Всеукраїнському з'їзді

Рад. «На з'їзді, — підкреслювалося в постанові, — необхідно створити один уряд для всієї України».

В той час Ф. Сергєєв підкорився партійній дисципліні і припинив сепаратистську роботу. Однак обласницькі настрої колишніх працівників Донецько-Криворізької республіки, в тому числі й Ф. Сергєєва, не зникли одразу й безслідно. Вони ще довго жевріли і пожвавилися тоді, коли за постановою І з'їзду Компартії України (5—12 липня 1918 р.) утворилися підпільні Харківський і Катеринославський обласні партійні комітети, які злилися згодом у Донецько-Криворізький обком КП(б)У. Зусиллями Ф. Сергєєва ці настрої посилилися в кінці 1918 — на початку 1919 р., породили перешкоди в роботі Радянського уряду України.

Призначення головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України «лівого» Г. П'ятакова дуже не сподобалось Ф. Сергєєву, Е. Квірінгу (тогочасному секретареві ЦК КП(б)У) та іншим правим, які переважали в ЦК Компартії України і мали значний вплив в уряді. Зокрема, Ф. Сергєєв одержав ключову на той час посаду завідуючого військовим відділом уряду (тобто — військового міністра). Практично відразу виникли незгоди і суперечки між ЦК КП(б)У і урядом та всередині останнього, які зрештою привели до кризи уряду.

Ф. Сергєєв по суті не приступив до виконання обов'язків члена уряду, не займався організацією військово-революційних комітетів на місцях, підготовкою українських військ до активних бойових дій. Як показав його звіт на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України 11 грудня 1918 р., за два тижні військовий відділ навіть не був організований. Ф. Сергєєв взагалі вважав, що військовою роботою має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б)У через місцеві партійні комітети.

Вважаючи утворення уряду Радянської України передчасним, Ф. Сергєєв та інші праві з ЦК КП(б)У, посилаючись на партійну дисципліну і підпорядкованість ЦК, обмежували, гальмували його діяльність, сковували ініціативу, зобов'язували будь-які практичні кроки погоджувати з правими із ЦК. Водночас вони також посилалися, нерідко безпідставно, на під-

тримку їх дій Центром, тобто ЦК РКП(б) і Раднаркомом. Все це вело до дезорганізації роботи і викликало протест Тимчасового робітничо-селянського уряду України. 7 грудня 1918 р. Г. П'ятаков телеграфував наркому Й. Сталіну: «Артем всіляко перешкоджає роботі. Напевне невірно розуміє прагнення центру... Якщо вважаєте наше (уряду. — *В. С.)* існування зайвим, скажіть, так і вчинимо, але допустити, щоб Артем робив по-своєму, спираючись на авторитет центру, не можемо».

«По-своєму» Артем також прагнув реорганізувати управління Українською армією, усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка. До останнього у нього була неприязнь ще з грудня 1917 р., коли той всупереч Ф. Сергєєву заарештував у Харкові групу підприємців і змусив їх виплатити зарплату робітникам, що довго затримувалась. У конфлікті, що виник, В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, а Ф. Сергєєву висловив докір. Тепер останній був незгодним з розпочатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних дій військ в напрямку Харкова, звинуватив його в авантюризмі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого Українською армією, виїхав до Москви. Там його інтрига одержала підтримку. Водночас він викликав у Курськ і Харків, де перебував уряд, групу своїх однодумців — правих (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся «тихий переворот» — перемогу, хоч і незначну, дістали праві.

Після повернення Ф. Сергєєва до Харкова 8 січня 1919 р. відбулось засідання уряду. Скориставшись перевагою правих, Ф. Сергєєв домігся відкликання попереднього складу Реввійськради і призначення до неї М. Рухимовича, К. Ворошилова і В. Межлаука, усунення В. Антонова-Овсієнка з посади головнокомандуючого Українською армією і затвердження на ній М. Рухимовича.

Однак це рішення було негайно оскаржене Г. П'ятаковим і В. Затонським перед В. Леніним і відмінене. В свою чергу, Ф. Сергєєв протестував проти залишення попереднього складу Реввійськради, але його протест не був задоволений.

Після цього Ф. Сергєєв та інші праві вирішили домогтися зняття Г. П'ятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Безперечно, Г. П'ятаков був значною мірою винним у тій конфліктній ситуації, яка склалася всередині уряду і переросла в чвару. Але було б невірним знімати відповідальність за цей конфлікт і з протилежної сторони. Проте 12 січня 1919 р. в телеграмі В. Леніну, направленій з Харкова, Ф. Сергєєв, Е. Квірінг і А. Яковлєв (Епштейн) звинувачували в конфлікті і чварі Г. П'ятакова, пропонували замінити його на посаді голови уряду Х. Раковським. «Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою», — говорилося в телеграмі.

Не дочекавшись відповіді В. Леніна, нетерплячі противники Г. П'ятакова 16 січня 1919 р. скликали засідання уряду, на обговорення якого поставили питання «Про урядову кризу». На пропозицію секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга засідання звільнило Г. П'ятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України (4-ма голосами, проти 1, при 2, що утримались). На посаду голови обрали Ф. Сергєєва, за якого подали 3 голоси, 1 — проти і 3 утрималося. Г. П'ятаков, правда, заявив, що його рекомендував на посаду голови уряду ЦК РКП(б) і він передасть її Артему тільки після рішення ЦК партії, однак залишається незаперечним факт обрання Ф. Сергєєва головою Робітничо-селянського уряду України і перебування на цьому посту до 24 січня 1919 р., тобто протягом тижня. Він головував на засіданнях кабінету, як голова уряду підписував документи.

17 і 18 січня обидві сторони, що конфліктували, повідомили про ухвалення 16 січня рішення РНК і ЦК РКП(б), апелювали до В. Леніна, просили допомоги у розв'язанні кризи. Останній, переконавшись, що для нормалізації діяльності Радянського уряду України потрібна нейтральна щодо учасників конфлікту особистість, знайшов, що такій визначальній вимозі може відповідати Х. Раковський. До того ж місцеві партійно-радянські працівники (причому — обидві сторони) просили про це більшовицького вождя. Отже, можна було сподіватися, що його відрядження в Україну не викличе невдоволення,

не кваліфікуватиметься невиправданим втручанням центру у місцеві справи.

В очікуванні приїзду Х. Раковського Радянський уряд України був малоспроможний, під головуванням Ф. Сергєєва якихось серйозних рішень не прийняв, помітних кроків не зробив. 24 січня 1919 р. Х. Раковський був обраний головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Ф. Сергєєва призначили заступником голови уряду, наркомом радянської пропаганди.

У складі РНК Радянської України (так уряд став іменуватися з 29 січня 1919 р.) Ф. Сергєєв перебував лише до III Всеукраїнського з'їзду Рад (6—10 березня 1919 р.), після якого його обрали головою Донецького губвиконкому Рад. Той факт, що він не ввійшов до РНК після з'їзду, а посаду наркома радянської пропаганди, яку він раніше займав, обійняв Г. П'ятаков, дає право вважати, що обраний на з'їзді ЦВК Рад негативно оцінив його поведінку в складі Радянського уряду України в кінці 1918 — на початку 1919 р.

На посаді голови Донецького губвиконкому Ф. Сергєєв навесні 1919 р. спробував повернутися до реалізації планів вичленення Донбасу зі складу України. Зібравши навколо себе колишніх лідерів Донецько-Криворізької республіки, він намагався виправдати сепаратистські дії загрозою для регіону денікінців, на яку начебто зовсім не зважали «ліві», в першу чергу Г. П'ятаков і тепер вже й Х. Раковський.

Однак В. Ленін, Й. Сталін рішуче перервали всі заміри Ф. Сергєєва, знайшли за краще взагалі перевести його на іншу роботу за межі України. В листопаді 1920 р. він став секретарем Московського комітету РКП(б), з лютого 1921 р. очолив ЦК Всеросійської спілки гірників і зарекомендував себе з найкращого боку. На VIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на VI з'їзді РСДРП(б), VII, IX та X з'їздах РКП(б) — членом ЦК партії. Був делегатом II і III конгресів Комінтерну, неодноразово входив до складу ВЦВК Рад і ВУЦВК.

Загинув під час випробування аеровагона на Курській залізниці під Москвою. Похований на Красній площі в Москві.

Праці Ф. А. Сергєєва

Статьи, речи, письма. — М., Политиздат, 1983.

Література про Ф. А. Сергєєва

Артем на Украине. Документы и материалы. — Харьков, 1961.

Александрова Н. Артем. Биографический очерк. — М., 1922.

Астахова В. И. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах. — Х., 1966.

Высокое стремление (Сб. материалов). — Х., 1991.

Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е. — Т. 2. — М., 1970.

Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва). — К., 1951.

Кузьмін М. Артем. — К., 1983.

Кузьмин Н. Рассвет. Повесть о Федоре Сергееве (Артеме). — М., 1983.

Могилевский Б. Л. Артем (Федор Сергеев). — М., 1960.

Полонський Р. Ф. Життя — як день, і день — як вічність. Роман. — К., 1983.

Приваленко М. Е. Большевик Артем. Очерк о жизни и деятельности Ф. А. Сергєєва (1883—1921). — Курск, 1964.

Синенко В. Человек с горящим сердцем. Повесть. — М., 1968.

Товарищ Артем. Воспоминания о Ф. А. Сергееве (Артеме). Сб., 2-е изд. — Харьков, 1982.

Туваєв В. І. Артем-публіцист. Джерелознавчий та історіографічний аналіз спадщини революціонера-більшовика. — К., 1965.

Шейнис З. С. Солдаты революции. — М., 1978.

«МИ ЗНОВУ БУДЕМО ЧЛЕНАМИ ЄДИНОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ФЕДЕРАЦІЇ»

(Володимир Петрович Затонський)

Відомий діяч Комуністичної партії України і Радянської держави народився 27 липня (8 серпня) 1888 р. у родині волосного писаря. Навчаючись у Кам'янець-Подільській гімназії, юнак долучився до громадської діяльності, зацікавився політичною літературою, разом з друзями створив гурток самоосвіти. Брав участь у політичних акціях під час збурення Першої російської революції. Був виключений з гімназії, однак клопотаннями батьків невдовзі відновлений.

Наприкінці 1905 р. учень восьмого класу вступив до соціал-демократичної організації меншовицького спрямування. Наступного року, після закінчення гімназії, Володимир вступив на фізико-математичний факультет Київського університету Св. Володимира, швидко познайомився з революційно налаштованими студентами, активно включився у протестно-демократичний рух і вже наприкінці 1907 р. був виключений з університету і висланий до Кам'янця-Подільського, де певний час вчителював. Через рік поновився у вузі і знову поринув у громадське життя, в 1911 р. знову був виключений з університету і висланий в рідне місто. Цього разу допомогли повернутися на студентську лаву відомі київські вчені О. Сперанський і С. Реформаторський, які помітили в В. Затонському неаби-

які наукові здібності. Зрештою в 1912 р. було таки одержано диплом «по відділенню природничих наук, за спеціальністю хімія». Молодий дослідник подавав хороші надії, однак з не меншим ентузіазмом, ніж у науковій роботі, поринав у революційне життя.

В ті роки В. Затонський належав до течії меншовиків-партійців, а з початком імперіалістичної війни приєднався до меншовиків-інтернаціоналістів. Хоча імідж неблагонадійної особи дуже заважав із працевлаштуванням, науковці допомогли талановитому початківцю подолати перешкоди, і він з квітня 1915 р. став викладачем Київського політехнічного інституту, керівником хімічної лабораторії, блискуче зарекомендував себе як лектор і експериментатор-дослідник, зокрема працюючи хіміком у мережі дослідних полів товариства цукрозаводчиків. Наприкінці 1916 р. Володимиру Петровичу було присвоєно звання професора, однак він залишався на посаді приват-доцента політехнічного інституту. Колеги, серед них відомий вчений П. Холодний, вважали, що, щедро обдарований природою, В. Затонський робить злочин, не віддаючи себе повністю науці, пов'язуючи свою долю з революційною діяльністю. Очевидно, в останній сфері молодий інтелектуал активно шукав себе, долучившись у 1916 р. до Київської масонської ложі «Зоря».

Після перемоги Лютневої революції Володимир Петрович приєднався до більшовиків. Був обраний до Печерського районного комітету РСДРП(б), потім до Київського міського комітету партії, у травні став членом місцевої ради робітничих депутатів, делегувався більшовиками в критичних обставинах до Української Центральної Ради.

У жовтневі дні 1917 р. В. Затонський став однією з ключових особистостей, від позиції яких залежав перебіг подій у Києві. Після одержання повідомлення про повалення Тимчасового уряду з ініціативи Центральної Ради було утворено Крайовий комітет охорони революції, до складу якого ввійшли й більшовики Г. П'ятаков, В. Затонський і І. Крейсберг. Останні сподівалися, що їм вдасться переконати інші політичні сили стати на заваді перекиданню з Південно-Західного і Румунського

фронтів військових частин у революційні центри Росії і тим допомогти зміцненню позицій Радянської влади.

Однак уже 26 жовтня Мала Рада ухвалила засудити повстання в Петербурзі і рішуче боротися зі спробами його підтримки в Україні. Тоді В. Затонський від імені більшовиків заявив: «Усі наші симпатії, само собою зрозуміло, на боці повсталого петроградського пролетаріату. І якщо ми ввійшли у Центральну Раду, то аж ніяк не для того, щоб відрікатися від своїх переконань». Оскільки Рада відмовилася від даних напередодні обіцянок не пропускати війська на придушення повстання в столицях, представник РСДРП(б) заявив про вихід разом з колегами зі складу коаліційного органу, закінчивши «недовгий роман з радою».

27 жовтня на об'єднаному засіданні Ради робітничих і Ради військових депутатів за участі представників військових частин, профспілок було прийнято більшовицьку резолюцію на підтримку Жовтневого перевороту в Петрограді, а також створений революційний комітет, до складу якого увійшли Г. П'ятаков, В. Затонський, І. Крейсберг, І. Кулик, А. Іванов, Я. Гамарник та ін. Цьому органу планувалося передати владу в Києві. Однак супротивники виявилися мобільнішими й оперативно заарештували членів ВРК, ув'язнили їх у Маріїнському палаці. На волі залишалися лише хворий А. Іванов та В. Затонський, що уник арешту через випадковість. Вони удвох і ініціювали створення нового ревкому, до якого, крім них, увійшли О. Горвіц, І. Кудрін, А. Карпенко та ін.

29 жовтня 1917 р. на заклик новоствореного ревкому розпочалося повстання, центром якого стали завод «Арсенал» і 3-й авіапарк. В. Затонський виконував відповідальні агітаційно-мобілізаційні доручення і водночас домагався від Центральної Ради звільнення заарештованих колег. Заручникам таки вдалося повернути свободу. А в результаті повстання сили штабу Київського військового округу, які найенергійніше протистояли прибічникам революції, зазнали поразки і почали залишати місто.

Проте ключові позиції Києва перейшли під контроль українізованих частин, вірних Центральній Раді, яка, тонко ма-

невруючи, змогла скористатися з ситуації протистояння на власну користь, проголосила себе вищою владою в місті і в Україні в цілому. 7 листопада Третім Універсалом було проголошено створення Української Народної Республіки.

Витративши сили на боротьбу з військами штабу КВО, більшовики не змогли ефективно протистояти Центральній Раді, визнали її верховною владою в краї, хоча наполягали на тому, що на місцях влада має належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У листопаді 1917 р. В. Затонський був обраний секретарем Київського комітету РСДРП(б), оскільки Г. П'ятаков був викликаний Центральним Комітетом більшовиків на роботу до Петрограда. Новообраному керівнику довелося відразу ж поринути у вир бурхливих подій, взятися за розв'язання низки проблем, які справді були новими, не мали ніяких прикладів для наслідування. Так, намагаючись знайти важелі протидії українським партіям, більшовики Києва задумалися над тим, чи не створити свою національну комуністичну організацію, об'єднати місцеві осередки в загальноукраїнському масштабі. Відтак В. Затонський разом з колегами, з відома міського комітету РСДРП(б) і від імені організаційного комітету соціал-демократії України (більшовиків українців) (чи створювався такий насправді, і якщо створювався, то ким — невідомо) видав українською мовою листівку «Соціал-демократія України (більшовики українці)». Листівка закликала до створення «нової партії українських більшовиків», запрошуючи до її лав також «соціалістичну частину існуючих українських партій». Автори документа висловлювали надію, що «російські, польські та інші більшовики, проживаючи на Україні», ввійдуть до її складу на правах фракцій. Направлена в різні місця України листівка не знайшла широкого відгуку в партійному середовищі. А обласний (крайовий) з'їзд РСДРП, який відбувся 3—5 грудня 1917 р., навіть знайшов за потрібне винести Київському комітету більшовиків осуд. Однак В. Затонський виявився однією з ключових постатей крайового з'їзду, робив доповіді з основних питань. Після дискусій на його пропозицію було ухвалено назвати новостворене партійне об'єднання —

«РСДРП(більшовиків) — соціал-демократія України». Володимира Петровича в числі 9 осіб було обрано до складу Головного комітету — керівного органу крайової організації.

Паралельно з партійним форумом у Києві було здійснено спробу проведення Всеукраїнського з'їзду Рад. В. Затонський, який очолював оргкомітет по скликанню з'їзду, мав відкрити зібрання. Але вже при перших словах більшовик був відсторонений силою, й ініціативу захопили адепти Центральної Ради, які на заклик її представників, на порушення модусу представництва, оголошеного комітетом, забезпечили собі чисельну перевагу, розчинили в масі терміново викликаних своїх прибічників делегатів від місцевих Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Останніх було менше 200 чоловік, тоді як з ближчих до Києва сіл і військових частин у приміщення будинку купецького зібрання прибуло близько 2 тисяч.

Тоді В. Затонський від імені делегатів, які вважали себе законно обраними (переважно більшовики і частина лівих елементів українських соціалістичних партій), заявивши протест, залишили з'їзд і групами переїхали до Харкова. Там вони об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і конституювалися як I Всеукраїнський з'їзд Рад (11—12 грудня 1927 р.). З'їзд проголосив Україну республікою Рад, поширив на її територію дію декретів Радянської влади, заявив про неправомочність влади Центральної Ради та її законів.

Володимир Затонський залишився в Києві, де політична ситуація була вкрай напруженою. Однак, коли обраний з'їздом Рад Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад формував 14 грудня радянський уряд — Народний Секретаріат, В. Затонський був затверджений секретарем міжнаціональних справ, а вже через три дні перепризначений секретарем освіти.

30 грудня 1917 р. рішенням ВУЦВК В. Затонський разом з Ю. Медведєвим (Голова Президії ВУЦВК) і В. Шахраєм (народний секретар військових справ) був включений до складу делегації УСРР на мирну конференцію у Брест-Литовську. По дорозі на переговори за рекомендацією В. Леніна 1 січня 1918 р. залишений у Петрограді як представник Народного

Секретаріату України при РНК. 6 січня 1918 р. уряд УСРР ухвалив рішення про запровадження посади народного секретаря України при робітничо-селянському уряді Радянської Росії і призначив на цю посаду (тимчасово, до затвердження ВУЦВК) В. Затонського. 8 січня 1918 р. на засіданні РНК було ухвалено включити його до складу уряду Радянської Росії з правом дорадчого голосу, а наступного дня він одержав право вирішального голосу в РНК з питань, які торкались України, і дорадчого голосу — з інших питань, став повноправним офіційним «членом РНК на посаді народного секретаря з українських справ». Володимир Петрович був делегатом III Всеросійського з'їзду Рад, який проголосив Росію федеративною республікою.

В. Затонський займав принципово-негативну позицію щодо спроби створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки та її виділення зі складу України. Повернувшись в Україну 1 березня 1918 р., він був призначений за сумісництвом народним секретарем зовнішніх (закордонних) справ, однак уже 4 березня під час реорганізації уряду цю посаду обійняв новообраний голова Народного Секретаріату М. Скрипник. Очолюване В. Затонським відомство встигло вдатись лише до ряду дипломатично-пропагандистських демаршів, спрямованих на викриття австро-німецької окупації України.

II Всеукраїнський з'їзд Рад (17—19 березня 1918 р., Катеринослав) обрав В. Затонського головою ВУЦВК. Він підтримував ленінську лінію на завоювання мирного перепочинку, очолюючи делегацію Радянської України на IV надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, який ратифікував Брестський договір, виголосив декларацію про принципове схвалення комуністами, Радами України курсу РКП(б). Саме йому було доручено виголосити на IV Всеросійському з'їзді Рад у Москві декларацію про підтримку Україною курсу на мирний перепочинок. «Ви підписали мир, — говорилося в документі, — нехай нечувано важкий, але ж такий, який дає нам передишку для підготовки до нової боротьби із світовим капіталом… Умови мирного договору насильно відривають нас від загальноросійської федерації. Ми змушені попрощатися з вами, але не назавжди, сподіваємось, ненадовго. Настане

час, коли внаслідок запеклої боротьби і неминучої, звичайно, перемоги українського, російського, світового пролетаріату ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації».

Після розпуску ВУЦВК на сесії 18 квітня 1918 р. в Таганрозі і реорганізації Народного Секретаріату В. Затонський — член «Повстанської дев'ятки» — Всеукраїнського бюро по керівництву повстанською боротьбою в тилу ворога. Він один із членів Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У. Беручи участь в організації відсічі австро-німецьким окупантам, які перетнули межі України й захоплювали Таганрозький округ, розвивали наступ на Ростов, В. Затонський був одним із прихильників створення єдиного фронту радянських республік на Півдні. Однак його ініціативи могли бути витлумачені німецькою стороною як невиконання Радянською владою умов Брестського миру і тому одержали негативну реакцію з боку офіційної Москви, особливо наркома у справах національностей Й. Сталіна. Звісно, це не могло в майбутньому не позначитися на долі українського революціонера.

Людина емоційна, з високими благородними пориваннями, Володимир Петрович був виразником лівих поглядів на проблеми створення КП(б)У, ставлення до стихійного повстанського руху в Україні. З болем спостерігаючи криваві розправи над селянством, яке намагалося чинити опір окупаційним і гетьманським властям, В. Затонський доходив висновку, що одна з причин поразок у відсутності керівного штабу народною боротьбою. Таку роль могли виконувати комуністи. Однак вони були пов'язані умовами Брестського миру і ЦК РКП(б), найбільше піклуючись про збереження мирного перепочинку, уникаючи втручання у внутрішні справи України — як можливого приводу для розриву угод з австро-німецькою стороною. Тому В. Затонський вважав за необхідне якомога швидше об'єднати місцеві більшовицькі організації в загальноукраїнському масштабі. Новостворений організм, на його думку, мав отримати самостійний статус. Це б дозволило мати «свободу рук» і не давати підстав для звинувачень керівництва РСФРР у причетності до розвитку подій в Україні. Оскільки ж офіційна Москва побоювалася

того, що розрахунки українських патріотів не будуть братися до уваги окупантами, Володимир Петрович дедалі активніше наполягав на необхідності створення самостійної Компартії України. Його виступи в газеті «Комуніст» — органі Оргбюро по скликанню конференції більшовицьких організацій України — відзначались особливою гостротою, пристрастю. Полишаючи дипломатичний етикет, В. Затонський називав ЦК РКП(б) «генералом без армії» і доводив невиправданість — навіть шкідливість — відсторонення під будь-якими приводами від боротьби, яка з неминучістю ширилася і викликалась об'єктивно нестерпним становищем українських селян і робітників.

І з'їзд КП(б)У, як відомо, після палких дискусій дійшов до того, що комуністична організація України має бути складовою частиною єдиної РКП(б), повністю підкорятися рішенням її з'їздів та керівних органів. А спроба організувати загальноукраїнське повстання проти окупантів, ініційована «лівими» (Г. П'ятаковим, А. Бубновим, В. Затонським та ін.), не мала успіху, завершилася прикрими поразками.

Надалі в долі Володимира Затонського зарясніли призначення на відповідальні воєнні посади, викликані ескалацією громадянської війни, превалювала участь в організації сил на закріплення завоювань соціалістичної революції, Радянської влади. Восени 1918 р. він серед керівників створення українських повстанських дивізій у нейтральній зоні, член Реввійськради групи військ Курського напрямку, невдовзі реорганізованої в РВР Армії Радянської України, а затим військ Українського фронту. Уже навесні—влітку 1919 р. В. Затонський знову на фронтах, бере участь в ліквідації заколоту М. Григор'єва, як член РВР 12-ї армії та Південної групи здійснює разом з її військами вражаючий шістсоткілометровий рейд тилами денікінців, петлюрівців, махновців з-під стін Одеси до Житомира. Не встигнувши як слід перепочити від війни, у травні 1920 р. В. Затонський знову змушений відправитися на фронт. Він член 13-ї та 14-ї армій під час боротьби з білопанською Польщею, у серпні-вересні очолює Галицький революційний комітет — тимчасовий вищий ор-

ган Радянської влади на території Східної Галичини. В березні 1921 р. він учасник придушення заколоту в Кронштадті. Після закінчення громадянської війни Володимир Петрович був членом Реввійськради групи військ України і Криму, в 1924—1925 рр. — начальником політичного управління Українського військового округу.

З березня 1927-го по лютий 1933 р. В. Затонський очолював Центральну Контрольну Комісію ЦК КП(б)У — Народний Комісаріат Робітничо-селянської інспекції Української СРР — головний орган тогочасного партійно-державного контролю. Проте раз за разом Володимира Петровича повертали на посаду наркома освіти в уряді УРСР. З цієї посади він починав свою урядову діяльність ще в 1917 р. Потім, у момент звільнення України від ворожих сил і коротких мирних перепочинків — на початку і наприкінці 1919 р. знову двічі стає на чолі наркомату. В лютому 1933 р. він змінює на цьому посту М. Скрипника, який зробив колосальний внесок у справу українізації. Продовжити лінію попередника було надзвичайно важко, майже неможливо. І хоча душею В. Затонський завжди тяжів до справедливого розв'язання національного питання, щиро симпатизував українській ідеї, в умовах наростання тоталітарних тенденцій, дошкульних ударів по політиці українізації він часто змушений був дотримуватися позицій, з якими був вочевидь внутрішньо незгодним. Щоправда, мабуть, незайве буде висловити міркування, що Володимир Петрович не відзначався міцністю характеру, нерідко виявляв м'якість, що пояснювалась вродженою інтелігентністю. Зрештою, на справах, до яких він мав дотичність, це відбивалось не найкращим чином, викликало нарікання навіть близьких колег.

1929 року В. Затонського було обрано дійсним членом Академії наук УРСР по відділенню хімії. І хоча він продовжував наукові дослідження в цій галузі, був ініціатором будівництва підприємств хімічної промисловості в Україні, більше його часу і зусиль займала політика, передусім у гуманітарній сфері.

Володимир Петрович залишив чимало історичних праць. Як член Істпарту, він керував створенням однієї з перших узагальнюючих праць з історії Компартії України — «Нарисів

історії Комуністичної партії (більшовиків) України», що вийшла друком 1923 р. Його перу належить цикл статей «Із спогадів про українську революцію», опублікованих наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. у журналі «Літопис революції». Він написав низку історико-бібліографічних, публіцистичних праць, а також спогадів. Більшість з них присвячена революційній добі — 1917—1920 рр. Загалом публіцистична спадщина партійного і державного діяча сягає ста праць.

Окремим, маловивченим аспектом біографії Володимира Петровича залишаються його стосунки зі Й. Сталіним. В роки революції і громадянської війни вони час від часу зустрічалися, а то й працювали разом. Людина пряма й відверта, В. Затонський іноді критикував Кобу за помилки. Досить згадати хоча б квітень 1918 р., коли нарком у справах національностей Радянської Росії дозволив собі брутальну репліку на адресу ЦВК Рад України: «Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру». На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. В. Затонський піддав критиці абстрактність положень доповіді Й. Сталіна з національного питання та обстоював позицію цілком у дусі ленінської настанови про неприпустимість поспіху при реалізації об'єднавчих тенденцій у відносинах між радянськими республіками (прибічником форсованих рішень у цій сфері, як відомо, був Й. Сталін): «Нам необхідно... витравити це уявлення про радянську федерацію як про федерацію доконечно «російську», оскільки справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська».

Помилки Й. Сталіна в період громадянської війни В. Затонський аналізує і документально підтверджує в статті, написаній до десятих роковин Жовтневої революції. Але то був уже 1927 р., і така критика вже не могла минутися її авторові...

Одна з найтрагічніших сторінок життя Затонського, що бентежить думку сучасного дослідника, пов'язана з XVII з'їздом ВКП(б). На ньому Володимир Петрович був головою лічильної комісії по виборах керівних органів партії. Є дані мемуарних джерел (наприклад, спогади А. І. Мікояна), що вибори були сфальсифіковані. За свідченням сина В. Затонського, Дмитра Володимировича, батько казав, що, повідомивши Ка-

гановича (той контролював роботу лічильної комісії від президії з'їзду) про наявність великої кількості бюлетенів проти членства Сталіна в Центральному Комітеті партії, він тим самим виніс собі смертний вирок. Далася взнаки і відсутність улесливості у взаємовідносинах зі Й. Сталіним. Щоправда, у промовах 1930-х років В. Затонський віддає данину уславленням «вождя». Але ці славослів'я звучать (що дуже відчутно в текстах) в устах В. Затонського не надто переконливо і викликають сумнів у щирості.

Один із найавторитетніших діячів республіканської партійної організації, В. Затонський у 1923—1924 рр. був кандидатом, а в 1925—1937 рр. — членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Заарештований у листопаді 1937 р. і за звинуваченням у належності до «антирадянського націоналістичного центру» 29 липня 1938 р. офіційно засуджений до 10 років тюремного ув'язнення без права листування. Однак того ж дня — розстріляний. Реабілітований В. Затонський у березні 1956 р.

Праці В. П. Затонського

Вир: з минулого. — Х., 1926; Вид. 2-е.: Х., 1929.

Соціалістичне будівництво і хімія. — Х., 1932.

Література про В. П. Затонського

*Бондар Л. С.*Затонський Володимир Петрович // Українська педагогіка в персонах. У 2-х кн. — Кн. 2. — К., 2005.

Євтух М. Б. Затонський — видатний діяч народної освіти // Радянська школа. — 1968. — № 8.

Єфіменко Г. Г. Затонський Володимир Петрович // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005.

Затонський Д. В. Спогади про батька. // Зміна, 1964. — № 7.

Коваль М. В., Телячий Ю. В. Володимир Затонський: нариси життя і діяльності (1888—1938). — Тернопіль, 2008.

Лікарчук І. Л. Міністри освіти України. В 2-х т. — Т. І (1917—1943). — М., 2002.

Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні: 1914—1919. — Х., 1928.

Морозов В. А. Владимир Петрович Затонский. — К., 1988.

Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський. — К., 1964; К., 1967.

Марочко В. І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). — К., 2003.

Сапун М. М. Володимир Петрович Затонський: до 100-річчя з дня народження // Український історичний журнал. — 1988. — № 8.

Сапун М. М. В. П. Затонський — політичний діяч і вчений. // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.

Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917—1996 рр.: (Біографічні нариси, документи і матеріали). Навчальний посібник. — К., 1996.

Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917—1990). Навчальний посібник. — К., 2006.

Теловацкий М. Т. Владимир Петрович Затонский: к 100-летию со дня рождения. // Юбилеи науки: 1988. — К., 1989.

«БОГ НЕ ДАВ МЕНІ СИЛ СПРАВИТИСЬ ІЗ ЦИМ ЗАВДАННЯМ»

(Павло Петрович Скоропадський)

Майбутній останній гетьман України, військовий і політичний діяч народився 3(15) травня 1873 р. у Вісбадені (Німеччина) в аристократичній родині з давнім козацьким корінням. Його предок — Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст. Дворянський рід був одним із найзаможніших в Російській імперії: володів майже 8 тис. десятин землі та ще нерухомістю на 1,5 млн золотих рублів. Втім, перші 5 років Павло виховувався далеко від українських теренів — у Німеччині. Лише кілька літніх місяців він провів у маєтку свого діда в Тростянці, де українське сприймалося швидше за екзотичне, але ніяк не рідне. Тож навіть у зрілому віці П. Скоропадський зізнавався, що мав «дуже неясну уяву про свою Батьківщину і людей, що її населяють». Себе ж уважав «малоросіянином високого походження», «глибоко відданим російським царям» — і аж до 1917 р. демонстративно дистанціювався від «українців».

Походження багато в чому наперед визначило кар'єру Павла Скоропадського: служити цареві слід на самому вістрі інтересів імперії — зі зброєю в руках. Закінчивши в 1893 р. Пажеський корпус в Петербурзі, стає корнетом і служить в лейб-гвардії кавалерійському полку. Одружується з Олександрою Дурново,

що ще більше примножує родинні статки. Під час російсько-японської війни, маючи можливість не відправлятися на фронт як батько малолітніх дітей, Павло Петрович сам пише рапорт з проханням відправити його в Маньчжурію. Дістає чин осавула Забайкальської козацької дивізії і до повернення восени 1905 р. з театру воєнних дій одержує низку воєнних нагород, у тому числі стає кавалером золотої Георгіївської зброї. Тут же призначається флігель-ад'ютантом у царському почеті, командиром лейб-ескадрону кавалергардів у Царському Селі. В 33-річному віці (грудень 1906 р.) він уже полковник, важлива фігура в оточенні російського монарха.

На кілька місяців улітку 1910 р. Павло Скоропадський виїжджає до Фінляндії, командуючи 20-м Фінляндським драгунським полком. Але уже навесні 1911 р. його переводять командувати лейб-гвардії кінним полком, який охороняє імператорську родину, як флігель-ад'ютант царя через рік стає генерал-майором почту його імператорської величності. Він був зразковим служакою, беручи все нові висоти в кар'єрі, хоча друзі далеко не завжди готові були характеризувати його здібності як значні, зауважуючи, що «обличчя розумом не дихало». Однак це зовсім не заважало особисто хороброму генералові достатньо успішно вирішувати завдання, які виникали на фронтах Першої світової війни, де, командуючи кінними дивізіями і бригадами, на літо 1916 р. він дослужується до звання генерал-лейтенанта.

На початку 1917 р. П. Скоропадський був призначений командуючим 34-м армійським корпусом, що розквартирувався в Подільській губернії — близькому тилу Південно-Західного фронту. На той час він не лише висококваліфікований військовий, а й особистість, що дедалі цікавиться суспільними справами, хоч і в специфічний спосіб, але долучається до однієї з поширених таємних організацій. Уже в 1914 р. Павло Петрович сягає 4-го ступеня «майстра» масонства, вступає до Київської ложі Андрія Первозванного, стає членом капітулу «Нарцис» містичного ордену мартиністів-розенкрейцерів. Можливо, це стало певним підготовчим щаблем до тієї ролі, яку йому вготувала доля після повалення самодержавства.

Хоча П. Скоропадський був переконаним монархістом, зречення Миколою II престолу, судячи з усього, не стало для нього особистою трагедією. Швидко збагнувши, що вороття до старого не буде, генерал починає роздумувати над своїм майбутнім у республіканській Росії, демократичні процеси в якій призвели до миттєвого злету національно-визвольного руху, вибуху Української революції. У листі до дружини в березні 1917 р. він зізнається, що збирається «можливо, зробитись українцем, але мушу сказати, по щирості, не дуже переконаним».

Він відверто побоювався розвалу Росії, з великою настороженістю поставився до тенденції українізації в армії, гадаючи, що це призведе до воєнної катастрофи. Можна сказати, що певною мірою генералу поталанило, коли ввірений йому корпус відмовився виконувати накази командування під час авантюрного червневого наступу на Південно-Західному фронті: вволю помітингувавши, військова формація не зрушила з місця, так і залишилася в тилу, зберігши життя тисячам вояків.

Однак призначений після лютневої кризи Верховним головнокомандуючим Л. Корнілов прагнув зламати ситуацію в армії. Поряд із запровадженням жорстких дисциплінарних заходів, він вирішив скористатися із солдатських настроїв і поривань. Розуміючи, що стихійного процесу українізації армії не зупинити, меткий командувач дійшов висновку, що його краще очолити, спрямувавши потім у потрібне русло. Так П. Скоропадському було висловлено пропозицію українізувати його 34-й армійський корпус. Генерал розгубився. Адже він навіть української мови не знав. Доходили і чутки про упереджене ставлення до його особи з боку Центральної Ради, лідери якої превентивно побоювалися можливих авторитарних кроків з боку П. Скоропадського. Власне, це підтвердив і візит до керівництва Української революції.

І Павло Петрович після певних вагань зрештою погодився. Справа українізації корпусу (він був найменований Першим українським) посувалася мляво: особовий склад цікавили не стільки події на фронті, трансформації у владі, ситуація в регіоні, скільки питання про землю — кому вона належатиме, яка політична сила зважиться віддати її тим, хто її обробляє.

З настанням ранніх холодів П. Скоропадський особливо гостро відчув не лише неприхильність, а й ворожість до себе з боку керівництва Центральної Ради, яка багатократно зросла після того, як з'їзд Вільного козацтва у Чигирині в жовтні обрав генерала з гучним ім'ям своїм почесним отаманом. Перелому не змогли внести і події, пов'язані із роззброєнням вояками Першого українського корпусу солдатів Другого гвардійського корпусу. Останній був розпропагований більшовиками, рішуче брав у подіях їх бік, частина корпусу намагалася, зокрема, через Київ виїхати на північ, щоб допомогти процесу встановлення влади Рад у Центральній Росії. Хоча скільки-небудь вірогідних даних про наміри гвардійців силою допомогти більшовикам встановити їх владу в Києві не було, П. Скоропадський вправно скористався з ситуації, щоб довести свою потрібність, корисність. Однак Центральна Рада відреагувала на запопадливі дії генерала без натяку на вдячність, а солдати українізованого корпусу просто розбрелись по домівках ділити землю.

Залишившись без підлеглих, у вирішальні дні боротьби за Київ у січні 1918 р. Павло Скоропадський згадав про свою причетність до формації Вільного козацтва, кинувся в центр його організації — на Звенигородщину, але підтримки не знайшов і ні з чим повернувся до столиці, яку невдовзі захопили більшовики, а потім, за домовленістю з Центральною Радою, і німецькі окупанти.

Повернувшись у німецькому обозі 2 березня 1918 р. до Києва, Центральна Рада і Рада Народних Міністрів були не в змозі налагодити нормального функціонування державного організму. Австро-німецька окупаційна адміністрація, яка мала на меті одержання рятівного продовольства з України, дуже швидко переконалася в повній безпорадності української влади. Не довіряли окупанти і лідерам українських соціалістичних партій, які, на думку новоспечених союзників, більше займалися революційною риторикою, аніж нагальними справами. Натомість 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася

Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. чоловік) значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян. Але між ними існували істотні розбіжності в підходах до аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності та виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада землян захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені й їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада землян була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП стала ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих Зборів. П. Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме в цей час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники Громади та Союзу підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна

Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У цей час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування Вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський та чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання Сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боєздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою Директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієспроможніший український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив. Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Остряницю. Вони отримали таку характеристику: «Скоропадський — аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолюбний; лікар Лу-

ценко — сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець — політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо це принесе йому користь».

Інші німецькі служби кандидатами називали М. Міхновського, того ж таки П. Скоропадського та Є. Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д. Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча з числа «пошукачів» називає відмову самого Є. Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н. Полянська-Василенко, яка основну причину усунення Є. Чикаленка з числа реальних претендентів на владу вбачає у небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину.

Не було єдності з цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один з його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б. Ханенка (нащадок гетьмана М. Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П. Скоропадському з цілої низки причин.

Вони враховували, зокрема, наступне. Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я. Скоропадські на 1917 р. належали до числа найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала, — соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання і орієнтації. Він довгі роки знаходився в найближчому оточенні, у почеті Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської війни і Першої світової.

Опинившись у гострому конфлікті з Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом Вільного козацтва, П. Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народоправчих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Все це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й цісарські шаблони для П. Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

Тож кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників Центральних держав у ніч з 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади «необхідною і такою, що не складає особливих труднощів» і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу, принаймні, ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня, 24 квітня 1918 р., представники центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради.

Ще з середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та Центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М. Порш — голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську — посли А. Мумм та Й. Форгач. 23 квітня представники делегацій трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини та Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах та сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: «Значення договору про вугілля стає ясним із співставлення цін: в мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами зараз (підкреслено мною. — *В. С.)* ціна 4 ½ — 5 карбованців (у 25 разів вища. — *В. С.)*. Якщо, таким чином, Німеччина по-

стачить Україні 19 мільйонів тонн вугілля, то це принесе нам величезний прибуток, приблизно близько 96 мільйонів марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб складе в середньому близько 3 карбованців за пуд, тобто за належні поставці до Німеччини 30 мільйонів пудів хліба — близько 90 мільйонів карбованців, що рівняється в середньому 120 мільйонів марок. Таким чином, в результаті вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 мільйонів марок». Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П. Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В. Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність військ Центральних держав на українських землях. Відхилення Центральною Радою положень цього документа означало б санкцію на державний переворот в Україні. Тому завбачливо пропонувалось одержати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора — П. Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді і попередні умови П. Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ «неблагонадійних елементів», відновлення приватної власності на землю, відміну всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивались би події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати й негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А. Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівниц-

тва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р. відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера з П. Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал підкреслив, що його війська нададуть підтримку диктатору тоді, як той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли витримувати нейтралітет. При цьому П. Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. В цей же день генерал-фельдмаршал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: «Готувати», «Здійснювати» і «Перепона звісткам». За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв'язку керівництва УНР з місцевими органами влади.

Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У випадку страйку українських залізничників німецькі війська повинні були здійснювати такі заходи: обсадити залогами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю, карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку — забезпечити контроль над бодай однією залізничною лінією та створити умови її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Особи, які чинили б опір його діям, мали ув'язнюватися.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, яка вплинула на позицію німецького командування. В Києві від імені доти невідомої організації «Союзу порятунку України» був заарештований багатий банкір А. Добрий. Його вважали одним з найвпливовіших фінансових діячів, що мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості

для перевірки «міцності» Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді Народних Міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе вкластися в цей термін. 25 квітня, не отримавши позитивної відповіді на свою заяву, Г. Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку.

Цього ж дня командуючий німецькими військами видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про охорону Києва. Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами «Готувати» і «Здійснювати» від 24 квітня 1918 р. Тобто переворот розпочався, по суті, 25 квітня. Його здійснював аж ніяк не П. Скоропадський «власними силами», а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради Народних Міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не зважилося ні на переговори з німцями, ні на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості і послідовності. Адже в той час як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні цієї акції німцям надавали Січові стрільці. Уже в розпал подій, 26 квітня командуючий Київської групи армій отримав і офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні.

В ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштовану дивізію синьожупанників, сформовану свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради і арештом кількох міністрів, 28 квітня німецькі генерали дали згоду П. Скоропадському озброїти своїх прихильників.

Втім, на той момент ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П. Скоропадський змушений був пізніше констатувати: «28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове».

Та й ночі на 29 та 30 квітня генерал спокійно проспав, просинаючись пізніше, ніж зазвичай, і навіть згодом не з'ясувавши як слід, якими силами, коли були зайняті стратегічні пункти Києва. Довелося виправдовуватися, що з часом «просто призабув деталі, подробиці "дрібних сутичок"».

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою і здатності володіти собою генерала, виявлених у екстремальних умовах. А можна припустити, що П. Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу.

Що ж до головних подій ключового дня 28 квітня, то вони описані П. Скоропадським детально: доки силовими методами (однак з мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснював) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимиру, потім тривалий час говорити з архієпископом Никодимом тощо.

Можна зрозуміти П. Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдувальною метою дуже обережно згадував про «офіційний нейтралітет» окупантів — він вповні прикметно, зокрема, зауважував: «як я чув, ця нейтральність, звичайно, була скоріше на нашу користь». Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримування інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Створюється враження, що принаймні він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події.

Навіть акт обрання П. Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на найостаннішій стадії (коли все було готове), в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобами-власниками, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського. Одні вважають його «бюрократично-

військовою диктатурою». Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних військ. Дехто визначає гетьманську державу як «український різновид маріократії». Останній термін, мабуть, має на меті, не міняючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство — «маріонетковий режим».

Загалом, гадається, втручатися в додаткові суперечки з приводу означеного предмета не надто раціонально. Достатньо звернутися до добре відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місця, гранично прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада — німецьке верховне командування.

Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (тут і далі підкреслено мною. — *В. С.)* як особистого, так і ділового характеру.

...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін. — *В. С.)* не рекомендується...»

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування».

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhort), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватись підтримкою нового уряду».

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним...» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитись із Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як із окупованою областю.

Німецький посол принципово згоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої держави постільки, поскільки це співпадає з нашими інтересами».

Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив наступні: «...Необхідно рахуватися з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватись з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (nur Puppe) в наших руках (он як! — *В. С.)*, а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси».

Що ж до персони П. Скоропадського, її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом». Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпіла. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М. Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада на Україні нале-

жить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (підкреслено мною. — *В. С.)*, яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією».

Отже всі політичні гравці дуже добре знали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі і ще не навчились маскувати їх.

Тож перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна, як маріонетковість. І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту) як з погляду теоретичних уявлень, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади, правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу» і був оголошений 29 квітня 1918 р. Цією Грамотою Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документа носить програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського сейму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава.

Крім Грамоти О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)».

П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту — «Державний лад і голова держави» — він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши у відповідності до національної традиції назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності

функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою — до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно з його положеннями, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє инших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Ще шість законів урегулювали різні аспекти життєдіяльності новопосталого суспільного організму — визначали права і обов'язки громадян, оголошували православ'я державною релігією, дозволяючи іншим конфесіям вільно відправляти

свої обряди, регламентували діяльність уряду, фінансових і судових інституцій, встановлювали порядок прийняття вищих державницьких актів.

Однак від самого початку важливо мати на увазі реальний вплив на українське життя міжнародних чинників, найвизначальнішим із яких була присутність в Україні практично півмільйонної окупаційної австро-німецької армії. Спираючись на підписані в Бресті договори (в тому числі й таємні угоди), окупаційна адміністрація вважала будь-які нормативні акти просто непотрібними, апелюючи в разі потреби до свого (німецького й австро-угорського) законодавства.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненним.

Відразу ж після зміни влади було утворено Центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів з німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману (голові) Ради Міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М. Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУПу щодо блокування дій П. Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві — М. Василенку. Перед останнім було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду.

Однак претенденти на міністерські посади сприймали пропозиції здебільшого без ентузіазму, перемовини затягнулися, і персонально-партійний склад уряду вималювався лише 2 травня.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради Міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості — С. Гутник (кадет); міністр продовольчих справ — Ю. Соколовський (кадет); міністр праці — Ю. Вагнер (народний соціаліст); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ — М. Василенко (кадет); міністр народного здоров'я — В. Любинський (член УНГ); міністр шляхів — Б. Бутенко (член УНГ); міністр судових справ — М. Чубинський; державний контролер — Г. Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник Генерального штабу О. Сливинський.

2 травня державним секретарем Української Держави гетьман призначив М. Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І. Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В. Колокольцев, а через декілька днів професор В. Зіньківський очолив Міністерство сповідань. На чолі Міністерства військових справ став О. Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети. Програмою їх діяльності в уряді стали вимоги, прийняті конгресом кадетів у Києві 12 травня 1918 р.: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; розпустити демократичні міські і земські органи самоврядування; відмінити восьмигодинний робочий день та ввести обмеження у правах робітничих організацій.

Міністри-кадети намагалися проводити політику, яка не у всьому відповідала українським національним інтересам.

Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської спілки — «Народна Воля». Часописи «Робітнича газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика Кабінету Міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми Партії народної свободи та затвердив ряд її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали підприємницькі кола. 15—18 травня у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів від більше як двадцяти промислових спілок. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П. Скоропадському.

З'їзд схвалив відновлення в Україні приватної власності на землю, спеціальною постановою вимагав повернення колишнім власникам відібраних селянами земель та майна із виплатою відшкодування.

Розглянувши питання взаємовідносин підприємців і робітників, делегати в ухваленій резолюції вказали на необхідність чіткого регламентування прав робітників, заборонивши їхнє втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; а також зажадали перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйкарів, унормування тривалості робочого дня. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема збільшити відсоток цензових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті гетьманату. Він поставив

завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємці й землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони звикли упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Звичайно, П. Скоропадський з багатьох причин хотів би мати в своєму оточенні й уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистісним винятком, не могли піти на компроміс з режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювалися скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до новопосталої влади, не бажали зажити в революційний час в очах мас негативного іміджу.

Маси ж буквально з перших днів після перевороту висловлювали не лише неприхильне, а й навіть відверто вороже ставлення до Гетьманату. В усякому разі засуджували його через низку представницьких форумів. Можливо, тут додаткових емоцій додали рішення гетьмана про відміну Конституції УНР і заборону скликання призначених на 12 травня Українських Установчих Зборів, які продовжували бути мрією-ідеалом найширших демократичних сил. Реакцією останніх на заборонні акції влади стала радикалізація настроїв, які вилилися в резолюції тих зібрань, які, всупереч перешкодам (репресіям, арештам), вдалося-таки провести.

Рішучим засудженням новопосталого режиму, його невизнанням, закликами до непокори і боротьби з ним відзначалися документи, схвалені II Всеукраїнським селянським з'їздом (8—10 травня, понад 12 тис. делегатів), II Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду (13—14 травня, понад 200 де-

легатів), V з'їзду (конгресу) Української соціал-демократичної робітничої партії (13—14 травня), IV з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (13—16 травня).

Несприйняття Гетьманату найголовнішими верствами українського суспільства, які сумарно складали абсолютну більшість нації, доповнювалося й примножувалося непримиренною ворожістю до режиму найрадикальнішої політичної сили — більшовиків. Опинившись з початком окупації поза законом і значно знекровлені репресіями, вони все ж знайшли у собі сили сконсолідуватися, організаційно оформитися у липні 1918 р. у Комуністичну партію (більшовиків) України. Такий крок вони вважали вкрай необхідним в умовах наростаючого невдоволення масами панівними порядками, повсюдно зростаючими виступами проти них.

Прагнучи реалізації обраної мети, П. Скоропадський, звісно, не міг не вдаватися до мімікрії. Вперше в житті написавши своє ім'я українською мовою 29 квітня 1918 р. під згаданою Грамотою, гетьман намагався всіляко демонструвати розуміння національних проблем, турботу про всебічний розвиток українства, врахування його інтересів.

Відповідаючи численним звинуваченням на адресу запровадженого ладу й уряду як «неукраїнських», ворожих Україні, у спеціальній заяві Кабінету Міністрів, поширеній 10 травня 1918 р., наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, що через гетьманство реалізуються ідеї незалежної та вільної України в історичній національно-державній формі. Уряд обіцяв зміцнювати державність, турбуватися про розвиток української культури, забезпечувати права національної мови.

Гетьман намагався підкреслено демонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це, роль головного символу гетьманської влади мав виконувати герб — «козак з мушкетом» і тризуб. На виконаній відомим графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Новим державним прапором України стало полотнище з синьої й жовтої смуг, а в центрі було зображення золотого тризуба з хрестом.

Засновувалися українські гімназії (таких було понад 40), йшла підготовча робота до створення української бібліотеки й українського архіву, двох українських університетів, Української академії наук.

Однак соціальний курс Української Держави дуже швидко ввійшов у суперечність із очікуваннями мас, практично відразу сягаючи апогейних позначок.

Найбільш нервовою, збудженою, вибухоподібною на зміни, що сталися, була реакція українського селянства. Це природно, адже, передусім, саме за його рахунок правлячі кола намагались виконати умови Брестського «хлібного миру». Методично, безперестанно здійснювалося безпрецедентне, цинічне, за участі інституцій Української Держави пограбування селянства. Можна наводити безліч документів, у яких дії окупантів абсолютно однозначно постають як силове вилучення всього добра, на яке натрапляли чужоземні зайди. Це набирало таких масштабів і форм, що часом не могли втриматися і виражали, як мінімум, боязке нерозуміння поведінкою окупантів навіть високі урядовці. Втім, у владних структурах більше було тих, хто не за страх, а за совість допомагав нагодувати українським хлібом чужі нації і принизливо вишиковувався в чергу на одержання орденів держав-грабіжниць.

Зачеплене, як мовиться, за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», відкидало апатію, що була спричинена не вельми прийнятною політикою Центральної Ради, і грізно заявляло про себе як про силу, здатну здолати, знести все, що не просто постало на його шляху, але й намагалося повернути до стану нещадно гнобленої і визискуваної, безсоромно ошукуваної верстви.

Документи свідчать: важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло жодного повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтності, про пожежі й потрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів, про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм» тощо. Глибинність і всезагальність руху особливо вражають, якщо зважити, що він був не стільки наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил

(хоч останні докладали чимало енергії, щоб спертись на нього), скільки стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання можновладців позбавити перспективи клас, перед яким сяйнула зірка свободи, надія, що результати праці власних рук будуть належати йому — трударю, що держава захищатиме його від жорстокого примусу й дикого свавілля.

Та емоції відчаю через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики. «Ображені» попередньою соціалістичною владою поміщики прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені маєтності та відшкодувати завдані революцією збитки. При цьому вони спиралися на окупаційні війська та місцеву адміністрацію з підлеглими їй міліційними підрозділами (гайдуками). Керуючись часто не стільки почуттями справедливості, скільки помсти, землевласники надто довільно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання якомога суворіше «провчити» кривдників-бунтарів, брутально поставити «злочинців» на належне їм місце — та так, щоб то надовго запам'яталося й іншим: подібне буде з кожним, хто зазіхатиме на чуже майно, на «священну» приватну власність.

Не дивно, що на цьому ґрунті доволі швидко набула легального статусу практика екзекуцій. Розпочаті окупантами ще за часів Центральної Ради каральні експедиції за гетьманщини стали неодмінною рисою режиму. Відновлюваний нагаями «порядок» окошувався не лише на сільській бідноті, але й озлоблював середняцьку селянську масу, вербуючи дедалі нових противників Гетьманату. Адже карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнення розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості й, нарешті, від того, чи брала участь дана особа в погромах, чи ні. Зрозуміло, що в разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її погашала інша частина — заможніші верстви села.

Свій внесок у пацифікацію (умиротворення) селянства на Правобережжі зробили поміщики-поляки, які до австро-

німецьких експедицій прилучали власні національні легіони. Втім, останні діяли й самостійно чи паралельно. Жорстокість, що виявлялася при цьому, здавалося, не знала меж. Нечувані фізичні тортури й розправи поляки, як не дивно, вважали за природні. Поляки, на їхню думку, не лише зайвий раз доводили «одвічні права» на етнічні українські землі й принижували людську гідність, а й тішили власне національне самолюбство. Волинська поміщиця З. Коссак-Чешуцька з очевидним задоволенням «смакувала» в мемуарах натуралістичні картини численних страждань, завданих польськими поміщиками сільському «бидлу» в 1918 р.

Це спричинило справедливе обурення іншого поляка за походженням, який переймався інтересами й кривдами українства, — В. Липинського. Він із жалем констатував: «З-під пера автора навмисне пробивається презирство й брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду». Подібна оцінка може бути поширена й на спогади польської поміщиці села Лемешівки Таращанського повіту на Київщині М. Дунін-Козацької.

Селяни, що брали участь у розподілі поміщицького майна, не збирались повертати його добровільно, чинили тому найрішучіший опір, аж до збройного. Вони вважали якщо й не абсолютно бездоганною юридично, та все одно законною підставою соціалістичні документи періоду Центральної Ради.

Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, з чого випливало їх ставлення до режиму. Прикметний з цього погляду лист одного з лідерів УДХП С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, — говорилось у документі, датованому 17 травня 1918 р., — що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їзду, в багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій

між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку, в околицях сіл Бурімка, Денисівка, Хрестителеві Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанців змушують і господарів-хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх».

Схожих документів про настрої і дії селян — величезна кількість.

Потерпілі ж власники ображались на уряд і гетьмана за брак твердості, м'якотілість і дедалі більше покладались на власну ініціативу та апеляції до окупаційних властей. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави брати бік поміщиків, великих власників. Перспектива владнання суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, скоріше примарний вигляд.

«Що це за лютий час був на Україні! — вигукує М. Шаповал. — Гетьманщина лютувала: 8 липня видала «закон» про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого установлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. На початку вересня Скоропадський поїхав на поклон до Вільгельма II в Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35 % врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велась партизанським способом селянами під проводом соціялістів-революціонерів і Селянської спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, де стверджується, що на Україні за 6 місяців було вбито 19 000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори, багато борців, переважно соціялістів-революціонерів і членів Селянськоїспілки».

Ці самі факти використовує в своєму дослідженні й П. Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами.

Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», яка, у від-

повідь, перетворювалась на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву — аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу. Селянську війну як одну з найприкметніших характеристик доби Гетьманату змушений визнати і прихильник П. Скоропадського, один з міністрів його уряду та видатний український історик Д. Дорошенко.

Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського й закономірність боротьби селянства проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба», — зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії.

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху у 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано твердить: боротьба селян спрямовувалась, «насамперед, проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики».

І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори і протесту (особливо навесні — на початку літа 1918 р.), вони поширювались, «вкриваючи» цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші і радикальніші. Селянство бралося за зброю, створювало партизанські загони, піднімалось на повстання. Серед інших звертає на себе увагу Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні—червні 1918 р., а також повстання у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини. Власне селянський рух тоді охопив усі регіони України. Генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн, командуючий німецькими військами в Україні, очевидно, не «зі стелі» брав цифру в 10—12 % українських селян, що стали до повстанських лав. Вона була, так би мовити, «вистраждана» саме в безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, таким чином, сягала 2,5 млн чоловік.

У боротьбі з окупаційними військами визначалася її національно-визвольна спрямованість. У повстанських документах антинімецькі та антиавстрійські мотиви часто виступали на перший план. І це природно, адже саме окупаційні війська були головною силою, яка протистояла повстанцям і від якої вони зазнавали найсильніших, найдошкульніших ударів. Гетьманці ж, та й сам П. Скоропадський, сприймались як «менші, залежні партнери», австро-німецькі агенти.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали, — пише П. Христюк. — Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігла думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц. -Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спілки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого закінчувались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знущання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки Української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цінив».

Виступи селянства жорстоко придушувалися, вони буквально захлиналися кров'ю, однак про замирення з режимом не могло бути й мови, що засвідчили нові масові повстання на Чернігівщині й Полтавщині наприкінці літа — на початку осені 1918 р.

На катастрофічне погіршення свого становища рішуче реагували й робітники. Живучи з продуктів, придбаних на ринку чи в крамниці, вони були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Австро-Угорщини. До того ж хронічно не виплачувалася заробітна плата. Прикладом того, як нестерпні умови приводили до соціальної дії, став страйк

залізничників, який вибухнув 15 липня і блискавично втягнув у своє «силове поле» 200 тис. працівників (з 240 тис. загалом на той час). Ледве помітний рух на залізницях забезпечувався тільки спеціальними батальйонами окупантів та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини. Проте їхній роботі суттєво заважали постійні диверсії — руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів — і масовий саботаж обслуговуючого персоналу.

Подібні процеси, хоча і в менших масштабах, розвивалися і в середовищі інших верств працюючих, службовців, інтелігенції. Остання концентрувала свої суспільно активні елементи передусім в українських політичних партіях. Ті з них, хто займав проміжне становище між гетьманщиною і лівими силами, уже в травні 1918 р. згуртувалися в опозиційний режим Український національно-державний союз. До нього ввійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць України й Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки.

Прагнення відновити єдиний національно-демократичний фронт (як це було за Центральної Ради в 1917 р.) привели в союз і УСДРП та частину УПСР (центральної течії, від партії в травні відкололося ліве крило — «боротьбисти»). При цьому з УНДС було «витіснено» гетьманців-державників — хліборобів-демократів, що займали праве крило партійно-політичного спектра. Трансформувалася й назва об'єднання — з УНДС в УНС — Український національний союз. З приходом у середині вересня 1918 р. до його керівництва замість соціаліста-федераліста А. Ніковського лідера соціал-демократів В. Винниченка почали здійснюватися кроки щодо підготовки антигетьманського повстання, яке б базувалося на масовому невдоволенні режимом П. Скоропадського й окупантів. Ця діяльність, хоча і проводилася втаємничено, активізувалася в міру того, як дедалі очевиднішою ставала поразка Четверного союзу у війні і виникнення невідворотних революційних потрясінь в Німеччині та

Австро-Угорщині. З неминучою втратою військової підтримки з боку Центральних держав шансів на виживання у режиму П. Скоропадського практично не залишилося.

Щоправда, гетьман робив спроби маневрувати, втягнувши у переговорний процес лідерів українських партій, передусім об'єднаних в УНС. Якоюсь мірою це витікало і з висунутої Вільгельмом II вимоги до П. Скоропадського українізувати уряд (це було зроблено під час подорожі гетьмана до Берліна). Схоже, що на той час сам гетьман уже зневірився в такій перспективі. В усякому разі, попередні місяці його правління переконливо свідчили, що без істотної зміни засад політики гетьманату лідери українських демократичних партій не підтримають існуючого ладу. З іншого боку, на осінь дедалі агресивніше поводили себе проросійські, великодержавницькі кола в Україні, що робило перспективу урядового компромісу більше ніж проблематичною.

Однак і не реагувати керівництву УНС на чергову пропозицію гетьмана щодо переговорів про зміну уряду, не використати бодай примарного шансу для блага нації (хто буде заперечувати, що досягнення мети мирним шляхом має безсумнівні переваги над силовим варіантом?) було б невірно. Тому В. Винниченко разом з членами президії УНС А. Ніковським та Ф. Швецем зустрілися з П. Скоропадським і запропонували реформувати Раду Міністрів через введення до її складу українських діячів. Лідери УНС готові були погодитися і на залишення в уряді декого з попередніх міністрів як цінних фахівців.

І хоча засоби інформації поспішили повідомити про прогрес на переговорах, досягнення обнадійливих домовленостей, подальший хід подій не підтвердив оптимістичних сподівань. Кандидатури І. Шрага, запропонованого УНС, і Д. Багалія, запропонованого П. Скоропадським, на посаду голови уряду відпали через відмову обох претендентів. Довелося зупинитися на Ф. Лизогубі, з яким конфіденційні переговори про склад кабінету вів В. Винниченко.

Однак прем'єр, у кабінеті якого переважали кадети, природно, не хотів здавати позицій ні в плані персональних по-

ступок, ні особливо щодо корекції соціальної політики, зокрема — негайного проведення аграрної реформи в інтересах селянства. Реакцією на хід переговорів стала «Заява про міжнародне і внутрішнє становище України», підписана головою УНС В. Винниченком і секретарем П. Дідушком. Заперечуючи право уряду Ф. Лизогуба на повноправне й законне представництво Української Держави, оскільки він «чужий народові національно й ворожий йому політично та соціально», автори заяви наполягали на тому, що тільки «коаліційно-демократичний національний Кабінет Міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади».

Пославшись на заяву президії УНС про непричетність до цитованого документа й застережливі виступи в тогочасній періодиці, дослідниця О. Бойко вважає акцію В. Винниченка «незрозумілою з позиції Національного союзу», а документ, його зміст і тон — несвоєчасним, таким, який «не відповідав характеру відносин, які на той час склались між УНС та гетьманською владою». Відтак відповідальність за гальмування взаємопорозуміння покладається на одну сторону — на В. Винниченка.

Однак автору добре відомо, що паралельно із Винниченковим документом міністри гетьманського уряду подали свою «Записку в справі зовнішньої політики». У ній на перше місце висувалися плани російських єдинонеділимців, яким і повинні були підпорядковуватися інтереси України. Не обмежуючись деклараціями, гетьманці робили й конкретні кроки щодо реалізації означених намірів. Це була неприкрита позиція кадетів і Протофісу. Останні, до того ж, залякували гетьмана можливими соціалістичними експериментами в разі поступок УНС.

П. Скоропадського в цьому особливо й переконувати було не варто. А тут ще й лояльні до того представники УДХП і Союзу землеробів-власників дедалі настійніше почали домагатися створення національно-демократичного уряду. Виходом могло стати включення до уряду представників найпоміркованішої політичної сили в Українському національному союзі — соціально споріднених з кадетами соціалістів-феде-

ралістів. На сутність політичного курсу це істотно не вплинуло б, а ілюзію змін створило б.

Хто б у результаті опинився у виграші? Звісно, — режим. А посланці УНС лише б стали його заручниками. Прикрашуючи його, вони допомогли б існуючій владі вводити в оману суспільну свідомість, сприяли б боротьбі з власним народом.

І В. Винниченко, як ніхто інший, розумів сутність того, в що його втягували, й легітимно дистанціювався від варіанта чергового брутального обману мас. Він не вірив у життєспроможність уряду за участю представників УПСФ, однак до часу вважав за можливе, та й необхідне, не розкривати планів підготовки повстання, точніше створення координаційно-організуючого центру, який би керував повсюдними перманентними, стихійно-спорадичними народними виступами проти гетьманського режиму й окупантів.

Та й як інакше можна підготуватися до повалення терористичної влади, якщо не втаємничити свої дії?

Отже, як мінімум, поведінку В. Винниченка можна зрозуміти. Звісно, якщо виходити з інтересів переважаючої більшості народу України, інтересів національно-визвольної революції, не намагаючись будь-що ретроспективно захистити на сторінках історичних праць лад, що став майже тотально ненависним.

Передбачення ж В. Винниченка восени 1918 р. повністю справдилися. До затвердженого 24 жовтня Кабінету Міністрів увійшло п'ять членів УПСФ, делегованих Національним союзом, — А. В'язлов (міністр юстиції), О. Лотоцький (міністр віросповідань), М. Славинський (міністр праці), П. Стебницький (міністр освіти), В. Леонтович (міністр земельних справ). Встановилася хистка рівновага між прихильниками федерації з нерадянською Росією і поборниками самостійності (крім згаданих есерів до останніх відносили прем'єра Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка і міністра транспорту Б. Бутенка).

Український національний союз в особі його голови В. Винниченка одразу відмежувався від оновленого уряду. В інтерв'ю «Робітничій газеті» він заявив: «Щодо діяльності

утвореного кабінету, то Національний союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере... Національний союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в Українській Державі залунав голос самого хазяїна — українського робітника і селянина».

Слід відзначити, що гетьманська цензура не дозволила публікації інтерв'ю і воно з'явилося пізніше у «Віснику політики, літератури й життя».

Можливо, лише за імітацію змін, при збереженні попереднього курсу, вважали урядові перестановки й ті політичні сили, які з моменту державного перевороту були близькими до П. Скоропадського, висловлювали йому ту чи іншу підтримку, однак під впливом досвіду змушені були дедалі відходити від гетьмана. 26—28 жовтня в Києві відбулася конференція УДХП, яка визнала за необхідне єднання всіх національно свідомих елементів. У спеціальній резолюції «Про відношення до Національного союзу» йшлося про необхідність порозуміння з УНС і спільне скликання національного конгресу. Одним із найперших завдань останнього мало стати ухвалення закону про вибори до парламенту.

Прийняті форумом рішення в цілому складали ніби низку нагальних рекомендацій для оновленого уряду. Про їх сутність делегація від конференції проінформувала гетьмана.

30 жовтня і 2 листопада 1918 р. ініціативу УДХП про скликання національного конгресу обговорила президія УНС, підтримала її, вжила заходів щодо технічної підготовки форуму, зокрема визначила дату скликання — 17 листопада і норми представництва.

Маючи за зразок Український національний з'їзд 6—8 квітня 1917 р., організатори передбачали якомога ширшу участь у ньому всіх українських сил, включаючи партії й організації від Донщини, Кубані, Чорноморщини, Криму, Бессарабії, Галичини. Національному конгресу, тобто посланцям усього українства, за задумом ініціаторів, належало визначитися у найнагальніших питаннях: оцінки міжнародного становища України, вибору форм державного будівництва, народного самоврядування, економічної політики, в тому числі — аграрної реформи.

Безперечно, справжній демократ за переконаннями, В. Винниченко не міг на той конкретний момент не розуміти очевидних переваг виходу з кризи легітимним шляхом, авторитетним волевиявом. Згадаймо, що він був однією із стрижньових фігур конгресу 1917 р., і, забігаючи наперед, звернемо увагу, що він вважав конгрес одним із наріжних каменів державного будівництва і після повалення Гетьманату.

До того ж, аналіз розстановки сил у керівництві національно-демократичного фронту не давав надійних підстав для висновку на користь повстання. Тож сценарій розвитку подій, коли основна ставка робилася б на всеукраїнський конгрес, міг бути найбезболіснішим виходом із ситуації. І зовсім не вина демократичних сил, у тому числі (а можливо, й у першу чергу) В. Винниченка, що українська історія пішла в ті критичні дні іншим маршрутом.

П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдинонеділимого табору заходилися гарячково реалізовувати приховувану до того ідею. Українська держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії — Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно й відкрито сприяв «білому» руху. Однак керівництво «добровольців недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування — всі вони мають розчинитись у "єдиній і неділимій"».

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише отаман Всевеликого Війська Донського. Тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. 3 листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів — П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одночасного знищення української держав-

ності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це нанесло могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавуювало його українську риторику.

Втім, останнє не надто бентежило прихильників правого курсу. 6 листопада на з'їзді земельних власників міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заявив, що уряд і надалі дотримуватиметься політики, вигідної великим землевласникам, тобто переважно не українцям. А прийнята резолюція носила цілком визначений антиселянський характер, отже знову-таки — антиукраїнський. Навіть частина делегатів з'їзду на чолі з П. Коваленком, що й до того виявляла певні незгоди з керівництвом організації, вийшла з союзу і приєдналася до хліборобів-демократів.

Восени 1918 р. дедалі відвертіше проти української державності почали виступати промонархічні російські кола, яким у свій час П. Скоропадський надав притулок в Україні. Значним впливом серед них користувався «Київський національний центр», який ставив своїм завданням боротьбу з українською державністю, підтримку Добровольчої армії та інформування сил Антанти про стан справ в Україні. Свою діяльність представники центру до часу обмежували публічними виступами, а також зверненнями до керівництва Антанти та Денікіна.

На відміну від центру, рішучий план боротьби з українською державністю розробляла «Спілка відродження України». Її ядро складали колишні царські генерали, які планували здійснити військовий переворот в Україні, заарештувати П. Скоропадського та проголосити нову російську владу.

Керівництво Української держави знало про діяльність цих політичних груп та організацій, але не звернуло на них належної уваги. Пояснюється це тим, що значній частині урядовців держави були близькі програмні положення російських консервативних течій. Поряд з цим, Павло Скоропадський вірив у практичне безсилля цих організацій та до останніх днів свого правління прагнув створити спільний антибільшовицький фронт.

В умовах різкого наростання антигетьманських настроїв і пошуку бодай якоїсь підтримки П. Скоропадський зробив

спробу продемонструвати свою «лояльність» до українства. 9 листопада за його особистим розпорядженням з Лук'янівської в'язниці було звільнено діячів українського руху — С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана. Можливо, й мають рацію ті дослідники, які вважають поведінку гетьмана в даному разі необачною. П. Скоропадський буцімто сподівався, що як звільнені політики, так і ті, які гуртувалися в опозиційному УНС, не зважаться на заклик до повалення його влади.

І все ж, мабуть, можна знайти більше підстав для кваліфікації такого кроку вимушеним (тиск національно-демократичних сил в цьому питанні надзвичайно посилився), а разом з тим — і своєрідним маневром, розрахованим на пониження суспільної напруги.

Прикметний і ще один момент: 9 листопада 1918 р. — це день серйозних вагань П. Скоропадського, можна сказати й більше — день, який він сам вважав останнім днем свого гетьманства. Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні докладний звіт про революцію в Німеччині і прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського національного конгресу. Варто звернути увагу на оцінку гетьманом тогочасного моменту. Він вагався щодо прийняття одного з двох можливих рішень. Перше — «стати на чолі українського руху, постаравшись захопити все в свої руки».

Отже, П. Скоропадський тим визнавав, що до того часу (до 9 листопада 1918 р.) він був поза українським рухом. Рівною мірою український рух був переважно поза державною будовою, яка іменувалася гетьманщиною). Цікаво, що в розмові з О. Палтовим — прихильником «підпорядкування» гетьману українського руху через той же конгрес — П. Скоропадський висловив невіру в запропонований варіант.

За великим рахунком, така позиція цілком логічна й переконлива. Якщо в момент, коли гетьманська влада, підтримана багнетами окупантів, видавалася непорушною, не вдалося не те що приборкати українські демократичні сили, а й будь-якими посулами наблизити їх до себе, то що вже говорити про подібні розрахунки за кардинальної зміни ситуації.

Інша справа, що в системі аргументів для самопереконання на перше місце П. Скоропадський висунув факт роз-

криття антигетьманської змови серед частини охорони на чолі з полковником Аркасом. Зі свідчень останнього, буцімто з'ясувалося, «що конгрес конгресом, а повстання все одно спалахне».

По-перше, ніхто ніколи, у тому числі й П. Скоропадський, не говорили (не мали на те підстав) про зв'язок між діями Аркаса і Винниченка. Вочевидь, навіть висловити подібне припущення — значить вийти за межі елементарної реальності. Тому-то гетьман і говорить про абстрактне повстання. Зазначимо, не про підготовчі акції будь-кого із середовища УНС, а взагалі. Те ж, що, скажімо, стихійне повстання практично невідворотне, розуміли добре всі, а гетьман, можливо, й краще за інших. У даному разі ще точніше можна було вести мову про неминучість продовження того спротиву, який тривав в українському суспільстві з моменту державного перевороту 29 квітня й час від часу набирав особливо масштабних і дедалі загрозливіших форм.

Тож беззастережно покладати на В. Винниченка і його однодумців провину за зрив перспективи національної злагоди, як мінімум, не варто. Ще більше в тому переконують конкретні дії гетьмана, які він сам передає наступним чином: «Друге рішення було — рішучо закрити конгрес і спертися в Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо потрібно, то оголосити загальну офіцерську мобілізацію. В одному Києві у нас було до 15 тисяч офіцерів. А потім, коли потреба мине, я твердо вирішив знову виправити державний корабель по тому шляху, якого я дотримувався завжди і від якого я ніколи не відмовлявся».

Зауважимо, що для себе друге рішення П. Скоропадський ухвалив все того ж 9 листопада, оскільки уже наступного дня з цілком певних позицій вів переговори з представниками українських національно-демократичних сил. Тоді ж гетьман зміцнився у своєму рішенні, оскільки одержав сигнали від Антанти про небажання мати справи з прибічниками української самостійності — за тих обставин — з українським національним фронтом, УНС. Навпаки ж, тим, хто схиляється до федерації з Росією — тобто готовий жертвувати українською державністю

(а це, в першу чергу, П. Скоропадський і його ближче оточення) — буде надано підтримку, передусім військову.

Тут умови Антанти співпадали з відвертими вимогами офіцерського корпусу.

Тож не дивно, що 13 листопада 1918 р. уряд (8 голосами проти 7) висловився за недопущення скликання Національного конгресу, а гетьман поспішив змінити кабінет на «більш рішучий», у якому вже не залишилося жодного противника федерації з нерадянською Росією. Очолив кабінет С. Гербель.

А вже наступного дня П. Скоропадський оприлюднив грамоту «До всіх українських громадян, народу і козаків України», якою оголошував про нову державну орієнтацію — відбудову федеративної великої Росії. І хоча Україна брала на себе функцію ініціатора цього процесу, всім, хто хоч трохи розумівся в політиці, було ясно — в єдиній і неподільній Росії, до якої торував шлях Білий рух, у залежність від якого потрапляв гетьман, не буде місця ні незалежній, ні автономній, ні будь-якій іншій Україні, як, втім, не буде й федерації.

З блискавичною оперативністю з акції П. Скоропадського того ж таки 14 листопада, скористався В. Винниченко, обраний напередодні головою Директорії — органу для керівництва антигетьманським повстанням. Четверо членів Директорії виїхали до Білої Церкви, щоб почати наступного дня збройний похід на Київ для повалення режиму. А В. Винниченка, який, окрім інших якостей, мав видатний літературний талант, залишили в Києві для написання й поширення відозви до українства із закликами до підтримки повстання. Як і очікувалося, документ виявився яскравим, пристрасним, мобілізуючим, тонко враховував домінуючі психологічні настрої й гостроту моменту.

Організоване Директорією антигетьманське повстання мало серйозні шанси перемогти буквально у тижневий строк, та цьому завадили непрості міжнародні чинники, дещо пролонгувавши офіційне існування Української Держави. 14 грудня 1918 р. генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. На відміну від багатьох попередніх гетьманських документів останній державний акт виявився

небагатослівним і дуже мінорним: «Я, Гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитися із цим завданням і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись винятково добром України, відмовляюся» від влади.

І смислом і духом наведений документ кричуще дисонує з численними спробами адептів національного монархізму довести, що гетьману вдалося навести в Україні лад і порядок, а запропонована модель суспільної організації була найкращою за всю буремну добу 1917—1920 рр. І якщо згодитися з тим, хто вважає, що «зречення продемонструвало найвищий ступінь культури П. Скоропадського», то, мабуть, найперше — треба вести мову про чесне визнання гетьманом безрезультатності спроби вивести край із кризи, провалу здійснюваної політики.

Переодягнутий у німецьку військову форму, П. Скоропадський переховувався деякий час у Києві, а потім виїхав із санітарним поїздом за межі України.

В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського — С. Моркотуна (керівника однієї із київських масонських лож) про те, що головний отаман повстанських військ С. Петлюра знав про місце, в якому переховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана і не зважився на непослух. Хоча публічний скандал виявився гучним і тривалим, головний отаман ніколи не висловив жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, які наводили й супротивники, й колишні спільники, зокрема — В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.

З погляду вищевикладеного навряд чи доцільним видається додатковий пошук суб'єктивних причин краху гетьманської моделі державності. Вона виявилася історичним анархізмом, бодай пізніші спроби прихильників П. Скоропадського «заднім числом» довести її теоретичні, логічні переваги. В умовах революційного збурення вона не змогла скільки-небудь ефективно конкурувати й з планами відродження, з одного боку, демократичної республіки (Українська Народна Республіка), а з ін-

шого — соціалістичної республіки (Української Соціалістичної Радянської Республіки). Інше місце і роль Української Держави в історичному поступі українства уявити собі важко.

Мабуть, зовсім не варто підозрювати П. Скоропадського у нещирості, коли, за його словами з останньої грамоти-відречення, він прагнув керуватися «винятково добром України». Та в історичного поступу своя глибинна детермінованість, а у революцій — своя логіка і свої невмолимі закони. Збагнути їх непросто, а воювати з ними — значить, зрештою, неминуче програвати...

Іншого в багатовіковому суспільному досвіді поки не було.

Опинившись в еміграції, П. Скоропадський поселився з родиною на віллі неподалік Берліна і зусиллями прихильників перетворився на прапор українського монархізму. Заснував Союз гетьманців-державників. Майбутнє України бачив у конституційній монархії. Правда, великої ваги правий сегмент українських емігрантів не мав, вагомим авторитетом на міжнародній арені не користувався.

Помер останній гетьман України від тяжкого поранення, якого зазнав під час бомбардування, 25 квітня 1945 р. у м. Меттен (Німеччина).

Праці П. П. Скоропадського

Слово ясновельможного пана гетьмана Павла Скоропадського на святочних загальних зборах МОСГД. — Берлін (22. 02.1942).

Спомини. — К., 1992.

Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К. — Філадельфія, 1995.

Література про П. П. Скоропадського

Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. — Т. І. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 448—464.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. І—ІІІ. — К. — Відень, 1920 (1990).

Гетьманат Павла Скоропадського: Історія, постаті контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19—20 травня 2008 р. — К., 2008.

Деникин А. Очерки русской смуты. В 5-ти т. — Т. 5. — Париж, 1926.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Ужгород. — Т. І. — 1932; Т. ІІ. — 1930.

Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 3—10.

Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. — Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 72.

Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008.

Реєнт О. П. Павло Скоропадський. — К., 2003.

Савченко В. Павло Скоропадський. — К., 2009.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 539—542.

Феденко П. Влада Павла Скоропадського. — Лондон — Мюнхен, 1968.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. І—ІІІ. — Прага, 1921.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«ЧУДОВИЙ ТИП СТАРОГО УКРАЇНЦЯ»

(Микола Миколайович Устимович)

Відомий громадський діяч народився 1863 р., походив зі старовинного козацького роду багатих полтавських дідичів, З 1917 р. приєднався до українського національного руху, увійшов до складу Генеральної козачої ради Українського Вільного козацтва. В березні 1918 р. М. Устимович став одним з ініціаторів створення та діяльності політичної організації Українська народна громада, яка брала участь у державному перевороті 29 квітня 1918 р., а також Київському з'їзді хліборобів-власників, де того ж дня було проголошено відновлення в Україні гетьманства. Сам був одним з кандидатів на посаду гетьмана.

У своїх спогадах П. Скоропадський назвав його «чудовим типом старого українця, [який] дійсно не за страх, а за совість любив Україну... Це чесна й шляхетна людина, у чому я мав можливість багато разів переконатись». Зважаючи на відданість М. Устимовича ідеї гетьманської влади, П. Скоропадський вирішив призначити його отаманом (головою) Ради Міністрів Української Держави, хоча й знав, що відповідних такій високій посаді якостей ця особистість не має. Тобто кандидатура М. Устимовича на роль голови українського уряду з самого початку розглядалась як неминуче тимчасова, перехідна.

Разом з гетьманом П. Скоропадським М. Устимович підписав «Закони про тимчасовий державний устрій України», які стали наріжними каменями нового державного ладу. В процесі формування уряду М. Устимович зіткнувся зі значними труднощами. Прагнучи надати кабінету українського характеру, що було апріорі нелегко, оскільки на прихильність українських соціал-демократів і українських есерів розраховувати не доводилося, М. Устимович зробив спробу домовитися з лібералами з партії соціалістів-федералістів. Крім досить потужних інтелектуальних сил, які були бажані в будь-якому українському уряді, залучення представників Української партії соціалістів-федералістів до співпраці з Українською народною громадою означало б і розкол в єдиному українському демократичному фронті або, принаймні, послаблення опозиційного табору. Уже ввечері 29 квітня 1918 р. М. Устимович звернувся до Головного комітету УПСФ та персонально до окремих її членів (К. Мацієвича, А. Ніковського, С. Шелухіна, О. Шульгіна) з проханням погодитися на отримання міністерських портфелів. Але, оскільки ця спроба не вдалась, а його ім'я не мало належної популярності ані серед українських кіл, ані серед німецьких військових урядовців, уже 30 квітня 1918 р. гетьман доручив формування уряду М. Василенку. Щоправда, пізніше П. Скоропадський вказував на причину відставки М. Устимовича — його хворобу, яка начебто трапилась «мало не першого дня».

Таким чином, М. Сахно-Устимович був головою Ради Міністрів Української Держави протягом лише однієї доби.

Залишивши найвищий ешелон влади, він очолив департамент скотарства у Міністерстві земельних справ. Загинув на вулицях Києва 14 грудня 1918 р., захищаючи зі зброєю в руках режим гетьмана.

Література про М. М. Устимовича

Вороніна О. Гілка старого дерева // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. — Ч. 3. — К., 1999.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2. — Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ. — Філадельфія, 1995.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921.

«МАТИ ТАКОГО МІНІСТРА НАРОДНОЇ ОСВІТИ ВСЕ Ж БУЛА ЗНАХІДКА»

(Микола Прокопович Василенко)

Український громадсько-політичний і державний діяч, історик держави і права, академік Всеукраїнської академії наук України народився 2(14) лютого 1866 р. в с. Єсмань Глухівського повіту Чернігівської губернії, в сім'ї дрібного службовця. 1883 р. закінчив Глухівську шестикласну прогімназію. Сьомий-восьмий класи проходив у Полтавській гімназії. Після закінчення гімназії 1885 р. вступив до Дерптського університету на медичний факультет, а згодом перейшов на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1890 р. і захистив дисертацію на ступінь кандидата російської історії. Після цього М. Василенко переїхав жити до Києва; восени 1890 р. та протягом 1891 р. вдосконалював свої знання на базі Університету Св. Володимира, відвідуючи лекції В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, В. Іконнікова, І. Лучицького, О. Лазаревського та інших відомих професорів, став членом редакційної колегії журналу «Киевская старина». Протягом 1893—1903 рр. Микола Прокопович викладав у жіночій гімназії, Фундуклеївській гімназії та Володимирському Київському кадетському корпусі. З 1903 р. перейшов на державну службу: був неодмінним членом губернського піклування про народну тверезість (посада в штатах Міністерства фінансів) і одночасно секретарем губернського статистичного

комітету (Міністерство внутрішніх справ). 1905 р. подав у відставку і почав займатися редакторською працею.

Впродовж 1905—1906 рр. М. Василенко був фактичним редактором газети «Киевские отклики», яка стала одним з найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва; писав передові публіцистичні та науково-популярні статті, рецензії, бібліографічні огляди. За публікацію матеріалів «антидержавного змісту» (із закликами запровадження республіканського ладу в Росії та захисту політичних в'язнів) був засуджений на один рік ув'язнення в петербурзькій тюрмі «Кресты». Вивчивши правознавство, 1907 р. успішно витримав іспити в Державній юридичній комісії при Новоросійському університеті в Одесі й отримав диплом I ступеня, що давав йому право на адвокатську діяльність.

1910 р. М. Василенко вступив до Конституційно-демократичної партії. Водночас він належав і до міжпартійного об'єднання — Товариства українських поступовців, яке мало багато рис політичної партії і врешті-решт у червні 1917 р. перетворилося на Українську партію соціалістів-федералістів.

1910 р. склав іспити на магістра російської історії при Київському університеті; 1911 р. йому присвоєно звання приват-доцента. Протягом кількох років М. Василенко читав лекції в університеті, але у січні 1913 р. його звинуватили в «українському сепаратизмі», прихильності до ідей М. Грушевського, і він був змушений відмовитись від викладацької діяльності. Засоби до існування йому дала адвокатська практика. 1914 р. М. Василенко став присяжним повіреним при Одеській судовій палаті, де провів майже 150 справ. 1916 р. був призначений захисником при канцелярії 12-го кримінального відділення Київського окружного суду.

З початком революції становище М. Василенка змінилося. 24 березня 1917 р. Тимчасовий уряд призначив його куратором Київської шкільної округи (до неї входили Київська, Чернігівська, Полтавська, Вінницька і Подільська губернії), а 19 серпня 1917 р. — товаришем (заступником) міністра освіти по відділу вищої школи Тимчасового уряду. Він був прихильником еволюційного шляху формування української системи народної

освіти, що розходилося з політикою українізації освіти, виробленою I та II Всеукраїнськими учительськими з'їздами та здійснюваною генеральним секретарством освіти.

Після Жовтневого перевороту М. Василенко повернувся з Петрограда в Україну. Цілком віддався науково-педагогічній діяльності, був обраний професором в кількох вищих школах Києва, читав історію України та історію українського права на Вищих жіночих курсах, в Українському народному університеті та інших навчальних закладах. Він не брав активної участі в політичному житті під час правління Центральної Ради, хоча у січні 1918 р. був обраний як юрист за фахом до Генерального Суду Української Народної Республіки.

За гетьмана П. Скоропадського М. Василенко повернувся до політичного життя. У день перевороту він був запрошений до складу уряду, а 30 квітня П. Скоропадський доручив йому формування кабінету. Гетьман цінував М. Василенка за широку ерудицію, інтелігентність, високу працездатність, особливо ж — ґрунтовне знання української проблеми, помірковане ставлення до росіян, їхньої культури. Правда, глава Української Держави зазначав, що Миколі Прокоповичу «були притаманні всі якості й недоліки наших професорів». І все ж гетьман вважав, що «мати такого міністра народної освіти все ж була знахідка». Використавши свої зв'язки, М. Василенкові вдалося залучити в уряд досить авторитетних на той час діячів, сформувати першу гетьманську Раду Міністрів. Проголовувавши на двох перших засіданнях уряду 2 і 3 травня 1918 р., М. Василенко передав прем'єрські обов'язки Ф. Лизогубу, а за собою залишив посаду міністра освіти (з другої половини червня — міністра освіти та мистецтв) та за сумісництвом (до 21 травня) міністра закордонних справ.

Приступаючи до виконання обов'язків міністра освіти, М. Василенко на початку травня 1918 р. подав гетьманові «доповідну записку», де зазначив умови, на яких він погоджувався прийняти цей пост. У записці висувались вимоги: заснувати 4 українські університети, українізувати всі типи шкіл, заснувати Академію наук, національні бібліотеки, архів, музей та театр. Значну частину цього плану Миколі Прокопо-

вичу вдалося втілити в життя. Були започатковані Українська національна бібліотека та два державних університети в Києві і Кам'янці-Подільському, відкрито 50 нових українських загальноосвітніх шкіл, вжито заходів до організації в нижчих школах навчання українською мовою тощо. Але на особливу увагу заслуговує участь М. Василенка у заснуванні Української академії наук (УАН). Тут він продовжив підготовчу роботу, проведену Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ) і Українським науковим товариством у Києві (УНТ), які очолював М. Грушевський. З ініціативи М. Василенка до Києва було запрошено В. Вернадського. За два місяці (з травня по червень) вони зібрали три комісії: по створенню національної української бібліотеки світового зразка, по вчених установах та вищій школі, по розробці законопроекту про заснування Української академії наук.

30 липня 1918 р. М. Василенка було призначено заступником голови Ради Міністрів Української Держави, а 9 серпня 1918 р. — президентом Державного Сенату — вищого судового органу України, що був створений замість колишнього Генерального Суду.

Невдовзі перед тим, як було розв'язано питання про заснування Української академії наук (14 листопада 1918 р. було ухвалено відповідний закон, а 27 листопада відбулися установчі збори), М. Василенко вийшов зі складу гетьманського уряду, залишаючись президентом Державного Сенату. З політичного боку це рішення було зумовлено тим, що в цей час П. Скоропадський прагнув досягти угоди з керівництвом українських соціалістичних партій, обіцяючи включити їх представників до складу уряду, який в результаті мав стати більш «українсько-національним». Це викликало рішучий протест у групи міністрів-кадетів, лідером якої був М. Василенко.

В добу Директорії М. Василенко вже не брав активної участі у політичному житті, хоча його прізвище і було названо у складі відновленого Генерального Суду. Він більше зосередився на науково-викладацькій діяльності. У лютому 1919 р. був обраний президентом Київського університету, також читав курси лекцій у кількох інших вузах.

26 липня 1920 р. М. Василенка обрали академіком Української академії наук. 18 липня 1921 р. спільним зібранням УАН його було обрано президентом Академії наук. Тоді ж Українська академія наук була перейменована на Всеукраїнську академію наук (ВУАН).

27 лютого 1922 р. М. Василенко на вимогу більшовицького уряду склав повноваження президента, а сам заглибився в суто наукову працю.

У вересні 1923 р. академіка було заарештовано за участь у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій» і засуджено до 10 років ув'язнення, але завдяки неодноразовим клопотанням академічної громадськості, зарубіжних вчених і політиків 24 листопада 1924 р. М. Василенка помилувано й звільнено з-під арешту.

Протягом всієї наукової діяльності М. Василенко входив до складу багатьох наукових товариств, комісій та комітетів. 1891 р. вступив до Історичного товариства Нестора-Літописця, членом якого, а певний час і головою, був протягом майже сорока років. Був одним із членів-фундаторів Українського наукового товариства (УНТ), заснованого 1906 р.; 1910 р. став головою історичної секції УНТ. 1911 р. обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові; входив до складу історико-філософської секції цього товариства і його Археографічної комісії. Як адвокат був членом Київського юридичного товариства при Київському університеті. Протягом 1922—1926 рр. очолював Товариство правників при ВУАН. З 1925 до 1933 року плідно працював на посадах голови соціально-економічного відділу ВУАН та голови Комісії по вивченню історії західноруського та українського права, в інших академічних комісіях та комітетах. З 1934 р. припинив активну наукову працю.

Визначний вчений залишив по собі велику наукову спадщину, зокрема фундаментальні дослідження української історії, історіографії, суспільного устрою та права, про політичні погляди українських діячів, мислителів. Покажчик лише основних друкованих праць складає близько 300 творів. Помер М. Василенко 3 жовтня 1935 р. в Києві.

Праці М. П. Василенка

Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. Н. П. Василенко. — К., 1892.

Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. и с предисл. Н. П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-Летописца. — 1893. — Кн. 7. — Отд. 3.

Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Вып. 1: Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729—1730. — Чернигов, 1901. — IX.

Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии (Под ред. Н. П. Василенко). Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений. — Чернигов, 1902.

М. С. Грушевский как историк // Украинская жизнь. — М., 1916. — Кн. 12.

Очерки по истории Западной Руси и Украины. — Киев, 1916.

До Ради Міністрів Української Держави від міністра народної освіти та мистецтв пояснююча записка по законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. — К., 1918.

Промова п. міністра народної освіти і мистецтв Н. П. Василенка при відкритті діяльності комісії, 9-го липня 1918 р. // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. — К., 1919.

Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1929. — Т. 3.

Матеріали до історії українського права / ВУАН. Зб. соціал.-екон. відділу; № 11. — К., 1929. Т. I.

Література про М. П. Василенка

Василенко Микола Прокопович. Радянська енциклопедія історії України. — Т. I. — К., 1969.

Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Другий президент. Історико-бібліографічний нарис про М. П. Василенка / Вісн. АН УРСР. — 1990. — № 2.

Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991.

Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Ч. III. Доба гетьманщини (1918). — Львів, 1923.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2. — Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930.

Микола Василенко: «Московські вчені заздрять Українській академії наук. — Документи до 125-річчя з дня народження // Вісн. АН УРСР. — 1991. — № 2.

Микола Прокопович Василенко. (Біобібліографія вчених Української РСР). — К., 1990.

Наріжний С. М. П. Василенко і його наукова діяльність. Відбитка з «Нашої культури» за 1936 р. — Львів, 1936.

Оглоблін О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. — 1966. — № 3—4.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.

Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик. — 1966. — № 3—4.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Скоропадський П. Спогади. — Київ—Філадельфія, 1995.

Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. — Вінніпег, 1965.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921.

Юрчук В. І. Один з фундаторів Української академії наук (Микола Василенко) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994.

«ВІН БУВ НАДЗВИЧАЙНО СУМЛІННИМ, АЛЕ ІЗ СПРАВАМИ НЕ ЗАВЖДИ МІГ ВПОРАТИСЯ»

(Федір Андрійович Лизогуб)

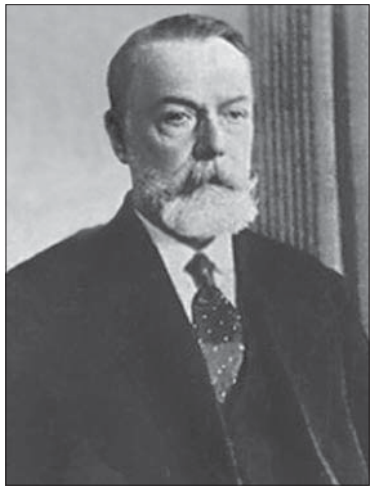

Крупний землевласник, громадський та державний діяч, меценат народився 6 (18) жовтня 1862 р. в родинному маєтку в Седневі на Полтавщині. Походив зі старовинного козацького роду. Його батько, Андрій Іванович, був близьким другом Т. Шевченка, який неодноразово гостював у нього. Брат — Дмитро Андрійович, відомий діяч революційної партії «Народна воля», був страчений 1879 р. в Одесі.

У 1888—1897 рр. Ф. Лизогуб працював повітовим міським гласним, потім — гласним земської управи в Полтаві. На цій посаді багато зробив для перетворення міста на центр української культури: виступив одним з ініціаторів спорудження в Полтаві пам'ятника І. Котляревському, видання його творів, будівництва нового приміщення земства в українському стилі, відкриття міського музею. Власним коштом утримував школу художнього промислу ім. М. Гоголя в Миргороді, якою керував відомий художник О. Сластьон. Ф. Лизогуб майже не займався політичною діяльністю й офіційно не належав до кола українських національних діячів.

Певний час входив до російської партії октябристів («Союз 17 октября»). У 1915 р. як знавець земської справи був запрошений на посаду члена Ради при російському намісникові

Кавказу Великому князі Миколі Миколайовичу. Після Лютневої революції 1917 р. працював у Міністерстві закордонних справ Росії, керував відділом іноземних підданих. Відставка П. Мілюкова з поста міністра закордонних справ у травні 1917 р. спричинила повернення Ф. Лизогуба в Україну.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман П. Скоропадський запросив Ф. Лизогуба на посаду прем'єр-міністра. Одночасно протягом двох місяців він очолював і Міністерство внутрішніх справ (5 травня — 8 липня 1918 р.). Федір Андрійович завершив формування першого кабінету Української Держави, розпочате М. Василенком. При цьому намагався залучити до співпраці в уряді представників різних партій (від російських кадетів до українських соціалістів-федералістів). Намагався знайти порозуміння і з опозиційним Українським національно-державним союзом, включив до свого останнього уряду кількох його кандидатів.

Свою діяльність на посаді прем'єра Української Держави спрямовував на стабілізацію економічного, політичного життя, проведення активної зовнішньої політики та культурної розбудови. У цей період було досягнуто певного піднесення економічної та ділової активності, наповнення державного бюджету, твердого курсу національної валюти. Велике значення мав офіційний візит українського прем'єра на чолі делегації промисловців до Німеччини у серпні 1918 р., у ході якого вирішувалися питання організації економічного співробітництва обох держав.

Проте уряд Ф. Лизогуба та сам прем'єр зазнавали постійної критики з боку українських соціалістичних партій, які звинувачували його в антинародній діяльності та проросійській орієнтації. Не завжди задоволеним його діями був і гетьман, який писав у спогадах: «У Лизогуба розмаху, вільної творчості, сміливості не було, і в цьому відношенні він, при всьому своєму бажанні бути мені корисним, не був на необхідній висоті. (...) Він усе хотів зробити сам. Справ же була маса, він не встигав. Важливих рішень не приймав він своєчасно, час спливав марно. Я йому про це казав, він ображався. Він був надзвичайно сумлінним, дуже багато працював, але із справами не завжди

міг впоратися, оскільки не мав властивості виділяти найсуттєвіше, великого державного значення від другорядного, що могло б і зачекати. Особисто я його поважав і любив, проте ми з ним не спрацювалися». До найголовніших питань, яких не встиг вирішити Ф. Лизогуб, належало передусім аграрне, проведення земельної, а також адміністративної реформ.

Після проголошення 14 листопада 1918 р. федеративної грамоти гетьмана П. Скоропадського Ф. Лизогуб склав свої повноваження і невдовзі виїхав за кордон.

Помер 1928 р. на еміграції, у Югославії. Похований у Бєлграді.

Література про Ф. А. Лизогуба

Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Ч. III. Доба гетьманщини. — Львів, 1923.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2. — Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Скоропадський П. Спогади. — Київ—Філадельфія, 1995.

Українська загальна енциклопедія: Книга знання. — Т. 2. — Львів, Станіслав, Коломия, 1931.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

«МАНДАРИНСЬКІ ЕТИКЕТИ — НАБІК!»

(Георгій Леонідович П'ятаков)

Один із найвидатніших більшовицьких діячів з карколомною лінією долі народився 6(18) серпня 1890 р. на Маріїнському цукровому заводі в Черкаському повіті Київської губернії у сім'ї директора заводу, інженера-технолога Леоніда Тимофійовича П'ятакова, який мав звання особистого дворянина, успадковане дітьми. У 1902 р. хлопчика віддали до третього класу Київського реального училища, де вже вчився його старший брат — Леонід. Тут у 1904 р. Георгій вступає до учнівського революційного гуртка соціал-демократичного спрямування, обирається до складу загальноучнівського комітету, в 1905 р. бере участь в учнівському русі, у вуличних мітингах, демонстраціях, за що виключається з училища.

У 1906 р. юнак зближується з анархістами, веде пропаганду анархізму серед робітників, селян, у молодіжних гуртках. Відновившись в училищі, знову був виключений з нього, однак в 1907 р. закінчив-таки навчальний заклад, склавши екзамени екстерном. Розчарувавшись в анархістській ідеології, у терористичній практиці, Георгій починає ретельно вивчати марксистську літературу, цікавиться працями з політичної економії, філософії, статистики, економіки. Самостійна робота над теоретичною скарбницею марксизму без серйозних

порадників, відірваність від роботи в революційних організаціях, відсутність зв'язку з робітничим рухом не могли не позначитись на глибині і ґрунтовності засвоєння пролетарської революційної ідеології. В майбутньому це призведе Г. П'ятакова до цілої низки сумнівних дій, нечіткості поглядів у принципових питаннях теорії і практики класової боротьби.

Вступивши до Петербурзького університету, юнак входить в контакт з соціал-демократичною групою. У примітках до Повного зібрання творів В. І. Леніна, до публікацій стенограм і документів партійних з'їздів і конференцій, за даними анкет, що їх власноручно заповнює Г. П'ятаков, а також у сучасній довідковій літературі цей факт тлумачиться як дата вступу до більшовицької партії. Гадається, є підстави для певних сумнівів щодо цього. У всякому разі вважати Г. П'ятакова «твердим» більшовиком з цього часу не можна, про що говорять і факти його наступної діяльності.

За участь у студентських заворушеннях наприкінці 1910 р. юнака було заарештовано, після тримісячного адміністративного ув'язнення виключено з університету і вислано з Петербурга до Києва. В місцевій організації РСДРП великим впливом у той час користувались меншовики-партійці (плеханівці). Очолювана Є. Бош, Д. Шварцманом, В. Аверкіним, ця організація вела успішну боротьбу з ліквідаторством, встановила контакти, листувалася з В. Леніним, Н. Крупською, підтримала рішення VI (Празької) конференції РСДРП, визнала обраний конференцією ЦК партії своїм керівним центром.

Коли Є. Бош була заарештована, а пост секретаря зайняв Г. П'ятаков, ситуація почала змінюватися, оскільки молодий соціал-демократ хитнувся у бік центризму. Можливо, що він просто належав до фракції меншовиків-партійців. У всякому разі, спираючись на останніх (а вони переважали на той час у складі комітету), Георгій Леонідович спробував переглянути його попередні рішення про визнання загальнопартійного характеру Празької конференції і обраного на ній ЦК партії.

Г. П'ятаков звернувся з листами до Г. Плеханова і його закордонних однодумців з пропозицією про скликання нової конференції РСДРП, у роботі якої взяли б участь прибіч-

ники Л. Троцького, інших течій. Г. Плеханов висловився на підтримку таких намірів, а Л. Троцький направив у Київську організацію своїх агентів для залучення її до участі в «Серпневій» нараді, де планував сколотити антиленінський блок. Однак спроби відірвати Київську організацію від ЦК і штовхнути її на участь в центристському об'єднанні провалились. З огляду на вищевикладене, очевидно, не можна не враховувати і дані Істпарту ЦК РКП(б), Київського Істпарту, згідно з якими Г. П'ятаков навіть у 1912 р. залишався меншовикомпартійцем. Однак у подальшому Георгій Леонідович не давав приводу сумніватись у своїй більшовицькій приналежності, хоча чіткої відповіді на питання про час вступу до ленінської партії в своїй автобіографії не дав.

У червні 1912 р. Г. П'ятаков був заарештований, а після слідства і суду в 1913 р. разом з товаришами по комітету висланий до Іркутської губернії, де він «затримався» лише на півроку: прибув на місце заслання у квітні 1914 р., а вже у жовтні виїхав (втік) з Є. Бош через Японію і США до Європи. Прибувши у 1915 р. до Швейцарії, вони поповнили так звану Божійську групу (за назвою передмістя Лозанни — Божі), до якої входили О. Розмирович, М. Криленко і М. Бухарін, а дещо пізніше приєдналися К. Радек, Я. Богровський та ін. Ще до приїзду Г. П'ятакова і Є. Бош група зробила ряд кроків до фракційного відособлення від ленінського ЦК РСДРП.

Г. П'ятаков і Є. Бош додали нової гостроти суперечностям, що виникли. Володіючи певною сумою грошей, яких так потребував у той час ЦК, вони зробили спроби скористатися з цієї обставини для тиску на керівні органи партії, зокрема намагалися нав'язати в такий спосіб свої умови учасникам Бернської партійної конференції. Таким же чином вони вели себе і в процесі видання журналу «Коммунист», що був створений як результат певного компромісу між Божійською групою і ЦК. Г. П'ятаков і Є. Бош фінансували видання журналу, а його організатором був В. Ленін. До редколегії входив також М. Бухарін. Видавцем «Коммуниста» була редакція тодішнього центрального органу більшовиків — газети «Социал-Демократ».

В. І. Ленін розраховував зробити «Коммунист» міжнародним органом лівих соціал-демократів. Але майже відразу ж виявилися принципові суперечності редакції «Социал-Демократа» з М. Бухаріним, Г. П'ятаковим і Є. Б. Бош, які різко загострилися після виходу в світ № 1—2 журналу (на ньому видання і припинилося). М. Бухарін, Г. П'ятаков і Є. Бош у ряді важливих питань програми і тактики партії — про право націй на самовизначення, про роль демократичних вимог і Програми-мінімум взагалі — зайняли осібну позицію і прагнули використати журнал у своїх вузькофракційних цілях. Через таку поведінку групи М. Бухаріна, Г. П'ятакова і Є. Бош редакція газети «Социал-Демократ» на пропозицію В. Леніна заявила, що подальше видання журналу вважає неможливим. В. Ленін підготував відповідну постанову ЦК РСДРП, а Російське бюро ЦК підтримало ленінську позицію. Пізніше Г. П'ятаков у своїй автобіографії визнавав помилковість своєї поведінки у той час.

Разом з М. Бухаріним і Є. Бош Г. П'ятаков переїжджає до Стокгольма, де вони зближуються з шведськими лівими соціал-демократами. Однак за участь у революційному русі Г. П'ятакова заарештовують і висилають до Християнії (Осло). Весь 1916 р. Георгій Леонідович посилено працює, готує ряд праць. Його публікації з'являлись під псевдонімами П. Київський, П., Петро, Кий, Лял, Лялін, Ю., Ю. П'ятаков, Юр., Юрій, Японець, в яких він відстоював платформу «імперіалістичного економізму». Серед інших творів увагу В. Леніна привернула стаття Г. П'ятакова «Пролетаріат і «право націй на самовизначення» в епоху фінансового капіталу», з приводу якої В. І. Ленін написав дві праці: «Відповідь П. Київському (Ю. П'ятакову)» і «Про карикатуру на марксизм і про "імперіалістичний економізм"». «Справжнє джерело всіх його курйозних логічних помилок, всієї плутанини, — писав лідер більшовиків про Г. П'ятакова, —...що його думка придавлена війною і внаслідок цієї придавленості в корені перекручено відношення марксизму до демократії взагалі». В. Ленін відзначав, що «ні єдиного правильного міркування у нього немає», що погляди Г. П'ятакова — це «якийсь неймовірний клубок

плутанини», що такі люди, як він, «несуть робітникам найжахливішу теоретичну плутанину».

Помилковість поглядів прибічників напряму «імперіалістичного економізму», на думку В. Леніна, полягала перш за все у нездатності встановити логічний зв'язок між епохою імперіалізму, яка настала, і завданнями боротьби за реформи, за демократію. Останнє взагалі заперечувалось у нових умовах, у зв'язку з чим пропонувалось відмовитись від Програми-мінімум РСДРП.

Слід відзначити, що своєрідні концепції Г. П'ятакова, які породжувались перш за все специфічним розумінням національного питання в період імперіалізму, шляхів його розв'язання, ще не раз дадуть себе знати в майбутньому, приведуть їх автора до затяжних дискусій з В. Леніним. Мабуть, логічно припустити і те, що виходячи на помітні позиції в партії, Г. П'ятаков встиг уже «виробити смак» до фракційності, багато в чому засвоїти її прийоми. Про це свідчить не лише його поведінка у перший же період після повалення самодержавства, але і в наступні роки. Після Лютневої революції Г. П'ятаков, як і інші емігранти-більшовики, прагне якнайшвидше повернутись на батьківщину, включитись у революційну боротьбу. По дорозі, в Стокгольмі Г. П'ятаков і Є. Бош одержали через шведського соціал-демократа Лундстрема ленінську «Телеграму більшовикам, що від'їздять в Росію»: «Наша тактика: повне недовір'я, ніякої підтримки новому урядові; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату — єдина гарантія; негайні вибори до Петроградської думи: ніякого зближення з іншими партіями. Телеграфуйте це в Петроград».

Замість того, щоб негайно передати настанови вождя партії в Росію, Г. П'ятаков і Є. Бош направили запит В. Леніну у зв'язку з тим, що останні два пункти телеграми здались їм недостатньо ясними. Прибувши до Петрограда, Є. Б. Бош виступила 13 березня 1917 р. на засіданні Російського бюро ЦК з доповіддю про директиви, одержані від В. Леніна. Протоколи, що збереглися, не дають чіткого уявлення про доповідь Є. Бош. Можна лише припустити, що ленінські директиви були представлені нею як одна з точок зору, оскільки було запропоно-

вано відкрити дискусію про тактику і після короткого обміну думками вирішено утворити платформу, яка б розкривала лозунги, виставлені Бюро ЦК.

Направлені до Києва, Г. П'ятаков і Є. Бош виступили 23 березня на засіданні комітету з доповіддю «Про платформу ЦК і партійну нараду, яка скликається на 28 березня». Під впливом доповіді було ухвалено утворити спеціальну комісію для розробки власної платформи Київського комітету (Є. Бош, В. Бистрянський (Ватін), І. Крейсберг, Г. П'ятаков, М. Савельєв-Петров). Маючи в комітеті більшість, Г. П'ятаков уже наступного дня провів рішення про схвалення розробленого ним проекту. Проте йому довелось тричі (29 березня, 4 і 6 квітня), вдаючись до найрізноманітніших прийомів, ставити це питання перед загальними зборами організації. Незважаючи на те, що в «Правде» з'явився перший з ленінських «Листів з далека», передрукований невдовзі київським «Голосом социал-демократа» (25, 28 і 30 березня), що ось-ось мав повернутись із загальнопартійної наради М. Савельєв, Г. П'ятаков зробив усе, щоб нав'язати організації свою платформу, відразу ж опубліковану (9 квітня) «Голосом социал-демократа». Основна ідея платформи полягала вже у вступному абзаці: «Ми вважаємо, що розвиток виробничих сил і соціальна міць пролетаріату не досягли в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встановлення соціалістичного ладу, який є кінцевою метою нашої діяльності, не входить тому у число завдань, які стоять перед нами у ході революції, що здійснюється». Суть всієї політичної діяльності більшовиків мала зводитись згідно з платформою Київського комітету до здійснення Програми-мінімум РСДРП. З огляду на це у документі заявлялось про підтримку Тимчасового уряду.

Саме цю платформу Г. П'ятаков протиставив Квітневим тезам В. І. Леніна, обговорення яких почалось у Києві 7 квітня. На шести засіданнях комітету (7, 9, 10, 11, 13, 14 квітня) він наполегливо боровся проти ленінських ідей і зумів-таки провести резолюцію, згідно з якою комітет знайшов ленінські тези «в цілому неприйнятними і залишається при своїй попередній платформі». Збори організації 15 квітня відхилили цю резо-

люцію комітету, ухвалили обговорити ленінський документ на найближчих зборах і опублікувати тези В. Леніна в «Голосе социал-демократа» (чого так і не було зроблено).

Не зупинила Г. Л. П'ятакова і позиція Окружної наради більшовиків, що 15—17 квітня відбувалася в Києві і прийняла рішення у дусі ленінського стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Вдавшись до фракційних прийомів (залякування відставками, з'ясування відповідності поглядів кандидатів у делегати на VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б) платформі Київського комітету, невизначена відстрочка зборів для обговорення ленінського документа), він не лише зірвав обговорення Квітневих тез, а й добився заміни делегата на VII конференцію від організації — прихильника ленінської позиції М. Савельєва — на свою прибічницю Є. Бош, а також схвалення комітетом інструкції для делегатів на конференцію (Є. Бош, О. Горбачов, М. Майоров, Г. П'ятаков), згідно з якою делегатам від Київської організації пропонувалось керуватися платформою комітету (це рішення так і не було доведено до відома всієї партійної організації, що не поділяла у своїй більшості позиції Г. П'ятакова і його однодумців).

Таким чином, Г. П'ятаков зробив усе, щоб і в керівній ланці партії, і в Київській організації посіяти сумніви у правоті ленінської стратегії і тактики, доклав максимум зусиль, щоб протиставити ленінській платформі позицію Київського комітету.

Однак на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) досить швидко з'ясувалося, що ленінський курс на соціалістичну революцію отримує незаперечну, майже одностайну підтримку делегатів від усіх організацій. На конференції Г. П'ятаков виступив проти В. І. Леніна лише з одного питання — національного, висунувши лозунг «Геть кордони!». Позиція Г. П'ятакова зазнала нищівної критики вождя партії, хоча секцією конференції (7 голосами проти 2) був схвалений проект резолюції, пропонований Г. П'ятаковим. На пленарному ж засіданні була схвалена ленінська резолюція з національного питання. Втім, проти неї було подано більше голо-

сів у порівнянні з резолюціями з інших питань, що не можна, зокрема, не віднести на рахунок Г. П'ятакова. Він спробував тенденційно охарактеризувати характер і результати роботи Квітневої конференції на засіданні Київського комітету РСДРП(б), а потім — в червні 1917 р. — безрезультатно пропонував загальноміській конференції ухвалити його резолюцію з питання про національно-визвольний рух на противагу ленінській резолюції з національного питання VII конференції партії.

Схильність Г. П'ятакова до фракційності виявилася також у намаганні провести на загальноміській конференції резолюцію в дусі теорії «перманентної революції». Він прагнув це зробити, користуючись відсутністю на конференції Є. Бош і А. Іванова, які ще не повернулися з VI з'їзду РСДРП(б). Непослідовність Георгія Леонідовича у теоретичних питаннях призвела до того, що він особисто, а також члени комітету кілька разів протягом літа—осені 1917 р. входили до Центральної Ради, а через короткий час залишали її, позначилася на його ставленні до Передпарламенту, в інших питаннях стратегії і тактики.

Істотні розходження в лінії, що її дотримувався обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, очолюваний Є. Бош, яка після VII конференції міцно стала на ленінську платформу, і позиції Київського міського комітету партії під керівництвом Г. П'ятакова обумовили конфліктну ситуацію, в яку змушений був втручатись ЦК РСДРП(б).

Та й Г. П'ятаков був здатен до тверезого самоаналізу, визнання помилковості своїх дій. Енергію ж він виявляв виняткову, організаторські здібності мав великі, революційній роботі служив самовіддано. Тому й авторитетом користувався немалим. У вересні 1917 р., після прийняття Київською Радою робітничих депутатів більшовицької резолюції про владу, Г. П'ятакова обирають головою Виконкому Ради. В Жовтневі дні він очолив Військово-революційний комітет по проведенню збройного повстання, проте відразу був заарештований військами штабу Київського військового округу, через кілька днів звільнений повсталими робітниками і солдатами. На початку листопада

1917 р. він був відкликаний до Петрограда, де взяв участь в оволодінні Державним банком, працював спочатку помічником (заступником) керуючого, а потім комісаром (керуючим) Державного банку. Г. П'ятаков усі свої сили віддавав торжеству справи революції, вважав її своєю кровною справою. З початку 1918 р. він намагався працювати ніби за двох — за себе і за свого старшого брата — більшовика, керівника Київського ВРК Леоніда Леонідовича, що, як з'ясувалося після визволення Києва від військ Центральної Ради, мученицьки загинув у грудні від рук гайдамаків. Тіло покійного знайшли біля Києва, на Посту Волинському. «Труп був у жахливому стані — видно було, що його мучили перед смертю, — писав Георгій Леонідович, — досить сказати, що на місці серця була глибока воронка, висверлена, очевидно, шаблею, а руки були зовсім порізані; як пояснювали лікарі, йому живому висвердлювали серце, і він конвульсивно хапався за клинок шаблі».

У період Брестських переговорів Г. П'ятаков входив до фракції «лівих комуністів», через розходження з ленінською лінією ЦК залишив відповідальний пост і відбув в Україну, де взяв активну участь у відсічі австро-німецьким окупантам. Гостро переживаючи біль своїх земляків, не допускаючи ні на мить думки, що можна здалеку спокійно спостерігати, у яку скруту потрапляє рідний народ, яку біду, наругу він переживає, Георгій Леонідович вважав за необхідне, обов'язкове розділити разом з трудящими краю випробування долі. Про свою діяльність в той час він скромно писав: «Вступив до загону Примакова, в якому виконував різні посади: вів політроботу, випускав газетку «К оружию!», чинив суд і розправу, їздив у розвідку і був кулеметником». Революційний запал, готовність до самопожертви, чесність, щирість притаманні Г. П'ятакову, Є. Бош, М. Лебедєву (останні теж з «лівокомуністичних» міркувань залишили відповідальні пости в уряді Радянської України), стали складовою частиною хай тимчасового, але ж успіху у відсічі австро-німецькій навалі на Полтавській дільниці фронту (такі успіхи були в той час поодинокі).

З «лівокомуністичними» поглядами Г. П'ятакова, його гарячою натурою, нездатною на примирення з несправедливіс-

тю, значною мірою була пов'язана і його позиція у питанні про утворення Комуністичної партії України. На Таганрозькій партійній нараді (19—20 квітня 1920 р.) він відстоював ідею створення самостійної Комуністичної партії України, зв'язаної з РКП(б) через міжнародну комісію (III Інтернаціонал). Обраний до складу Оргбюро по скликанню з'їзду більшовицьких організацій України, а також до Повстанського Народного Секретаріату («дев'ятки»), Г. П'ятаков у практичній роботі надавав перевагу відновленню Радянської влади в Україні шляхом збройного повстання. При цьому він переоцінював внутрішні можливості революційного руху, розраховуючи головним чином на стихійні виступи українського селянства. Г. П'ятаков недооцінювував виняткового значення партійних організацій у підготовці повстання, а також такого важливого чинника революційної боротьби в Україні, як допомога Радянської Росії. Незважаючи на те, що необхідні умови для повстання ще не визріли, що передчасний виступ може призвести лише до поразки революційних сил, Г. П'ятаков прагнув до утворення окремої Компартії України, розраховуючи використати її для реалізації курсу, відмінного від лінії ленінського ЦК РКП(б), зв'язаного умовами Брестського миру, які не мав можливості порушити. Про це переконливо свідчать матеріали, надруковані в «Коммунисте» — спочатку органі Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, а з липня 1918 р., після утворення Компартії республіки — її центральному друкованому органі. Причому вплив Г. П'ятакова на спрямування цього видання був відчутним — у восьми номерах, що вийшли, за його ж редакцією, вміщено 15 його матеріалів.

Важливу роль відігравав Георгій Леонідович на I з'їзді КП(б)У. Він відкривав з'їзд від імені Оргбюро, був обраний до складу президії з'їзду, виступав з доповіддю «Політичне становище і завдання партії», підготував резолюцію з цього питання, брав найактивнішу участь в обговоренні принципово важливих резолюцій «Україна і Росія», «Про ставлення до так званих Рад, «Про партію», виголосив заключну промову. Всього у протоколах з'їзду зафіксовано 44 виступи Г. П'ятакова:

з доповідями, промовами, заявами, пропозиціями, доповненнями, поправками, роз'ясненнями, запереченнями, репліками тощо.

Делегати здебільшого схвалювали лінію, відстоювану Г. П'ятаковим, голосували за пропоновані ним рішення, резолюції. Однак він змушений був поступитися правим у корінному питанні — про принципи утворення КП(б)У. В концентрованому вигляді позиція Георгія Леонідовича представлена у зробленій ним заяві до голосування по резолюції «Про партію»: «Вважаючи, що 1) організація Комуністичної партії України має величезне позитивне значення в розумінні встановлення єдиної, визначеної лінії боротьби пролетаріату проти загального ворога, що організувався в окрему державу, що 2) своєрідні умови боротьби на Україні не можуть дозволити ЦК РКП дійсно керувати боротьбою комуністів на Україні, що 3) повинен бути встановлений найтісніший практичний зв'язок з ЦК РКП, але збережена формальна незалежність КПУ від РКП аж до моменту державного об'єднання України і Росії, — частина з'їзду вважає за необхідне утворити формально незалежну від ЦК РКП КПУ як частину всесвітньої Комуністичної партії.

Але зважаючи на те, що вирішальне значення має об'єднання всіх комуністичних організацій на території України з утворенням свого ЦК і своїх з'їздів, що відсутність формального зв'язку з РКП вирішального значення не має, що частина з'їзду ставить це питання в ультимативній формі в розумінні відколу її у випадку ухвалення-резолюції про створення КПУ, формально незалежної від РКП, згадана частина з'їзду бажаючи, що б то не сталося запобігти розколу, заявляє, що буде голосувати за утворення особливої КПУ зі своїми з'їздами, зі своїм ЦК, але при голосуванні питання про збереження формального підкорення РКП в особі її з'їздів і ЦК буде від голосування утримуватись. За дорученням групи товаришів Г. П'ятаков».

З'їзд зрештою розв'язав питання про утворення КП(б)У як складової частини, одного із загонів РКП(б), відхиливши пропозиції Г. П'ятакова. Самого ж Георгія Леонідовича як досвідченого партійного працівника, високоосвічену особистість, що

користувалася повагою і довір'ям у лавах комуністів України, було обрано секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Після з'їзду Г. П'ятаков справляв значний вплив на життя новоствореної республіканської партійної організації, на процеси розгортання революційної боротьби в тилу австро-німецьких окупантів. Він увійшов до складу Закордонного бюро ЦК КП(б)У, що керувало партійним підпіллям в Україні, до Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету, брав участь у створенні нелегальних ревкомів, повстансько-партизанських загонів, організації фінансової та військово-технічної допомоги їм, формуванні в «нейтральній зоні» українських військових частин. Однак в той час Г. П'ятаков і його однодумці виявили явну поспішність, переоцінювали ступінь готовності повстанських сил, здатність широких мас підтримати збройну боротьбу. 5 серпня 1918 р. Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет, очолюваний «лівим комуністом» А. Бубновим, видав наказ № 1 з вимогою негайно поширити бойові дії проти австро-німецьких окупантів і гетьманців, які стихійно спалахнули на Чернігівщині і Полтавщині, на всю Україну, провести поголовну мобілізацію робітників і селян, очистити республіку від ворогів. До наказу ВЦВРК було додано і наказ «Всім ревкомам» за підписом Г. П'ятакова. В такому ж дусі була підготовлена і відозва «На штурм!», пристрасна за характером, але нереальна на той час за сформульованими цілями.

Заслуговує на увагу думка про те, що наказ № 1 був виданий з ініціативи Г. П'ятакова, а вже потім схвалений нарадою членів ЦК, а не більшістю ЦК КП(б)У. Причини такого об'єктивно нерозважливого, помилкового кроку слід шукати перш за все у «лівокомуністичних» переконаннях секретаря ЦК КП(б)У, його прагненнях будь за яку ціну підняти в Україні повстання проти окупантів і за його допомогою добитися спалаху нових вогнищ світової революції. Слід враховувати і підтримку таких поглядів «лівими» у ЦК Компартії України, які прагнули у будь-який спосіб допомогти нації у боротьбі з окупантами й авторитарно-монархічним режимом. Проте досить швидко ініціатори виступу переконались у передчасності

своїх закликів і вже через 2 дні спробували якось скоригувати хід подій. В результаті з'явився наказ № 2 «Всім військово-революційним комітетам і радянським штабам» за підписом Г. П'ятакова та Ю. Коцюбинського.

Ці документи, а також здійснені на їх основі дії, як відомо, не забезпечили успіху повстання. Звичайно, вони стали певною школою боротьби, політичного досвіду, а також були предметом серйозних дискусій у керівництві КП(б)У, які призвели до загострення відносин між прибічниками лівих поглядів (серед них «ліві комуністи» — Г. П'ятаков, А. Бубнов, С. Косіор) і тими, хто в тактиці боротьби дотримувався більш зваженої, реалістичної лінії, до яких належали праві (Е. Квірінг, Я. Епштейн, Ш. Грузман, І. Шварц та ін.).

На Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8—9 вересня в Орлі, дії Г. П'ятакова і його прибічників були оцінені як необґрунтовані, певною мірою авантюристичні. Сам Георгій Леонідович, прагнучи в цілому захистити свої позиції, змушений був визнати, що перспективи боротьби з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції він уявляв невірно, а розрахунки не виправдались. На жаль, втрачено закінчення заключного слова по доповіді «Бойові дії повстанців на Україні», з якою виступив Георгій Леонідович. Можливо, саме там він виклав мотиви складення повноважень секретаря ЦК КП(б)У, визнані учасниками пленуму поважними. Щоправда, це питання вносилось Г. П'ятаковим ще на самому початку роботи пленуму, що може свідчити про прийняття ним рішення до початку критики його позиції, яка розгорнулася. Можливо, певну роль відіграло і те, що як «лівий комуніст» Г. П'ятаков не мав підстав розраховувати на повне розуміння і підтримку з боку ЦК РКП(б), який з осторогою ставився до спроб розв'язати збройні дії на кордонах з РРФСР, оскільки це створювало загрозу Брестському миру. На посаду секретаря була запрошена прибічниця Е. Квірінга С. Гопнер, незважаючи на те, що вона не була членом ЦК (фактично секретарські обов'язки у вересні—жовтні виконував сам Е. Квірінг).

Склавши повноваження секретаря ЦК, Г. П'ятаков аж ніяк не знизив активності, залишаючись на попередніх «лівоко-

муністичних» позиціях. На II з'їзді КП(б)У (17—22 жовтня 1918 р.) він виголосив вступну промову, зробив доповідь ЦК, виступив із співдоповіддю з питання про поточний момент, брав участь у дебатах з багатьох інших пунктів порядку денного. І хоча його позиція була піддана безкомпромісній критиці з боку виразників правих поглядів (іноді вона набувала крайніх форм, а політична лінія ЦК визнавалась невірною, організаційна діяльність — незадовільною), Г. П'ятаков був обраний до складу ЦК Компартії України. Невдовзі ж, 20 листопада, у м. Орлі він очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки. Одночасно Георгій Леонідович був призначений завідувачем відділу закордонних справ уряду. Радянський державний центр спрямовував революційно-повстанський рух трудящих мас України проти німецько-австрійських окупантів, гетьманщини і Директорії, скеровував процес відновлення влади Рад, налагодження функціонування державних установ, здійснення невідкладних соціально-економічних заходів у житті республіки. Як голова уряду, Г. П'ятаков виявляв виключну мобільність, енергійність, наполегливість. Його особистий внесок у розв'язуванні питань був дуже вагомим. Він був автором численних документів — маніфесту, декларацій, декретів, розпоряджень, що видавалися в той час урядом України. На жаль, про це дуже мало хто знав. Адже навіть у збірнику документів і матеріалів «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919)». — К., 1962, де вміщено значну кількість документів того часу, всі вони подані анонімно. У тих випадках, де була потреба перелічити членів уряду, ім'я Г. П'ятакова опущено. Він взагалі не згадується у цьому виданні. Та це й не єдиний випадок. Як рецидив минулих часів і настроїв можна розцінити і те, що у виданому вже в 1987 р. енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» навіть у спеціальній статті про Тимчасовий робітничо-селянський уряд України відсутнє ім'я його голови. На посаді керівника уряду Г. П'ятаков виявив і неабиякі організаторські здібності, масштабність бачення різноспрямованих процесів, здатність оперативно з'ясовувати всю глибину найскладніших

проблем. У міру визволення території України розширювалась сфера діяльності уряду, що в перші дні січня переїхав до Харкова. В цей час Г. П'ятаков часто звертався за допомогою до В. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РРФСР і незмінно отримував всіляку підтримку і допомогу.

Та водночас виникали і фактори, що заважали продуктивній праці. Конфлікти між «лівими» і правими, що колись мали принципову основу, з часом переростали у міжособистісні. При цьому Г. П'ятаков повинен був, передусім, турбуватися про налагодження чіткої роботи уряду, підтримувати ділову, творчу атмосферу в ньому. Він же, навпаки, допускав нетерпимість у міжособових стосунках, надмірний адміністративний тиск щодо осіб, які мали іншу точку зору. Це й призвело до прикрої склоки, до кризи у керівництві республіки. Її кульмінацією стало те, що 16 січня 1919 р. Г. П'ятаков був увільнений від обов'язків голови робітничо-селянського уряду України (4 голоси — за таке рішення, 1 — проти, 1 утримався), а на його місце обраний Ф. Сергєєв (Артем) (за — 3, проти — 1, утрималось — 2). Зважаючи на таку складну обстановку, В. Ленін, до якого й раніше зверталися керівні діячі України з проханням направити в республіку Х. Раковського, відрядив останнього в Україну. Вождь партії зажадав також від керівників республіки відновлення єдності в лавах КП(б)У. 24 січня Х. Раковський був одностайно обраний головою уряду, а Г. П'ятаков залишився наркомом радянської пропаганди і заступником відділу агітації і пропаганди ЦВК Рад України.

Невдовзі — новий злет. На III з'їзді КП(б)У Г. П'ятаков був обраний до президії з'їзду, брав активну участь у обговоренні всіх питань порядку денного, як завжди, надавав своїми виступами особливої гостроти дискусії між правими і «лівими», що спалахнула з новою силою. Іноді здавалося, що боротьба йде між урядом України, в якому «ліві» мали більшість, і ЦК КП(б)У, обраним II з'їздом переважно з числа правих. У полемічному запалі Г. П'ятаков часом припускався явно необґрунтованих оцінок і тверджень. Так, критикуючи політичну лінію ЦК КП(б)У, у діяльності якого поряд з сильними,

позитивними сторонами були й явно слабкі, навіть негативні моменти, Георгій Леонідович огульно заявив: «Центральний комітет нашої партії (КП(б)У. — *В. С.)* вів лінію, якщо можна так висловитись, при відсутності всякої політичної лінії». Не втримавшись і на цій позиції, він далі навіть прагнув довести, ніби ЦК КП(б)У перешкоджав перемозі робітничо-селянської революції в Україні.

Така поведінка не сприяла виробленню зваженого, обґрунтованого підходу до розв'язання нагальних проблем партійної політики, викликала нерідко відповідну реакцію такого ж емоційного змісту. Разом з тим деякі делегати досить переконливо викрили сепаратистські, самостійницькі тенденції в поглядах Г. П'ятакова, звертаючи увагу на його небажання рахуватись з позицією ЦК РКП(б). «Ви лаєте в нашій особі роботу і політику всієї партії, — говорив, звертаючись до Георгія Леонідовича, Ф. Сергєєв (Артем). — Так і кажіть: «Ми — українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику». Пробачте, цієї політики ви грати не будете. Буде єдина Комуністична партія, і тільки вона вестиме політику». Це була не приватна думка. Такої лінії дотримувалися ЦК РКП(б) і більшість республіканської партійної організації. Однак III з'їзд КП(б) все ж обрав Г. П'ятакова до складу ЦК КП(б)У, а організаційний пленум, що відбувся 6 березня 1919 р., доручив йому пости члена Політбюро (всього 5 чоловік), Оргбюро (3 чоловіка) і секретаря ЦК КП(б)У. На цій посаді він працював до травня 1919 р., до поїздки на денікінський фронт. 30 травня Політбюро ЦК КП(б)У вирішило покласти обов'язки секретаря ЦК Компартії України на С. Косіора. 19 червня 1919 р. було розглянуте питання про мобілізацію партійних сил на боротьбу з денікінщиною. На доповідь Г. П'ятакова і А. Бубнова про їх поїздки на Південний фронт було ухвалено відрядити ряд керівних партійних працівників до Реввійськрад армій, зокрема Георгія Леонідовича — до Реввійськради 13-ї армії. Через кілька днів йому підшукали заміну в Оргбюро ЦК і на посаді заступника завідувача відділу агітації і пропаганди ЦВК Рад України, залишивши

наркомом радянської пропаганди. Дослідникам, очевидно, належить ще докладно вивчити, який конкретний внесок зробив Г. П'ятаков у військові перемоги Червоної армії, як вплинуло на його особистість і характер перебування на фронтах громадянської війни, якою мірою вони позначились на тих методах діяльності, що їм у майбутньому надавав перевагу Георгій Леонідович.

На посту члена Реввійськради 13-ї армії Південного фронту, а згодом комісара 42-ї дивізії, Г. П'ятаков разом з червоноармійцями зазнав біль поразок і відступів першого етапу боротьби з денікінцями. Навіть перебуваючи на фронті, Г. П'ятаков не уявляв себе поза діяльністю ЦК КП(б)У, РНК України, вів активне листування з іншими керівними працівниками республіканської партійної організації, з ЦК РКП(б). У переможному наступі Червоної армії проти армії Денікіна Георгію Леонідовичу взяти участь не довелось. На короткий час у жовтні 1919 р. він був призначений комісаром Академії Генерального штабу, а потім заступником голови Ради 1-ї Уральської революційної армії праці, що дислокувалася в Катеринбурзі. Головою Ради цієї армії був нарком у військових справах, голова Реввійськради республіки Л. Троцький. Тогочасні і пізніші спілкування з ним, очевидно, не могли залишитись безслідними для Г. Л. П'ятакова, який, як відомо, і сам був схильним до лівацьких настроїв і вчинків. Тому він охоче запозичував із арсеналу Л. Троцького не лише світоглядні ідеї, але й методи підходу до розв'язуваних проблем.

Факти свідчать, що навіть у той час, коли зникли будь-які причини для фракційних настроїв, Г. П'ятаков чомусь не міг заспокоїтись, неодноразово апелював до ЦК РКП(б), намагаючись виправдати свою минулу діяльність, а водночас поставити під сумнів вірність політики, здійснюваної в Україні згідно з принциповими рішенями, ухваленими ЦК партії у кінці 1919 р., зокрема резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». 6 (7) лютого 1920 р. Г. П'ятаков і А. Бубнов направили в Центральний Комітет РКП(б) заяву із твердженнями про «помилковість ухваленої ним (ЦК РКП(б). — *В. С.*) лінії поведінки щодо України».

Під час війни з білопанською Польщею Г. П'ятаков знову на фронті. Він був членом Реввійськради 16-ї армії Західного фронту (2 червня — 16 жовтня 1920 р.), а в момент розгрому Врангеля як член Реввійськради 6-ї армії брав участь у бойових діях у Північній Таврії, у форсуванні Сивашу, оволодінні Перекопським перешийком, очищенні Криму від білогвардійців. Історикам належить на документальній основі з'ясувати роль Г. П'ятакова у трагічних подіях в Криму у завершальні дні громадянської війни. Є непідтверджені документальні відомості, згідно з якими, коли Крим повністю став радянським, наділена особливими повноваженнями «п'ятаковська трійка» оголосила, що всі білогвардійські офіцери повинні обов'язково пройти реєстрацію (ті, хто відмовиться, вважатимуться поза законом) і потім самі мають визначити подальшу долю: виїхати або ж працювати у згоді з Радянською владою. «Мені рідко доводилось спостерігати таке почуття загального полегшення, як після цієї заяви, — згадував письменник В. Вересаєв, — молоде біле офіцерство, яке складалося переважно із студентства, аж ніяк не чорносотенне, логікою речей загнане в боротьбу з більшовиками, за якими вони не зуміли розглядіти найширших трудових мас, давно вже вважало свою роль обтяжливою і з відчаєм відчувало, що пішло обманною дорогою, і що виходу на іншу дорогу йому немає, і ось раптом цей вихід відкривався, вихід до чесної роботи у рідній країні». Проте тих, хто повірив представникам Радянської влади і з'явився на реєстрацію (їх було немало — тисячі людей), віроломно заарештовували і розстрілювали. За свідченням В. Вересаєва, Ф. Дзержинський охарактеризував ці дії як «величезну помилку», сказавши, що ніхто не міг сподіватися, що надані «трійці» повноваження будуть використані таким чином.

Сумніви щодо причетності Г. П'ятакова до кривавих розправ пов'язані не в останню чергу і з тим, що він пробув у Криму буквально кілька коротких днів, що передували трагічним подіям. Як відомо, головними містами Криму Червона армія опановувала 13—16 листопада. А вже 17 листопада Г. П'ятаков був у Харкові, обирався до президії V конференції КП(б)У, брав активну участь у її роботі. Конференція обрала Георгія

Леонідовича до складу Центрального Комітету. На Пленумі ЦК, що відбувся 23 листопада 1920 р., кандидатура Г. П'ятакова була висунута на пост секретаря ЦК КП(б)У, проте секретарями були обрані за результатами голосування В. Молотов і Д. Лебідь.

25 листопада 1920 р. Г. П'ятакова призначають головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну (ЦПКП). На той час Донбас був однією з найвідповідальніших, ключових ланок економіки країни, від стану справ у якій, за ленінськими оцінками, залежала доля соціалістичного будівництва. За відбудовою вугільних шахт, металургійних заводів уважно спостерігала вся країна, величезний інтерес до неї проявляли ЦК РКП(б), РНК. Центральне правління кам'яновугільної промисловості всю свою діяльність організувало під лозунгом «диктатури вугілля», йдучи, за словами Г. П'ятакова, «шляхом інтенсифікації праці, збільшення напруженості роботи». І першим, кому Георгій Леонідович висував найсуворіші вимоги, був він сам, віддаючи справі всі сили, працюючи без сну і відпочинку, нерідко буквально на грані людських можливостей. З такою ж суворою міркою він підходив до будь-кого у всій системі ЦПКП — від правління до бригади. Варто додати, що його вимогливість іноді межувала з жорстокістю, скрізь запроваджувались норми суворої, запозиченої з армійського життя, дисципліни. Відчуваючи гостру потребу в кадрах, Георгій Леонідович виступив ініціатором застосування на всіх виробничих процесах бійців Української трудової армії. Не дивно, якщо зважити на це, чому в профспілковій дискусії кінця 1920—початку 1921 р. Г. Л. П'ятаков підтримував троцькістську платформу.

Зусилля голови ЦПКП по відродженню Донбасу разом з іншими факторами привели до помітних зрушень, згодом і до позитивного перелому у вугільній промисловості. Це з радістю відзначав В. Ленін. Дуже високо оцінював організаторські здібності Георгія Леонідовича Г. Орджонікідзе. Після відвідання у грудні 1921 р. Донбасу він підкреслив, що очолюване Г. П'ятаковим Центральне правління кам'яновугільної промисловості «являє собою виняток серед наших радянських

і господарських органів, виділяючись своєю дисципліною, порядком, точним і швидким виконанням своїх обов'язків. Керівна група працівників ЦПКП підібрана дуже вдало. Робота, проведена ЦПКП, — колосальна».

Перші успіхи у відродженні промисловості Донбасу давали підставу В. Леніну говорити про керівників вугільної промисловості у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії в березні 1922 р.: «...на чолі ЦПКП... стояли люди дійсно освічені і з величезними здібностями, і навіть не помилюся, коли скажу — талановиті люди...».

Але діяльність Г. П'ятакова у Донбасі характеризується також відсутністю гнучкості в роботі з людьми, невмінням уникати дрібних сутичок. Його військові «натискні» методи роботи викликали невдоволення керівних господарських кадрів і робітників. Правління кам'яновугільної промисловості з дозволу, а почасти і з ініціативи Г. П'ятакова подавляло ініціативу місцевих партійних і профспілкових органів, зокрема створеної тоді губернської економічної наради, у господарському будівництві. Г. Орджонікідзе у згадуваному листі писав: «ЦПКП і його керівна група, проводячи «диктатуру вугілля», виносячи на своїх плечах важку і відповідальну роботу по відбудові крупної кам'яновугільної промисловості, природно, зайняла економічно домінуюче становище в губернії і прагнула до цього ж в області політичній».

Потрібну країні «диктатуру вугілля» Г. П'ятаков проводив твердо і — грубо, не рахуючись з інтересами інших галузей. Він цього і не приховував, коли писав у статті «Поранений гігант», що «перед нами поставлене завдання, і це завдання ми будемо виконувати, наступаючи, можливо, декому на ноги. Цього вимагає Республіка, цього вимагає робітничий клас, цього вимагає наша партія, а мандаринські етикети — набік!» На цій основі в керівництві Донбасу виник і розростався конфлікт між Г. П'ятаковим і головою Донецького губвиконкому та губекономради М. Рухимовичем. «Товариш П'ятаков зі своїми п'ятаковцями, — говорив М. Рухимович, — почав поводитися як завойовник серед папуасів, де все і вся повинно незаперечно підкорятися...»

Предметом конфлікту було широке коло питань — від постачання продуктів харчування для робітників і розподілу цих продуктів між різними відомствами до діяльності комісії по використанню дрібних копалень, яка підлягала губекономнараді, та перспектив розвитку у Донбасі, крім вуглевидобутку, також металургійної і хімічної промисловості. Значної гостроти конфлікту додавали політичні мотиви. Г. Орджонікідзе, визначаючи причини незгод між Г. Л. П'ятаковим і М. Рухимовичем, в листі до В. Леніна на початку січня 1922 р. писав: «Наші українські товариші, переконавшись, що П'ятаков зібрав навколо себе всіх троцькістів і поставив перед собою завдання оволодіння Донецькою організацією (КП(б)У. — *В. С.)*, повели проти П'ятакова жорстоку боротьбу, вирішивши вибити П'ятакова з Донбасу». Але у ототожненні п'ятаковців з троцькістами, у прагненні до створення троцькістської фракції Серго Орджонікідзе сумнівався, слушно зауважуючи: «Троцький не мовчав би так, якби в його руках був Донбас».

Конфлікт у Донбасі, який обмежувався колом відповідальних партійних працівників, досяг апогею на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Більшість донецької делегації ультимативно зажадала усунення Г. П'ятакова. Центральний Комітет КП(б)У, не вбачаючи іншого виходу, був змушений зважитись на такий крок, хоча це суперечило точці зору ЦК РКП(б).

В. Ленін, який уважно слідкував за ходом відбудови Донбасу, за діяльністю Г. П'ятакова, з огляду на його здібності і чесні наміри, виступав за залишення Георгія Леонідовича на роботі в Донбасі, за залагодження конфлікту, який заважав роботі. «Дуже небезпечні ці незгоди і чвари в Донбасі, нашій фортеці», — писав Володимир Ілліч керівникам України.

Незгоди серед керівників Донбасу кілька разів обговорювалися на засіданнях Політбюро ЦК РКП(б). Однак заходи до забезпечення нормальних взаємин і ділової роботи не дали результату. 28 грудня 1921 р. Пленум ЦК РКП(б) підтвердив постанову ЦК КП(б)У про зняття Г. П'ятакова з поста голови ЦПКП і призначення на цю посаду В. Чубаря.

Суть донбасівського конфлікту В. Ленін визначав як склоку. «Очевидно, там була інтрига і всяка каша...» — го-

ворив він на XI з'їзді партії і виводив важливий політичний урок для партії в оволодінні складною справою управління саме на прикладі Г. П'ятакова: «...вся заковика не в політичній владі, а в тому, щоб уміти управляти, уміти правильно розставляти людей, уміти уникати дрібних сутичок, так щоб державна господарська робота не припинялась. Цього у нас немає — ось у чому помилка».

Оцінюючи здібності Георгія Леонідовича, В. Ленін відзначав його серйозну ваду: невміння поєднати адміністрування з політикою, однією лапідарною фразою охарактеризував діяльність Г. П'ятакова на чолі вугільної промисловості Донбасу: як один талановитий комуніст «переадміністрував».

Таке ставлення ґрунтувалося на високій оцінці економічних знань і організаторських задатків Г. П'ятакова. При цьому враховувались і його теоретичні хитання в минулому, і абсолютизація «військово-комуністичних» методів господарювання («лобова атака і розгорнутий наступ»), і схильність ігнорувати об'єктивні умови революційного руху. Не приховував Г. П'ятаков і своєї недовіри новій економічній політиці, яка, на його думку, межувала зі зрадою «істинно більшовицького духу Жовтня».

В березні 1922 р. В. Ленін підтримав пропозицію про призначення Г. П'ятакова заступником голови Держплану РСФРР Г. Кржижановського. «Новий заступник голови Держплану, П'ятаков, — писав Ленін, — ...допоможе Держпланові позбутися свого недоліку...» («перевантаженість від занадто дрібної, злободенної "вермішелі"»).

В кінці 1922 р. у відомому «Листі до з'їзду» (політичному заповіті) В. Ленін характеризував Г. П'ятакова як людину «безсумнівно видатної волі і видатних здібностей, але він надто захоплюється адміністраторством і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покластись у серйозному політичному питанні». Водночас більшовицький вождь зробив застереження, що таке зауваження він формулював лише для тогочасного моменту, припускаючи, що згодом Г. П'ятаков знайде можливість поповнити свої знання і змінити свої однобічності.

В подальшому він протягом багатьох років перебував на господарській, радянській, дипломатичній роботі: голова Головтопу ВРНГ, заступник голови ВРНГ, одночасно голова Головного концесійного комітету, торговий представник СРСР у Франції, голова правління Держбанку, заступник наркома важкої промисловості СРСР. На X і XI з'їздах обирався кандидатом, а на XII, XIII, XIV, XVI з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1927 р. як учасник троцькістської опозиції був виключений з лав ВКП(б), але невдовзі відновлений. У 1936 р. був виключений з партії, заарештований і у 1937 р. на основі безпідставного звинувачення в антирадянській діяльності розстріляний.

13 червня 1988 р. пленум Верховного Суду СРСР посмертно реабілітував Георгія Леонідовича П'ятакова за відсутністю у його діях складу злочину.

Він був, безперечно, надзвичайно талановитою людиною. Чи не найкраще це розумів В. Ленін. Скільки разів Володимиру Іллічу доводилось вступати в найгостріші теоретичні дискусії з молодим марксистом, який майже завжди мав свою, хай не бездоганну, та все ж власну точку зору. І коли він помилявся, то для спростування його позиції треба було докласти чимало зусиль, досконало володіти науковою методологією, тобто для цього потрібен був неабиякий розум. Чи не тому на схилі життя В. Ленін виділив з молодих членів ЦК М. Бухаріна і Г. П'ятакова як «найвидатніші сили (з наймолодших сил)», охарактеризував Георгія Леонідовича як людину «безсумнівно видатної волі і видатних здібностей».

В долі Г. П'ятакова карколомно переплелися стрімкі злети і досить-таки дошкульні падіння. За серйозними теоретичними поразками він відразу ж одержував високі партійні і державні призначення, а вияви найвищого довір'я раптом змінювалися на, здавалося, неповоротну втрату авторитету серед товаришів, однодумців, у масах. Чи не тому навіть за більш-менш сприятливих ситуацій історики, публіцисти, літератори не наважувалися відтворити такий непростий життєвий шлях, розібратися у неоднозначній творчій спадщині Георгія Леонідовича. Так і під час істотних зрушень в історичній науці, її перебудови, коли на сторінки монографій, журналів, газет

повертаються тисячі імен активних учасників давно минулих подій, черга до Г. П'ятакова все ж практично не доходить. Мабуть, позначається і те, що не таланило цій особистості і в іншому відношенні: до зображення його образу до останнього часу підходили одномірно, однобоко — хоч у різні періоди і з полярних позицій: у роки культу особи він згадувався лише як «запеклий троцькіст», «ворог народу», а в періоди «відлиг» його намагались охарактеризувати як винятково «позитивного героя» — послідовного ленінця, коли навіть явно хибні кроки кваліфікувалися за допомогою різних маніпуляцій виявами ленінської тактики, а ті ж сторони, епізоди життя, які ніяк не можна було виправдати, просто замовчувались.

Це дає підстави стверджувати, що об'єктивний, всебічний розгляд особистості Г. П'ятакова, дійсно наукова, зважено-аргументована оцінка його ролі в революції, у соціалістичних перетвореннях ще попереду.

Праці Г. Л. П'ятакова

Пятаков Георгий Леонидович (автобиография) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь. — Гранат. — М., 1989.

Пятаков Леонид Леонидович // Там же.

Література про Г. Л. П'ятакова

Бош Е. Б. Год борьбы. 2-е изд. С прилож. биогр. писем автора. — К., 1990.

Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К., 1980.

Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. Н. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. — В 2-х ч. — Ч. I—II. — К., 1977, 1982.

Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 года. Протоколы. — К., 1991.

Государственная власть СССР. Высшие органы управления и их руководители. 1913—1991. Историко-биографический справочник. — М., 1999.

К вопросу о роли «правых» и «левых» в создании КП(б)У // Коммунист Украины. — 2001. — № 4.

Колодежный В. Пятаков Георгий (Юрий) Леонидович // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996.

Мельниченко В. Ю. Бойовий загін єдиної ленінської партії. — К., 1978.

Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988.

П'ятаков Георгій Леонідович // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987.

П'ятаков Георгій Леонідович // Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991.

Сапун М. М., Солдатенко В. Ф. Секретар першого ЦК КП(б)У // Про минуле заради майбутнього. — 1989.

Сапун М. М. Завжди в опозиції. Політичні погляди Г. Л. П'ятакова // Маршрутами історії. — К., 1990.

Солдатенко В. Ф. Г. Л. П'ятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал. — 1989. — № 4.

Солдатенко В. На повороті історії // Радянська Україна. 1989 р. — 4, 5, 6 і 11 травня.

Солдатенко В. Ф. Георгій П'ятаков: миттєвості неспокійної долі. — К., 2004.

Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 р.: Протоколи. — К., 2002.

«ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ СИЛИ ВОЛІ»

(Сергій Миколайович Гербель)

Великий херсонський землевласник і державний діяч народився 1856 р. в Петербурзькій губернії в родині купця. Після закінчення Кременчуцького реального училища в 1877 р. вступив на військову службу, на якій перебував до 1883 р. Переїхавши до Херсонської губернії, працював на різних посадах у земській повітовій та губернській управах. З 1886 р. він губернський гласний, почесний мировий суддя, член Херсонської училищної ради. В 1901 р. — голова Херсонської губернської земської управи. У царській Росії обіймав високі державні посади: харківського віце-губернатора (1902—1903 рр.), харківського губернатора (1903—1904 рр.), начальника Головного управління у справах місцевого господарства МВС (1904—1912 рр.), члена Державної ради. Був гофмейстером імператорського двору.

Під час Першої світової війни працював головноуповноваженим з постачання продовольством Діючої армії і набув собі репутації визначного організатора продовольчої справи.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. призначений представником Ради Міністрів Української Держави при Головній квартирі командування австро-угорських військ в Одесі.

У липні 1918 р. відкликаний до Києва, де його призначено міністром продовольчих справ. На цій посаді виявив великі організаторські та адміністративні здібності, діяв енергійно, вів ефективну боротьбу з корупціонерами, спекулянтами, марнотратами. Разом з рядом інших проросійськи орієнтованих міністрів домагався від П. Скоропадського виразнішої орієнтації на Росію.

14 листопада 1918 р., після відставки уряду Ф. Лизогуба, став головою Ради Міністрів — останнього кабінету Української Держави. Одночасно отримав портфель міністра земельних справ. Характерно, що, доручаючи йому керівництво урядом в найнапруженіший момент, П. Скоропадський разом з тим давав С. Гербелю суперечливу оцінку. «Я розраховував на нього, — писав гетьман, — як на людину великої сили волі, однак він застарів, до політики моєї ставився співчутливо, дуже добре дивився на земельне питання, але останнім часом попав під вплив Протофісу, особливо Демченка, що робило його дії якимись розпливчатими, половинчастими. До речі, я не можу сказати, щоб він підтримував мою владу, настільки, що я кілька разів нагадував йому, що я глава уряду і прошу зі мною рахуватися».

В конкретних обставинах пізньої осені 1918 р. як позитивна риса сприймалися антантофільські позиції С. Гербеля. І дійсно, перші ж свої кроки новий прем'єр спрямував на встановлення контактів з переможними державами Антанти та порозуміння з російським консервативним рухом. Але в умовах розгортання всенародного повстання проти гетьмана під проводом Директорії вся влада в Українській Державі сконцентрувалася в руках військових генералів (Ф. Келлера, потім О. Долгорукова), і уряд не мав суттєвої ваги та політичного впливу. До того ж, з 23 листопада С. Гербель фактично не виконував своїх обов'язків через хворобу, за згодою гетьмана доручивши виконувати функції голови уряду міністру фінансів А. Ржепецькому.

Під час захоплення повстанцями Києва 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав зречення від влади на користь голови Ради Міністрів С. Гербеля, який, у свою чергу, на

вимогу Директорії офіційно передав їй владу. Сам С. Гербель був заарештований, більше трьох місяців провів у в'язниці спочатку в Києві, потім у Вінниці, зрештою був вивезений до Одеси і там нібито звільнений на вимогу представників держав Антанти. У 1919 р. А. Денікін призначив його головноуповноваженим в харчових справах при армії. Згодом виїхав до Німеччини. Рік смерті невідомий.

Література про С. М. Гербеля

Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Ч. III. Доба гетьманщини (1918). — Львів, 1923.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2. — Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. 2. — К., 2009.

Уряди України в XX ст.: Науково-документальне видання. — К., 2001.

«МИ ТІСНО ПОВ'ЯЗАНІ З РОСІЙСЬКОЮ КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ»

(Еммануїл Йонович Квірінг)

Майбутній партійний і державний діяч, господарник народився 1(13) вересня 1888 р. на Поволжі в сім'ї німецького колоніста. Навчався у земській школі та приватній прогімназії в Саратові, закінчив фармацевтичні курси. Формування його характеру і світогляду припадає на роки першої російської революції. Саме тоді, працюючи учнем в одній із саратовських аптек, Еммануїл у нелегальних гуртках вперше познайомився з марксистською літературою, почав виконувати доручення місцевої соціал-демократичної організації.

Прагнення бути в гущі революційних подій покликали юнака в центри пролетарської боротьби, і в 1912 р. він переїхав до Петербурга, де відвідував лекції комерційно-економічного відділення політехнічних курсів Петербурзького товариства професорів. Водночас встановив зв'язки з партійним осередком РСДРП, став професіональним революціонером. «Як більшовик, — писав Е. Й. Квірінг у автобіографії, — я належу до покоління «правдистів», вихованих не лише на боротьбі з царизмом та капіталізмом, а й на боротьбі з ліквідаторсько-меншовицьким буржуазним впливом на пролетаріат».

Діяльність у Петербурзькій організації РСДРП висунула Е. Квірінга в ряди активістів легальних робітничих органі-

зацій. Восени 1913 р. Петербурзький комітет РСДРП рекомендував Е. Квірінга секретарем більшовицької фракції IV Державної думи. Як пригадував згодом Г. І. Петровський, на цю посаду рекомендували лише тих, хто користувався абсолютною довірою керівного ядра партії.

Нове доручення вимагало не тільки великої працездатності і самовідданості, а й значно вищого рівня конспіративної роботи: адже на його плечі лягали відповідальні обов'язки зв'язкового між депутатами-більшовиками та групою довірених осіб ЦК РСДРП, яким доручили допомагати їм. На цей час припав також початок роботи Е. Квірінга у пресі, причому найважливішою школою для нього було співробітництво в «Правде».

З наростанням революційної кризи в Росії посилився поліцейський терор, по країні прокочується хвиля арештів. Еммануїл Квірінг на чотири місяці опинився в одиночній камері петербурзьких «Крестов». І хоча конкретних доказів його «вини» охранка назбирати не змогла, проте Еммануїла Йоновича висилають з Петербурга до Катеринослава. Так відбулося його перше знайомство з Україною.

Революційна робота на заводах Катеринослава і Кам'янського, авторитет у робітничому середовищі невдовзі принесли йому визнання лідера місцевого пролетаріату. На початку 1915 р. Е. Квірінг разом з іншими партійцями відновили розгромлений на початку війни підпільний Катеринославський комітет РСДРП. Більшовицька організація зміцніла, розгорнула значну роботу на заводах, підготувала видання нелегальної газети «Южная правда», перший і єдиний номер якої з'явився у вересні 1915 р. Все це не пройшло повз увагу охранки. Її агенти відзначали у своїх донесеннях, що центральною постаттю, навколо якої групувалися місцеві соціал-демократи, був саме Е. Квірінг, котрий мав «великий вплив на робітничу масу». Тож не дивно, що 3 липня 1915 р. Квірінга заарештували, а у вересні — вислали до с. Малинівка Іркутської губернії під гласний нагляд поліції.

Лютнева революція дала змогу повернутися із заслання: навесні 1917 р. Е. Квірінг приїхав до Катеринослава, поринув

у революційні події. Його — члена Катеринославського комітету РСДРП(б), представника більшовиків у виконкомі Ради робітничих депутатів, одного з керівників бойових дружин — можна було бачити на мітингах і робітничих зборах, у солдатських казармах і заводських цехах, у редакції більшовицької газети «Звезда». І скрізь полум'яне слово революціонера кликало трудящих до єднання під керівництвом більшовицької організованої боротьби за владу трудящих.

Наприкінці 1917 р. Е. Квірінг очолив Катеринославську Раду робітничих і солдатських депутатів, на заклик якої революційні загони встановили у місті Радянську владу. Перші її кроки у Катеринославі, як в країні в цілому, були надзвичайно важкими: промислові підприємства закривалися, різко зростало безробіття, підприємці зволікали з виплатою грошей робітникам, старі спеціалісти саботували рішення Ради, місту загрожувало повне припинення постачання продовольства. Представники угодовських партій, причетні до розрухи і розладу виробництва, намагалися дискредитувати Радянську владу, звинуватити її в усіх бідах.

На Е. Квірінга лягла відповідальність за нормалізацію справ у місті. Представники влади ознайомили населення зі своєю програмою ліквідації загрозливого становища: створення економічної ради для організації виробництва і розподілу, запровадження робітничого контролю, страхування від безробіття. Рада розробила заходи щодо реорганізації постачання продовольством, поліпшення житлових умов трудящих тощо. Але втілити всі задуми в життя не вдалося: навесні 1917 р. починається окупація України німецько-австрійськими військами.

Діючи в умовах підпілля, більшовики намагалися посилити вплив на трудящих, підготувати їх до боротьби за відновлення Радянської влади. Почалася і робота по практичному об'єднанню більшовицьких організацій України в єдину партію. Е. Квірінг був активним учасником процесу створення Комуністичної партії України. Він послідовно відстоював інтернаціоналістські засади у партійному будівництві, боровся з тенденцією федералізації РКП(б). Виступаючи у

липні 1918 р. на І з'їзді КП(б)У з співдоповіддю у питанні про утворення КП(б)У (основним доповідачем був М. Скрипник), Е. Квірінг засуджував ідею утворення в Україні організаційно відособленої від РКП(б) Комуністичної партії. Об'єднуючи більшовицькі організації України в єдину партію, говорив він у своєму виступі, слід усвідомлювати, «що ми тісно пов'язані з Російською Комуністичною партією, що ми самостійні в питаннях місцевих, що для керівництва місцевою роботою ми можемо мати свій Центральний Комітет, але що в питаннях загальнопартійних, в питаннях програмних ми тільки частина Російської Комуністичної партії...» Після гарячих дебатів було прийнято запропоновану Еммануїлом Йоновичем резолюцію про створення Компартії України як складової, невід'ємної частини і бойового загону єдиної РКП(б).

Прізвище Квірінга називалося серед кандидатів у секретарі ЦК КП(б)У. Але тоді ним став Г. П'ятаков — прибічник самостійної партії, прихильник ліворадикальних дій. Коли підняте за його ініціативи повстання проти австро-німецьких окупантів і гетьмана, виявившись недостатньо підготовленим, зазнало поразки, Г. П'ятакова на Пленумі ЦК КП(б)У 8—9 вересня 1918 р. було звільнено з посади секретаря ЦК. А обов'язки керівника партії було покладено на С. Гоппер — соратницю Е. Квірінга, який значно посилив свої позиції і вплив. А на Другому з'їзді КП(б)У (17—22 жовтня 1918 р., Москва), який засудив політичну лінію попереднього керівництва, Еммануїла Йоновича було обрано секретарем Центрального Комітету. І цю посаду він обіймав до березня 1919 р.

Першочерговим завданням парторганізації республіки в цей період була концентрація партійних сил у пролетарських центрах і великих містах України з метою створення військових підрозділів для боротьби з окупаційними військами та владою Директорії, що настала в Україні в результаті антигетьманського повстання. Сформовані у нейтральній зоні повстанські полки були підтримані регулярними частинами Червоної армії РСФРР, що вирішило результат боротьби на їх користь.

У березні 1919 р. Е. Квірінг звітував III з'їзду КП(б)У про діяльність ЦК з жовтня 1918 р. по лютий 1919 р. У його ґрун-

товній доповіді аналізувалася робота по організації трудящих мас України на боротьбу за відновлення Радянської влади, закріплення її завоювань, вироблення тактики щодо інших партій. Значне місце відводилося питанням кадрової політики КП(б)У, посилення її впливу на різні галузі соціалістичного будівництва в республіці. Разом з тим доповідач самокритично проаналізував недоліки і помилки в роботі ЦК КП(б)У.

Необхідно зазначити, що внутріпартійна обстановка в республіканській партійній організації у 1918—1919 рр. була досить складною. Це пов'язано насамперед з істотними розходженнями серед її діячів у оцінці перспектив та рушійних сил пролетарської революції в Україні, у питаннях тактики революційної боротьби, організаційно-партійної роботи. Серед керівного ядра КП(б)У все ще не згасли групові пристрасті, що позначалося на всій обстановці в партійній організації республіки. І досить було навіть незначного приводу, щоб внутріпартійна боротьба знову загострилася. На III з'їзді таким питанням стала оцінка діяльності ЦК КП(б)У. «Ліві» відразу ж обрушилися на ЦК зі звинуваченнями, в яких домінували суб'єктивізм і емоції, бажання взяти реванш за негативну оцінку їх роботи у складі ЦК першого обрання. Не останню роль у цьому відіграло й те, що саме з ініціативи ЦК, у якому переважали прибічники правих поглядів, у січні 1919 р. Г. П'ятаков був замінений на посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х. Раковським.

Обговорення звіту ЦК КП(б)У було дуже напруженим: принципова партійна критика почасти підмінялася різкими випадами, необ'єктивними оцінками. Багато хто з делегатів, особливо ті, що представляли підпільні організації, були необізнані з груповою боротьбою в КП(б)У і не зуміли відрізнити справедливі зауваження на адресу ЦК від необґрунтованих нападок на його політичну лінію і практичну роботу. Все це призвело до того, що лінія «лівих» на визнання тактики ЦК неправильною і звинувачення його у нездатності керувати партійними організаціями республіки в умовах «загострення громадянської війни» були підтримані незначною більшістю голосів (99 проти 92). Е. Квірінг залишив посаду секретаря

ЦК КП(б)У. Проте навіть такий поворот подій не підірвав авторитету Еммануїла Йоновича у комуністів республіки. Про це, зокрема, свідчить обрання його в останній день роботи з'їзду членом ЦК КП(б)У, а на організаційному засіданні ЦК — до складу Політбюро республіканської парторганізації.

У січні 1919 р. Е. Й. Квірінг був призначений головою Ради народного господарства України. Він входив також до складу Раднаркому УСРР. За короткий час мирної передишки на фронтах громадянської війни в Україні Еммануїлу Йоновичу вдалося розгорнути велику роботу щодо створення раднаргоспів, націоналізації промисловості і транспорту, координації господарської політики РСФРР та УСРР.

З новим загостренням громадянської війни — наступом Денікіна — проблема міцного тилу висунулася на перший план. Де б Е. Квірінг не працював у 1919—1920 рр. — головою УРНГ, заступником голови ВРНГ РСФРР, заступником начальника політуправління 12-ї армії, головою Катеринославського ревкому, секретарем Катеринославського губкому партії, — він віддавав свої сили і знання організації нової влади, відбудові зруйнованого господарства.

Після завершення громадянської війни партія направила Квірінга на одну з найвідповідальніших і найскладніших ділянок мирної боротьби за соціалізм — на Донбас. У винятково важких умовах голоду і розрухи Донецькому губкому КП(б)У, котрий з квітня 1921 р. очолив Е. Квірінг, вдалося значно поліпшити економічне становище регіону. Одночасно губком дбав про зміцнення партійних організацій та їх зв'язків з трудящими, виховання нових, радянських кадрів. У полі зору Е. Квірінга незмінно перебували і питання агітаційно-пропагандистської роботи, поліпшення матеріального та побутового становища трудівників, перспектив розвитку Донецького басейну в цілому.

Е. Квірінг був активним прихильником ідеї добровільного об'єднання рівноправних національних республік у федеративну союзну державу. На III сесії ВУЦВК (жовтень 1922 р.) за дорученням делегацій Донецької, Київської та Харківської губерній він вніс відповідну пропозицію. Виступаючи на

VII Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1922 р.), Е. Квірінг підкреслив, що єдино вірний шлях — союз всіх визволених від капіталу і капіталістичного гноблення націй і народів. 30 грудня 1922 р. як делегат I Всесоюзного з'їзду Рад він голосував за прийняття Декларації про утворення і затвердження союзного договору Союзу РСР.

Навесні 1923 р. комуністи України виявили Е. Квірінгу високу довіру: у квітні, після VII Всеукраїнської партійної конференції, на організаційному Пленумі ЦК КП(б)У його обрали першим секретарем ЦК. Вдруге партія довірила Квірінгу керівництво одним з найбільших загонів РКП(б) — Компартією України. Понад два роки очолював Еммануїл Йонович республіканську парторганізацію, внісши помітний вклад у її зміцнення.

Незважаючи на величезну завантаженість практичною роботою, Е. Й. Квірінг не втрачав зв'язків з пресою. Тільки в органі ЦК КП(б)У — газеті «Комуніст» — з квітня 1923-го по квітень 1925 року він опублікував близько 80 статей, у яких роз'яснював найважливіші положення політики партії, рішуче виступав проти явищ, котрі гальмували рух країни до соціалізму, полемізував з поглядами різного роду опозиціонерів, зокрема троцькістів. Тільки тісний зв'язок парторганізацій з найширшими масами трудящих, знову і знову підкреслював Е. Квірінг, здатний привести в дію могутню силу соціалістичного творення.

Еммануїл Йонович виявляв постійну турботу про ідейне, організаційне зміцнення партійних лав, поповнення їх кращими представниками робітничого і трудового селянства, виступав проти лівацьких вимог приймати до партії всіх робітників.

Під керівництвом Е. Квірінга було розпочато роботу по коренізації партійного, державного, господарського, комсомольського апаратів, наближенню їх до трудящих мас республіки, по створенню належних умов для задоволення культурно-освітніх та інших потреб національних меншостей, що проживали на території України.

20 березня 1925 р. Еммануїл Йонович написав заяву до Політбюро ЦК КП(б)У з проханням звільнити його від

обов'язків першого секретаря ЦК. Головною причиною цього вимушеного кроку були незгоди з Й. Сталіним, у приватній розмові з яким Е. Квірінг наважився підтримати пропозиції про звільнення Генерального секретаря ЦК ВКП(б), переміщення його на дещо нижчий політично-державний щабель. Й. Сталін, як відомо, подібних кроків, позиції не вибачав, а на той час він уже домігся абсолютного впливу на організаційні рішення в партії, жорстко контролював усі принципово важливі кадрові питання. Відтак квітневий (1925 р.) Пленум ЦК Компартії України задовольнив прохання Е. Квірінга, і він залишив посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У, як вона тоді іменувалася.

З травня 1925 р. Е. Квірінг працював у Москві. На пропозицію Ф. Е. Дзержинського його призначили заступником голови ВРНГ СРСР. На цій посаді, як і заступника голови Держплану СРСР, наркома шляхів, голови Комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді праці і оборони, Еммануїл Йонович зарекомендував себе як господарський керівник, якому по силі розв'язання найважливіших і наймасштабніших народногосподарських проблем.

Важливим чинником розвитку виробництва, зміцнення союзу робітничого класу і селянства Е. Квірінг вважав правильну політику цін на промислові і сільськогосподарські товари, гостро критикував керівників, які намагалися завищити їх на промислові вироби.

Займаючись питаннями державної зовнішньої торгівлі, Е. Квірінг доводив, що вона має базуватися на активному балансі, тобто на переважанні експорту над імпортом. Одним із методів, який сприяв би успішному розвитку вітчизняної зовнішньої торгівлі, він вважав наближення рівня цін в СРСР до світових. Зазначав, що їх невідповідність дедалі більше позначалася на радянських експортних операціях, затримувала імпорт, а отже, і розширення внутрішнього виробництва.

Працюючи в Держплані СРСР, Е. Квірінг вчився сам і учив інших масштабному плануванню розвитку економіки в цілому та її окремих галузей. Під його безпосереднім керівництвом розглядалися і затверджувалися поточні плани будівництва

нових і реконструкції старих заводів і фабрик, залізниць, збільшення виробництва кольорових металів, поліпшення роботи машинобудування і легкої промисловості, фінансування і зведення місцевих електростанцій і багато інших питань. Він брав участь у створенні першого єдиного кредитного плану у сільському господарстві, у розробці кредитної системи країни.

Величезну практичну діяльність Е. Квірінг поєднував з глибокою науковою розробкою вузлових проблем економічної науки, доклав чимало зусиль до підготовки перших п'ятирічних планів, активно виступав у обговоренні в середині 1930-х рр. концепції генерального плану розвитку народного господарства СРСР на 10—15 років. Одночасно Е. Квірінг очолював правління Дніпробуду, часто виїжджав на будівництво, зустрічався з іноземними спеціалістами, колективом будівельників, доповідав про хід робіт на засіданнях президії ВРНГ СРСР, у республіканських органах. Він відвідав Німеччину, Швецію, Норвегію, де вивчав досвід будівництва гідроелектростанцій, з'ясовував причини затримки поставок обладнання.

Не залишаючи відповідальної господарської роботи, Еммануїл Йонович у 1930—1932 рр. очолював Економічний інститут червоної професури, а з 1932 р. — Інститут економіки Комуністичної академії при ЦВК СРСР. У 1934 р. йому, одному з перших у країні, було присвоєно науковий ступінь доктора економічних наук.

Формуючись як господарський керівник у період зародження адміністративно-командної системи управління країною, Е. Квірінг поступово засвоював її закони, що, природно, відбивалося і на методах його роботи. Проте не помилки та прорахунки визначають особистість Е. Квірінга. Інтереси справи, партії, країни, як він їх розумів у той нелегкий час, завжди і в усьому лишалися для нього найважливішими. Як і тисячі інших комуністів, Е. Квірінг став жертвою свавілля в період культу особи Сталіна. 25 листопада 1937 р. життя Еммануїла Йоновича трагічно обірвалося.

Він обирався делегатом VIII, XI—XVII з'їздів партії, на п'яти з них, починаючи з XII — членом Центрального Комі-

тету. В 1926—1927 рр. — членом Оргбюро ЦК ВКП(б). На I—III з'їздах і VI—VIII конференціях КП(б)У обирався до складу її ЦК. У 1919-му, 1923—1925 рр. він член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1920 по 1937 рік входив до складу ВЦВК та ЦВК СРСР.

Праці Е. Й. Квірінга

Квиринг Э. И. Избранные речи и статьи. — К., 1988.

Література про Е. Й. Квірінга

Бачинський П. П., Квірінг В. Е. Еммануїл Йонович Квірінг. — К., 1964.

Бачинский П. П., Квиринг В. Э., Перельман М. Б. Эммануил Ионович Квиринг. — М., 1968.

Бачинский П. П., Сергиенко А. А. Эммануил Ионович Квиринг. — К., 1989.

Васильєв В. Ю. Квірінг Еммануїл Іонович // Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 2007.

Квиринг Эммануил Ионович // Большая Советская Энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1973. — Т. 12.

Квірінг Еммануїл Йонович // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник. — К., 1987.

Квірінг Еммануїл Йонович // Українська Радянська Енциклопедія. — 2-е вид. — К., 1980. — Т. 5.

«Є ЛИШЕ ОДНА ПРАВДА»

(Микита Юхимович Шаповал)

Активний учасник Української революції, громадський, державний діяч, вчений, публіцист народився 26 травня (8 червня) 1882 р. в с. Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії в селянській родині.

Початкову освіту здобув у народній та Комишуватській двокласній школах в Бахмутському повіті. В 1900 р. закінчив Ново-Глухівську лісову школу (Куп'янський повіт, Харківщина). Як лісовод, ніс службу на Полтавщині та Харківщині. У 1903 р. М. Шаповал вступив на військову службу, після закінчення в 1906 р. Чугуївського юнкерського училища одержав чин підпоручника. Вищої освіти не здобув, хоч навчався в 1907—1908 рр. у Харківському університеті, а в 1917 р. у Київському комерційному інституті.

Під час революції 1905—1907 рр. не залишався осторонь подій. Організував гурток і вів підбурливу пропаганду серед солдатів, за що був заарештований і 8 місяців знаходився у Варшавській цитаделі. Судом був виправданий за браком доказів, але з війська увільнений через «політичну неблагонадійність».

У 1908 р. М. Шаповал прибув до Києва, де до 1910 р. займався літературною працею: у різних виданнях з'являлись

його вірші, статті. Разом з П. Богацьким у 1909 р. почав видавати журнал «Українська хата». З 1911 по 1917 рік він працював лісничим у маєтках М. Терещенка, не забуваючи й про літературно-публіцистичну діяльність. Остання була різнобарвною — книги «Про ліс» (елементарний курс лісоводства), «Лісова справа на Україні», збірки поезій «Сни віри» (1908), «Самотність» (1910), нарис «Жертви громадянської байдужості», «Становище нашої преси і письменників-художників» (1910).

Повалення самодержавства Микита Юхимович зустрів із величезним захопленням, вважаючи, як і більшість інтелігенції його покоління, що настав слушний момент для втілення в життя віковічних прагнень українського народу. З ентузіазмом поринув у громадські справи, серед яких не бачив другорядних, хоч більше тяжів до освітньої, політично-просвітницької, видавничої діяльності.

Відразу ж по організаційному оформленню Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р.) ввійшов до її активу, був обраний до складу Центральної Ради та її Комітету (Малої Ради), входив до створеної Малою Радою комісії законодавчих внесень, а з 2 грудня 1917 р. до 16 січня 1918 р. був генеральним секретарем пошт та телеграфів українського уряду. Одночасно він виконував багато інших обов'язків: члена і товариша (заступника) голови Київської повітової земської управи і Київського повітового комісара Тимчасового уряду (з 28 березня до 1 жовтня 1917 р.), а потім — директора лісотехнічного економічного відділу і голови Крайового українського лісового департаменту. Неухильно зростає громадський авторитет М. Шаповала і вага в політичному житті українства: його обирають від Київського повіту до Київської губернської української ради, направляють для участі в Демократичній нараді в Петрограді і Передпарламенті. Він стає членом Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Паралельно працює в Українському науковому товаристві в Києві. Наприкінці 1917 р. Генеральний Секретаріат доручає йому розробити проект видання свого друкованого органу — «Вісника Генерального

Секретаріату», забезпечити редакційний та господарський бік справи. Влітку 1917 р. М. Шаповала було кооптовано до складу ЦК УПСР.

Не полишав Микита Юхимович і публіцистично-видавничу діяльність. У 1917 р. вийшла третя збірка його поезій «Лісові ритми», збірники статей «На біжучі теми» і «З біжучої хвилі», нариси «Шевченко і самостійність України». Наступного року вийшли друком брошури «Листки з лісу. Нариси», «Лісова промисловість на Вкраїні й кооперація», «Лісова справа на Україні (До аграрного питання)».

Щоправда, ділові і чисто людські якості М. Шаповала не дуже високо оцінював безсумнівний тодішній лідер М. Грушевський. У своїх мемуарах він присвятив молодшому колезі по Центральній Раді і Українській партії соціалістів-революціонерів такі рядки: «Наше тодішнє безлюддя — слабість нашого осередку — пробували використати різні люди, щоб вийти в генерали, між ними був і мій пізніший ворог і антагоніст Микита Шаповал. Він в сім часі дуже примилювався до мене, коли побачив, що плани його патрона пішли на бистру воду, а в київських кругах у нього приятелів взагалі не було. Підкреслював свою стару вдячність до мене за те, що я не цураюсь його, коли він був заївсь з компанією «Ради», видаючи «Українську хату», і підпав її анахтемі, — він писав тоді у мене в «ЛНВістнику» і в «Селі», і, мовляв, з вдячністю згадував про моральну підтримку, котру я сим йому давав. Про свої плани з Терещенком нічого не згадував (я ж потім дещо довідавсь про се від нього самого), і взагалі, не маючи в Києві опертя ніде, держав себе скромно і навіть «искательно». З свого боку, при малім виборі людей, які громадились коло Центральної Ради і виявляли охоту що-небудь робити її іменем, приходилось цінити те, що було, — я, правда, знав непослідовність і ексцентричність, «несподіваний спосіб мишлення» [...] «Микити», — не знав тільки інтриганських талантів, повної аморальності і безмежної амбіції, котрі він розгорнув пізніше, не жартом хотячи стати українським Наполеоном. Тоді він ще доволі скромно носив свій маршальський жезл в своїм терністрі і не показував невтаємниченим. А підсипатися, припо-

добатись оборотністю, услужли[вістю] й облесністю він дійсно вмів. Тому, коли прийшлось виконувати сей пункт наших резолюцій — посилати до Тимчасового уряду делегатів, щоб передати йому ухвали віча і взагалі українські домагання, — я не бачив когось відповіднішого, як Шаповала».

Пояснити не вельми приємні оцінки М. Грушевського можна, очевидно, його підвищеною емоційною реакцією після розриву, що стався між двома лідерами українських есерів в еміграції, у 1922 р.

Не виправдовуючи М. Шаповала, можна лише принагідно зауважити, що коли вважати його випадковою і навіть дещо сумнівною особистістю з обмеженими здібностями, якими ж треба було володіти якостями, щоб заслужити схвальне ставлення М. Грушевського?..

У 1917 р. М. Шаповал поділяв домінуючі у Центральній Раді, її найчисленішій (есерівській) фракції погляди на державність України, активно пропагував ідею широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці. Так, у промові на Київському губернському українському з'їзді (17—18 червня 1917 р.) він наголошував: «Народ український повинен сам бути господарем свого краю і сам розпоряджатися тими грішми, які він збирає. Ми хочемо розпоряджатися самі своєю землею і тими багатствами, які є під землею. Це зветься автономія. Ми сказали, що цієї автономії хочемо, і від свого слова не відступимося».

Як і інші члени УПСР, М. Шаповал зайняв ліву позицію в момент обговорення Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові, яка істотно обмежувала автономні права України.

На його доповідь з цього приводу збори Київської губернської Української Ради 9 серпня 1917 р. ухвалили резолюцію протесту проти цієї інструкції і висловилися на підтримку Центральної Ради та її Секретаріату «в боротьбі за проведення автономії України».

З великою радістю сприйняв М. Шаповал проголошення Української Народної Республіки, яку він розглядав як реалі-

зацію прагнень багатьох поколінь патріотів України і як важливу перемогу курсу, що його здійснював разом з колегами з початку Української революції. Самі слова «Українська Республіка» проголошувались політиком з особливою пошаною і гордістю. «В цих двох словах, — підкреслював він, — виблискує брильянт української громадської думки і творчості в закінченій, досконалій, логічній формулі історичних стремлінь українського народу. Будучі покоління будуть коментувати ці слова, наповняти їх тим або іншим змістом, комбінуватимуть складники цього змісту, але вони не переживуть такої радості народження, яку вже пережили ми, їм не доведеться вимовити великі слова перший раз, бо вже їх вимовило наше покоління».

Республіку українського трудового народу М. Шаповал згодом вважав «великим твором нашого покоління».

Водночас, в міру наростання конфлікту з Радою Народних Комісарів, дедалі чіткішого усвідомлення невизначеності державного статусу України (автономія у складі неіснуючої федерації, неуспіхи ініціатив щодо творення останньої), М. Шаповал разом з іншими керівниками Української революції переходить на самостійницькі позиції, стає співавтором Четвертого Універсалу Центральної Ради.

Один з лідерів УПСР негативно поставився до закликання німців в Україну, виступив рішучим противником держави П. Скоропадського, висунувся на провідні позиції в опозиційному Українському національному союзі, став членом його президії і головою комісії з міжнародних питань, був одним з ініціаторів підготовки і здійснення повстання проти гетьманського режиму і окупантів.

Слід зазначити, що довгий час прибічники рішучих дій проти існуючої влади перебували у меншості. Виступи, тим більше збройні, проти П. Скоропадського, що опирався на австро-німецьку окупаційну машину, вважалися не лише фантастичними, безперспективними, але й авантюристичними, безумними, згубними. В настроях домінувало боязке очікування. «Єдиний чоловік з Н. союзу який так само як я, розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщи-

ною й визнавав учасність їх, був М. Шаповал, — стверджував В. Винниченко. — І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене».

Щоправда, сам М. Шаповал згадував, що план повстання було розроблено трьома членами ЦК УПСР (М. Шаповалом, Н. Григоріївим та І. Лизанівським), а потім втаємничено в нього і В. Винниченка. Природно, це істотно справи не міняло, і сміливцям довгий час довелося шукати спільників, що виявилось справою дуже нелегкою і небезпечною.

Був М. Шаповал і одним із найвірогідніших претендентів до Директорії — разом з В. Винниченком і С. Петлюрою. Однак цього не сталося. Той же В. Винниченко так пояснював несподіваний поворот: «Тут не можу без великого жалю згадати, що М. Шаповал, який вклав так багато свого хисту й енергії в справу організації повстання, який так сміливо й самовіддано йшов на всі небезпеки цієї справи, й то тоді, коли більшість самого українського організованого громадянства була проти цієї справи, осуджувала її й навіть провокувала, що він в останній момент мусів одмовитись від дальшої участи в керівництві всією справою. Попереднє напруження нервів, ховання по конспіративних закутках, надзвичайна витрата сил, усе це підірвало на той момент здоров'я його й він мусів одмовитись».

У 1927 р. М. Шаповал вважав, що ще не прийшов час розкрити всю правду про те, чому він не ввійшов до складу Директорії, обмежившись, по суті, двома аргументами: фізичною перевтомою, погіршенням стану здоров'я і бажанням уникнути ймовірних конфліктів з С. Петлюрою, неприязні стосунки з яким тяглися ще з часу вимог М. Шаповала у Центральній Раді увільнити С. Петлюру з посади генерального секретаря військових справ у грудні 1917 р.

Хоча Микита Юхимович згоджувався на будь-яку іншу роль, окрім верховного проводу Української революції, важливі функції організатора багатьох конкретних справ підготовки і проведення повстання він здійснював по суті самотужки. Разом із В. Винниченком, якого він змінив 14 листопада 1919 р. на посаді голови Українського національного союзу,

вважав, що у відновленій УНР влада повинна належати лише трудящим класам, «трудовій демократії» — селянству і робітництву і реалізуватися через трудові Ради. Ці ідеї він сповідував і в подальшому, вважаючи, що національна революція в Україні з неминучістю переростає в соціальну і лише незалежна Україна, повновладними господарями в якій стануть українські трудящі класи, може бути стратегічною метою визвольної боротьби. «Коли мої настрої тепер відповідають моїй програмі, — і через багато років писав М. Шаповал, — то це сталось тому, що коли я вивчив дійсність українську, то я собі сказав, що мушу йти з трудовим народом. Тим більше це було мені потрібне, що як мій батько до смерті був пролетарій, так і я своє життя молодше провів, як робітник в Донбасі. Я був серцем завжди з трудовою Україною, але після вивчення обставин життя і розумом став на революційну селянсько-робітничу програму, а щоб переводити цю програму в життя, щоб виявити свою волю, то я записався до партії соціалістів-революціонерів.

Щоб жити повним життям, треба, щоб воля, розум і серце були в згоді. Тоді й буде те щастя, за яким тужить кожна мисляча істота.

Я й щасливий, що належу до партії соціалістів-революціонерів, одверто стою під її прапором, як жовнір української соціальної революції. І коли ви мене питаєте, що робити, яким шляхом іти, то я вам можу сказати лиш ту правду, що сам маю, лиш той шлях, яким сам іду. Двох або різних правд нема: є лише одна правда і тому я закликаю вас стати під прапор революційного соціалізму і йти під ним до соціальної революції, котра одна приведе нас до великої мети: української соборної, самостійної, трудової, соціалістичної республіки». По суті тут викладена програма, якої М. Шаповал дотримувався все свідоме життя, прагнув послідовно реалізувати, якими б можливостями не володів.

За часів Директорії М. Шаповал входив до уряду В. Чехівського, займав винятково важливу для України, особливо з погляду на карколомні звиви аграрної політики у попередні два роки, посаду міністра земельних справ (26 грудня

1918 р. — лютий 1919 р.). Саме його перу належали закони Директорії про ліс і про землю, оголошені відповідно 7 і 8 січня 1919 р. Обидва закони набули нової ваги після затвердження Трудовим конгресом України. За цими законами в Українській Державі передбачалося скасувати приватну власність на всі землі без викупу, непорушною залишалась лише трудова селянська власність — не більше 15 десятин (16,5 гектара). Закон визнавав приватно-індивідуальне користування землею, але відкривав простір і для добровільної колективізації.

Як і В. Винниченко, М. Шаповал не поділяв ентузіазму тих політиків, які тріумфально оцінювали рішення про злуку українських земель 22 січня 1919 р. Не заперечуючи певного морально-політичного, навіть ідеологічного значення події, він водночас не міг не відзначити, що «ця злука була більш теоретично-юридичною, бо галицький Державний Секретаріат уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно установлено закон про форму включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні». М. Шаповал вважав, що те двовладдя, яке «злукою було фактично проголошено на одній українській землі», принесло «необчислимі нещастя для українського народу», бо не тільки не сприяло об'єднанню всіх сил народу в боротьбі проти російської експансії, а, навпаки, привело до посилення розколу через протистояння між С. Петлюрою, що перебрав на себе повноваження голови Директорії, та Є. Петрушевичем — диктатором ЗОУНР.

Особливо вражали М. Шаповала — натуру цілісну, послідовну, самовіддану — численні факти обопільного зрадництва, що стали домінуючою рисою у поведінці як галичан, так і петлюрівців (а виправдовувалось усе, звичайно, скрутними обставинами). Цього він ніяк не міг вибачити політикам і навіть через багато років з великим обуренням відтворював тогочасні сторінки політичної історії України, не втримуючись на позиціях безстороннього реєстратора подій, а нещадно картаючи ганебні вчинки найнеприємнішими оцінками і гострими епітетами.

М. Шаповал розумів значення міцної армії для долі Української Держави. Коли під тиском більшовицьких військ Директорія відступила на Поділля і уряд В. Чехівського подав у відставку, він, уже знаходячись у Вінниці (лютий 1919 р.), представив українській владі проект організації земельної (селянської) армії. Вона мала базуватися на таких принципах: армія організується територіально (по селах, волостях, повітах), старшинство (офіцерство) формується з представників українських партій, селянської спілки, вчительства і дрібних селян-козаків. Російське старшинство, яке, за словами М. Шаповала, пасивно волоклося за українською владою і чекало Антанти і добровольців з Одеси, яке «саботувало, губило всю українську справу», повинно бути розпущене. Цей проект, за свідченням його автора, був прихильно зустрінутий, але в життя не проведений, бо керівництво Директорії взяло орієнтацію на Антанту, що згубно відбилося на подальшій долі і Директорії, і України.

В момент, коли принципові незгоди в керівних українських колах досягли апогею (лютий 1919 р.), М. Шаповал залишає Україну, через Галичину відправляється на дипломатичну службу за кордон — як аташе дипломатичної місії УНР у Швейцарії (щоправда, він прагнув вийти з уряду ще раніше, подавши 2 січня 1919 р. заяву голові Ради Міністрів з проханням звільнити його від обов'язків міністра земельних справ з «огляду на недугу»).

Після Швейцарії деякий час довелось попрацювати секретарем дипломатичної місії УНР в Угорщині, звідки в жовтні 1919 р. був відряджений до Праги радником Директорії з культурно-просвітницьких справ. Йому доручалося вести роботу серед військовополонених та біженців і всіх українських громадян, які перебували на території Чехословацької Республіки.

Поразка Директорії і утвердження в Україні влади більшовиків зробили неможливим повернення М. Шаповала на рідну землю. Він залишився в Празі, де розгорнув активну громадсько-політичну, просвітницьку та наукову діяльність. Він був головою Головного політичного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, заснував

Український громадський комітет і в 1921—1925 рр. очолював його. Ця громадська благодійницька організація за допомогою уряду Чехословаччини організувала Українську господарську академію в містечку Подебради поблизу Праги (1922 р.) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі (1923 р.). М. Шаповал був також організатором Всеукраїнського робітничого союзу в Чехословаччині, одним із засновників і членом наглядової ради Українського громадського видавничого фонду в Празі, видавцем і редактором журналу «Нова Україна» (1922—1928 рр.). Про цей період діяльності М. Шаповала Софія Русова у споминах писала, що він «своєю вдачею, творчою енергією, шляхетною великодушністю, своєю відданістю українській справі стояв головою вище від усієї української еміграції в Чехословаччині. Він не тільки сам неймовірно багато працював, але спонукав інших до праці, творив великі історичні факти — усі ті вищі школи, гімназії, виклади для робітників і багато інших культурних установ, що виникли з його ініціативи, це плоди його праці».

У 1924 р. Шаповал реалізує один із своїх найголовніших проектів — засновує Український соціологічний інститут у Празі (УСІ). Співробітниками інституту працювали професори С. Шелухін, Л. Білецький, С. Русова та інші. За участю М. Шаповала в 1925—1927 рр. виходили збірники УСІ «Суспільство».

За свою плідну організаційно-наукову, дослідницько-видавницьку, викладацько-просвітницьку діяльність М. Шаповал в 1929 р. був удостоєний вченого ступеня доктора соціології та вченого звання професора по кафедрі теоретичної соціології. Цей період у житті вченого виявився надзвичайно плідним. Його праці (значна частина з них опублікована під псевдонімом — М. Сріблянський) можна умовно розділити на кілька основних груп (за напрямками, предметом досліджень).

Безперечно, основним захопленням стала соціологія. Майже кожного року виходили нові й нові публікації з теоретичної і прикладної соціології: «Військо і революція (Соціологічний нарис)». — Прага—Львів, 1923; «Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси». — Прага—Берлін, 1923; «Большевизм і

Україна». — Прага, 1925; «Місто і село». — Зб. «Суспільство». — Прага, 1926; «Соціологія в Україні». — Кельн, 1926 (німецькою мовою); «Українська соціологія». — Прага, 1927 (два видання — українською і чеською мовами); «Загальна соціологія». Т. 1 (лекції). — Прага, 1930 (друге видання 1934); «Система політичних наук і соціографія (Народознавство)». — Прага, 1932; «Соціографія України — 1. Соціальна структура України». — Прага, 1933; «Суспільна будова». — Прага—Ужгород, 1936; «Соціологія українського відродження». — Прага, 1936 (перевидання — К., 1994) та ін.

М. Шаповал став і піонером української соціології, і вченим, чий внесок у вітчизняну соціологію вважається чи не найбільшим. Зробив він значний внесок в організацію досліджень в інших галузях знання і публікацій їх результатів.

Якщо М. Грушевський, за власним зізнанням, прийшов до політики через історію, то, можна сказати, перефразувавши визначного науковця, що М. Шаповал через політику прийшов до соціології. Його болісні роздуми в еміграції над причинами поразки Української революції, свідком і активним, свідомим бранцем якої він був, приводять непересічну особистість до висновків про необхідність ґрунтовного вивчення українського суспільства, системного соціологічного дослідження економічного, соціального, політичного та культурного розвитку України і на науковій основі формування програм дальшої національної боротьби.

Тому більшість його праць мають два обов'язкових моменти — виміри: органічний зв'язок з історією України (здебільшого революційної доби) і наукове, теоретичне обґрунтування визвольних програм. Дослідник вважав, що такий підхід має не просто незаперечні переваги, а й є єдино вірним, об'єктивним, виключає суб'єктивізм, вузький прагматизм тощо. Читаючи в Америці (було дві тривалих ділових поїздки) лекції про історію Української революції і програму боротьби українства, М. Шаповал щиро переконував своїх слухачів: «Наша програма і тактика, як бачите, вся збудована на даних з українського життя, на аналізу (розборі і розгляді) соціальної структури на Україні, і тому наша програма є об'єктивна, бо в ній ми пока-

зуємо правдиве освітлення життя. Ми не випихаємо наперед наших голих особистих бажань і не підганяємо програми під особисті інтереси: ми програму висновуємо з життя, а тактику висновуємо — з програми. Чи тобі подобається, чи не подобається, а мусиш робити так, як велить об'єктивно-наукова програма визволення. Чесно мислячий чоловік не може заперечити моєї відповіді на те, кого і від чого треба визволяти, бо моя відповідь основана лише на об'єктивних фактах життя, а не на моїх особистих настроях».

І тією мірою, якою історичний матеріал (саме з історії України) служив своєрідними «цеглинами» для соціологічних побудов, — такою ж мірою соціологічні дослідницькі елементи — підходи органічно входили у спеціальні праці з історії України, історії національного питання, історії Української революції. Власне в цьому, передусім, і полягав метод, «авторський почерк» М. Шаповала.

Такий висновок повною мірою стосується публікацій: «Україна і слов'яни». — Прага, 1920; «Революційний соціялізм на Україні». Кн. 1. — Відень, 1921; «Стара і нова Україна. Листи в Америку». — Нью-Йорк, 1925; «Західна Україна». — Прага, 1926; «Развитие и современное состояние украинского социалистического движения». — Прага, 1926; «Занепад УНР». — Прага. 1928; «Національна справа на Сході Європи». — Подебради, 1928; «Великий зрив. Нарис історії української революції 1917—1920 рр.». І частина: «Доба української Центральної Ради (з образками)». — Яворів, 1932 (У співавторстві з О. Слободичем); «Міжнародне становище українського народу». — Прага, 1935 та ін.

Серед історичних праць М. Шаповала на особливу увагу заслуговує досить значна за обсягом книга «Велика революція і українська визвольна програма». Це оброблені лекції, які М. Шаповал читав навесні 1927 р. в США на запрошення робітничої організації «Оборона України». Наступного року вони були випущені в Празі видавництвом «Вільна спілка».

В цій праці вчений чи не у найповнішому вигляді виклав соціологічні матеріали, передусім величезну статистику щодо становища в Україні на момент здійснення Української рево-

люції. Можна стверджувати, що у жодній з пізніших історичних праць, присвячених 1917—1920 рр. в Україні, статистика не використовувалась у такому обсязі, що само собою виокремлює книгу М. Шаповала серед інших, робить її актуальною і сьогодні.

Важливе й інше. Як відомо, М. Грушевський доводить свої історичні розвідки про Українську революцію лише до кінця квітня 1918 р., Д. Дорошенко — до середини грудня того ж року, а В. Винниченко і П. Христюк переважно зосередились на відтворенні подій доби Центральної Ради, порівняно менше уваги відвели історії УНР за часів Директорії, завершальному етапу Української революції.

М. Шаповал вчинив навпаки. Він лише побіжно, в узагальненому, укрупненому вигляді подав історію Української революції 1917—1918 рр. і, як ніхто інший, детально зупинився на перебігу подій, аналізі процесів в 1919—1920 рр. Відтворення досвіду тут досить предметне, здійснене із залученням значного обсягу документів і тому має особливу цінність.

Звичайно, згаданим не вичерпується творчий доробок вченого.

За недовге, 50-річне життя з-під його пера вийшло близько 400 праць: 36 книг і брошур, 3 збірки поезій, близько 350 статей, заміток. Виходили публікації, як видно з вищенаведеного, й по смерті автора, перевидають їх і в наші дні. Слід зауважити, що значна кількість неопублікованих праць у рукописних варіантах зберігається в особистому фонді М. Шаповала в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (фонд 3563).

Фонд цей надзвичайно багатий. Він нараховує 259 архівних одиниць зберігання. Крім рукописів опублікованих та неопублікованих праць Шаповала тут зберігаються його особисті документи, щоденники. Серед величезної кількості листів, адресованих М. Шаповалові, зустрічаються листи від Д. Антоновича, П. Богацького, В. Винниченка, М. Грушевського, Ольги Кобилянської, Є. Маланюка, І. Огієнка, С. Русової, П. Сорокіна, К. Станіславського, В. Чернова, С. Шелухіна та інших. Всі ці документи ще лише починають освоюватись науковцями.

Безперечно, не все, зроблене М. Шаповалом, рівноцінне, витримало випробування часом. Не у всьому бездоганні його праці з історії Української революції. Однак сучасний дослідник не має ніякого права проходити повз них, ризикуючи значно збіднити український історіографічний процес. У творчому спадку М. Шаповала — дійсно оригінальний, надзвичайно цікавий, серйозний науковий погляд на проблеми. Тому чималий і їх вплив на історіографію Української революції, інших суспільствознавчих наук, неминуча їх значущість.

Помер Микита Юхимович 25 лютого 1932 р. і похований у Празі.

Праці М. Ю. Шаповала

Світова революція, Росія і Україна // Борітеся — поборете. — Відень, 1920. — № 3.

Велика революція (З нагоди 10-ліття революції на Україні). — Прага, 1928.

Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Занепад УНР // Нова Україна. — Прага, 1928. — № 4/6. — С. 1—42 (те ж саме окремою брошурою).

Засади української визвольної програми. — Прага, 1928.

На порозі відновлення гетьманської державності на Україні: короткий перегляд важнійших подій 1917 р. на Великій Україні // Січ (Чикаго), 1929. — № 15—20, 24.

Великий зрив: Нарис історії української революції 1917—1920 рр. — Ч. І. Доба Української Центральної Ради (у співавторстві з О. Слободичем). — Яворів, 1932.

Серед консолідаційної метушні // Трудова Україна. — Прага, 1934. — № 2, 4—6.

Соціологія українського відродження. — Прага, 1936.

Гетьманщина і Директорія: Спогади. — Нью-Йорк, 1958.

Щоденник: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Ч. 1. — Б. м., 1958.

Російська демократія і суверенність України // Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1963. — № 38.

Праці про М. Ю. Шаповала

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — Київ—Відень, 1920 (репринтне відтворення — 1990).

Миронець Н. І. Микита Шаповал про соборність України // Проблеми соборності України в XX столітті. — К., 1994.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Тт. I—IV. — Харків — Київ, 2008—2010.

Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (В. Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви — до Леніна). — Чикаго, 1973.

Українська політична еміграція. 1919—1945. Документи і матеріали. — К., 2008.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. — Прага, 1921, 1922.

«ШЛЯХ ЗВІЛЬНЕННЯ КОЖНОЇ НАЦІЇ ГУСТО КРОПИТЬСЯ КРОВ'Ю»

(Симон Васильович Петлюра)

Майбутній визначний державний, політичний і військовий діяч народився 10(22) травня 1879 р. у сім'ї полтавських міщан Ольги Олександрівни (уродженої Марченко) та Василя Павловича Петлюр. Новонародженому дали не дуже поширене на Полтавщині ім'я Симон. Батько його був їздовим, возив архієрея, і особливих підстав пишатися родоводом у юнака не було. Однак він часто захоплено розповідав ровесникам про козацьке походження своїх дідів та прадідів.

Будучи вихідцем з незаможної та ще й багатодітної родини (7 дітей), Симон здобув досить непогану для того часу освіту. Після закінчення Полтавської бурси, у 1895 р. він вступив до Полтавської духовної семінарії. Окрім нудних архаїчних предметів, передбачених програмою, Симон жваво цікавився історією української культури, добре співав, непогано грав на скрипці, разом з товаришами влаштовував вистави. У 1898 р. юнак увійшов до організованої в семінарії української громади. Спочатку семінариста приваблював анархізм, однак це тривало недовго.

Велике враження для прилучення до когорти борців за незалежну Україну на юнака справив виступ у Полтаві на Шевченків-

ських роковинах 19 лютого 1900 р. кумира української молоді М. Міхновського, який відверто закликав українців до безпощадної боротьби проти своїх гнобителів-чужинців, насамперед Москви. Його ідеї національної самостійності України на початку XX століття сприяли створенню Революційної української партії — першої політичної партії на Україні. Петлюра і вступив до неї, став одним з активістів організації РУП у Полтаві.

Звісно, це викликало невдоволення місцевих властей, і в 1901 р. С. Петлюру разом з кількома друзями виключили з Полтавської духовної семінарії. З того часу двері й інших учбових закладів країни виявилися для юнака зачиненими.

У 1902 р. С. Петлюра ненадовго переїжджає до Львова, співробітничає там у Літературно-науковому віснику, що редагувався М. Грушевським, а згодом опиняється на Кубані. Спочатку він дає приватні уроки в Катеринодарі, а потім потрапляє до експедиції професора Ф. Щербини, який досліджував історію південних районів тогочасної Росії. Петлюра працював здебільшого над архівними документами Кубанського війська. Це дало змогу ще краще ознайомитися з історією України, зокрема складною і нелегкою долею такого унікального явища, як козаччина. Симон опублікував у місцевих «Областных ведомостях» кілька найяскравіших документів з історії кубанського козацтва. Однак юнак жваво цікавився і поточним політичним життям. Він брав активну участь у роботі Чорноморської вільної громади, що входила до складу РУП. За це у грудні 1903 р. С. Петлюра був заарештований і лише в березні наступного року звільнений «на поруки».

Вийшовши на волю, він поїхав спочатку до Києва, а потім перебрався до Львова, де співробітничав у органі РУПу «Селянин».

З вибухом революції 1905 р. С. Петлюра помітно активізував політичну діяльність. Після розколу в РУП і утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) він бере активну участь у її діяльності, зокрема, працює в друкованому органі новоствореної партії — газеті «Слово», обирається делегатом з'їздів тощо. Не залишаючись довго на одному місці, С. Петлюра в роки першої російської революції працював у Києві, Львові та

Петербурзі. В основному займався літературною та видавничою справами, працюючи в журналах «Вільна Україна» та «Україна», в газеті «Рада». У численних публікаціях молодий революціонер продемонстрував своє бачення проблем, формулював власні, хоча подекуди наївні, висновки щодо їх розв'язання, закликав маси на боротьбу за соціальне і національне визволення. Показовою є видана ним у 1906 р. брошура «Добра порада в лиху годину», присвячена розгону царським маніфестом від 6 липня 1906 р. Першої Державної думи. У цій брошурі С. Петлюра заявив: «Коли вже боротись, так боротись треба так, як слід. Царське правительство бореться з нами силою, — проти його сили ми мусимо поставити свою... Тільки той, хто виходить проти свого ворога з тією зброєю, яку має ворог, тільки той може сподіватися, що він не загине, а одержить побіду над ворогом».

С. Петлюра активно боровся проти тих українців, які зрадили свій народ і виступили навіть проти проекту закону в Державній думі щодо викладання української мови в народних школах України. Особливо настирно він боровся проти чорносотенців та членів Київського клубу руських націоналістів, що виник в 1908 р. на чолі з русофобом і ворогом всього українського — журналістом «Киевлянина» А. Савенком. Це знайшло яскраве відображення у статті «Державний ясновидець пан Савенко».

Політика посіла головне місце в діяльності Петлюри, але він був людиною різнобічною, цікавився літературою, живописом, особливо любив театр. У 1907 р. він написав бодай найкращу статтю, присвячену 25-річчю акторської діяльності М. Заньковецької. «Заньковецьку, — писав він на сторінках журналу «Україна», — обрала доля української нації для високої місії: стати самій на сценічне опоетизування страждань українського народу». Петлюра назвав Заньковецьку «історичною фігурою в історії нашого національного відродження».

Лідер тогочасних українських соціал-демократів М. Порш з теплотою говорить про людські якості молодого Симона: «Петлюра був прегарний товариш, певний і вірний у всіх перепетіях змінливої долі. Надзвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний, він не судив легковажно людей за їхні

погляди та вчинки. Вдумливо та людяно ставився до особи, що завинила, старався знайти причини та обставини, що злегшували б провину та давали змогу, коли не виправдати, так щонайменше, пробачити. Радів, коли людина сама признавалася у своїх погріхах та щиро верталася на "путь праведну"».

Цікаві враження від спілкування з С. Петлюрою навесні 1907 р. залишились у І. Мазепи, що прибув до Києва як делегат ІІІ з'їзду УСДРП. «З Петлюрою я бачився переважно під час конспіративної ночівлі в його помешканні, здається на м. Благовіщенській, недалеко від двірця, — згадував майбутній прем'єр УНР. — Жив він по-студентському в одній кімнаті. В розмовах зо мною більше цікавився питаннями літератури та мистецтва. Особливо його цікавили літературно-критичні статті Луначарського, що друкувалися тоді в різних журналах; на цю тему він говорив з захопленням. Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економічних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій «Вільній Україні» Петлюра вів головний огляд внутрішнього життя та літературну хроніку, тоді як майже всі статті теоретично-програмового характеру належали іншим авторам. Поза всім цим Петлюра справляв враження дуже скромної й симпатичної людини, для якої загальні інтереси стояли на першому плані».

Потяг Петлюри до літературно-мистецьких тем виявився і пізніше, коли він брав участь у діяльності петербурзького клубу «Громада». Лише протягом 1908 р. він прочитав реферати на такі теми: «Заслуга Карпенка-Карого для розвитку української драми», «Питання полу в сучасній українській літературі», «Український театр і сучасний український актор», «Поезія шахти в українській літературі». Він же прочитав вступний реферат на концерті пам'яті Т. Шевченка в залі Купецького Зібрання, що мав великий успіх.

У 1909 р. С. Петлюра оселився в Москві і почав працювати бухгалтером. Тут він одружився з Ольгою Більською. Тоді Симон впевнився в дуже важливій обставині — багато з тих, хто представляв Росію, відстоював її інтереси за рахунок визискування України, були за походженням українцями. Проте

батьківщиною для них була вже не Україна, а Російська імперія. Ці люди забули рідну мову, цуралися звичаїв своїх дідів-прадідів, піклувалися лише про кар'єру.

З іншого боку, Петлюра розумів, що, мешкаючи в Петербурзі та Москві, можна значно розширити свій світогляд, краще зрозуміти шляхи боротьби за визволення України з-під московського панування. З 1912 р. Петлюра спільно з О. Саліковським почав видавати російською мовою журнал «Украинская жизнь». Володимир Винниченко у своєму «Заповіті борцям за визволення» констатував, що С. Петлюра «ніякими своїми якостями ні в політиці, ні в культурній чи громадській галузі не був помітний» і майже не на царські кошти видавав російськомовне видання «Украинская жизнь». Його метою була не лише пропаганда серед українства лозунгу боротьби «за Росію до побєдного конца», як тоді стояло в усій дозволеній царським урядом пресі, а й констатування відсутності української мови. Ці міркування В. Винниченка, як загалом його ставлення до С. Петлюри, позначені суб'єктивізмом, несуть на собі очевидний відбиток політичного суперництва і ворожнечі, взаємних образ і т. ін. Було б необачно використовувати їх без критичного підходу. Справді, неупереджено перечитуючи спадок С. Петлюри, не можна не відзначити, що Симон Васильович виявив неабиякий літературний талант, написавши у 1913 р. кілька літературно-критичних нарисів про визначних діячів української літератури — Т. Шевченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського та ін. Видав він їх окремою книгою під загальною назвою «Незабутні» у 1918 р.

Коли розпочалась Перша світова війна, С. Петлюра став на патріотичні позиції, вважаючи, що поразка Росії важким тягарем ляже на трудящих усіх національностей і, зокрема, на український народ. Він неприхильно поставився до Союзу визволення України, який створили в Австрії члени колишньої соціал-демократичної «Спілки» — М. Меленевський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський — з орієнтацією на Центральні держави і сподіваннями на створення незалежної України.

З 1916 р. по березень 1917-го С. Петлюра працював у Земельному союзі — організації, що допомагала фронтові, представляючи союз як заступник уповноваженого на Західному фронті. Довелось чимало спілкуватися з солдатськими масами, пройнятись їх настроями, вдалось завоювати популярність серед військових.

Важливою складовою біографії Симона Петлюри була його належність до масонства. Саме цей чинник багато в чому виявлявся ключовим як в орієнтаціях, так і в кар'єрних щаблях, хоча через утаємниченість організацій «вільних каменярів» щодо певних діячів можна висловлювати лише більш-менш достовірні припущення.

Ймовірною датою вступу С. Петлюри до масонства можна прийняти 1906 р. Саме тоді залучив його у сферу впливу «братчиків» та почав здійснювати нагляд за «масонським учнівством» Ф. Корш — відомий українофіл, філолог, професор Московського університету. Саме тоді С. Петлюра почав співпрацювати в «Раді» під началом Є. Чикаленка, М. Грушевського, С. Єфремова, які на той час уже міцно ввійшли в масонське середовище. В усякому разі масонська ініціація Симона Васильовича сталася до 1910 р., коли його прийняли до Київської ложі Андрія Первозванного, а наступного року він уже став майстром (третій градус масонства) у Москві.

Є серйозні підстави вважати, що із самого початку масонська ідеологія справила величезний вплив на формування світогляду С. Петлюри, змусивши його пом'якшити свої непримиренні революційні позиції. Саме належністю до таємної організації можна пояснити і його позицію щодо імперіалістичної війни (підтримка Росії, Антанти взагалі), орієнтації «Украинской жизни», яку співредагував С. Петлюра.

Конкретні факти доводять, що принаймні до половини 1919 р. керівники масонства «вели» життєвими шляхами С. Петлюру, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах. Так, саме завдяки зусиллям «братів» у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтових постачань від «Земгора» на Західному фронті, яка добре оплачувалася.

Після Лютневої революції 1917 р., в умовах розгортання в Україні національного руху і боротьби за власну державність під проводом Центральної Ради почалося стрімке сходження Петлюри на політичну арену. Він посів досить помітне місце серед плеяди діячів — борців за свободу і незалежність українського народу.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидке розв'язання назрілих суспільних проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як, власне, і серед солдатських мас інших національностей). На фронті і в тилу, в Україні і в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилася тенденція до створення осібних українських частин. Симон Петлюра з властивою йому енергією і завзяттям поринає у справу українізації армії. Його обирають головою Українського військового комітету Західного фронту, направляють делегатом на І Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся в Києві на початку травня 1917 р. При відкритті з'їзду стався пов'язаний з Петлюрою досить знаменний епізод, який пролив світло на підходи лідерів українського руху до проблеми творення власних збройних сил.

З'їзд вийшов відкривати М. Міхновський — керівник Київського військового клубу ім. П. Полуботка, член Українського військового комітету, ініціатор самочинного створення першої української військової частини — Запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького і один з діяльних організаторів підготовки форуму українських вояків. Та в той час досить рельєфно виявилася протидія з боку керівництва Центральної Ради, основних політичних партій — УСДРП і УПСР — непередбачуваному, вибухоподібному, неконтрольованому процесу українізації армії. Основні причини такої позиції випливали як з хибних уявлень про непотрібність регулярного війська за умов демократизації суспільства, так і з небезпідставних побоювань соціалістичними лідерами Ради жорстоких санкцій з боку Тимчасового уряду, санкцій, здатних не лише придушити український рух у військах, а й поставити під сумнів будь-яку перспективу українського руху взагалі.

Тому голова Центральної Ради, застосувавши елементарну фізичну силу (просто зіпхнув М. Міхновського з трибуни) сам відкрив з'їзд. Несподіваною для більшості присутніх виявилась пропозиція обрати головою з'їзду мало кому відомого С. Петлюру. Розгорілись гарячі суперечки. Військові краще знали М. Міхновського. Бентежило їх те, що лідери Ради нав'язували їм цивільну особу. Зусиллям М. Грушевського, В. Винниченка було досягнуто компромісу — до обраної збірної президії обрали і С. Петлюру, і М. Міхновського.

Звичайно, М. Грушевський і В. Винниченко не випадково розраховували на С. Петлюру — їх погляди, принаймні в той час, в основному співпадали. Симон Васильович в 1917 р. знову заявив про свою належність до українських соціал-демократів. Щоправда, М. Грушевський змушений був констатувати: «...згодом виявилось, що Петлюра являється, може, тактовнішим і поправнішим виданням Міхновського... Але в даний момент сі негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком — віддання військового руху під цивільний, соціалістичний напрям».

Очевидно, ці ж фактори виявилися вирішальними і в тому, що «військового урядовця», як іменував С. Петлюру В. Винниченко, було не лише обрано до Українського Генерального військового комітету, але й його головою.

Гадається, небезпідставні і ті міркування в історіографії, згідно з якими лобіювали кандидатуру Симона Петлюри на керівні посади в українському військовому будівництві з початками українізації армії масони (про саме такі методи їх дій пізніше не раз згадував М. Грушевський).

Звісно, все те робилося не так просто. «Своя людина» в Києві стала у пригоді й під час переговорів з військовим міністром Тимчасового уряду масоном О. Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою, і практичної співпраці з командуючим Київською військовою округою масоном К. Оберучевим, і в ході контактів з представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. і зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же «вільних каменярів», і тоді, коли на посаді генерального секретаря військових справ УНР С. Пет-

люра призначав на відповідальні армійські посади знову-таки масонів. Масонські знайомства навіть полегшили спілкування між С. Петлюрою і П. Скоропадським.

Під час формування Генерального Секретаріату в середині червня 1917 р. Симону Васильовичу довірили очолити секретарство з військових справ. Незважаючи на те, що Тимчасовий уряд, домігшись того, щоб Генеральний Секретаріат був його (уряду) місцевим органом, спеціальною інструкцією ліквідував посаду секретаря з військових справ, С. Петлюра розгорнув кипучу, а головне, досить гучну, в чомусь навіть галасливу, діяльність по створенню українських збройних сил.

Загалом це була досить складна і відповідальна робота. З розкладеної колишньої царської армії, насамперед військ Південно-Західного фронту, було практично неможливо сформувати Збройні сили України. До того ж, командний склад фронту чинив всілякі перепони українізації частин. Певну негативну роль у здійсненні українізації намічених частин відіграв відомий червневий 1917 р. наступ частин Південно-Західного фронту на чолі з генералом О. Брусиловим. У кінцевому рахунку він зазнав невдачі, а російські війська втратили більше 150 тис. чоловік. Українські офіцери і солдати, які поверталися на Батьківщину з інших фронтів, несли настрої анархізму і вседозволеності, також були неспроможними створити національне військо. У цей період С. Петлюрі довелося пережити крах ілюзій про готовність солдат-українців захищати українську справу, Українську революцію. Переважна більшість поспішала в Україну (і не приховувала цього) не стільки з національних, скільки з матеріальних причин — встигнути до розподілу поміщицької землі.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді, з початком процесу встановлення Радянської влади в Україні найсерйознішу небезпеку для свободи і незалежності українського народу С. Петлюра вбачав у більшовиках, повів з ними непримиренну і рішучу боротьбу. Обраній позиції він не зрадив ніколи — навіть тоді, коли політичні обставини відкривали шляхи до мирного погодження протистояння і на С. Петлюру чинило тиск оточення. Щоправда, деякі коливання в цьому питанні мав і він, але події розвивалися так, що у практичні політичні кроки тимчасові настрої не виливалися.

С. Петлюра в ті місяці дедалі активізує діяльність щодо створення Збройних сил України.

Тимчасом посилились розходження з лідерами Центральної Ради в поглядах на поточну політику. С. Петлюра все частіше наражався на нерозуміння, а відтак виявляв незалежність, відверто конфліктував. Не один раз він говорив про те, що негативні моменти географічного положення України й стратегічної оборони її кордонів висувають перед українським урядом завдання пошуку опори та необхідних зв'язків з великими європейськими державами. В першу чергу мова йшла про країни, що мали певні інтереси на Чорному морі або в його басейні. На відміну від інших членів уряду, в зовнішньополітичному курсі С. Петлюра орієнтувався на держави Антанти, а не австро-німецького блоку. Він розумів, що за роки Першої світової війни в українців зміцніли настрої проти німців, австрійців. У грудні 1917 р. С. Петлюра змушений був залишити посаду генерального секретаря військових справ, став на чолі Українського Гайдамацького коша Слобідської України, якому в дні наступу радянських військ на Київ було наказано боронити Лівобережжя. Маючи під своєю рукою лише кілька сотень «червоних» і «чорних» гайдамаків, посилених загонами Січових стрільців, отаман Коша не зміг хоч якоюсь мірою перешкодити просуванню суперника і з початком повстання проти Центральної Ради 15 січня 1918 р. був відкликаний до Києва. Гайдамаки С. Петлюри виявились основною силою у придушенні повстання, однак не могли нічого вдіяти проти переважних сил муравйовців, що рвались до міста. Власне, і під командою М. Муравйова червоних вояків було не так уже й багато, а військові потенції їх були явно невисокими. Та сили захисників Центральної Ради розтанули просто миттєво. І С. Петлюрі коштувало немалих зусиль, щоб під час відступу до Житомира і Сарн зберегти Гайдамацький кіш як осібну військову одиницю.

Розпочатий у лютому 1918 р. наступ австро-німецьких військ на Україну не міг знайти скільки-небудь серйозного опору з боку червоноармійців. 2 березня окупанти вступили в Київ. Та попереду них увійшов у місто і брав участь у вій-

ськовому параді на Софіївському майдані С. Петлюра на чолі свого Гайдамацького коша. Навіть найближчі сподвижники отамана вважали це прикрою помилкою вчорашнього противника германофілів, пояснювали такий крок гіпертрофованою амбітністю, прагненням будь-якою ціною вписати своє ім'я в історію. Недалекоглядне, як і в інших випадках, імпульсивне рішення надалі немало зашкодило популярності С. Петлюри, який в очах селян постав як зрадник українського народу.

Що ж до австро-німецьких окупаційних військ, то вони здебільшого прихильно ставились до С. Петлюри. Так, уповноважений начальник команди австрійської армії при Центральній Раді виділив його серед інших тогочасних українських діячів. «Петлюра — український соціал-демократ, ярко національного напрямку, — писав він у спеціальному повідомленні. — Прихильник сильної Центральної влади. Бувший воєнний міністр, опісля головний комендант українських військ. Свого часу редактор часопису у Петрограді. Дуже образований. Приятель Австрії. Тому, що він буває у мойому домі, дивляться на се з німецької сторони кривим оком. Людина майбутности».

Після гетьманського перевороту наприкінці квітня 1918 р. С. Петлюра був змушений відійти від військових справ і став на чолі повітових організацій самоуправи. Він керував Київським губернським земством і очолив Всеукраїнський союз земств. Обіймаючи ці посади, С. Петлюра, як і раніше, намагався сприяти пробудженню у населення національної свідомості. Його ім'я поступово набуває популярності в селі. В умовах масового селянського руху проти гетьманського режиму та кайзерівських військ С. Петлюра порушував питання про проведення земельної реформи й обмеження прав великих землевласників. Авторитет Всеукраїнського земського союзу на чолі з Петлюрою так зріс, що його керівника у липні 1918 р. було превентивно заарештовано й ув'язнено майже на чотири місяці.

Незадовго до повалення гетьманського режиму, агонія якого прискорилася після листопадової революції у Німеччині, С. Петлюра вийшов із в'язниці і в день обрання до Ди-

ректорії перебрався до Білої Церкви. Тут перебували загони Січових стрільців, якими командував Є. Коновалець. Петлюра користувався у цієї найбільш боєздатної та організованої частини українського війська авторитетом і повагою. Ось як характеризував його командир Січових стрільців Є. Коновалець: «С. В. Петлюра — людина криштально чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. В правді й у нього не було потрібної підготовки для керма військовими й політичними справами Української Республіки — однак його велика віра була тим чинником, який незважаючи на невдачі, що почали спадати на українську владу, спаював всіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року».

З Білої Церкви С. Петлюра оголосив антигетьманське повстання, а себе — головним отаманом українського війська. Це викликало невдоволення В. Винниченка — голови Директорії, інших її членів. У той час, і особливо пізніше, знайшлося чимало українських патріотів, які звинуватили С. Петлюру, з одного боку, у таємній змові з гетьманом, з іншого — у руйнуванні Української Держави, що, на їх думку, «правильно» існувала і функціонувала лише за Павла Скоропадського.

С. Петлюра на зауваження перших чомусь не реагував. Так, він публічно не спростував публікацію ад'ютанта П. Скоропадського С. Моркотуна — керівника однієї із лож — про те, що, виконуючи волю масонів, С. Петлюра свідомо стримував наступ на Київ і навіть сприяв втечі гетьмана з-під справедливого покарання. В емігрантській пресі ці дані широко використовувалися.

Що ж до гетьманської державності, то тут С. Петлюра, як і переважна більшість лідерів українського руху, без будь-яких коливань, обмовок вважав режим П. Скоропадського несправедливим, антинародним, контрреволюційним, миритися з яким справжній демократ і революціонер ні за яких обставин не може. Енергійно взявшись за будівництво Збройних сил відновленої Української Народної Республіки, головний отаман знову зіткнувся зі значними труднощами.

На заклики Директорії і особисто С. Петлюри в армію УНР вливалися сотні повстанських загонів зі слабкою дисципліною, небажанням комусь коритись, виконувати накази командування тощо.

Однак і такій, не дуже високобоєспроможній військовій силі режим П. Скоропадського не міг нічого протиставити.

14 грудня 1918 р. військо, яким командував головний отаман і яке називали вже тоді «петлюрівцями» (це особливо тішило самолюбство С. Петлюри), з помпою увійшло до Києва.

Слід підкреслити, що головний отаман ще з 1917 р. виробив великий смак і дуже полюбляв паради та огляди військ, велелюдні зустрічі з почесними караулами й проходженням військ, пишні молебни, посвяти, присяги. Дехто з близьких знайомих Петлюри ладен був пояснити таке захоплення Симона Васильовича особливою любов'ю до театру, прагненням зробити сіре та одноманітне життя хоча б трохи привабливішим. Можливо, такі пояснення і небезпідставні. Проте більш тверезі і зважені політики тим критичніше відносилися до бутафорних, потішних захоплень С. Петлюри, чим менше успіхів мало його військо у реальних боях. А багато в кого нарочита парадністю викликала відверте роздратування і відразу, а відтак — і зневіру у торжество української ідеї.

Ведучи мову про С. Петлюру-воєначальника, не можна не звернути уваги на те, як, у спогадах його ж оточення, поводив себе головний отаман на різного роду воєнних нарадах: будучи далеким від «академічної науки», він здебільшого мовчав, у суперечки не втручався, хоча, підбиваючи підсумки, коротко повідомляв: «З цим я погоджуюся» або «Це неможливо». Що ж стояло за висновками, до яких приходив головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Втім, і в моменти прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само... Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім — радянської Росії і тут же, буквально через кілька

днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів.

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними і військово-політичними, державними рішеннями, планами існує й величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, з усвідомленням високої відповідальності за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в його поведінці), не маючи військової освіти і не продемонструвавши у цій сфері якихось надособливих природних обдаровань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (та й тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, продовжував і надалі довіряти військовим і покладавсь виключно на їх думку.

Психологічне підґрунтя поведінки головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його зоряна година. Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, влада «людини з гвинтівкою». Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів.

І в цьому був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григоріїв, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудовий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретично-

го прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії і запроваджував режим отаманщини (отаманії). Останній у найголовнішому означав формування такої державницької моделі, у якій військове начало є домінуючим над політичною, адміністративною, судовою владою, політичними й громадськими організаціями тощо. Саме це й стало одним з вирішальних чинників внутрішньої нестабільності УНР, всієї системи її влади — зверху донизу.

Судячи з усього, головний отаман того просто не розумів, оскільки явно не здатен був на масштабне державницьке мислення. Однак він міцно тримався за владу, вважаючи, що основна передумова її збереження у власних руках полягає у контролі над армією. Відтак він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, вперто прагне довести всім, а понад усе — М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, він виявився найбільш причетним до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 — на початку 1919 р. Керована головним отаманом Дієва армія самотужки не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Аналізуючи перебіг воєнних подій 1919 р., неважно дійти досить невтішних висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді. Та на виручку приходили здебільшого не якості військового керівництва, навіть не ратні здібності вояків Дієвої армії, а в одному випадку — непередбачувані, незрозумілі, навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то «червоні», то «білі», то несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу у ворогів. А частіше за все «подарунками долі» ставали суперечки й протиборство у середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож — стратегії взагалі не існувало, а поряту-

нок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він врахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку воєнну науку, воєнне мистецтво взагалі за таких обставин можна вести мову?!

Початок 1919 р. ознаменувався наступом частин Червоної армії на Україну. Це були не лише російські війська, а й частини, сформовані з таращанців, чернігівчан, звенигородців, а командуючим спеціально створеним Українським фронтом був уродженець Чернігова В. Антонов-Овсієнко. Ряд колишніх лідерів УНР, як М. Грушевський, В. Чехівський, В. Винниченко, вважали, що більшовицька Москва припинить агресію проти України, якщо прийняти «совєтську платформу». Проти цього різко виступив С. Петлюра. Як згадував П. Феденко, на державній нараді уряду з представниками партій і війська в Києві 16 січня 1919 р. С. Петлюра, прослухавши кілька промов про перехід на радянську платформу, як цього вимагали маси, зірвався з місця й з гнівом закричав: «Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю».

А попереду С. Петлюру чекали нові й нові поразки, хоча і поодинокі перемоги.

Що таке поразки і перемоги в громадянській війні? Це — загибель тисяч, сотень тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато — цілі ріки і моря крові. Причому нерідко і немало випадкової, безневинної. І значить — невідворотні прокльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у громадянській війні. Мабуть, нікому і ніколи з таких особистостей ще не вдавалося уникнути незавидної долі навіть після припинення військових дій. З плином часу вчорашні герої неодноразово перетворювались у громадській свідомості (можливо, і не всього, але, як правило, досить значного відсотка населення) на злочинців і — навпаки. І якими б переконливими не були заклики до загального замирення, генна пам'ять, емоційна реакція завжди призводить до того чи іншого розумового і чуттєвого збудження кожну людину, що намагається розібратися у перебігові подій громадянських воєн і віднайти (так вже, мабуть, влаштована людина) винуватців. Чи усвідомлював це головний

отаман? Можна допустити, що не міг не усвідомлювати або, можливо, інстинктивно здогадуватись, розмірковуючи над тим, що щоденно коїлося на батьківщині, з батьківщиною, з народом. Але над усе верх брала вірність ідеї, прагнення будь-що досягти вищої мети — свободи, незалежності України.

Військам Директорії довелося воювати і з більшовиками, і з Денікіним, і з Махном, і з поляками. Найнебезпечнішою силою були більшовики, яких підтримали Махно, отаман Григор'єв та інші селянські ватажки.

На початку 1919 р. вони здобули ряд перемог в районі Харкова, Катеринослава, Полтави, Чернігова і розпочали наступ на Київ. Директорія змушена була евакуюватися спочатку до Вінниці, а потім до Кам'янця-Подільського. Тут С. Петлюра 11 лютого, після відставки В. Винниченка став фактичним керівником Директорії, у всякому разі — найвпливовішим її членом (формальне обрання головою Директорії сталося 9 травня 1919 р.), дедалі зосереджуючи владу у своїх руках, а відтак і беручи особливу відповідальність за долю УНР, Української революції.

І тут, слід сказати, далеко не все можна занести до активу Симона Васильовича. Блокувавши, по суті зірвавши завершення переговорів у Москві (місія С. Мазуренка), головний отаман через однодумців-посланців вів переговори з військовим командуванням антантських інтервентів у Одесі й Бірзулі. Явно переоцінюючи свої можливості, важливим моментом у стосунках з Антантою, передусім — Францією, С. Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відкрити йому двері у всі дипломатичні представництва держав Антанти і США і вивести з політичної кризи невизнану Українську Республіку. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику і встановить союзницькі відносини з Польщею — і це буде фундаментом стабільності у Східній Європі.

В історіографії зустрічаються навіть твердження, згідно з якими С. Петлюра вважав, що Україна може подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика Ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни

1919 р. став С. Петлюра. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів — тих, хто групувався навколо С. Моркотуна.

Якщо це насправді так, а відтворене досить правдоподібне, у поєднанні з іншими відомими фактами, є підстави говорити хай не про абсолютні, але хоч якісь аргументи у питанні, яке ставить чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому у найвирішальніший момент — 1919 р. — країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно — у петлюрівському варіанті). В усякому разі це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролись за відновлення єдиної і неподільної Росії.

Згадане міркування не береться в розрахунок і тими, хто вивчав питання про причини поразки Української революції, хоча, гадається, воно може органічно «вписатися» в комплексне пояснення результатів боротьби за відродження нації у 1917—1920 рр.

Шукаючи виходу в екстремальних обставинах, С. Петлюра прагнув зблизитися з Денікіним, аби визволити Україну від більшовиків, але білогвардійці воювали лише за єдину і неподільну Росію. Уклав він угоди й з Махном, пам'ятаючи, що той був українцем. Але «козак анархії» не розумів ідей української державності, з полегкістю забував про домовленості й воював проти усіх влад і режимів.

Наступ Денікіна значно послабив сили червоних військ, і Українська армія, потенціал якої значно примножився переходом під начало Директорії галичан, розпочала вдалий похід на схід, який завершився взяттям 30 серпня 1919 р. Києва. Проте вже наступного дня українські війська було витіснено денікінцями. Сили були занадто нерівними, та й без зради не обійшлось.

Становище Директорії упродовж всього її існування було дуже важким. Українську Народну Республіку з усіх боків обсіли не просто вороги, а ворожі армії, що безустанно прагнули одного — її знищення.

Далеко не все гаразд було і у стані керівництва української державності, Української революції. Не могло безслідно пройти те, що значна, величезна кількість вчорашніх спільників — боротьбисти і «незалежники» — відкололись від УПСР і УСДРП, перейшли (чи переходили) у комуністичний, радянський табір. Не вщухали, а дедалі розгорталися суперечності між наддніпрянцями і галичанами після об'єднання УНР і ЗУНР в одну державну цілість. В нову фазу незгоди ввійшли після проголошення Є. Петрушевича диктатором Західної області УНР і переходу Української Галицької армії через Збруч і об'єднання з військами УНР. Рішуче дистанціюючись від непримиримого і неодмінного ворога — Польщі, Є. Петрушевич, галичани дедалі частіше звертали свої погляди у бік А. Денікіна, за яким стояли країни Антанти. Денікінці ж принципово не йшли назустріч С. Петлюрі, що, поступово зневірюючись у Антанті, змушений був шукати контактів з Польщею.

Взаємна недовіра і, врешті, навіть обопільні зради підривали єдність керівництва УНР, не віщували нічого хорошого і в майбутньому.

Визрівало невдоволення всередині наддніпрянців діями С. Петлюри. Доходило до спроб його усунення з керівних постів, на що той лише дедалі більше зміцнював свої авторитарні позиції, по суті узурпувавши всю владу, заступивши собою Директорію (хоч остання офіційно продовжувала існувати).

За таких обставин рельєфніше і трагічніше позначалися негативні риси характеру, особисті якості самого С. Петлюри — нерішучість, незмінні вагання, навіть хитання, що поєднувались з імпульсивністю, браком професійних знань.

Слід зазначити, що не лише В. Винниченко впродовж усього життя дотримувався точки зору, що С. Петлюрі бракувало скільки-небудь ґрунтовних переконань, твердих ідейних орієнтирів. І. Мазепа, що, врешті, в цілому завжди досить прихильно ставився до особистості головного отамана, в своєму тритомнику не раз зауважував, що С. Петлюра під тиском тих чи інших політичних сил досить часто змінював свої первісні погляди, уже прийняті рішення. Іноді це траплялося по кілька разів. Такі висновки жодною мірою не можна вважати

суб'єктивними, оскільки вони самі собою випливають з тих матеріалів, які подає І. Мазепа, розповідаючи про «механізм» досягнення тих чи інших принципових ухвал, практику підготовки дуже відповідальних, без перебільшення — доленосних документів, підбору претендентів на урядові, командні військові посади і т. ін.

Схильність С. Петлюри «мирно розв'язувати суперечності», «не вдаватись до рішучих дій» особливо негативно позначалась на справах в екстремальних ситуаціях, яким у час війни, звісно, не було кінця-краю.

Симон Васильович був дуже непростою особистістю, до якого навряд чи варто застосовувати одномірні характеристики й оцінки. Мабуть, цього не розуміють або не хочуть розуміти ті, хто зображає керівника УНР лише непохитним, несхибним, нездоланним героєм (що буває тільки в міфах, казках, а не в реальному житті), вчинки, поведінка якого завжди були бездоганними і щонайпринциповішими — особливо на тлі тих соціал-демократів і есерів, які виявляли певні ідейні хитання, зокрема у ставленні до більшовиків, Радянської влади.

Насправді це не зовсім так. С. Петлюра, як і будь-який політик, під тиском обставин нерідко змушений був відступати від своїх ідеалів, проголошених принципів. Наприклад, під час боротьби з Добровольчою армією А. Денікіна, що й чути не бажав про будь-яку Україну, реально оцінюючи скруту, у якій опинилась УНР, її збройні сили, С. Петлюра не менше трьох разів давав згоду на проведення переговорів з представниками Червоної армії, з московським урядом для замирення і створення спільного фронту боротьби з білогвардійцями, що про них оповідає І. Мазепа.

І зовсім не через непоступливість С. Петлюри, а з інших причин, передусім поразок, точніше — катастроф Української армії — відповідні зусилля не приводили до свого логічного завершення. Радянській стороні просто бракувало партнера розпочатого діалогу.

Незважаючи ні на що, катастрофа (вона найменована листопадовою, або Любарською) таки настала. А голова українського проводу не міг це навіть збагнути одразу. 26 листопада

1919 р. на екстреній нараді уряду і командування у Старокостянтинові С. Петлюра «сміявся над слабкими, говорячи, що просто «сором» — бігти від ворога, чисельність якого в 6—7 разів менша від чисельності петлюрівців. «Умовляння» Петлюри зводились до одного: треба тижнів два «потерпіти», а там нас визнає Антанта, поляки підпишуть союзний договір, Денікін буде розгромлений «червоними». Він ще погрожував розстрілами за невиконання наказів і залишення позицій, однак уже ніхто не боявся його погроз».

Між рядками явно прочитується: який відповідальний політик міг таке говорити й обіцяти? Хіба що знову слід було покластися на диво. Однак дива у великій політиці чергуються із закономірностями, і тоді трагедії не уникнути.

А тут ще й неврівноважений характер С. Петлюри, перепади у настроях. Варто було отаману О. Волоху виступити з черговими нападками на голову Директорії і головного отамана за нездатність управляти державними й військовими справами, як С. Петлюра миттєво знітився. «27 листопада всі присутні на новій нараді в Любарі побачили вже зовсім іншого Петлюру, — реставрує на основі достовірних джерел хід відповідального засідання сучасний історик В. Савченко. — Замість енергійного, бадьорого, повного надій і планів вождя вони побачили розбиту, пригнічену, байдужу людину. Надлам, величезна втома, внутрішня криза, нежить вибили Симона з колії. Він уже погано сприймав те, що відбувалося. Хотілося лише спати і ні про що не думати. Йому здавалось, що не лише політичний, а й життєвий шлях дійшли до невтішного фіналу. Та й не можна було розділити життя Симона й політику. Він відмовився від сім'ї, нормального життя, друзів, мінімальних зручностей заради... України? Народу? Революції? Масонської ідеї? Слави? Амбіцій? Особистої влади?

Тепер Симон постійно задавав собі це питання: "Заради чого вся ця боротьба?"».

Довершують картину незграбні роз'яснення прийнятого С. Петлюрою рішення про від'їзд за кордон, розмови про можливі замахи та самогубство. Сама собою напрошується думка: за такого керівництва Українська революція мала дуже при-

марні шанси на успіх, а державність просто була приречена на поразку. І загалом серйозно заперечити такій логіці непросто. За нею ж бо реальні факти! Та й багато в чому вона прямо кореспондується з оцінками тих, хто добре знав С. Петлюру, боровся з ним пліч-о-пліч, а потім написав серйозні історичні праці, — В. Винниченко, М. Шаповал, І. Мазепа, П. Христюк, М. Лозинський, К. Левицький.

Після Любарської катастрофи С. Петлюра змушений був залишити українські терени й опинився у Варшаві, з керівництвом якої налагоджував контакти з весни 1919 р. Ряд попередніх домовленостей увінчали договір і військова конвенція від 22 і 24 квітня 1920 р. (Варшавський договір).

Поступаючись Польщі Західною Україною, С. Петлюра домовився про похід білопольської армії спільно із залишками Української армії в Україну для повалення там Радянської влади і відновлення УНР, правління Директорії, тобто його (С. Петлюри) особистої влади. Підписанням Варшавського договору С. Петлюра дедалі більше протиставив себе лівому крилу українського руху.

Партія українських соціалістів-революціонерів на своїй конференції в Празі 22—24 травня 1920 р. під проводом М. Грушевського, О. Жуковського та М. Шаповала назвала голову Директорії і головного отамана «авантюристом» і «українським зрадником», а підписані угоди протиправними. Ще різкіших епітетів добирав В. Винниченко, ліві українські соціал-демократи, що, відсахуючись від «запроданства», дедалі рішучіше еволюціонували у бік комуністичної платформи, підкреслено іменували себе українськими комуністами. Галицький соціал-демократ С. Вітик, голова Всеукраїнського трудового конгресу, іменував С. Петлюру «узурпатором» і закликав не визнавати Варшавського договору.

Незаперечним залишається факт, що договір штовхав ліві сили Української революції до зближення з Радянською владою, більшовиками. Суттєво підупав авторитет С. Петлюри і в революційних колах, соціалістичних рухах Заходу.

В перші тижні війни поляки мали значний успіх на фронті. 7 травня 1920 р. було взято Київ, але вже через місяць радян-

ські війська розгромили об'єднані сили Польщі та УНР. Петлюра спробував власними силами воювати з Червоною армією, однак ця боротьба була вже абсолютно безнадійною. У жовтні 1920 р. Польща уклала перемир'я з Радянською Росією.

С. Петлюра був живою людиною зі всіма притаманними їй якостями, включаючи й обмежений ресурс сил, зокрема психологічних. Особливо наочно це стало виявлятися в умовах нескінченної низки невдач і поразок 1920 р. Про це згадує І. Мазепа, якому час від часу доводилося в різних місцях і за різних обставин спілкуватися з державним лідером України.

Так, наприкінці вересня 1920 р. два українських керівники зустрілися в Ставці отамана в Галичині. Після завершення ділової розмови господар довго не хотів відпускати візитера. «Він просив мене, щоб я не поспішав з від'їздом, — пише І. Мазепа. — Ми вийшли з теплушок на прохід, і Петлюра довго оповідав про свої різні «болі» в державній роботі. Ніколи ще він в розмовах зо мною не висловлювався з таким огірчинням про уряд і про командування, як тепер. Він жалівся, що цей кабінет мало працездатний. Казав, що даремно Омеляновича-Павленка різні інтригани втягають в політику, бо це виходить врешті на шкоду і армії, і державній справі.

Взагалі я мав враження, що Петлюра під «опікою» правого українського табору почував себе наче якимсь самітним і навіть безпомічним. Було видно, що він як політичний діяч значно виріс за останні роки української боротьби і стояв далеко вище за всіх своїх досить численних противників і конкурентів. Але працюючи над здійсненням ідеалу вільної, незалежної України, він бачив на кожному кроці нашу дійсність, бачив слабі, напівзруйновані попередньою неволею сили нації, і це душевно його гнобило».

Майже такими ж фарбами І. Мазепа змальовує зустріч з С. Петлюрою і 31 жовтня 1920 р. у Кам'янці: «Петлюру я застав у якомусь пригніченому стані... Прощаючись з Петлюрою, я помітив знову, як і при своєму останньому побаченні з ним в Галичині, якусь тривогу в його настроях щодо дальших перспектив нашої боротьби».

18 листопада 1920 р. у невеликому прикордонному з Польщею волинському містечку Фрідріхівці було скликано термінове засідання уряду Української Народної Республіки — Ради Народних Міністрів. Розпочалось воно з питання про становище на фронті. З промовою виступив головний отаман Симон Васильович Петлюра. Він почав говорити тихо, здебільшого короткими фразами, не прагнучи сказати одразу головне, а ніби чекаючи, доки присутні готуються уважно його слухати. Це була звичка Петлюри, вироблена роками виступів перед численними слухачами. У даному випадку це було зайвим. Виступав він перед людьми, які добре знали про катастрофічне становище на фронті. Розгромивши війська барона Врангеля, Червона армія зосередилася на ліквідації петлюрівців. Сили були нерівними — радянські частини невпинно просувалися на Захід. «Більшовики, — тихо сказав Петлюра, — знищивши війська Врангеля, скупчилися на нашому фронті у великій кількості». Промовчавши трохи, він продовжив: «За браком набоїв може статися мент, коли армія буде позбавлена можливості проводити свою героїчну боротьбу з ворогом. Армію необхідно зберегти, аби при першій можливості знов розпочати боротьбу за визволення Батьківщини».

Подолавши нервове збудження, головний отаман уже по-діловому заговорив: «З приводу цього Раді Народних Міністрів належить вирішити питання відносно можливого переходу армії й уряду УНР за кордон. Тому належить вияснити відношення уряду Речі Посполитої Польської до нашого переходу на територію Польщі».

Уряд УНР ухвалив бодай найкоротше за час своєї діяльності рішення: «Констатувати, що причина невдачі армії УНР у боротьбі з совітськими військами — брак набоїв та амуніцій» і розійшовся. Ввечері міністри знову зібралися на засідання. Цього разу з С. Петлюрою прийшов представник польського командування капітан Марушевський. Він виклав умови переходу армії УНР на територію Польщі і вказав райони, де мали розташуватися петлюрівські війська. Місцем перебування уряду УНР стало м. Тарнів. Наприкінці капітан заявив, що за старшинами залишається право носити уніформу й холодну зброю, а рядові бійці роззброюються повністю.

Головний отаман сидів похмурий, добре розуміючи, що його зоряний час скінчився, хоча ще жевріла якась надія на те, що мрія про незалежну, суверенну Україну, якій він присвятив стільки сил, рано чи пізно збудеться.

Після поразки від радянських військ, опинившись в еміграції, значна частина українських політичних сил вбачала в С. Петлюрі основного винуватця програної справи. Опозиційні настрої переросли у спроби усунути С. Петлюру з провідного становища в державному центрі УНР. І голові Директорії коштували чималих сил контрзаходи, які зірвали плани суперників.

С. Петлюра зі своїми прибічниками не думав складати зброю у 1921 р., навіть прагнули з-за кордону підпалити Україну полум'ям антирадянських повстань. Восени п'ятитисячний загін петлюрівців на чолі з Ю. Тютюнником розпочав двома колонами рейд на Україну. Це викликало велике занепокоєння серед керівництва УСРР. 10 листопада ВУЦВК оголосив Волинську, Подільську, Київську й Одеську губернії на загрозливому стані і поставив перед частинами Червоної армії завдання ліквідувати наступ. На боротьбу з петлюрівськими загонами були кинуті війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій, які завдали поразки загонам українських партизанів.

Перебуваючи в еміграції в Тарнові й Варшаві, С. Петлюра багато чого передумав. Він був упевнений, що Радянська Росія завоювала собі мир у Ризі в 1921 р., як колись у Бресті, віддавши Польщі частину України та Білорусії. Петлюра згадував десь прочитані теоретичні виклади, що в житті кожного народу бувають часи, коли весь народ проймається великою ідеєю відродження і до найвищого ступеня напружує свою духовну міць і вщерть переповнюється ентузіазмом, який межує з фанатизмом. Не міг збагнути, чому два радянських фронти, коли їх частини стояли біля Варшави, так і не змогли завоювати Польщу. Україну ж спіткала інша доля... Серед політичних діячів, як і серед народу, не було згуртованості: одні воювали в армії УНР, інші — в радянських частинах, десятки тисяч селян Півдня пішли за Махном і не брали участі у боротьбі за незалежність України. Але, мабуть, найприкрішим було те, що

велика маса українців взагалі лишилася нейтральною і байдужою до політичної боротьби.

Радянська влада, яка здобула перемогу над усіма своїми противниками, не забувала про керівника розгромленої УНР і вважала його одним з основних своїх ворогів. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК УСРР оголосив загальну амністію всім, хто воював проти більшовиків в Україні, за винятком семи найзапекліших ворогів — С. Петлюри, П. Скоропадського, Н. Махна, Ю. Тютюнника, П. Врангеля, О. Кутепова та Б. Савінкова.

Уряд Радянської України у 1923 р. звернувся до польських властей з вимогою видати йому С. Петлюру, щоб судити як ворога українських трудящих. Після цього С. Петлюра змушений був переїхати до Угорщини, а потім до Відня і Женеви. У 1924 р. Симон Васильович оселився з дружиною Ольгою і донькою Лесею в Парижі. Тут він продовжував гуртувати навколо себе українських радикалів, готував їх до нових боїв за свободу і незалежність Батьківщини.

С. Петлюра не полишав журналістсько-публіцистичної діяльності, спрямованої на висвітлення недавньої української боротьби, писав про перспективи завдань української еміграції і становище України під владою більшовиків. Особливо багато таких матеріалів було опубліковано в часописі «Тризуб».

Перебуваючи в еміграції, С. Петлюра продовжував не лише боротися за незалежну Україну, але й вірив, що рано чи пізно український народ здобуде свободу, і це буде актом історичної справедливості. В день свята Української Державності, 22 січня 1926 р. він писав: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої — так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме ролю непокоючого, тривожного фермету, що нагадує про нескінчене і кличе до продовження розпочатого».

Змушений шукати притулку за кордоном, С. Петлюра потрапив під зливу нападок не лише з боку радянських істориків, як ворог Радянської влади, але й колишніх своїх соратників по боротьбі за суверенну Україну, насамперед В. Винниченка, М. Грушевського, М. Шаповала, Д. Дорошенка, М. Порша, П. Христюка та ін.

Ворогів у Петлюри було багато. Він це знав і вів боротьбу з ними — через пресу, шляхом дискусій тощо. Мабуть, швидкої смерті, та ще й від кулі, не чекав. Проте саме це сталося 25 травня 1926 р. Вбивцею став С. Шварцбард. Сповіщаючи про цю трагічну звістку, емігрантська преса в один голос твердила, що «Петлюру вбив у Парижі московський посланець Шварцбард». В інших джерелах вказується, що це була помста головному отаманові за численні єврейські погроми в Україні в роки громадянської війни. Сам С. Шварцбард уперто заявляв, що прагнув помститися Петлюрі за єврейські погроми, під час яких загинула і його рідня. Така версія була досить вигідною, адже в роки громадянської війни єврейські погроми були дуже частими і здійснювали їх усі без винятку воюючі сторони — і білі, і червоні, і петлюрівці. С. Петлюра, як свідчать документи, хоч і не дуже енергійно, все ж намагався боротися проти антисемітизму, але через розгул отаманщини у своєму війську просто не міг відвернути єврейські погроми. І фактом залишається те, що саме на теренах, підконтрольних Директорії, головному отаману, масштаби погромів виявилися порівняно найбільшими і найжорстокішими.

Суд над убивцею Петлюри, що відбувся у Парижі восени 1927 р., виправдав С. Шварцбарда. Велику роль у цьому відігравав той факт, що процес досить кваліфіковано, філігранно вів адвокат комуніст Торес. Ряд сучасних авторів також стверджують, що Петлюру було вбито за планом, розробленим ОДПУ СРСР, а сам процес над вбивцею проводився необ'єктивно.

Побутує й точка зору, що за вбивством стояли масони, коли С. Петлюра вдався до шантажу, погрожуючи розсекретити моменти, пов'язані з діяльністю «братчиків».

Конкретних документів, які б стовідсотково підтвердили згадані версії, поки що не виявлено. Що ж до суду, то більшовики дійсно доклали руку, щоб він засудив петлюрівський

рух і виправдав С. Шварцбарда. Нещодавно виявлено джерела, які свідчать, що Політбюро ЦК КП(б)У 21 січня та 18 лютого 1927 р. розглядало питання «Про процес Шварцбарда» і вжило відповідних заходів, щоб зайвий раз скомпрометувати петлюрівський рух як національний рух українських мас.

Популярність С. Петлюри серед української еміграції красномовно підтвердив не лише велелюдний похорон в Парижі, але й численні жалобні відгуки у всьому світі.

Трагічно закінчилося життя Симона Петлюри. По-своєму воно було не марним. С. Петлюра, як і інші його прибічники, учасники національної революції, доводили на практиці, що віковічна мрія українського народу — мати власну суверенну державу — може стати реальністю.

Всебічне і детальне вивчення політичної біографії С. В. Петлюри, аналіз як його успіхів, так і помилок та прорахунків мають не тільки суто історичний інтерес, але й велике значення для наших сучасників, насамперед тих, хто так чи інакше причетний до магістральних напрямків розбудови незалежної України. І якщо викладені тут підходи, акценти, тлумачення, висновки далеко не завжди «вписуються» в наявні в історіографії точки зору (до речі, не просто суперечливі, а здебільшого — протилежні, взаємовиключні), то це лише зайвий доказ на користь додаткового, поглибленого, прискіпливого вивчення сліду, спадку, який залишили по собі в суспільному житті такі непересічні діячі, як герой цього нарису.

Можливості ж для дослідження творчості С. Петлюри весь час розширюються. Зусиллями, в першу чергу, тих, хто з ентузіазмом працює над відтворенням біографії головного отамана, пропагандою його поглядів (іноді цей напрям навіть іменують «петлюріаною»), до наукового обігу залучені практично всі видані за межами України документальні твори, публікації.

Поряд з пошуком і публікацією у періодиці нових документів, пов'язаних із діяльністю С. Петлюри, мало не щороку з'являються збірники його праць. Серед них «Народе український: вибрані статті, листи, документи» (К., 1992); «Симон Петлюра. Статті» (К., 1993); «Симон Петлюра. Вибрані твори та документи» (К., 1994); «Симон Петлюра та його родина» (К., 1996); III і IV томи «Статті. Листи. Документи» (К., 1999, 2006).

В цих виданнях, природно, висока питома вага матеріалів, яка проливає світло як на уявлення одного з керівників українства про сутність революційної боротьби в 1917—1920 рр., про її проблеми, завдання, методи ведення і т. ін., так і на ретроспективні оцінки С. Петлюрою пройдених українцями щаблів у нелегкому пошуку власної долі (тобто дозволяє користуватись ними як досить цінними історіографічними першоджерелами).

Відтак не можна жодною мірою заперечувати величезного, нерідко визначального впливу С. Петлюри на вибір шляхів розвитку Української революції в 1919—1920 рр., в основі якого, природно, лежало його специфічне бачення ситуацій, перспектив розв'язання найнагальніших проблем, на формування одного з досить потужних і самобутніх напрямків вітчизняної історіографії, що нині є однією із досить плідних її генеалогічних гілок.

Праці С. В. Петлюри

Статті. Листи, документи [т. I] — Нью-Йорк, 1956; Т. II. — Нью-Йорк, 1979; Т. III. — К., 1999; Т. IV. — К., 2006.

Народе український: вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992.

Статті. — К., 1993.

Вибрані твори та документи. — К., 1994.

Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. — К., 1996.

Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. — К., 2001.

Главный атаман. В плену несбыточных надежд. — М. — Спб., 2008.

Література про С. В. Петлюру

Він з когорти вождів. — К., 1994.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — К. — Відень, 1920.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К. — Відень, 1919.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I, II. — Ужгород, 1930, 1932.

Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005.

Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). — К., 1992.

Литвин С. Х. Петлюра у 1917—1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2000.

Литвин С. Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. I—III. — Прага, 1942.

Полтавська Петлюріана. Матеріали I—VI Петлюрівських читань. — Полтава, 1992—2008.

Савченко В. Симон Петлюра. — Харьков, 2004.

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. — К., 2006.

Симон Петлюра та українська національна революція. — К., 1995.

Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. — Фастів, 1999.

Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I. — Харків, 2008. Т. II—IV. — К., 2009—2010.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1993.

У 70-річчя партизанської трагедії 1926—1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Прага. Т. I—III. — 1921; Т. IV. — 1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«ПЕРЕД ТОБОЮ, УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ, ВІДЧИНЯЄТЬСЯ СОНЯЧНИЙ ШЛЯХ ДО СВІТЛОЇ НАРОДНОЇ БУДУЧИНИ»

(Костянтин Антонович Левицький)

Один з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX — першої половини XX століття, публіцист, засновник і провідний діяч багатьох політичних, економічних і культурних установ народився 18(30) листопада 1859 р. в с. Тисмениця на Станіславщині. Походив із родини греко-католицького священика.

Навчався в Станіславській гімназії (закінчив у 1878 р.), а потім у Віденському і Львівському університетах. Після одержання освіти К. Левицький здобув ступінь доктора права (1884 р.), займався адвокатською практикою, першим у Львові почав вести судове діловодство українською мовою. Ще в студентські роки К. Левицький долучився до діяльності молодіжних об'єднань, швидко став одним із авторитетних діячів народовського табору. Наприкінці XIX століття став ініціатором і засновником ряду кооперативних, фінансових, кредитових, ремісничих об'єднань, зокрема «Краєвого союзу кредитового» (пізніше — Центробанку) і «Краєвого союзу ревізійного». Активно співробітничав у галицькій газеті «Діло», у 1885 р. був обраний секретарем політичного товариства «Народна Рада», входив до Товариства українських правників у Львові, редагував «Часопис Правнича» (1889—1907 рр.).

Зі створенням у 1899 р. найвпливовішої в краї політичної сили українства — ліберальної Української національно-демократичної партії К. Левицький ввійшов до президії народного комітету (проводу), а згодом став його головою і перебував на цій посаді до 1919 р.

У 1907 р. К. Левицького обрали послом до Австрійського парламенту, в 1910—1916 рр. він був головою Українського парламентського клубу. В 1908 р. один з найвпливовіших галицьких українців обирається членом Галицького сейму, стає провідником сеймового клубу.

1 серпня 1914 р. К. Левицький очолив організовану політичними партіями Галичини Головну Українську Раду, бойова управа якої сформувала легіон Українських січових стрільців. У 1915 р. Головна Українська Рада поповнилася послами від Буковини і представниками Союзу визволення України, прибравши назву Загальної Української Ради, що в роки війни відстоювала ідею коронного краю для українців Австро-Угорщини і гасло самостійної України для Наддніпрянщини. Оскільки політика консервативного лоялізму щодо Відня зазнала поразки, Загальна Українська Рада саморозпустилася, а її голова на деякий час відійшов з перших ролей у національному політичному русі. Однак революційна доба, в свою чергу, привела до послаблення позицій Української парламентарної репрезентації на чолі з Є. Петрушевичем, яка продовжувала проавстрійський курс, а Українська національно-демократична партія, очолювана К. Левицьким, набула нового рівня авторитету радикальнішою позицією в українському питанні. Напередодні вирішальних подій, пов'язаних із розпадом Австро-Угорщини і самовизначенням націй, що входили до її складу, К. Левицький заявив на засіданні Віденського парламенту: «Галицькі українці заявляють безумовно, що їх шлях веде не до Варшави, а до Києва». А своєрідне «двоцентря» в національно-визвольному русі збереглося до жовтня-листопада 1918 р.

18 жовтня 1918 р. у Львові було сформовано Конституанту — Українську Національну Раду на чолі з Є. Петрушевичем. Осідком Ради було обрано Відень. А в двадцятих числах жовтня оформилась Галицька делегація Української Національ-

ної Ради під керівництвом К. Левицького. Місцем діяльності останньої став Львів. За умов помітної пасивності провідних українських сил у Відні, невизначеності та зволікання з вирішенням питання про українську державність роль фактичного керманича української політики перейшла до Галицької делегації, що перебрала на себе функції всієї УНРади і стала організаційним центром національно-політичного руху. К. Левицький вів переговори з цісарським намісником графом К. Гуйном про передачу влади в Східній Галичині українській адміністрації, а після відмови віддав наказ про зайняття в ніч на 1 листопада 1918 р. українськими вояками державних установ у Львові. Від імені УНРади вийшла відозва з проголошенням державності на західноукраїнських землях. Вищим органом влади була визнана Українська Національна Рада на чолі з Є. Петрушевичем. Останній протягом тривалого часу був непримиренним опонентом, політичним суперником К. Левицького, що знову відсувався на другий план. Однак, перебуваючи в епіцентрі тогочасних подій у Львові, К. Левицький зосереджував у своїх руках важелі керівництва політичним життям, процесом становлення української державності. Його перу належать головні документи УНРади, зокрема програмний Маніфест від 5 листопада 1918 р., яким проголошувалась стратегічна мета формування на західних теренах України державності, заснованої на демократичних принципах, національному рівноправ'ї, верховенстві прав хліборобів і робітників.

«По п'ятьсот сімдесять і осьми літах неволі, упокорення і наруги, став Ти, Український народе, знов сам собі господарем на своїй землі, сам собі сувереном. Пірвані кількосотрічні кайдани, розвалена довговічна тюрма, і перед Тобою, Український народе, відчиняється сонячний шлях до світлої народної будучини.

Подвиг твій — це побіда правди над кривдою, волі над неволею, світла над тьмою, це побіда демократії, народоправства над олігархією, над поневоленням більшости упревилейованою меншістю!

...В створеній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших і економічно силь-

ніших над бідними й економічно слабшими», — говорилось у документі.

Усі громадяни Української Держави, «без ріжниці мови, віри, роду, стану чи пола, будуть справді рівними перед правом, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім, безпосереднім тайнім і пропорціональнім виборчім праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави».

9 листопада 1918 р. Костянтин Антонович Левицький сформував перший уряд держави на західноукраїнських землях — Державний Секретаріат (згодом — Рада Державних Секретарів), став його першим президентом (головою).

Фахова теоретична підготовка, наукова ерудиція, багатий політичний досвід дозволили К. Левицькому надійно скеровувати формування законодавчої бази новонародженого державного утворення, докладати до визначальної ланки функціонування складного організму власних зусиль. Голова уряду персонально підготував ряд законів та законопроектів, нормативних актів, зокрема про державну самостійність українських земель, тимчасову адміністрацію держави, організацію судів, про громадянство, виборчу ординацію до Сейму та ін. 13 листопада 1918 р. було ухвалено «Тимчасовий Основний Закон», яким закріплювалась назва держави — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). К. Левицький виступав прибічником об'єднання обох гілок українського народу в одне ціле, зробив внесок у започаткування соборницького процесу, що завершився 22 січня 1919 р. проголошенням Акта злуки України.

Народження ЗУНР було вкрай вороже зустрінуте поляками, які вважали Східну Галичину власною територією, навіть чути не хотіли про будь-яку форму української державності на цих теренах і відразу ж розв'язали військову агресію проти новонародженої республіки. 22 листопада українська влада під натиском переважаючих польських сил залишила Львів і переїхала до Тернополя. Втім, сюди дісталась лише частина кабі-

нету. Виникла потреба у формуванні нового складу уряду. Не останню роль грали і давні неприязні стосунки К. Левицького з Є. Петрушевичем, що набрали нової гостроти. За цих обставин К. Левицький вирішив піти у відставку. Політичну роботу в 1919—1920 рр. обмежував законотворчістю в УНРаді.

Перебуваючи у Відні, брав участь у створенні Комітету політичної еміграції, в 1920—1921 рр. входив до еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевича, відстоював у міжнародних організаціях і на конференціях, конгресах інтереси галицьких українців. Після остаточного рішення Ради послів Антанти про передачу Східної Галичини Польщі екзильний уряд ЗУНР саморозпустився.

Повернувшись у 1924 р. до Львова, К. Левицький входив до різних культурних, господарських, професійних установ, займався адвокатською практикою, довгі роки очолював Союз українських адвокатів, у 1928—1939 рр. редагував журнал «Життя і право». Був членом Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання.

З приходом у Західну Україну радянських військ К. Левицький був заарештований органами НКВС і провів у тюрмах 20 місяців. Повернувся до Львова напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз. Після проголошення 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української Держави К. Левицького 6 липня 1941 р. було обрано головою Ради Сеньйорів, в якій вбачався майбутній загальнонаціональний парламент. Однак невдовзі Рада Сеньйорів була реформована в Українську Національну Раду, обмеживши сферу своєї діяльності регіоном Галичини. На посту голови Ради 12 листопада 1941 р. К. Левицький і завершив свій життєвий шлях.

Є автором низки праць на історико-політичні і правничі теми.

Праці К. А. Левицького

Історія політичної думки галицьких українців. 1898—1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. I—II. Львів, 1926.

Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни. 1914—1918 рр. — Ч. I—III. —Львів, 1928—1930.

Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). — Львів, 1931.

Українські політики наших давніх послів і політичних діячів. — Ч. I—II. — Львів, 1936, 1937.

Література про К. А. Левицького

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914—1923. — Т. I. — Львів, 1998.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923. Історія. — Івано-Франківськ, 2001.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.

Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. — Прага, 1922 (Нью-Йорк, 1970).

Левицький Кость // Енциклопедія українознавства. — К., 1994. — Т. 4. — Львів, 1994.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

«ВИЯВЛЯВ ВЕЛИКУ ЕНЕРГІЮ У ВАЖНІЙШИХ ХВИЛИНАХ НАШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ»

(Євген Омелянович Петрушевич)

Визначний громадсько-політичний і державний діяч Західної України, один з фундаторів Західно-Української Народної Республіки народився 3(15) червня 1863 р. у м. Буськ на Львівщині в родині греко-католицького священика.

Виховувався Є. Петрушевич в атмосфері глибокої шани до української історії і культури, національних традицій і побуту. Закінчивши гімназію, вступив на правничий факультет Львівського університету. Швидко висунувся в число лідерів молодіжного руху, очолював «Академічне братство».

Отримавши ступінь доктора права, відкрив у м. Сокаль адвокатську канцелярію. Там же очолював повітову «Просвіту», з моменту створення був членом Української національно-демократичної партії.

В 1907—1908 рр. Євген Петрушевич обирався депутатом Австрійського парламенту, в 1910—1916 рр. був заступником, 1916—1918 рр. — головою Української парламентської репрезентації. У 1910—1914 рр. він незмінний депутат Галицького сейму. Критикував політику Віденського уряду відносно українців, нехтування інтересів бідноти, вимагав впровадження реформ, прийняття закону, який би збільшив представництво

українців у місцевому сеймі. Відстоював ідею запровадження в Східній Галичині автономії у формі коронного краю.

В 1905 р. Є. Петрушевич переніс адвокатську канцелярію до м. Сколе і став посадником міста. Разом з колегами домігся в результаті тривалої боротьби ухвалення постанови про заснування у Львові українського університету.

Відстоюючи українські інтереси, багато зусиль докладав до того, щоб довести офіційному Відню право галичан на самовизначення, намагався протидіяти реалізації польських планів включення до відроджуваної Речі Посполитої Східної Галичини і Західної Волині.

Парламентську діяльність Є. Петрушевича високо оцінював його довголітній колега К. Левицький: «Євген Петрушевич виявляв велику енергію у важнійших хвилинах наших визвольних змагань, — писав він у спогадах 1937 р. — Поміж послами належав до діячів гострішого тону».

Галицький політичний діяч долучився й до процесу прийняття Брестською мирною конференцією таємної ухвали про Східну Галичину. Однак цісарський уряд і Віденський парламент відмовилися ратифікувати Брестський мир, зірвавши реалізацію положень про запровадження на етнічно-українських землях коронного краю. Тоді Є. Петрушевич спільно з парламентаріями Чехії та Словаччини опрацював і вніс на розгляд цісаря Карла план перебудови Австро-Угорської імперії. За його концепцією, імперію необхідно було перетворити на федерацію вільних народів з перспективою утворення національних держав у союзі з Австрією. 16 жовтня 1918 р. цісар оприлюднив маніфест, згідно з яким Австрія проголошувалася союзною державою, а її народи отримували право на державність.

Усвідомлюючи, що, зазнаючи поразки у Першій світовій війні, монархія Габсбургів опинилася на межі розвалу, 10 жовтня галицький політичний провід під керівництвом Є. Петрушевича прийняв рішення скликати 18 жовтня у Львові Українську конституанту, щоб визначити долю краю. Представницьке зібрання українських послів парламенту, Галицького й Буковинського сеймів, єпископату, представників політичних

партій, організацій і товариств (близько 500 осіб) 19 жовтня 1918 р. проголосило утворення на етнічних українських землях незалежної держави й обрало Українську Народну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем. Останній розробив план мирного переходу влади в краї до українців і поїхав з відповідними пропозиціями до Відня.

Проте події наприкінці жовтня 1918 р. розвивалися дуже швидкоплинно. Не досягши домовленості з австрійським намісником графом Гуйном і під безпосередньою загрозою приєднання Східної Галичини до Польщі, керівництво УНРади під началом К. Левицького й Військовий комітет на чолі з Д. Вітовським здійснили 1 листопада 1918 р. повстання у Львові і вивісили на міській ратуші жовто-блакитний український прапор. 1 листопада було проголошено утворення Західно-Української Народної Республіки, а 9 листопада було сформовано її перший уряд. У краї розгорнулося національно-державне будівництво. Розв'язана поляками війна і запеклі бої за Львів не дали змоги Є. Петрушевичу повернутися додому. Він прибув до Станіславова, куди після втрати Львова перебралося керівництво ЗУНР, і вже 3 січня 1919 р., обраний президентом УНРади, провів першу сесію Ради, на якій ухвалено Закон про злуку з УНР. Після урочистого проголошення і схвалення Акта злуки у Києві 22 січня Є. Петрушевич офіційно увійшов до складу Директорії.

Досвідчений парламентарій, Є. Петрушевич добре розумів сутність українських державотворчих устремлінь і вів виважену політичну лінію. Державницькі акти, ухвалені документи незмінно відзначалися високим професіоналізмом, правничою культурою. Однак обставини навколо ЗОУНР складалися вкрай несприятливо. Особливо невтішним був розвиток подій на фронті, де поляки мали дедалі більшу перевагу. Керівництво ЗОУНР гарячково шукало шляхів відвернення катастрофи, що, здавалося, невідворотно насувалася. Одним із заходів було вирішено оголосити Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, що ніяк не могло бути примирливо розцінено Директорією.

Крім принципового неприйняття наддніпрянськими демократами й соціалістами самої ідеї диктатури, провід УНР

був вражений тим, що в даному разі навіть формально було знехтувано колективною думкою галицького центру, а «проголошення» вилилося у вкрай цинічні дії чотирьох осіб. Власне, ці дії також були дивним чином оформлені в Акті Президії Української Національної Ради і Державного Секретаріату від 9 червня 1919 р. в Заліщиках: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайності державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З. О. У. Н. Р. і Державний Секретаріят постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріят, Др. Євгенові Петрушевичеві. Ся повновласть важна до відкликання.

За Президію Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Із. Голубович, Др. І. Макух, Інж. Іван Мирон».

Дії Є. Петрушевича спричинили бурхливу реакцію у наддніпрянців. «Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участи в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії здивування й навіть обурення, — емоційно згадував І. Мазепа. — Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою. Вважалося, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ».

4 липня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення Міністерства в справах Західної області Української Народної Республіки. В цьому законі говорилося: «Відповідно

до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народної Республіки утворити міністерство Західньої Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». Кандидатом на посаду міністра галицьких справ був намічений С. Вітик — заступник президента Української Національної Ради.

Отже, на проголошення диктатури Є. Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а самого Є. Петрушевича вважала за такого, що вибув зі складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувалися спільні засідання обох урядів, то Є. Петрушевич у них брав участь уже не як член Директорії, а лише як голова галицького уряду.

Для розуміння подальшого розвитку подій важливо звернути увагу і на примітні риси характеру Є. Петрушевича. «Це був поміркований демократ, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту, — стверджує І. Мазепа, діяч, якому довелося близько знати галицького керівника. — Чоловік без твердої волі й без ясної думки, він зовсім не надавався на ролю провідника й диктатора та ще в часи великого революційного руху. В критичні моменти він вагався, уникав радикальних рішень, шукав виходу в компромісах. Вже з перших розмов з Петрушевичем я побачив, що він не мав свого власного погляду на справу, а тому легко піддавався впливам інших людей. Просто жах брав при думці, як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклало всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже не молодої (Петрушевичеві було тоді коло 56 років, отже він був старший за Петлюру майже на 15 літ), а головно психологічно далекої від революційної стихії».

Очевидно, до такої оцінки варто поставитися з довірою, оскільки вона зроблена не тільки на підставі безпосереднього спілкування двох видатних фігур тогочасного українського руху, спостережень за поведінкою диктатора ЗОУНР, а й на основі ґрунтовного осмислення численних документів, аналізу багатьох вчинків Є. Петрушевича у різних ситуаціях.

Мабуть, до перелічених рис характеру галицького провідника з повною впевненістю можна додати ще одну — послідовність (навіть упертість) у відстоюванні регіональних інтересів.

Спроби вплинути на диктатора ЗОУНР, які пізніше змінилися на умовляння лояльніше ставитися до державних центрів УНР, навіть після залишення Є. Петрушевичем і УГА Східної Галичини, до позитивних зрушень не привели. Є. Петрушевич відверто заявляв, що мусить за будь-яку ціну відстоювати свою незалежність від наддніпрянського уряду.

Він твердив, що не вірить у справу відновлення державності Великої України і тому хоче мати «вільну руку» перед «великими державами» Антанти для відстоювання державності Галичини. Через це переговори закінчились компромісним рішенням. На домагання Є. Петрушевича уряд УНР дав згоду на такі умови співробітництва з ним:

1. Демократична політика без ухилів у бік радянства.
2. Зміна уряду Б. Мартоса.
3. Скасування міністерства для Галичини.

Прийняттям цих умов наддніпрянський уряд фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича. Але антагонізм між двома урядами залишився.

Неврегульованість відносин між владними структурами УНР і ЗОУНР дуже негативно позначилася на інтересах Української національно-демократичної революції. Тим більш були кроки певних сил, спрямовані на консервацію ненормальної ситуації. «…Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький і навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за «большевиків», — обурюється М. Шаповал. — Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим «революціонерам» з Галичини здавалось большевізмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище «держави в державі», залишаючи собі у всім «вільну руку».

З наддніпрянських партій «соціялісти-федералісти» винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка

хотіла зберігати «цілість» галицької буржуазної організації — це для неї було краще, ніж «большевизм» уряду УНР. Зверніть увагу на поведінку людей в цій справі: «федералісти», що хочуть федерації цілого світу, орудують проти об'єднання двох українських урядів виключно з-за того, щоб це не було допомогою соціялістичному урядові УНР. Через те на Україні було дві українських армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т. п. Двоєвластя ніде на світі не толерується ніким, лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба. Галицька буржуазно-реакційна інтелігенція страшенно ненавиділа все наддніпрянське, особливо соціялістичний уряд і всю ідеологію революції. Лише жовніри обох армій ставились взаємно добре. Треба було знищити галицьку диктатуру і створити один соціялістичний уряд, одну армію — це урятувало б Українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді».

Так чи інакше, однак як певні об'єктивні процеси, так і суб'єктивні (не найкращі відносини між двома лідерами соборного табору — С. Петлюрою і Є. Петрушевичем) з неминучістю вели до нових і нових ускладнень.

Дедалі виявлялася різниця в уявленнях про внутрішню і зовнішню політику номінально соборної держави, в якій ЗУНР продовжувала зберігати не лише широку автономію, а й фактичну непідвладність, мала всі паралельні структури влади з власною політикою. Якщо Є. Петрушевич орієнтувався на Антанту, підтримуваний нею білий рух на чолі з А. Денікіним, то С. Петлюра, зазнавши фіаско у стосунках з інтервенціоністським корпусом Антанти й командуванням Добровольчої армії, порятунок УНР вбачав у союзі з Річчю Посполитою, що ні за яких обставин не погоджувалася на збереження державності на західноукраїнських землях, вважаючи їх польськими.

Тим часом Українська Галицька армія потрапила у вкрай тяжку ситуацію. Вона зазнавала поразку за поразкою у битвах зі свіжими польськими частинами з'єднання генерала Ю. Галлера, яких озброїла і перекинула на український фронт

Франція. Командування УГА намагалося укласти перемир'я з командуванням польської армії, але з того нічого не вийшло. Генерал Ю. Галлер вимагав від Галицької армії повної капітуляції, що, звичайно, не влаштовувало її командування і провід ЗУНР. Тому її становище набувало дедалі трагічніших рис. Для УГА залишалося два виходи — або відійти за річку Збруч, на території Великої України, або використати всі можливості для боротьби на теренах самої Галичини. Остання думка взяла гору — командування Галицької армії вирішило стягнути корпуси у трикутник між річками Збруч — Дністер приблизно на лінію Гусятин—Чортків—Бучач—Нижнів. Корпуси почали відступати, однак несподівано, 23 травня 1919 р., Румунія поставила Галицькій армії ультиматум, щоб остання вивела свої війська з району Снятин—Коломия—Хриплин, Десятин—Хриплин. Не маючи сил встрявати у війну ще і з Румунією, галицький уряд мусив погодитися на вимоги румунів. Без опору з боку УГА румунські війська протягом 24 і 25 травня захопили смугу, позначену вищезгаданими пунктами. Свій ультиматум румуни пояснили необхідністю зайняти залізничні шляхи в цьому районі для операцій проти угорських більшовиків.

Потрапивши у «лещата» між румунами й поляками, УГА, яка налічувала 30 тис. чоловік, зважилася на відчайдушний крок — наступ на польську армію по всьому фронту. І хоча на деяких ділянках це принесло короткочасний успіх, протягом 20 днів боїв (8—28 червня) Галицька армія настільки знесилилася, що змушена була відійти назад, у той самий трикутник, з якого починала наскільки сміливий, настільки ж і малоперспективний наступ. Тоді ж надійшло і повідомлення про рішення Вищої Ради Антанти від 25 червня 1919 р.: «Щоб охоронити особисту безпечність і маєток мирного населення Сх. Галичини перед звірствами большевицьких банд, Найвища Рада Антанти і її союзників вирішила уповноважити провідників Польської республіки продовжити свої операції аж по Збруч».

Це був дошкульний удар по розрахунках Є. Петрушевича та його оточення. Порозуміння з Польщею відпадало остаточно.

Залишалося дві можливості: перейти з армією на румунську територію або відійти на Збруч на Велику Україну.

Є. Петрушевич насамперед ужив заходів для з'ясування першої можливості — переходу на територію Румунії. «Нехіть до співпраці з Наддніпрянським урядом була у провідників Галицького уряду така велика, що вони навіть у цей критичний момент не думали про з'єднання українських сил, а шукали порозуміння з румунами для спільного наступу проти большевиків, — зауважує І. Мазепа. — Галицькі праві провідники все ще не тратили надії на Антанту. Вони казали: "Якщо підемо з румунами, то покажемо Антанті, що ми — не большевики. А якщо з'єднаємося з Наддніпрянською армією, то хто знає, чи не пошкодить це нам в очах Антанти?"» Лише після того, як румуни відмовилися пропустити УГА на свою територію, в Є. Петрушевича не залишалося іншого виходу, як шукати порятунку за Збручем.

Відразу галицькому керівництву слід було розв'язати й нове питання: кому віддати перевагу — Наддніпрянській армії чи більшовикам. Варіант згоди з останніми не просто не виключався, він певний час навіть серйозно обговорювався. Проте висунуті більшовиками умови виявилися неприйнятними: розрив з Наддніпрянською армією і вилучення з її рядів усіх галичан, проголошення УГА частиною радянських армій Росії, України, Угорщини й Словаччини (тобто її фактична ліквідація. — *В. С.*). Тому командування Галицької армії надіслало 4 липня 1919 р. С. Петлюрі телеграму: «Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин Начальна команда Галицької армії звертається з проханням до головного отамана призначити район виключно для Галицької армії…, де вона відпочила б та упорядкувалася б». Командування Наддніпрянської армії на це відповіло, що «приймає Галицьку Українську армію, як братню, і всім їй допоможе, що в її силах. Головний отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зиниться й обидві армії, з'єднавшись в одне не розривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні».

Щоправда, Є. Петрушевич ще тиждень вагався, не поспішаючи переводити через Збруч основні сили УГА. Тільки після численних переговорів, що відбувалися буквально кожного дня, він 14 липня нарешті схилився до остаточного рішення, яке наступного дня було через Начальну команду Галицької армії передане в штаб Наддніпрянської армії: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне брак мушкетних і гарматних набоїв), вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східній берег Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з большевиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції».

З огляду на вищезазначене не можна обминути увагою спроби правих сил, уособлюваних Є. Петрушевичем, захопити владу в УНР після переходу УГА на терени Великої України. Йдеться, зокрема, про організацію в Кам'янці Українського національно-державного союзу, який поставив перед собою завдання витиснути з керівництва УНР соціалістів і персонально С. Петлюру.

Глибинну природу непорозумінь, що не дозволяли українцям досягти жаданої цілісності, П. Христюк убачав у перманентному зростанні напруженості й навіть проявах ворожості у відносинах між двома урядами, які «виростали на ґрунті неоднакової їх соціяльної структури. Галицький уряд був типовим міщанським, дрібнобуржуазним і через те навіть політику соц.-демократів і Петлюри вважав большевицькою».

Значною мірою на означеному ґрунті (хоча лише сказаним вичерпується складність ситуації) практично автоматично загострилася б проблема взаємостосунків між об'єднаним українським військом та Добровольчою армією, яка ввібрала в себе цілу низку не лише військових, але й зовнішньо- та внутрішньополітичних суперечностей.

Водночас у ній виразно проявилося різне бачення перспектив боротьби за українську державність. Галицький табір в особі Є. Петрушевича виступав за союз з А. Денікіним та вимагав

створення уряду, здатного вести переговори у цьому напрямі. Така позиція, як слушно зауважив І. Мазепа, зумовлювалася не стільки вірою в перемогу А. Денікіна над більшовизмом та переконанням у недоцільності боротьби українських військ з Добровольчою армією, скільки вірою, що запобігання такому конфлікту збільшить шанси отримати допомогу від Антанти. Диктатор був переконаний, що вона «накаже Денікіну кооперувати з українською армією».

Регіоналістські інтереси галицького табору взяли зрештою гору, й Українська Галицька армія уклала восени 1919 р. союз з Білою армією.

Паралельно уряд УНР вирядив спеціальну делегацію до Варшави, щоб остаточно порозумітися з поляками, надавши делегації повну свободу дій у разі, якщо з'явиться можливість домовитися про спільні дії проти червоних. Перший етап переговорів проходив у не вельми сприятливій атмосфері, хоч уже тоді закладався ґрунт для подальших порозумінь з поляками.

Перехід УГА в табір денікінців не тільки не розрядив напруженість у відносинах між наддніпрянським і галицьким керівництвом, а, навпаки, дедалі більше активізував протиборство.

Керівництво ЗУНР вимагало, щоб негайно був призначений до Директорії один галичанин, щоб С. Петлюрі було залишено лише посаду головного отамана, але від оперативних справ його усунули б, щоб було змінено уряд і щоб міністром фінансів став галичанин. Коли С. Петлюрі стало відомо про ці домагання, він відповів: «Відійти завше легше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді» і закінчив: «Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність».

12 листопада 1919 р. Рада Міністрів запропонувала Є. Петрушевичу, щоб він підпорядкував УГА Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі. «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т. п., бо він боявся арешту, — повідомляє М. Шаповал. — Довгі розмови не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що

він не може відважитись передати армію людям, які її до решти зруйнують, бо він їм не вірить і т. п. Скінчилось нічим».

На засіданні Ради Міністрів 14 листопада 1919 р. було вирішено здати Кам'янець полякам і пробиватися до Дніпра окремими частинами.

Більшість тогочасних політиків оцінили ситуацію категорично — катастрофа.

С. Петлюра, залишивши незначні рештки армії УНР, виїхав до Варшави, де здійснив кроки до зближення з Польщею, згоджуючись на територіальні поступки коштом Східної Галичини. Виїхавши до Відня, Є. Петрушевич зібрав 20 грудня 1919 р. наявних там членів УНРади й Державного Секретаріату та ініціював денонсацію Акта злуки.

Опинившись на еміграції, Є. Петрушевич продовжував боротьбу за відродження незалежності ЗУНР на міжнародній арені, апелював до Ліги Націй, учасників Ризької, Женевської й Генуезької конференцій з проханням демократичного розв'язання Східногалицького питання. Екзильний уряд виробив Конституцію Української Галицької Республіки. Однак Рада амбасадорів у Парижі 15 березня 1923 р. ухвалила рішення, за яким західноукраїнські землі беззастережно відходили до Польщі. Розпустивши уряд ЗУНР, Є. Петрушевич переїхав до Берліна, де продовжив дипломатично-пропагандистські акції на захист поневоленого народу, розповсюджував ноти протесту проти діяльності польських окупаційних властей, здійснював інші демарші, надавав моральну підтримку інтернованим частинам Галицької армії у Чехословаччині, видавав газету «Український прапор». Виявляв непослідовність. З одного боку — пропагував радянофільські настрої, некритично сприймаючи національну політику керівництва СРСР. З іншого — зближався з колишнім гетьманом П. Скоропадським, прибічниками українського монархізму. Доклавши зусиль до розколу Української військової організації (1925 р.), співпрацював потім з Українським національним об'єднанням (УНО).

Помер Є. Петрушевич 29 серпня 1940 р. в Берліні, де був похований. В 2002 р. перезахоронений на Лиганівському кладовищі у Львові.

Література про Є. О. Петрушевича

Волинець С. Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські й політичні діячі. — Вінніпег, 1965.

Коритко Р. Євген Петрушевич — президент ЗУНР // Літопис Червоної Калини. — 1991. — Ч. 1.

Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. — Івано-Франківськ, 2006.

Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.). — К., 2001.

Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. — К., 2008.

Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. — Прага, 1922 (Нью-Йорк, 1970).

Левицький К. Українські політики. — Львів, 1936.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.

Макарчук С. А. Українська республіка галичан. — Львів, 1997.

Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

«МИ ПОЛЯЖЕМ, ЩОБ СЛАВУ І ВОЛЮ І ЧЕСТЬ, РІДНИЙ КРАЮ, ЗДОБУТИ ТОБІ!»

(Сидір Тимофійович Голубович)

Громадсько-політичний і державний діяч Галичини народився 1875 р. в с. Товстеньке (тепер Чортківського району) на Тернопільщині. Походив із селянської родини. Після закінчення гімназії здобув фах адвоката на юридичному факультеті Львівського університету. Ще студентом прилучився до громадського руху, брав активну участь в акціях боротьби за український університет, став лідером «Академічної громади», членом Української національно-демократичної партії (УНДП).

Закінчивши університет, С. Голубович отримав ступінь доктора права, розпочав адвокатську практику у Тернополі. За короткий час зарекомендував себе вправним юристом і активним громадсько-політичним діячем. На виборах до Австро-Угорського парламенту в 1911 р. його було обрано послом. С. Голубович увійшов до складу національно-демократичного крила Української парламентської репрезентації. Спільно з іншими послами Галичини включився у гостру політичну боротьбу за реалізацію програми УНДП: розширення прав і свобод українського населення цісарської імперії, прийняття демократичного закону про вибори до Галицького сейму.

В роки Першої світової війни С. Голубович увійшов до складу міжпартійної Головної Української Ради, у складі Української парламентської репрезентації у Відні спільно з її керівниками К. Левицьким і Є. Петрушевичем відстоював автономістські інтереси Галичини й наполегливо боровся проти приєднання краю до Другої Речі Посполитої.

У момент розпаду Австро-Угорщини С. Голубович брав активну учать у визначенні долі Галичини, у створенні Західно-Української Народної Республіки.

9 листопада 1918 р. він увійшов до складу першого уряду Західно-Української Народної Республіки — Державного Секретаріату, одержав посаду секретаря судових справ. Спрямовував законодавчий процес ЗУНР, виступав активним прибічником об'єднання з Українською Народною Республікою.

Коли на середину грудня 1918 р. загострився конфлікт у проводі ЗУНР між Є. Петрушевичем і К. Левицьким, у результаті чого останній подав у відставку, С. Голубовичу було доручено виконувати обов'язки голови Державного Секретаріату і сформувати новий кабінет. 1—2 січня 1919 р. урядові установи ЗУНР через польський наступ змушені були евакуюватися до Станіславова. Тут на другій сесії Української Національної Ради 3 січня було прийнято ухвалу про злуку з Українською Народною Республікою, а наступного дня затверджено уряд ЗУНР, який було найменовано Радою Державних Секретарів. Президентом (головою) Ради став С. Голубович. Водночас він обійняв посади секретаря фінансів і торгівлі та промисловості.

С. Голубович достатньо реалістично оцінював ситуацію в ЗУНР, її міжнародне становище, складність завдань, які поставали перед очолюваним ним урядом. З одного боку, в першій же промові після свого призначення на високий державний пост він з гордістю констатував: «Наша держава удержалась і дала доказ політичної зрілости і здатности до державного життя». З іншого — він добре усвідомлював усі ті проблеми, які випадало вирішувати, обмеженість потенційних можливостей для повноцінної державної роботи. «Переймаючи на себе в сій великій і над вираз тяжкій хвилі вложений на нас

народний обов'язок, — наголошував голова Ради Державних Секретарів, — здаємо собі виразно справу з того, що сили наші малі в порівнянню до тих великих задач, які лежать перед нами. Коли ж мимо того переймаємо на себе той так відвічальний обов'язок, то робимо се лише в тім пересвідченню, що в таких великих хвилях не вільно жадному доброму синови свого народу ухилюватися від вложених на него обов'язків. І тому маємо повне право звернутися з горячим зазивом до цілого нашого народу, щоби кождий його син, оскільки се до нині не наступило, станув карно на визначенім йому місци і сповнив точно і без застережень вложений на него обов'язок. Лише така однодушна постава цілого народу надасть правительству і його зарядженням достаточну силу, та в значній мірі улегшить йому переведення тих задач, які бажає воно сповнити».

Підтриманий оплесками членів Української Національної Ради, С. Голубович продовжив: «Уважаємо в сій хвилині першим і найважливішим обов'язком правительства і Народу з'єдинити і підняти всі народні сили до оборони нашої землі, та до увільнення її від ворожого наїзду. Поки наша земля не буде освобождена від польського і румунського наїзду, та доки угро-українську землю не прилучимо до великої Української Держави, доти не вільно нікому з нас спочивати.

Сила нашого народу не вичерпана, його армія сильна і достаточна, так що можемо в нашу будучність глядіти сміло, без страху і з повною надією. Випружимо всі свої сили, щоби нашій Армії достарчити всего, що їй потреба, а жадати будемо від Народу, щоби він супокійно і помужеськи переніс всі ті невигоди, тягарі і жертви, які війна за собою потягає. Війни, ані розливу крови ми не хотіли, але заявляємо перед Богом і перед цілим світом, що земля тая, яку боронимо кров'ю найліпших своїх синів — ніколи не буде польською. Польща кинулася на нашу землю, як звичайний грабіжник, і бажає нею в супереч засадам, які нині приняв цілий світ, силою заволодіти, бо хоче з тої гарної і богатої землі тягнути соки для свого урядництва і для свого збіднілого населення. Той наїзд, на який цілий культурний світ дивиться з обмерзінням і відразою, маю надію, власними силами, невдовзі відопремо».

С. Голубович не часто виступав з промовами, навіть на засіданнях уряду. Судячи з усього, він не був публічним трибуном, самолюбство якого тішили б публічні акції. Однак він прагнув принципово відстоювати інтереси Західно-Української Народної Республіки, не пасував перед тиском могутніх сил, таких як місії Антанти, що здебільшого в суперечливих питаннях брали сторону Польщі. Зневажаючи політиканство, він, як і інші члени Державного Секретаріату, Української Національної Ради, готовий був роз'яснювати сутність поведінки, яку обирав і вважав відповідальною. Прикладом може бути підписане С. Голубовичем і його колегами звернення від 4 березня 1919 р. В ньому говорилося:

«Український Народе!

Державний Секретаріат мав перед собою ясну дорогу. Ми з усею рішучістю відмовилися сповнити домагання місії Антанти, — певні того, що за нами стоїш Ти, Український Народе, готов до останньої каплі крови оборонити рідну землю.

Тепер кличемо Тебе, Український Народе, до оборони рідної землі.

Нехай каждий з нас себе самого і все, що має, зложить на нашу жертву України.

Хто тільки може носити оружжя, нехай стає в ряди українського війська.

Хто богатий, нехай віддасть своє богатство на потреби Української Народної Републики.

Хто остане поза фронтом, нехай сповнює свої обов'язки, так, щоби скріпити силу української держави.

Український селянин нехай тямить, що коли він хоче здобути землю і бути господарем у своїй власній державі, мусить оборонити рідну землю від ворога. Инакше буде вічним рабом, засудженим працювати на своїх гнобителів.

Український міський робітник нехай тямить, що коли він хоче як вільний громадянин Української Народної Републики користати з плодів своєї праці, мусить разом з братом-селянином стати в рядах українського війська. Инакше остане на віки в такій поневірці, в якій був доси, — не тільки найбільш

визискуваний польськими роботодавцями, але також понижуваний польськими робітниками.

Український священик, учитель, урядник, адвокат, лікар і вся українська інтелігенція нехай тямить, що тільки у вольній Українській Народній Республиці вона зможе працювати для добра, щастя і слави українського народу і сповняти ті високі задачі, які у кождім народі сповняє інтелігенція — мозок нації. Під чужим пануванням вона остане на віки поневолена, понижена, примушена працювати у чужих і йти навіть проти свого народу.

Український Народе!

Тепер в огні війни рішається Твоя будучність. Але оборонимо рідну землю і збудуємо велику й могучу Українську державу, — або останемо на віки рабами наших відвічних ворогів.

Тому всі — до оборони рідної землі!

Нехай затихнуть усі суперечки про те, як має бути уладжена Українська Народна Республика.

Перше всего треба оборонити її спільними силами від ворогів.

А коли її границі й її будучність будуть забезпечені, тоді Ти, Український Народе, що вмів оборонити її, зумієш також уладити її по своїй волі.

Нехай живе Українська Народна Республика!

Ми поляжем, щоб славу і волю і честь, Рідний краю, здобути Тобі!».

Опинившись на ключових ролях, С. Голубович в надскладних обставинах невщухаючої війни, політичної нестабільності домігся ритмічної, чіткої роботи уряду, прагнув здійснювати реалістичний економічний курс. З червня 1919 р. по липень 1920 р. він був головноуповноваженим диктатора ЗУНР у внутрішніх справах.

Після військових поразок ЗУНР С. Голубович виїхав в еміграцію. В 1924 р. очолив Українську народну трудову партію, брав участь у створенні та функціонуванні Українського національно-демократичного об'єднання (1925 р.). Помер 12 січня 1938 р. у Львові.

Література про С. Голубовича

Великочій В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914—1919 рр. — Івано-Франківськ, 2009.

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914—1923. Т. І. — Львів, 1998.

Голубович Сидір // Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — К., 1993.

Голубович Сидір // Короткий довідник з історії України. — К., 1994.

Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали у 5-ти т. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. — Івано-Франківськ, 2002.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.

Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. — Прага, 1922 (Нью-Йорк, 1970).

Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. — Т. І. — К., 1993.

Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. — К., 2001.

«ПОПРОСТУ СВЯТА ПО ВДАЧІ ЛЮДИНА»

(Володимир Мойсейович Чехівський)

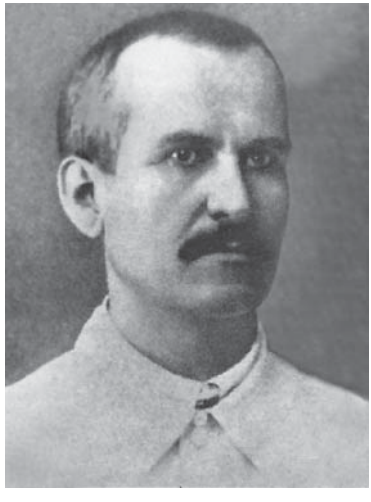

Громадсько-політичний і церковний діяч, історик народився 19(31) липня 1876 р. в с. Горохуватка Київського повіту Київської губернії в сім'ї священика. Закінчивши 1900 р. Київську духовну семінарію, в 1901—1905 рр. працював помічником інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Прилучившись до національно-визвольного руху, В. Чехівський (Чеховський) вступив до гуртка українських соціал-демократів-драгоманівців (1897—1902 рр.). У 1902—1904 рр. він був членом Революційної української партії, до січня 1919 р. належав до Української соціал-демократичної робітничої партії.

В 1906 р. В. Чехівський був обраний депутатом І Державної думи, після розпуску якої відбув однорічне заслання у Вологді. В 1907 р. повернувся в Україну, до Києва. В 1908—1917 рр. жив в Одесі. Працював викладачем гімназії, комерційних і технічних училищ, активно співробітничав у товаристві «Просвіта» та в місцевій українській громаді.

У березні 1917 р. був обраний головою Одеського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Репрезентував українську громаду Одеси на Всеукраїнському національному конгресі (6—8 квітня 1917 р.) та був членом його президії. На конгресі В. Чехівського обрали до Україн-

ської Центральної Ради від Одеси. В травні 1917 р. його кандидатуру було запропоновано на посаду помічника куратора, або окружного інспектора Одеської шкільної ради. Працював редактором часопису «Українське слово», очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки.

Улітку 1917 р. В. Чехівського обрали гласним Одеської міської думи від українських партійних організацій. Одночасно він очолював Херсонську губернську раду об'єднаних громадських організацій. У жовтні-листопаді 1917 р. був головою Одеського ревкому, в листопаді Центральна Рада призначила його політкомісаром м. Одеси. Тоді ж виконував обов'язки губернського комісара освіти Херсонщини.

Прихильник компромісу з більшовиками. Домагався мирного розв'язання питання про владу. Вважав доцільним об'єднання програми більшовиків із національною програмою УСДРП як основи будівництва самостійної Української республіки. В січні 1918 р. В. Чехівський вимагав від генеральних секретарів М. Порша і М. Ткаченка припинення війни проти більшовиків і укладання миру з РСФРР. Після підписання Брестського миру на зборах представників соціалістичних партій Одеси різко критикував запрошення Центральною Радою німецьких військ в Україну. У травні 1918 р. В. Чехівського було обрано членом ЦК УСДРП.

За гетьманування П. Скоропадського В. Чехівський працював у Міністерстві віросповідань і церковної політики, входив до Українського національного союзу. Зі створенням Директорії став членом Українського революційного комітету, який готував повстання проти гетьмана у Києві. Був головою Революційного комітету під час повстання. До приїзду Директорії у Київ та призначення Ради Народних Міністрів у складі Революційного комітету очолював адміністративну владу — Раду комісарів. Соратник і політичний однодумець В. Винниченка, котрий рекомендував В. Чехівського на посади голови Ради Міністрів і міністра закордонних справ Української Народної Республіки, які він обіймав протягом 26 грудня 1918 р. — 11 лютого 1919 р. (Щоправда, в революційній метушні про своє призначення він дізнався з газетних

повідомлень, та ні на кого не нарікав, а без упину продовжував працювати.) До уряду В. Чехівського входили представники всіх українських партій, крім хліборобів-демократів. Дотримуючись на посту голови уряду позиції порозуміння з Радянською Росією, разом з тим послідовно боровся проти Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

На VI з'їзді УСДРП (10—12 січня 1919 р.) В. Чехівський виступив як прихильник влади рад, але без більшовицьких диктаторських методів, був обраний членом ЦК УСДРП. У січні 1919 р. брав участь у роботі Державної ради та Трудового конгресу України.

На всіх етапах громадсько-політичної діяльності В. Чехівський величезного значення надавав справі збереження й розвитку національної культури українського народу. Не випадково керований ним уряд ще наприкінці 1918 р. розглянув питання про утримання особового складу університетів, про штати Державної академії мистецтв. 1 січня 1919 р. РНМ схвалила, а Директорія затвердила «Закон про державну мову Української Народної Республіки», підписаний особисто прем'єром. Того ж дня з'явився вироблений за його ініціативи закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви. 8 січня 1919 р. РНМ по доповіді В. Чехівського прийняла законопроект про створення національної бібліотеки УНР, 17 січня — про утворення у Києві Головної книжкової палати.

Тимчасом на становищі УНР у січні 1919 р. важко позначилося поглиблення суперечностей всередині українського національного табору, насамперед через невизначеність питання про форму влади: чи відновлення ЦР, чи скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, чи, зрештою, влада Рад? Нестабільність політичної ситуації, зникнення ґрунту для великої коаліції національних сил, яка б забезпечила перемогу антигетьманського повстання, зумовила б непрості колізії і в Директорії і в Раді Народних Міністрів. Зокрема В. Винниченко і В. Чехівський наполегливо шукали шляхів зміцнення УНР. Однією з наріжних запорук вони вважали запровадження в Україні системи трудових Рад, розбудову Республіки

трудового народу. Серед іншого це, на їх думку, могло зняти низку суперечностей з РСФРР, привести до порозуміння з її керівництвом і відвернути майже невідворотний за інших обставин кровопролитий воєнний конфлікт між двома слов'янськими народами.

Що стосується В. Чехівського, то тут деякі дослідники вважають, що окрім його лівих соціал-демократичних орієнтацій важливе значення мали релігійні погляди. «Прем'єр Чехівський, — пише М. Стахів, — був не тільки провідним членом Української соціал-демократичної робітничої партії, але також одночасно глибоко віруючим християнином, який пробував проводити християнську мораль також в міждержавних справах. Він дуже боявся відповідальності за продовження оборонної війни України проти російської совєтської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед подальшим воєнним походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чехівський сказав: «Я маю сумніви, як християнин: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу іти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але інших примушувати — це, на мою думку, неморально».

Подібні погляди в такій ситуації, коли російські більшовицькі армії сунули на Україну чорною хмарою, були не від світу цього. Проте вони доказують поза всяким сумнівом, що цей прем'єр уряду УНР справді прагнув миру і напевно не мав ані тіні бажання воювати агресивно проти Росії...»

Голова Директорії і голова уряду спорядили в січні 1919 р. дипломатичну місію до Москви, яку очолив їх однопартієць С. Мазуренко. Російська сторона з великим зацікавленням зустріла посланців Києва (починався найскладніший для Радянської Росії воєнний 1919 рік!), оперативно реагувала на найвищому рівні на мирні пропозиції українських дипломатів.

Однак на заваді очевидного прогресу міждержавного врегулювання став С. Петлюра, який як головний отаман

мав найбільшу реальну владу в УНР, а орієнтувався зовсім на іншу силу — інтервентів Антанти, що висадили свій військовий корпус на Півдні України.

Посилення у політичних колах України цієї орієнтації, політичні вимоги французького командування, рішення ЦК УСДРП відкликати своїх представників з Директорії та уряду УНР змусили В. Чехівського 10 лютого 1919 р. піти у відставку з посади прем'єра. Він був одним із засновників Комітету охорони республіки у Кам'янці-Подільському (березень 1919 р.), дещо пізніше брав участь у створенні фракції незалежних в УСДРП, очолював ідеологічну комісію Української автокефальної православної церкви, був радником митрополита УАПЦ В. Липківського, проповідником Всеукраїнської православної церковної ради та організатором пастирських курсів у Києві.

За Радянської влади працював у історичному відділі Всеукраїнської академії наук, був професором Київського медичного інституту, Київського політехнікуму та Соціально-економічних курсів, Вінницького інституту народної освіти. У 1921 р. виступив як свідок на судовому процесі проти членів ЦК УПСР. В. Чехівський немало писав. Його перу належать численні богословські та науково-історичні праці: «Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони» (1905), «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми» (1922 та 1947), статті у журналах «Україна» та «Церква та життя».

Характеризуючи В. Чехівського як державного діяча, О. Шульгін писав: «На чолі Міністерства стояла на початку 1919 року попросту свята по вдачі людина. В. Чехівський — щирий українець і добра людина». Вболіваючи за долю Батьківщини, він не емігрував. 29 липня 1929 р. його заарештували у справі «Союзу визволення України», начебто як члена бюро цієї організації. 19 квітня 1930 р. засудили на смерть, потім вирок замінили на 10 років ув'язнення на Соловках. У 1936 р. термін ув'язнення подовжили ще на 20 років і заслали у табори без права листування. 3 листопада 1937 р. В. Чехівського розстріляли за вироком «трійки» УНКВС Ленінградської області.

Література про В. М. Чехівського

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. — К., 1998.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ—Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. — К., 1993.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Документи і матеріали. — У 2-х т. — Т. 1—2. — К., 2006.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 — Т. I—II. — Ужгород, 1930, 1932.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. — Т. I—II. — Прага, 1942.

Млиновецький Р. Нариси з історії визвольних змагань 1917—1918. — Львів, 1994.

Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942.

Революция на Украине по мемуарам белых // Сост. Алексеев С. А. — М.—Л., 1930.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I—IV. — Харків—Київ, 2008—2010.

Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу. — ДВОУ, 1931.

Українська загальна енциклопедія: Книга знання. Львів—Станіслав. — Т. 3. — Коломия, 1931.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 1—2. — К., 1996.

Уряди України в XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. — Житомир, 1992.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. IV. — Прага, 1921, 1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«ВИГЛЯНЦЬОВАНИЙ ЄВРОПЕЄЦЬ»

(Християн Георгійович Раковський)

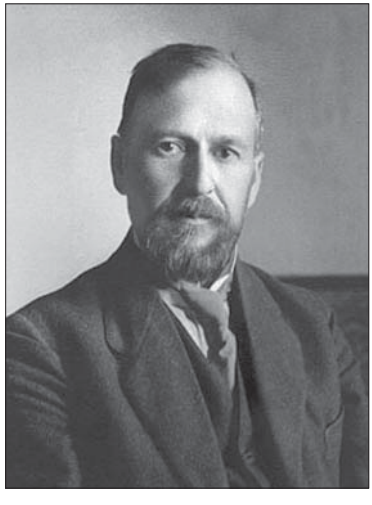

Майбутній професіональний революціонер, відомий діяч Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного революційного соціалістичного руху, дипломат, публіцист народився 1 (13) серпня 1873 р. у м. Котел, Болгарія. Походив він із сім'ї заможного болгарського підприємця і купця. По материнській лінії Х. Раковський (Станчев Кристю Георгієв) належав до нащадків відомих болгарських діячів XIX ст. Георгія Мамарчева і Савви Раковського. Прізвище останнього Кристю за згодою батька перебрав ще в учнівські роки.

Коли хлопчику виповнилося 5 років, в умовах російсько-турецької війни сім'я емігрувала до Румунії в район Добруджі. Початкову освіту він здобув під керівництвом матері і в початковій школі у Варні. Навчався у гімназіях Варни і Габрово, однак через причетність до учнівських заворушень заарештовувався і виключався зі складу учнів.

В 1890 р. Х. Раковський виїхав за кордон і до 1897 р. вивчав медицину на факультетах у вузах Швейцарії (Цюрих, Женева), Німеччини (Берлін), Франції (Нансі, Монпельє). В Монпельє захистив докторську дисертацію на тему «Причини злочинності і виродження». В наступні роки певний час навчався на юридичному факультеті в Парижі.

Формуванню політичної свідомості Х. Раковського сприяло навчання в гімназії. За його словами, в 1888 р. він «оформив свої політичні погляди і став марксистом». З початку 90-х років XIX ст. він професіональний революціонер. Підпав під вплив Г. Плеханова, В. Засулич, П. Аксельрода, інших російських емігрантів-революціонерів, разом з Р. Люксембург керував марксистськими гуртками самоосвіти, товаришував з К. Лібкнехтом, деякий час листувався з Ф. Енгельсом, включився в міжнародний студентський рух, долучився до видання різних періодичних органів.

Х. Раковський брав активну участь у діяльності соціал-демократів Швейцарії, Франції, Німеччини, Болгарії, Румунії. В 1905—1917 рр. був членом ЦК Румунської соціал-демократичної партії. Завжди особливо тягнувся до російських революціонерів, одружився з росіянкою-марксисткою О. Рябовою.

В роки Першої світової війни Х. Раковський стояв на позиціях так званого соціал-шовінізму, тобто захисту вітчизни, за що в 1915 р. зазнав критики з боку В. Леніна. Останній висловив думку, що з такими людьми, як Х. Раковський, більшовикам не по дорозі. За участь в революційному русі Х. Раковський кілька разів заарештовувався румунською владою, висилався з країни. Останній раз арешт стався влітку 1916 р. Однак у травні 1917 р. революціонер був звільнений з тюрми російськими солдатами в румунському місті Ясси. Через Україну виїхав до Петрограда.

Почалася еволюція політичних поглядів Х. Раковського від західноєвропейського соціал-демократизму до більшовизму. Ще в середині літа 1917 р. він поділяв недовір'я західних соціалістів щодо можливості соціалістичного устрою в Росії, не погоджувався з позицією більшовиків у ставленні до II Інтернаціоналу, в черговий раз поряд з іншими західними соціал-демократами став об'єктом ленінської критики.

Разом з тим більшовики цінували ділові якості і широкі зв'язки Х. Раковського в міжнародному соціалістичному русі. Восени 1917 р. він направився до Стокгольма для участі в Міжнародній конференції ціммервальдців. Повернувся до

Петрограда в грудні, а в січні 1918 р. поїхав як комісар-агітатор РНК РСФРР в Крим, сприяв організації відсічі румунській агресії в Бессарабії. В Одесі очолив колегію по боротьбі з контрреволюцією в Румунії та Україні. Разом з радянськими військами відступав через Україну під натиском австро-німецьких окупантів, брав участь в Другому Всеукраїнському з'їзді Рад і врешті приїхав до Москви, де невдовзі був призначений головою делегації для переговорів з представниками Центральної Ради. Однак в Україні, в результаті державного перевороту, було встановлено гетьманський режим, і Х. Раковський вів протягом більше як півроку переговори з представниками влади П. Скоропадського. Переговорний процес розвивався дуже складно, обидві сторони весь час висували взаємні претензії. Українська сторона досить гостро ставила питання про кордони, а російська — зволікала з визначеними відповідями, свідомо затягувала підготовку рішень, сподіваючись на зміну ситуації в Україні, на міжнародній арені. Х. Раковський, Д. Мануїльський, інші члени делегації вступали в контакти з представниками опозиції — В. Винниченком, С. Мазуренком та ін., обіцяли допомогу у поваленні режиму П. Скоропадського.

Це викликало природне роздратування органів гетьманської влади, звинувачення Х. Раковського в антиурядовій діяльності, несумісній з дипломатичним статусом. Та в результаті розпочатого антигетьманського повстання, очоленого Директорією, режим П. Скоропадського було повалено і відновлено Українську Народну Республіку.

Паралельно розпочався процес відродження в Україні Радянської влади, складовою частиною якого стало створення Тимчасового робітничо-селянського уряду. Однак в партійному і радянському керівництві досить швидко виникла чвара, яка тривала до зміщення 16 січня 1919 р. з поста голови уряду Г. П'ятакова.

Обраний на його місце Ф. Сергєєв (Артем) розумів, що не в змозі подолати суперечності, які виникли в результаті патової розстановки сил, і тому став одним із ініціаторів звернення до В. Леніна з проханням про направлення в Україну Х. Раков-

ського. Останній був справді нейтральною особистістю в суперечках між «лівими» і правими в КП(б)У і, водночас, діячем, що впродовж останнього року так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. З новою силою це засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з'їзду КП(б)У (17—22 жовтня 1918 р.).

22 січня 1919 р. Х. Раковський з'явився у Харкові, наступного дня був уперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а 24 січня, за участі обох попередників-суперників — Г. П'ятакова і Ф. Сергєєва — одноголосно обраний його головою. Хоча, за словами відомого більшовицького діяча В. Затонського, «цей виглянцьований європеєць дивною плямою виділявся на нашому дикому тлі», він дуже швидко домігся стабілізації уряду, активізації його діяльності. Вже 25 січня з'явилась декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України з програмними завданнями повсюдного відновлення влади Рад, зміцнення інтернаціонального союзу радянських республік, підняття з руїн народного господарства, розвитку освіти і культури, забезпечення справжнього народовладдя. В іншому документі — «Зверненні Тимчасового робітничо-селянського уряду України до народів і урядів всіх країн поряд з інформацією про відновлення Радянської влади в Україні і склад уряду — містилась конкретна програма міждержавних відносин, зовнішньої політики УСРР.

29 січня уряд ухвалив рішення про реорганізацію структури і назви уряду. Члени кабінету стали іменуватись народними комісарами, а орган в цілому — Радою Народних Комісарів. Поряд з посадою голови уряду Х. Раковський став ще й наркомом закордонних справ. На цих посадах він був затверджений III Всеукраїнським з'їздом Рад (1—6 березня 1919 р.).

В березні 1919 р. РНК України переїхав до Києва, де перебував до серпня. Через загрозу з боку денікінців уряд тоді перебазувався до Чернігова, а невдовзі тимчасово припинив існування. Голова РНК Х. Раковський став начальником Політичного управління Реввійськради РСФРР, а члени уряду на-

правились на фронт і на роботу в тилу ворога. З розгромом військ А. Денікіна і звільненням української землі відновив діяльність і РНК УСРР на чолі з Х. Раковським. На цій посаді він в цілому працював близько 4,5 року. Водночас Х. Раковський був також наркомом закордонних справ України, головою створеної в квітні 1919 р. Ради робітничої і селянської оборони УСРР, членом Реввійськради Південно-Західного і Південного фронтів, керівником Політичної наради по боротьбі з бандитизмом, Надзвичайної санітарної комісії, Особливої комісії з палива і продовольства, Української економічної ради, заступником голови Української трудової армії.

В надзвичайно складних умовах громадянської війни та іноземних воєнних інтервенцій, відбудови народного господарства, пошуку нових шляхів господарювання, налагодження діяльності різних економічних, політичних, військових, просвітніх та інших структур Х. Раковський діяв компетентно, ініціативно, енергійно, ефективно.

В площині національно-державного будівництва позиція Х. Раковського була до певної міри суперечливою. Як революціонер-інтернаціоналіст він був ворогом будь-яких проявів націоналізму. На цьому ґрунті у голови Раднаркому УСРР в 1920 р. виник серйозний конфлікт з В. Винниченком, котрий повернувся з еміграції в Україну і прагнув взяти участь у радянському будівництві. Х. Раковський вважав В. Винниченка «одним з представників українського націоналізму» і не бажав з цим миритися. В свою чергу, В. Винниченко розглядав можливість своєї роботи у Раднаркомі України за умов відкликання з України Х. Раковського.

На III Всеукраїнському з'їзді Рад в березні 1919 р., коли приймалася перша конституція УСРР і виникло питання про державну мову, Х. Раковський рішуче відкинув його як безпідставне, бо вважав, що всі мови є рівними. На його думку, надання українській мові статусу державної могло начебто призвести до передачі влади в Україні націоналістичним силам в особах П. Скоропадського або С. Петлюри. З іншого боку, Х. Раковський виступив проти будь-якого декретування тієї чи іншої мови, був противником насадження росій-

ської мови в установах пошти і телеграфів, закликав вчити українську мову, відстоював національну школу, хоч вимагав її «радянизації».

В ставленні до релігії і антирелігійної пропаганди він, хоч і стояв на атеїстичних позиціях, але був проти того, щоб переборювати релігійний світогляд шляхом закриття храмів, влаштування гучних антирелігійних демонстрацій.

Х. Раковський поділяв погляди Л. Троцького на мілітаризацію країни, на введення 16-годинного робочого дня. Разом з тим, з його ініціативи в 1920—1921 рр. стали вводитись почесне звання Героя Праці, занесення на Дошку пошани, вручення червоних прапорів підприємствам і організаціям за успіхи на трудовому фронті. В умовах реалізації нової економічної політики Х. Раковський виступав за розширення господарської ініціативи, за більшу господарську свободу окремим підприємствам, за раціоналізацію праці.

В галузі аграрної політики Х. Раковський був прихильником державної власності на землю, колективних форм господарювання. В часи воєнного комунізму він підтримував курс на створення в Україні комітетів бідноти, а потім — комітетів незаможних селян. В грудні 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП(б) голова Раднаркому України наполягав на збереженні радянських господарств у землезабезпечених районах України і лише внаслідок критики з боку В. Леніна погодився на те, щоб більша частина колишніх земель була передана у володіння селянам. Причини недосіву 1920 р. в Україні Х. Раковський вбачав не в поведінці дрібного товаровиробника, в забороні вільної торгівлі, а в прихованому саботажі куркульства. Він активно підтримував розвиток всіх форм кооперативного руху.

Голова Раднаркому України, як і переважна більшість високопосадових діячів більшовицької партії, вважав, що для захисту завоювань соціалістичної революції мають застосовуватись найжорстокіші репресії, червоний терор. У боротьбі з селянсько-повстанським рухом, який часто набував антикомуністичної спрямованості, Х. Раковський виступав прихильником введення колективної відповідальності на селі за всі антирадянські прояви, запровадження системи заручни-

ків з числа заможних верств населення. Він стояв на позиціях повної ліквідації махновського руху, разом з Ф. Дзержинським закликав до фізичного усунення Н. Махна, але й при цьому Л. Троцький звинувачував Х. Раковського у «слабкості характеру».

Х. Раковський користувався великим авторитетом у партійно-радянських владних структурах в Україні, мав підтримку в своїй діяльності з боку В. Леніна та Л. Троцького.

Як голова Раднаркому Х. Раковський не був працівником кабінетного типу, він прагнув до особистого спілкування з керівниками всіх рівнів влади, постійно їздив по Україні, часто виступав на нарадах, мітингах, зборах.

Ще в роки громадянської війни Х. Раковський виступив одним з ініціаторів об'єднання військових сил і матеріальних ресурсів радянських республік навколо РСФСРР. Він був активним учасником подій, пов'язаних з утворенням СРСР. Розширення й зміцнення господарських зв'язків у відбудовчий період, проблеми оборони, утворення єдиного дипломатичного фронту на Генуезькій конференції (квітень-травень 1922 р.), інші масштабні питання обумовлювали згуртування радянських республік. Взаємопов'язаний та взаємозалежний господарський механізм всіх республік, розвиток економічних та торгових зв'язків між ними вимагали введення єдиної грошової одиниці, відміни митних перепон, уніфікації законодавчих та юридичних актів. З іншого боку, необхідно було чітко розмежувати і визначити компетенції центру й республік. Ініціатором у вирішенні цього важливого питання виступила Україна. 11 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про взаємовідносини між РСФСРР та УСРР. У постанові говорилося про необхідність конкретизації взаємовідносин центральних і місцевих органів управління, уточнення їх прав та обов'язків. М. Фрунзе (командуючому Збройними силами України і Криму) та Д. Мануїльському (першому секретареві ЦК КП(б)У) доручалося домогтися в Москві створення спеціальної комісії із членів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, яка б виробила пропозиції щодо регулювання взаємовідносин між республіками.

11 травня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) обговорило і підтримало пропозиції ЦК КП(б)У, а через три місяці Оргбюро ЦК РКП(б) створило комісію, якій доручалося до наступного Пленуму ЦК підготувати питання про взаємовідносини РСФРР та незалежних республік. До її складу увійшли: Й. Сталін, В. Куйбишев, Г. Орджонікідзе, Г. Сокольников, а також представники усіх республік. Україну в ній представляли Г. Петровський та Х. Раковський. Розробка проекту цього важливого документа була покладена безпосередньо на наркома з міжнаціональних справ РСФРР Й. Сталіна, який на той час обійняв ще й посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б). З цим завданням він впорався досить швидко і вже наприкінці серпня 1922 р. подав «план автономізації», згідно з яким передбачалося входження усіх республік до складу Російської Федерації, обмеження їх суверенітету, встановлення диктату центру тощо. Сприйнятий він був відразу неоднозначно, у тому числі й серед керівників республіканської парторганізації. Наприклад, Д. Мануїльський не лише активно підтримував проект, але й намагався аргументувати правильність та своєчасність сталінської постановки питання. Оскільки «український мужик "національним питанням не цікавиться"», резюмував він, а українська інтелігенція підтримки у суспільстві не отримає, тому і діяти треба у «напрямі ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією».

Навпаки, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський був активним противником сталінського підходу. Свою систему аргументації він виклав у доповідній записці до ЦК РКП(б) 28 вересня 1922 р., наголошуючи на необхідності створити справжню федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправ'я.

В кінцевому результаті завдяки енергійному втручанню В. Леніна, який відкинув сталінський проект «автономізації», жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК РКП(б) рекомендував утворити Союз РСР як «новий поверх, федерацію рівноправних республік».

Ідея добровільного союзу рівноправних республік була підтримана комуністичними партіями республік, в тому числі й Компартією України. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 16—17 жовтня 1922 р., схвалив рішення Пленуму ЦК РКП(б) про шляхи утворення федеративного союзу радянських республік. Пленум зобов'язав Політбюро ЦК КП(б)У «при конкретному розробленні цієї схеми зважати на реальне забезпечення інтересів України в різних союзних органах».

Саме цю позицію Х. Раковський принципово й послідовно відстоював на сесіях ВУЦВК, на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (10—14 грудня 1922 р.), на I Всесоюзному з'їзді Рад (30—31 грудня 1921 р.), на засіданнях уряду, у численних виступах в пресі та різних колективах.

Особливої гостроти боротьба за відстоювання інтересів національних радянських республік від великодержавних тенденцій набрала в процесі конституційного оформлення союзної держави. Взявши на XII з'їзді РКП(б) участь в обговоренні доповіді Й. Сталіна «Національні моменти у партійному й державному будівництві», Х. Раковський відверто заявив, «що союзне будівництво пішло неправильним шляхом. Як вам відомо, це не тільки моя думка, — це є думка Володимира Ілліча... Потрібно відняти у союзних комісаріатів 9/10 їх прав і передати національним республікам». Це був відвертий виклик генсеку, що набирав сили, і системі, що дедалі зміцнювалася.

Упродовж усього 1923 р. точилася запекла боротьба між Х. Раковським та іншими партійними і державними керівниками, які його підтримували, і Й. Сталіним за форми і методи втілення в життя основних положень Союзного договору.

У травні 1923 р. в Україні почалося обговорення проекту союзної Конституції, підготовленої комісією ЦВК СРСР. Очолювана Х. Раковським Конституційна комісія РНК УРСР внесла до нього ряд змін, зокрема доповнила його розділом про гарантії прав союзних республік, і пізніше він перетворився в офіційні пропозиції від України для внесення до цього важливого союзного документа. Й. Сталін розпочав масовану атаку на голову уряду України Х. Раковського та його одно-

думців, звинувачуючи їх у конфедералізмі. У Й. Сталіна було дуже багато прихильників як у центрі, так і в республіках. Пояснюється це тим, що будучи з 1917 по 1922 рік наркомом у справах національностей, він не лише добре знав стан у кожній з республік, але й мав значну підтримку серед їх керівників, увійшов у роль вождя. Тому не дивно, що своєрідний двобій з Х. Раковським генсек виграв.

21 червня 1923 р. Пленум ЦК КП(б)У обговорив питання союзного будівництва, яке пройшло у гострій полеміці. Доповіді зробили Х. Раковський, М. Фрунзе, М. Скрипник. Після тривалої та гострої дискусії проект резолюції вніс перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, якого було обрано на цю посаду на квітневому (1923 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Однак після заяви його попередника Д. Мануїльського про неможливість прийняття документа в цілому, його затвердження пішло по пунктах і надзвичайно швидко, по суті — формально.

Врешті-решт Пленум ЦК КП(б)У в своїй резолюції визнав федерацію, як єдино придатну на той час форму об'єднання радянських республік. Було засуджено ухили як у бік великодержавного централізму, так і конфедералізму. Пленум визнав, що Політбюро ЦК КП(б)У не розглядало і не затверджувало «український» проект Конституції СРСР, який дав би привід «звинуватити нас у конфедеративному ухилі».

Доля голови Раднаркому України Х. Раковського, який не добився підтримки своєї позиції ні в Москві, ні в Харкові, фактично була вирішена. Прямо на пленумі він написав заяву про свою відставку. Незважаючи на те, що Пленум ЦК КП(б)У відмовився відразу її прийняти, через місяць Х. Раковський був відкликаний з України, а посаду голови РНК обійняв В. Чубар.

Х. Раковський зарекомендував себе як діяч з видатними дипломатичними здібностями. Він намагався добитися міжнародного визнання України державами Заходу, демонстрував доброзичливе ставлення до дипломатичних представників Вірменії, Грузії та Ірану, які навесні 1919 р. перебували в Києві. В 1921—1922 рр. він відіграв провідну роль в підготовці підписання мирних договорів УСРР з Австрією, Латвією, Литвою,

Естонією, Туреччиною, виконував дипломатичні доручення уряду РСФРР в Німеччині і Чехословаччині, був учасником конференцій в Генуї та Лозанні, вважався «батьком Раппало» — німецько-російського мирного договору 1922 р.

Коли навесні 1923 р. Рада послів великих держав прийняла рішення віддати Польщі тимчасово окуповану нею ще в 1919 р. територію Східної Галичини, то 12 березня 1923 р. уряд УСРР заявив рішучий протест проти таких дій. Сам Х. Раковський в одному зі своїх виступів у Харкові заявив, що долю цієї території мають вирішувати люди, які на ній проживають. Він назвав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насильства.

Разом з тим в 1919 р. Х. Раковський, вважаючи, що Україна не зможе приступити до мирної праці, коли в країнах, що з нею межують, не буде встановлена Радянська влада, був палким прихильником надання військової допомоги Угорській Радянській Республіці (1919 р.), мріяв організувати наступ на Румунію, щоб домогтися повалення існуючого там ладу.

Дипломатичні таланти Х. Раковського, не дивлячись на його розбіжності з Й. Сталіним в площині радянського національно-державного будівництва, стали однією з основних причин призначення його в липні 1923 р. повноважним і торговельним представником СРСР в Лондоні. В жовтні 1925 р. він очолив радянське дипломатичне представництво у Франції. Перебуваючи на відповідальних посадах повноважного представника СРСР у Великій Британії та Франції, Х. Раковський відіграв важливу роль у міжнародному визнанні цими провідними європейськими державами Союзу РСР.

В 1927 р. Х. Раковського відкликали з дипломатичної роботи, що в значній мірі пояснювалося його особистими зв'язками з Л. Троцьким та іншими діячами опозиції проти Й. Сталіна. Спроби Х. Раковського знайти підтримку діям опозиції в Україні завершилися невдачею. На XIV з'їзді ВКП(б) в 1927 р. він в числі інших 75 активних діячів опозиції був виключений з партії.

У січні 1928 р. Х. Раковського висилають до Астрахані, потім — Саратова і Барнаула. Але він не залишає боротьби

проти «сталінської фракції» у ВКП(б), пише кілька полум'яних звернень до ЦК партії. В цих документах доводилась неможливість побудови соціалізму в одній країні, критикувалась практика колективізації сільського господарства в СРСР та ін.

Хоч в ті часи Х. Раковський вважався одним з найвпертіших опозиціонерів, але на початку 1930-х рр. і він змирився з режимом. В 1934—1935 рр. працював начальником Управління навчальних закладів Наркомату охорони здоров'я РСФРР, головою Всесоюзного товариства Червоного Хреста, взяв участь у роботі XV міжнародного конгресу Червоного Хреста в Токіо (Японія). В 1935 р. Х. Раковського було поновлено в членах ВКП(б). У серпні 1936 р. він виступив у газеті «Правда» з приводу судового процесу в справі троцькістсько-зінов'євського терористичного центру із заявою, в якій засудив своїх колишніх товаришів по опозиції.

Але доля Х. Раковського вже була вирішена. Наприкінці січня 1937 р. його заарештовують, і в березні 1938 р. він став одним з обвинувачених на процесі «антирадянського правотроцькістського блоку». Лише звернення з-за кордону на ім'я Й. Сталіна врятували йому життя. Х. Раковського засудили до 20 років тюремного ув'язнення.

Займаючи відповідальні партійно-державні посади, Х. Раковський в 1919—1927 рр. був членом ЦК ВКП(б), делегатом VIII—XIV з'їздів ВКП(б). У 1919—1924 рр. він член ЦК КП(б)У, в 1919—1923 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У, делегат III з'їзду, IV—VII конференцій КП(б)У. Обирався членом ЦВК СРСР, ЦВК РСФРР, ВУЦВК, Всеукрревкому.

Коли в перші місяці Великої Вітчизняної війни виникла загроза прориву німецьких військ в центральні райони СРСР, Державний комітет оборони прийняв рішення про негайну ліквідацію 170 політичних в'язнів Орловської в'язниці. 11 вересня 1941 р. Х. Раковського в числі інших в'язнів було розстріляно в Медведівському лісі в десяти кілометрах від м. Орел.

4 лютого 1988 р. Пленум Верховного Суду СРСР відмінив вирок по процесу «антирадянського правотроцькістського

блоку» (1938 р.), а Комітет партійного контролю при ЦК КПРС 21 червня 1988 р. поновив Х. Раковського посмертно в членах партії.

Творча спадщина Х. Раковського вивчена недостатньо. Відомо про величезну кількість публікацій в періодичній пресі, кілька книг і брошур російською, болгарською, румунською, німецькою і французькою мовами, якими автор вільно володів.

Праці Х. Г. Раковського

Отчет Рабоче-крестьянского правительства Украины IV-му Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 16—20 мая 1920 г. — Харьков, 1920.

Ильич и Украина // Летопись революции. — 1925. — № 2.

Ілліч і Україна // Український історичний журнал. — 1989. — № 4.

Раковский Христиан Георгиевич (автобиография) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь. — Гранат. — М., 1989.

Література про Х. Г. Раковського

Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990.

Головко В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И. Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. — Харьков, 1994.

Гроссул В. Я. Х. Г. Раковский — революционер, дипломат, публицист // Новая и новейшая история. — 1988. — № 6.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930.

Кант Ф. Революция и дипломатия. Х. Раковский: Пер. с фр. — М., 1991.

Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. —К., 1989.

Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський: державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 3.

Мельниченко В. Нескорений. Науково-художня книга про Християна Раковського. — К., 1990.

Мельниченко В. Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992.

Мельниченко И. Раковский против Сталина. — М., 1991.

Паниев Н. А. Болгарский революционер, советский полпред (о Х. Раковском) // Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди. — М., 1989.

Сверчков Д. На боевом посту (к 50-летию Христиана Георгиевича Раковского). — М., 1923.

Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917—1996 рр.: (Біографічні нариси, документи і матеріали). Навчальний посібник. — К., 1996.

Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917—1990). Навчальний посібник. — К., 2006.

Троцкий Л. Х. Раковский // А. Луначарский, К. Радек, Л. Троцкий. Силуэты: политические портреты. — М., 1991.

Фатеев П. С. Х. Г. Раковский. Краткий очерк жизни и деятельности. — К., 1989.

Чернявский Г. И. Х. Г. Раковский на судебном фарсе 1938 г. // Новая и новейшая история. — 1990. — № 2.

«СЕЛЯНИН... НЕ БУДЕ НІКОЛИ БОРОТИСЯ З БІЛЬШОВИКАМИ»

(Сергій Степанович Остапенко)

Учений-економіст, професор, державний діяч народився 6(18) листопада 1881 р. у м. Троянів Житомирського повіту Волинської губернії у багатодітній селянській родині. Працювати почав із 7 років, здобув початкову освіту у м. Кам'янці-Подільському, навчався в середній школі; з 1903 р. працював народним учителем на Волині (Ковельщина). У 1905 р. був заарештований за зберігання нелегальної літератури та намагання створити селянську спілку і до 1907 р. утримувався у в'язниці м. Орла. Потім екстерном закінчив Володимирський кадетський корпус, навчався у Київському комерційному інституті, де вже на другому курсі написав наукову працю, удостоєну золотої медалі. Після одруження працював у земстві, а з 1914 р. — у Харкові, в районному комітеті з постачання та розподілу палива. Наприкінці 1917 р. його викликали до Києва і направили як консультанта з економічною делегацією УНР до Брест-Литовська на переговори з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. На початку 1918 р. голова Ради Народних Міністрів В. Голубович запрошував його на посаду міністра торгу і промисловості, але С. Остапенко відмовився. Протягом 1918 р. працював у органах статистики, з травня входив до складу економічної комісії української деле-

гації на переговорах Української Держави з РСФРР, наприкінці року вступив до Української партії соціалістів-революціонерів. Партія висунула його на посаду міністра торгу і промисловості у складі уряду В. Чехівського, яку він обійняв 29 січня.

У цей період разом з іншими міністрами (О. Назаруком, О. Грековим) брав участь у переговорах з представниками Антанти (генералом д'Ансельмом, полковником Фрейденбергом) в Одесі та Бірзулі, щиро сподівався на допомогу УНР з боку французів.

Переговори йшли дуже непросто. Керівництво інтервенційних сил Антанти підтримувало білогвардійський рух і під різними приводами відмовлялось мати справу з представниками УНР. Не вдовольняючись домовленістю про встановлення жорсткого протекторату над Україною, представники французького командування висунули вимогу відсторонення від влади керівних діячів Директорії і Ради Народних Міністрів — соціалістів В. Винниченка, В. Чехівського, С. Петлюри. За цих обставин ЦК УСДРП і УПСР ухвалили відкликати своїх представників з вищих органів державної влади. В. Винниченко і В. Чехівський підкорилися партійній дисципліні. С. Петлюра оголосив про припинення свого членства в УСДРП, а С. Остапенко — про вихід з УПСР.

Із залишенням В. Винниченком і В. Чехівським своїх постів С. Петлюра поступово перебирає фактичне керівництво в Директорії до своїх рук, а С. Остапенко 13 лютого 1919 р. призначається головою Ради Народних Міністрів УНР. Він сформував кабінет, який традиційно іменується правим, оскільки ліві соціалістичні елементи опинилися поза ним і перейшли в опозицію. Головним своїм завданням С. Остапенко вважав зміцнення зовнішньополітичного становища УНР, для чого особисто очолив делегацію на переговорах з представниками Франції.

Однак міжнародна та внутрішня обстановка склалася не на користь цього уряду, який постійно критикували соціалістичні партії, наполягаючи на розриві зносин з Антантою, реалізації ідеї «трудових рад». Орган УСДРП «Робітнича газета» 2 березня 1919 р. писала: «Всяке правительство, щоб хоч день продержатись, мусить обпиратися на якісь громадські групи,

на партії. Коли правительству на чолі з п. Остапенком ні на кого обпертись (і с.-ф. кажуть, що кабінет не їхній, і н. р., і с.-с.), то дозволимо запитати, на яких таких силах стоїть п. Остапенко? Що це за незрівнянна і не досягнута на всім світі політична еквілібристика, яка дає змогу п. Остапенкові разом з 18-ма міністрами вільно літати в воздусі? Входити в кабінет і разом з тим одхрещуватись од його політики, хоч тую політику і творять в значній мірі с.-ф... Ті партії, що послали своїх представників у правительство, відповідальність за політику не несуть».

Тимчасом новий уряд розпочав діяльність з відмови оголосити закон про трудові Ради і одночасно розгорнув акції щодо ліквідації уже існуючих трудових Рад та Рад робітничих депутатів як «самочинних і незаконно існуючих інституцій». Робилися спроби реалізувати адміністративну реформу. Закон, схвалений Конгресом трудового народу, характеризувався як не до кінця продуманий і такий, що уможливлював його невірне тлумачення на місцях.

Нездатність нового Кабінету Міністрів оволодіти ситуацією пояснюється серед іншого тим, що в умовах швидкої втрати території України з відновленням на її частині влади Рад, постійних переміщень і змін складу уряду С. Остапенка ні останній, ні Директорія уже не становили єдиного цілого. Частина урядовців перебувала на переговорах в Одесі, інші разом з прем'єром перемістилися за Збруч. Розкололася й Директорія, сили якої під час відступу на захід під тиском радянських формувань танули. В результаті провід УНР безповоротно взяв «курс на антантівський десант в Одесі». Директорія 17 лютого 1919 р. ухвалила постанову про направлення туди міністра закордонних справ К. Мацієвича і товариша міністра С. Бачинського з правом «заключати і підписувати умови згоди з представниками держав Антанти від імені Директорії УНР». Цього ж дня Директорія доручила голові РНМ С. Остапенкові налагодити зв'язки з Державним Секретаріатом Галичини.

На переговори з союзниками прем'єр С. Остапенко витратив майже весь лютий 1919 р. і, незважаючи на негативні наслідки, продовжував вести їх і в березні.

Тимчасом в Україні ширився масовий рух протесту проти курсу Директорії та уряду. Особливо рішуче вимагали змін українські соціал-демократи, які виходили насамперед із врахування настроїв у республіканській армії. Адже серед військових популярні були вимоги порозуміння не з іноземцями, а всередині країни, зокрема з лівими есерами (комуністами) та лівими українськими соціал-демократами (незалежними), які очолювали повстанський рух.

Наприкінці березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському ліві сили зробили спробу державного перевороту, створивши «Комітет охорони республіки» (А. Степаненко, І. Лизанівський, В. Чехівський, І. Романченко). Хоча Комітет проіснував лише кілька днів і був ліквідований військовою силою, це, як і поразка французького десанту в Одесі, стало поштовхом до заміни 9 квітня 1919 р. уряду С. Остапенка новим «соціалістичним» кабінетом Б. Мартоса.

Осмислюючи причини власних невдач, поразок УНР, С. Остапенко вбачав їх не лише в прорахунках орієнтацій на зовнішньополітичний чинник, а й в нездатності запропонувати масам реалістичну, притягальну політику. Він з сумом повинен був визнати: «Селянин... не буде ніколи боротися з більшовиками, бо це не в його інтересах».

Залишивши урядування, С. Остапенко практично відійшов від політики, вирішивши зосередитися на науковій роботі. У Кам'янець-Подільському університеті він працював над курсом політичної економії. 1920 р. переїхав до Києва, де подав до радянської преси заяву із засудженням своєї колишньої урядової політики та курсу Директорії. Однак ця декларація була визнана недостатньо викривальною і не з'явилася на сторінках газет.

За дорученням Київського губернського управління професійної освіти С. Остапенко створив на Київщині Мироцький технікум з чотирма факультетами: лісовим, залізничним, фабричним та соціально-економічним. Але вже 25 квітня 1921 р. він був заарештований Київською губчека за свою колишню діяльність та за підозрою у зносинах із повстанцями (отаманами Орликом, Мордалевичем), які діяли на Київщині. У травні він проходив як звинувачений у справі членів ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (В. Голубовича,

Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника, Ю. Ярослава та ін.) у Києві і був засуджений до 5 років концтаборів. Але з урахуванням «рішучого засудження всієї політики УНР і дій банд» трибунал замінив міру покарання на 5 років примусових робіт без позбавлення волі, з використанням за фахом.

Серед наукового доробку С. Остапенка насамперед слід згадати праці: «Курс статистики і демографії» (1920), «Енергетика громадського господарювання за 1913 та 1923 роки» (1925). Протягом усього життя С. Остапенко залишався економістом-практиком, популяризатором знань, співпрацював у кількох економічних виданнях, зокрема в журналі «Червоний шлях».

В 1937 р. С. Остапенка було заарештовано та розстріляно. 18 грудня 1991 р. за висновком Генеральної прокуратури України він реабілітований.

Література про С. С. Остапенка

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лизанивского, Часника, Ярослава и др. // Стен. отчет. — Х., 1921.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Документи і матеріали. — У 2-х т. — Т. 1—2. — К., 2006.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. — Т. 1. — Прага, 1942.

Осташко Т. С. Остапенко Сергій Степанович. // Енціклопедія історії України. Т. 7. — К., 2010.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1990.

Христюк П. Записки і матеріали до історії Української революції. — Т. IV. — Прага, 1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Уряди України в XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

«І ЗАЛИШИТЬСЯ ОДНА ЧИСТА ІДЕЯ» (ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТАРОСТА)

(Григорій Іванович Петровський)

Професіональний революціонер, радянський державний і партійний діяч, один з провідних керівників КП(б)У і УРСР народився 4(16) лютого 1878 р. в м. Харкові в родині робітника-кравця. З 11 років почав працювати — учнем слюсаря, потім слюсарем і токарем на Брянському заводі в Катеринославі. В 1897 р. познайомився з І. Бабушкіним і під його впливом вступив до катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Керував нелегальними робітничими гуртками, друкував і поширював листівки. В 1899 р. Г. Петровський працював токарем і провадив революційну роботу на Харківському паровозобудівному і на Миколаївському суднобудівному заводах. У Миколаєві брав участь в організації страйків суднобудівників. Висланий поліцією, повернувся до Катеринослава, де продовжував революційну діяльність. Після арешту майже рік сидів у тюрмах Павлограда, Полтави. Звільнений 1901 р., зблизився з В. Шелгуновим, соратником В. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», брав участь у поширенні ленінської газети «Искра». У зв'язку з масовими арештами виїхав на Нелєпо-Щербинівський рудник (Донбас), де організував соціал-демократичний робітничий гурток. У 1903 р. його знову

заарештували і півроку тримали в тюрмі. З 1904 р. працював у Катеринославській більшовицькій організації.

В 1905 р. Г. Петровський — один з організаторів Катеринославської Ради робітничих депутатів і Бойового страйкового комітету, який керував повстанням. Влітку 1906 р. емігрував до Німеччини. Повернувшись в Україну восени 1906 р., працював на різних заводах у Маріуполі і водночас вів роботу в нелегальних соціал-демократичних організаціях.

У 1912 р. Г. Петровського обрали депутатом Четвертої Державної думи від Катеринославської губернії по робітничій курії. Він виступав у Думі з викриттям політики самодержавства, октябристів і кадетів, захищаючи інтереси робітничого класу та селянства, тавруючи національні утиски, що їх терпів український народ.

Як голова більшовицької фракції Державної думи Г. Петровський брав участь у Краківській і Поронінській нарадах ЦК партії, був кооптований до складу ЦК РСДРП. Допомагав зміцнювати більшовицькі підпільні організації на місцях. Активно співробітничав у «Правде». З початку Першої світової війни він викривав її імперіалістичні антинародні цілі, пропагуючи лозунги більшовицької партії. В листопаді 1914 року разом з іншими більшовицькими депутатами був заарештований і засуджений на заслання до Східного Сибіру.

Під час Лютневої революції 1917 р. Г. Петровський був головою Комітету громадської безпеки і обласним комісаром Якутії. Надалі провадив партійну роботу в Петрограді. За завданням ЦК РСДРП(б) виїжджав у промислові центри України, викривав політику Тимчасового уряду, угодовство есерів і меншовиків, мобілізуючи робітників на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Як член Катеринославського комітету РСДРП(б) брав участь у боротьбі за встановлення влади Рад у Донбасі.

В листопаді 1917 р. — березні 1919 р. Г. Петровський був народним комісаром внутрішніх справ РСФРР, керував створенням органів Радянської влади на місцях.

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад Г. Петровський був обраний головою вищого органу Радянської влади в Україні — Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комі-

тету Рад (ВУЦВК). На цьому посту він незмінно працював аж до 1938 р. Залишався простим, ввічливим, уважним, доступним, завжди йшов усім назустріч, чим тільки міг, намагався допомогти у всіх питаннях (і державних, і громадських, і особистих), з якими до нього безкінечно зверталися.

Григорій Іванович багато їздив по Україні і скрізь — у містах і селах, на підприємствах і в сільськогосподарських артілях, на новобудовах і в освітніх закладах — незмінно знаходив спільну мову, виявляв компетентність, діловитість. Його високо цінували у найвищих органах партійної і державної влади. Він мав велетенський авторитет, справжню любов у широких масах трударів, які шанобливо називали його «Всеукраїнський староста».

Не одержавши високої освіти, не схильний до теоретичних мудрощів, Г. Петровський за будь-яких обставин залишався вірним ще в юності обраній меті. Він не сумнівався у торжестві справи, якій віддано служив усе життя. Він був справжнім революціонером — романтиком, мрійником, якому бачилися обриси нового, справедливого суспільства. В грізні дні громадянської війни Григорій Іванович переконано заявляв: «Минуть віки, підуть від нас чорні тіні, і залишиться одна чиста ідея, за яку ми закликаємо всіх боротися — за комунізм, за братерство! Вперед, товариші! Хай живе комунізм!»

Г. Петровський зробив вагомий внесок у створення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. З моменту народження Союзу (1922 р.) і до 1938 р. Григорій Іванович був заступником голови ЦВК СРСР. Брав активну участь у соціалістичному будівництві.

Як голова Центрального комітету незаможних селян (1920—1933 рр.) Г. Петровський приділяв велику увагу політичній організації незаможного селянства, наданню йому економічної і культурної допомоги. Протягом багатьох років був головою Всеукраїнських добровільних товариств по організації допомоги дітям, по ліквідації неписьменності.

На IX з'їзді РКП(б) у 1920 р. Г. Петровський був обраний кандидатом у члени ЦК, а на X—XVII з'їздах (1921—1934 рр.) обирався членом ЦК партії. З 1926 по 1938 рік він — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). З 1919 по 1938 рік Г. Петров-

ський — член Політбюро ЦК КП(б)У. Починаючи з IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) і до XIII з'їзду партії (травень-червень 1937 р.) Григорію Івановичу незмінно довіряли відкривати форуми вступними промовами, вести перші засідання.

Г. Петровський критично оцінював порушення законності, пов'язані з культом особи Й. Сталіна. Він був незаслужено переведений на нижчі щаблі діяльності.

З 1939 р. він працював заступником директора Музею революції СРСР у Москві. Помер 9 січня 1958 р. Урна з його прахом встановлена у Кремлівській стіні. На честь Г. І. Петровського м. Катеринослав у 1926 р. було перейменовано на Дніпропетровськ.

Праці Г. І. Петровського

Речи тов. Петровського. — Х., 1920.

10 лет Октября. — Х., 1927.

Детям о прошлом. — М. — Л., 1938.

Великий початок // Спогади старого більшовика. — К., 1969.

Вибрані статті і промови. Вид. 2-е, доп. — К., 1978.

Избранные произведения. — М., 1987.

Література про Г. І. Петровського

Воспоминания о Г. И. Петровском. Сборник. — М., 1978.

Высокое стремление. Сборник материалов. — Харьков, 1991.

Григорій Іванович Петровський (1878—1958). Життя і революційна діяльність. — К., 1961.

О Григории Петровском. Воспоминания, очерки, статьи современников. — 2-е изд. — М., 1987.

Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). — К., 2005.

«ПРАЦЮВАВ ЩИРО ДЛЯ ДОБРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

(Борис Миколайович Мартос)

Громадсько-політичний діяч, учений-економіст, організатор кооперативного руху народився 20 травня (1 червня) 1879 р. в м. Градизьк Лубенського повіту Полтавської губернії.

Походив зі старого козацького роду. Закінчив зі срібною медаллю Лубенську класичну гімназію. Навчаючись на математичному факультеті Харківського університету, Б. Мартос став активним учасником українського національного руху. У 1898—1899 рр. виявив себе діяльним співробітником харківської студентської громади. За словами її учасника О. Коваленка, завжди «брав на себе відповідальні, часто дуже небезпечні справи». Ще студентом за політичну діяльність тричі був арештований й відбував покарання. Член РУП (з 1905 р. — УСДРП). Лише в 1908 р. зміг здобути вищу освіту.

У 1906—1910 рр. Б. Мартос викладав у гімназіях та на вищих курсах Харкова, але як «неблагонадійний» був позбавлений педагогічної практики. Протягом 1910—1913 рр. працював у кооперативних організаціях Волині та Кубані, в 1911—1913 рр. керував фінансовим відділом Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці і входив до дирекції Кубанського кооперативного банку (1913 р.). Паралельно

вів курси української мови та літератури у таємному гуртку школярів середніх класів.

Через два роки вернувся в Україну і протягом 1913—1917 рр. працював інспектором кооперації у Полтавському губернському земстві. Продовжував опановувати економічну науку. Приділяв особливу увагу розбудові споживчих та промислових кооперативів і поширенню в масах економічних знань. Був обраний головою ради Дніпросоюзу.

Після Лютневої революції Борис Миколайович повністю поринув у громадсько-політичну діяльність. Взяв участь у конференції УСДРП 4—5 квітня 1917 р. в Києві, ввійшов до керівного ядра партії. Був одним із керівників Всеукраїнського селянського з'їзду наприкінці травня — на початку червня і обраний до Тимчасового ЦК Селянської спілки і Центральної Ради. Невдовзі його ввели і до складу Малої Ради (Президії ЦР). Б. Мартос став одним із фундаторів утвореного у березні 1917 р. Українського центрального кооперативного комітету (Коопцентру) — найвищого органу кооперації в Україні, який спрямовував її виробничу, наукову, статистично-економічну та освітню діяльність. За ініціативи Б. Мартоса в Україні у 1917 р. відбулися два кооперативні з'їзди, для яких він підготував «Схеми дальшої господарської розбудови кооперативів».

15 червня 1917 р. Б. Мартоса було призначено генеральним секретарем земельних справ.

Захищаючи інтереси українського селянства, на засіданні Генерального Секретаріату 29 червня 1917 р. заперечував проти переважання у Центральній Раді представників міських організацій. Він вважав, що це може «підірвати довіру до неї з боку селянського населення». Під час обговорення Малою Радою 22 липня 1917 р. політичної кризи у Петрограді запропонував порадити направленій туди делегації ЦР заявити, що «Україна завше уявляла з себе найбільший ґрунт для соціалістичних ідей, і через це для неї цілком приємлемо чисто соціалістичне міністерство». Але Мала Рада схвалила резолюцію про коаліційний уряд «на основі платформи Тимчасового уряду від 8 липня».

На Всеукраїнському робітничому з'їзді, який працював у Києві 11—14 липня, Б. Мартос виступив із доповіддю з земельного питання. Він підкреслив, що селянство, яке становить більшість населення, перебуває в найгіршому становищі, хоч інтереси робітників і селян тісно пов'язані.

Після подолання урядової кризи Б. Мартоса 21 серпня 1917 р. в новому кабінеті В. Винниченка було затверджено товаришем генерального секретаря земельних справ. Він став одним із авторів земельного закону Центральної Ради. Виступаючи під час обговорення земельного законодавства на восьмих Загальних зборах Української Ради, зауважував, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму», «селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного». Підкреслюючи, що проект було підготовлено спільно із земельним комітетом, Б. Мартос, на відміну від членів комітету, які наполягали на скасуванні інституту земельної власності, виступав за скасування лише приватної власності і за забезпечення прав громадської власності. «Я вважаю, — наголошував він, — що краще було б не касувати власності, а просто передати всі землі земельним комітетам». На його думку, треба рахуватись із правами власності іноземців. Висловив він занепокоєння з приводу скасування власності на землю взагалі. Це означатиме, що «кожний селянин буде брати для себе землі стільки, скільки йому захочеться, посилаючись на те, що земля є всенародна». Фактично констатуючи, що III Універсал Центральної Ради, скасувавши право приватної власності на землю, спричинився до земельної анархії, Б. Мартос зауважував, що Генеральне секретарство земельних справ рішуче бореться із безладдям. Після палких дискусій Рада не схвалила законопроект, відклала його.

У 1917 р. Б. Мартос був головним редактором тижневика УСДРП «Воля». У 1918 р. очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту в Києві, членом ради директорів Дніпросоюзу. В політичному житті гетьманської Української Держави політичного місця соціалісту Б. Мартосу, природно, не залишилося.

Указом Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. була призначена Рада Народних Міністрів, у складі якої Борис Миколайович обійняв посаду міністра продовольчих справ, а потім виконував ті ж функції і в уряді С. Остапенка. З 9 квітня по 27 серпня 1919 р. він очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів.

То був надзвичайно складний, у повному розумінні слова драматичний етап історії Української революції. Внутрішні суперечності, перманентні конфлікти в політичному проводі між наддніпрянцями на чолі з С. Петлюрою і галичанами на чолі з Є. Петрушевичем, розгул отаманщини, домінування військового начала над всіма іншими, низка заколотів, за якими стояли праві сили (зокрема член Директорії — П. Андрієвський), розхитували українську державність, вселяли мало оптимізму щодо її перспективи. Дедалі погіршувалось міжнародне становище УНР, яка повинна була відстоювати своє право на існування у збройній боротьбі проти радянських військ, денікінців, поляків. 17 травня 1919 р. урядові установи змушені були евакуюватись до Галичини (Броди, Золочів, Тернопіль). Звідти вдалось розпочати наступ на Проскурів.

Однак незгоди в соборному таборі не лише не зменшувалися, а дедалі наростали. Ускладнило ситуацію проголошення Є. Петрушевича диктатором ЗУНР і, у відповідь, створення міністерства для Галичини на чолі з С. Вітиком, вихід Є. Петрушевича зі складу Директорії (до якої він був запрошений після Акта злуки від 22 січня 1919 р.), регіоналістська домінанта у поведінці командування Української Галицької армії. Єдиний національний фронт неухильно рушився. Було бездарно втрачено і шанс на підтримку Директорії і Ради Народних Міністрів повстанцями, які діяли в радянському тилу. Водночас соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи та соціалісти-федералісти за участі представників галицького уряду готували в оточенні Директорії ґрунт для нових переворотів з метою повалення уряду Б. Мартоса. Змагання особистих амбіцій, прагнення будь-що здобути владу відсували на другий план головне завдання українського руху — розбудову національної державності.

За таких умов катастрофічно падав авторитет української влади у селянському середовищі.

Після низки конфліктів між есерами і соціал-демократами нестабільність уряду досягла крайніх меж, і в результаті міжфракційних переговорів було досягнуто угоду про нові принципи формування уряду (по суті, на умовах УСДРП) і заміну голови Ради Народних Міністрів. 28 серпня 1919 р. Б. Мартос офіційно проголосив про відставку, мотивуючи свій крок перевтомою. Наступного дня Кабінет Міністрів заслухав його заяву про згоду Директорії на залишення ним поста прем'єра і доручив сформувати новий уряд члену УСДРП, міністру внутрішніх справ І. Мазепі. У рішенні засідання записано: «висловити від імені Кабінету Міністрів жаль з приводу складення Борисом Миколайовичем з себе обов'язків голови Ради і Кабінету Міністрів, а також щиру йому подяку за вмілу та корисну в ці тяжкі часи для Батьківщини працю, яка мала своїми наслідками міцне об'єднання Кабінету Міністрів та тверду і непохитну його політику». Разом з тим члени кабінету висловили задоволення з приводу залишення Б. Мартоса на посаді міністра фінансів в уряді І. Мазепи і висловили впевненість, що його подальша праця також «принесе певні і бажані для республіки наслідки, а також сприятиме загальній праці Кабінету Міністрів». На цій посаді Б. Мартос залишався до кінця травня 1920 р.

Новий глава уряду вважав, що Б. Мартос взагалі не був політиком, більше тяжів до господарсько-фінансової діяльності. «Взагалі, на мій погляд, головне джерело незадоволення Мартосом як міністром ховалося в його нещасливій вдачі, — писав І. Мазепа. — Занадто впертий і самовпевнений, досить дріб'язковий і недовірливий, він не вмів поводитися з людьми й цим власне викликав постійне незадоволення і навіть гострі конфлікти там, де всього цього можна було легко оминути...

Поза всім цим, Мартос, без сумніву, працював щиро для добра українського народу і робив все те, що було в його силах».

Багато фахівців уважають, що основною причиною демісії Б. Мартоса була неможливість співпраці з Є. Петрушевичем

і чергова зміна ідейних орієнтацій С. Петлюри, який в даний момент еволюціонував у бік принципів загального парламентаризму, відходу від ідей трудової демократії.

З 1920 р. Б. Мартос перебував на еміграції в Німеччині, згодом в Чехословаччині. Був одним із організаторів та професором (з 1924 р.) Української господарської академії в Подебрадах, у 1936—1938 рр. — директором Українського технічно-господарського інституту. У 1945 р. він переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945—1949). З 1948 р. — дійсний член Української вільної академії наук (УВАН, Мюнхен) і дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Працював в Інституті вивчення СРСР (1954—1956 рр. — президент, 1956—1957 рр. — віце-президент, 1957—1958 рр. — секретар його вченої ради). З 1958 р. жив у США, де й помер 19 жовтня 1977 р.

Наукові дослідження пов'язані з теорією кооперативного руху та фінансовою справою. Їх вивчення допомагає у з'ясуванні важливих аспектів функціонування українських державних утворень переламної історичної доби.

Праці Б. М. Мартоса

Хліборобські спілки (співавтор Синявський О.). — К., 1918.

До аграрної реформи на Україні: (Чому наша партія повинна вимагати землі без викупу? // Вільна Україна. — Львів—Київ, 1921.

Українська валюта 1917—1920 років // Наукові записки Українського техніко-господарського інституту. — Мюнхен, 1970. — Т. 20. — (Те ж само // Літопис Червоної Калини (Львів), 1929. — № 1—3; Те ж само // Україна. — К., 1992. — № 2.

Золоті роковини: До 50-річчя великої Української національної революції та відновлення Української державності, 1917—1967. — Нью-Йорк, 1960.

Українська держава і кооперація (Спогади про 1917—1918 рр.) // Вільна Україна (Нью-Йорк). — 1970. — № 62.

Перші кроки Центральної Ради // Український історик. — Нью-Йорк—Мюнхен, 1973. — № 3—4.

Гроші Української Держави (співавтор — Зозуля Я.). — Мюнхен, 1972.

Оскілко й Болбочан: спогади. — Мюнхен, 1958.

Література про Б. М. Мартоса

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I—III. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I. — Ужгород, 1932.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4.

Мазепа I. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Ч. 3. — Прага, 1943.

Осташко Т. С. Мартос Борис Миколайович. // Енціклопедія історії України. Т. 6. — К., 2009.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М. —Л., 1930.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т. — Т. I—IV. — Харків—Київ, 2008—2010.

Уряди України в XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. I—IV. — Прага, 1921—1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

«В СВІДОМОСТІ ЧЕСНИХ РОСІЙСЬКИХ ЛЮДЕЙ ЩАСТЯ БАТЬКІВЩИНИ НЕ МОЖЕ БУТИ ЗДОБУТО ЦІНОЮ ЇЇ РОЗДРОБЛЕННЯ»

(Антон Іванович Денікін)

Політичний і військовий діяч, один з найяскравіших натхненників і організаторів Білого руху народився 4(16) грудня 1872 р. в м. Влоцлавськ (Влоцлавек) Варшавської губернії у родині офіцера.

Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1892 р.) і Академію Генерального штабу (1899 р.). Поділяв погляди кадетів. У роки Першої світової війни командував бригадою, дивізією, з осені 1916 р. — VIII армійським корпусом Румунського фронту. В квітні-травні 1917 р. А. Денікін — начальник штабу верховного головнокомандуючого, потім — командуючий військами Західного і Південно-Західного фронтів. Активний учасник корніловського заколоту, за що був заарештований. В листопаді 1917 р. разом з Л. Корніловим втік з Биховської в'язниці на Дон, брав участь у створенні Добровольчої армії, яку очолив після загибелі Л. Корнілова, що сталася 13 квітня 1918 р. Восени того ж року А. Денікін за співучасті Антанти став головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії, заступником верховного правителя Росії адмірала О. Колчака.

Впродовж наступних півтора року діяльність А. Денікіна була безпосередньо пов'язана з Україною, яка стала по суті епіцентром кривавого зіткнення двох крайніх політичних сил у

боротьбі за владу в цілому в Росії, полем наймасштабніших військових баталій 1919 року.

Пізніше, уже в еміграції, генерал написав дуже розлогу, детальну, п'ятитомну працю (з домінантою мемуарного компоненту) під прикметною назвою «Очерки русской смуты» (скорочений варіант «Поход на Москву»), яка останніми десятиліттями не раз перевидавалась і дає змогу, так би мовити з перших рук, отримати інформацію про одну із найтрагічніших сторінок вітчизняної історії, а відтак широко не зупинятися на перебігу подій з позицій білих та їх інтерпретації через призму сьогодення. Значно важливішим видається з'ясування того, як розгорталася і здійснювалася боротьба з денікінською навалою жителями України, що були розбиті на кілька таборів (у більшості непримиренних, не готових до спільних дій навіть перед перспективою та й безпосередньою загрозою смертельної небезпеки).

У 1919 р. для більшовиків найбільшою загрозою спочатку виступав адмірал О. Колчак, який реально загрожував Радянській владі з Сибіру. Поступово набирало сили вогнище спротиву на Дону й Кубані, де формувалася Біла гвардія під орудою генерала А. Денікіна. У стратегічному відношенні останній мав можливість або йти через Царицин на з'єднання з колчаківцями для спільного удару по червоних, або, користуючись територіальною близькістю до революційних центрів, спрямувати вістря удару на Москву.

Поколивавшись якийсь час у прийнятті відповідального рішення, спрямувавши до Волги не дуже значні сили, головну свою міць командування Добровольчої армії кинуло на Донбас, де їй спочатку протистояли війська Південного й Українського фронтів. 13-та армія Південного фронту під командуванням І. Кожевникова, до складу якої входили 3-тя і 4-та повстанські дивізії, що згодом були реорганізовані в 41-шу і 42-гу дивізії, тримала фронт довжиною 350 км по лінії Гундорівська—Митякінська—Луганськ, північніше Дебальцевого, південніше Бахмута і далі на південь — до ст. Волноваха. Від Волновахи до узбережжя Азовського моря діяла 3-тя бригада Задніпровської дивізії 2-ї Української радянської армії.

На той час достатньої інтенсивності набрав процес об'єднання в одне ціле воєнних сфер суспільного життя радянських республік. Керівництво останніх дедалі розуміло, що впоратися з надскладними проблемами оборони вони просто не в спромозі, а тому й робили кроки назустріч один одному.

Надзвичайно складні умови громадянської війни вимагали перш за все тісного співробітництва у військових справах. З цією метою армії, що існували в кожній радянській республіці, підпорядковувалися єдиному оперативному командуванню — Реввійськраді РСФРР і головнокомандуючому збройними силами РСФРР. Призначення на вищі командні посади проводилися Реввійськрадою РСФРР за погодженням з урядами радянських республік.

У Положенні про Червону армію УСРР підкреслювалося, що військовий відділ уряду, опрацьовуючи інструкції для армії, повинен виходити з принципів будівництва Червоної армії в РСФРР. 7 січня 1919 р. була прийнята спеціальна постанова про поширення на території України дії всіх декретів та розпоряджень уряду РСФРР з питань військового будівництва. У радянських військових з'єднаннях Росії та України діяли єдині статути — польовий, стройовий, внутрішньої та гарнізонної служби. Таким чином, забезпечувалася єдина воєнна політика, хоча кожна республіка мала свою армію.

Життя вимагало поглиблення економічного співробітництва, в основі якого лежала єдина грошова система, шляхи сполучення, зв'язку й т. ін. Виходячи з воєнно-політичних і економічних реалій, суспільних тенденцій, уряд УСРР ще 28 січня 1919 р. поставив питання перед радянськими соціалістичними урядами Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії, Литви про укладання міцного оборонного союзу проти всяких спроб знищити встановлену ціною таких жертв владу робітників і селян.

Такі ж побажання висловлювали й інші республіки.

1 червня 1919 р. на сесії ВЦВК за участю представників України, Латвії, Литви і Білорусії було ухвалено документ про створення воєнно-політичного союзу радянських республік. У відповідному декреті говорилося: «Стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи й самовизначення трудящих

мас України, Латвії, Литви і Білорусії і Криму і враховуючи резолюцію Українського Центрального Виконавчого Комітету, що була прийнята на засіданні 19 травня 1919 р., так і пропозицій радянських урядів Латвії, Литви, Білорусії, Всеросійський Виконавчий Комітет Рад визнає необхідним провести тісне об'єднання:

1) військової організації і військового командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління й господарства, 4) фінансової і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік... з тим, щоб керівництво цими галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій».

Декрет ВЦВК від 1 червня 1919 р., що законодавчо оформив воєнно-політичний союз республік, повністю відповідав їх інтересам. 14 червня 1919 р. ВУЦВК обговорив цей декрет, схвалив його і дав вказівку всім урядовим органам України про негайне проведення його в життя.

Важливим моментом у реалізації декрету від 1 червня була реорганізація військ Українського і Західного фронтів. Реввійськраді РСФРР було запропоновано в найкоротший строк привести збройні сили республік у відповідність із загальною структурою Червоної армії РСФРР.

4 червня 1919 р. Реввійськрада видала наказ про ліквідацію Українського фронту. 2-га Українська радянська армія була перейменована у 14-ту і підпорядкована Південному фронту. З військ 1-ї і 3-ї Українських армій була сформована 12-та армія, підпорядкована Західному фронту. Армія Радянської Латвії була перейменована у 15-ту, Білорусько-Литовська — у 16-ту армію. Всі армії підпорядковувалися єдиному військовому командуванню — Реввійськраді РСФРР. Проводилася значна робота і по об'єднанню економічного життя республік.

Воєнно-політичний союз радянських республік став важливою передумовою зміцнення Країни Рад, її перемог на фронтах громадянської війни.

Природно, консолідували свої зусилля й вороги соціалістичної революції, радянського ладу.

Зокрема, денікінці розраховували на значну допомогу з боку Антанти, з якою їх єднали союзницькі узи ще з часів царської Росії, бойова солідарність років Першої світової війни. Країни Антанти, передусім Англія і Франція, зазнавши дошкульної поразки з інтервенцією на Півдні на початку 1919 р., прагнули будь-що поквитатися з більшовицьким режимом, однак уже не стільки зусиллями власних солдат, скільки поставками озброєнь добровольцям, які видавалися потенційно достатньо могутніми (в усякому випадку численними). За визнанням тодішнього військового міністра Великобританії У. Черчілля, його країна відправила Денікіну 250 тис. гвинтівок, 200 гармат, 30 танків і величезну кількість боєприпасів. Факт одержання великої кількості зброї від Англії підтвердив і сам А. Денікін. Він, зокрема, говорить, що з березня до вересня 1919 р. білогвардійці отримали від Англії 558 гармат, 12 танків, понад 1,5 млн снарядів і 160 млн патронів. США поставили денікінцям 100 тис. гвинтівок, понад 3 млн патронів, близько 300 тис. пар чобіт, багато іншого обмундирування. Крім того, країни Антанти посилили економічну блокаду радянських республік, яку здійснювали ще з осені 1917 р. Разом з тим вони вживали заходів щодо організації проти соціалістичної революції так званого походу 14 держав, у якому мали взяти участь Фінляндія, Естонія, Литва, Польща, Румунія та інші країни.

Навесні 1919 р. на Півдні став зав'язуватися головний вузол громадянської війни. В результаті запеклих боїв радянські війська значно потіснили білогвардійців і вступили в центральну частину Донбасу. Особливо активні бойові операції велися в районі важливого залізничного вузла Дебальцеве. Однак становище в Донбасі значно ускладнилося у зв'язку з поразкою на Північному Кавказі 11-ї радянської армії, яка відступила до Астрахані. Скориставшись з цього, А. Денікін почав перекидати в Донбас нові частини, особливо кавалерію. Якщо в березні 1919 р. загальна чисельність його військ тут не перевищувала 21 тис., то у квітні вона збільшилася до 38 тис. Білогвардійці посилили натиск у напрямі Луганськ—Дебальцеве.

На луганському напрямку радянські війська під тиском переважаючих сил ворога з боями відійшли до Луганська.

Деякого успіху досягли частини Задніпровської дивізії під командуванням П. Дибенка, які 1 квітня 1919 р. визволили Маріуполь і в наступні дні просунулися на 30—40 км у напрямку Таганрога. Успішний наступ на Таганрог і Ростов із заходу загрожував оточенням донецькому угрупованню білогвардійських військ.

Радянське керівництво, командування Червоної армії вважали двома найголовнішими завданнями моменту на Півдні — визволення Донбасу і допомогу революції в Угорщині. Однак невдовзі з'ясувалося, що визвольний похід на Захід виявився справою примарною (щоправда, прибічники гасла світової революції не так швидко здавали позиції), а ситуація в Донбасі дуже швидко, практично щоденно ускладнювалася. До всього додавалися й не до кінця зжиті окремими діячами колишньої Донецько-Криворізької Республіки елементи місництва. Вони пропонували створити окрему донецьку військову єдність. Це питання розглянув ЦК РКП(б) і 1 червня телеграмою, підписаною В. Леніним, на ім'я К. Ворошилова і В. Межлаука (копія Артему та ін.) повідомив, що Політбюро ЦК РКП(б) «рішуче відкидає план українців об'єднувати 2, 8 і 13 армії, створювати окреме донецьке з'єднання».

Після досить тривалої, кровопролитної оборони червоні змушені були здати стратегічно важливий Луганськ. Слід було вживати екстрених, радикальних заходів. Звичними стали партійні мобілізації на фронт, які ухвалювалися багатьма первинними осередками й цілими міськими та районними організаціями. Масовими стали добровільні записи комсомольців до лав Червоної армії.

Однак упродовж червня 1919 р. становище Південного фронту продовжувало стрімко погіршуватися. Добровольці дуже спритно й ефективно скористалися з неузгодженостей і суперечностей між власне червоними частинами і махновськими повстанцями в Запорізькій дивізії, здійснивши глибокий прорив у місці стику різнорідних формувань. Відкривався шлях на Харків і Київ.

Відчайдушні спроби більшовиків Харкова й Катеринослава підняти на захист ключових міст Лівобережжя якомога

більше жителів не допомогли. 24 червня білі взяли Харків, 28-го — Катеринослав.

На подальші плани денікінців вплинули зміни на східному театрі воєнних дій. Незважаючи на успіхи добровольців, взяття Царицина, вихід до Волги, це не наблизило їх до армії О. Колчака, яку червоні спромоглися відкинути за Урал.

Історик М. Стахів, вочевидь, має резон, стверджуючи, що добровольці в своїй стратегії враховували (мали враховувати) те, що на території України розвивався повстанський антирадянський рух, що чималий регіон контролювався махновцями, які мали «специфічні» настрої і поведінку, отже, не могли бути, незважаючи на взяті зобов'язання, надійними союзниками червоних. Зрештою, на Правобережжі виявляла активність Дієва армія С. Петлюри, відволікаючи на себе значні сили радянських військ.

Власне, наведені міркування мають і фактологічні підтвердження і не раз висловлювалися радянськими істориками.

Відтак А. Денікін вирішив, що тепер майбутнє Росії цілком залежить від білогвардійців, і 3 липня 1919 р. віддав наказ про загальний наступ на Москву, розпочавши його на трьох напрямках. Кавказька армія барона Врангеля наступала вздовж Волги, намагаючись відрізати Центральну Росію від хлібних районів Заволжя. Досягнувши району Саратова, вона повинна була здійснити глибокий обхідний маневр і рухатися на Москву. Донська армія під командуванням генерала В. Сидоріна діяла в центрі — на воронезькому напрямі, маючи в авангарді два ударних кінних корпуси. На лівому фланзі наступала Добровольча армія під командуванням генерала Май-Маєвського. Її ударний офіцерський корпус рухався на Курськ, Орел, Тулу, щоб захопити Москву.

Два останні напрямки були нездійсненні без захоплення в сферу воєнних дій обширних теренів України. Як покаже наступний розвиток подій, первісно запланований ареал мав розширитися.

Наштовхнувшись на стійкий опір Червоної армії на курському і воронезькому напрямах, денікінське командування звернуло вістря на тиск у глиб України. М. Стахів дорікає

«заднім числом» денікінським стратегам за нерозважливе рішення. Об'єднані армії УНР він мав би розглядати, якщо і не як дружні чи союзні, то у всякому разі як виразно антирадянські. Тож замість того, щоб воювати проти УНР, значно логічніше й перспективніше було відразу прямувати на Москву без остраху за свій лівий фланг.

Добровольча армія, яка становила кістяк збройних сил А. Денікіна, розгорнула наступ на Лівобережжі з районів Лебедина, Охтирки, Костянтинограда на Полтаву, Ромодан, Київ. На Правобережній Україні наступ вівся з району Катеринослава на Знам'янку, Єлисаветград, Умань. З оволодінням цими пунктами денікінці планували розгорнути подальші наступальні операції у двох напрямках — на Київ і на Миколаїв та Одесу. На Херсон і Миколаїв білогвардійці наступали також по Чорноморському узбережжю.

Проведений 3—4 липня 1919 р. Пленум ЦК РКП(б), вивчивши становище на фронтах громадянської війни і причини успіху А. Денікіна на Південному фронті, накреслив ряд заходів щодо відсічі ворожому натиску.

Південний фронт, командуючим військами якого ЦК затвердив В. Єгорова, було визнано головним. Було також розглянуто і затверджено роздроблений головнокомандуванням Червоної армії план контрнаступу Південного фронту, згідно з яким основний удар мала завдати особлива група В. Шоріна у складі 9-ї та 10-ї армій з району Комишина, Балашова, Царицина у напрямку на Новочеркаськ. У разі успішного контрнаступу радянські війська вийшли б на Дон і Кубань до основних баз білогвардійщини. Для допоміжного удару в напрямку на Куп'янськ призначалася група військ у складі 8-ї та 13-ї армій під командуванням В. Селівачова. Основним завданням цієї групи було подання допомоги Радянській Україні.

Заходи, накреслені Пленумом ЦК РКП(б), були викладені в листі В. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!» від 9 липня 1919 р. «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції, — попереджав голова радянського уряду. — ...Всі сили робітників і селян, всі сили Радянської республіки повинні бути напружені,

щоб відбити нашестя Денікіна і перемогти його, не спиняючи переможного наступу Червоної Армії на Урал і на Сибір». Центральний Комітет зобов'язав усі партійні організації посилити роз'яснювальну роботу в масах, викривати буржуазно-поміщицьку природу денікінщини, яка несе закабалення країни іноземними імперіалістами, піднімати трудящих на боротьбу з білогвардійщиною. Партійні організації і радянські державні органи мали значно поліпшити постачання фронту, мобілізувати максимум населення як на військову службу, так і на роботу для фронту. Одночасно треба було посилити боротьбу з контрреволюцією в тилу. ЦК вимагав нещадно боротися із діяльністю дрібнобуржуазних партій — меншовиків, есерів, українських націоналістів.

Заслухавши доповідь комісії ВУЦВК про заходи по зміцненню фронту і прифронтової смуги, на початку липня 1919 р. було ухвалено: провести термінову мобілізацію комуністів і членів профспілок; мілітаризувати партійні організації прифронтової смуги і створити з них військові підрозділи, зобов'язавши їх взяти участь в охороні вокзалів, залізничних мостів; різко скоротити штати установ, особливо тих, що не мають значення для справи оборони.

На початку серпня Пленум ЦК КП(б)У знову обговорив питання про оборону республіки і накреслив заходи щодо посилення партійно-політичної роботи у військових частинах. Пленум підкреслив, що склалася обстановка для зміцнення союзу робітників і селян — бідняків і середняків, оскільки «генеральський натиск піднімає пролетарські і напівпролетарські маси міста і села, штовхає середняка в бік підтримки Радянської влади і пролетарської партії...».

У відповідності з директивами Комуністичної партії ВУЦВК під головуванням Г. Петровського 6 серпня 1919 р. ухвалив скоротити штати на 25 % (Наркомпошт, Наркомпрод, Окрвійськком) і 75 % (Наркомюст, Наркомос, Наркомфін, Наркомзаксправ). У решті наркоматів штати скорочувалися на 50 %. Одночасно наполовину мав зменшитися апарат місцевих рад. 5 серпня Раднарком УСРР ухвалив постанову про мобілізацію до Червоної армії чоловіків віком до 45 років. На вересень

1919 р. в Червону армію було направлено 20 тис. комуністів, що становило приблизно 60 % усього складу КП(б)У. Значна частина керівних партійних працівників, у тому числі Г. П'ятаков, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, М. Скрипник та інші, була направлена на відповідальну роботу в Червону армію. Мобілізація проводилася не тільки в містах, а й у селах. На настрої селян істотно впливала соціальна політика Денікіна, який відновлював панування поміщиків і їх власність на землю. Селянство усвідомило небезпеку, яка загрожувала йому в разі перемоги білогвардійщини, і стало активніше допомагати Радянській владі. Це знайшло свій вияв у припиненні дезертирства, що на середину 1919 р. набрало загрозливих масштабів. Почався зворотний процес — добровільне повернення дезертирів у Червону армію. Оголошена радянським урядом мобілізація зустріла підтримку селянства України. У трьох військових округах на липень 1919 р. було прийнято понад 155 тис. мобілізованих, з них на Південний фронт відправлено близько 31 тис. робітників, а решту використано для формування частин у відповідних військових округах. З місць надходили повідомлення не тільки про успішний хід мобілізації, а й про масовий рух за добровільний вступ до лав Червоної армії.

Більшовицьке і радянське керівництво намагалося переломити ситуацію, підготувати контрнаступ на Південному фронті. Сюди перекидалися військові частини зі Східного фронту, вживалися заходи до посилення партійно-політичної роботи серед військ. З цією метою були мобілізовані керівні партійні і радянські працівники. В діючі війська було направлено сотні політпрацівників. На кінець липня війська Південного фронту налічували близько 172 тис. багнетів і шабель проти 152 тис. багнетів і шабель противника. Контрнаступ радянських військ мав початися 1 серпня 1919 р.

Однак військову операцію не вдалося підготувати належним чином, почалася вона із запізненням, велася недостатньо організовано й успіху не мала. Більше того, 30 серпня довелося відступати з Києва. В оточення поблизу Одеси потрапила Південна група військ (колишні 45, 47 та 58 дивізії) під

командуванням Й. Якіра (члени РВР В. Затонський і М. Голубенко).

Ця група (понад 20 тис. бійців з великою кількістю майна в обозі) пройшла похідним порядком понад 600 км по денікінських і петлюрівських тилах і майже щодня вела бої. Після закінчення походу командування доповідало: «Протягом майже трьох тижнів війська Південної групи розсіяли всі зустрічні банди, розбили вщент в районі Умані дві петлюрівські дивізії, потім розбили значні петлюрівські сили при переході через залізницю Київ—Козятин, в районі ст. Кам'янка». Успіх цього походу став можливим тому, що трудяще населення місцевостей, через які проходили радянські війська, надавало їм підтримку і допомогу.

Здійснивши надзвичайно важкий рейд, частини 45-ї та 58-ї дивізій визволили Житомир і розгорнули наступ на Київ, 14 жовтня прорвалися вже на його західні околиці. Проте через три дні впертих, кровопролитних боїв білогвардійці, що підтягли серйозні підкріплення, витіснили червоноармійців до р. Ірпінь.

Захоплені в Україні території стали основним здобутком Добровольчої армії і плацдармом для розгортання подальшого наступу на Москву. А. Денікін переніс до Катеринослава свою резиденцію і створив у серпні уряд — Особливу нараду. Саме тут А. Денікін, перебравши на себе командування Збройними силами Півдня Росії, оголосив мету і завдання Білого руху: реставрація монархічного устрою, відродження великої імперії у довоєнних межах, встановлення дисципліни і порядку, захист православної віри, запровадження диктатури, смертної кари за участь у «бунтах», більшовицьких та інших підривних організаціях, за дезертирство в армії; об'єднання козацтва, розроблення законів про землю, кооперативи, земства, профспілки тощо.

Сам лідер білого руху писав: «На Півдні Росії, на території, звільненій Добровольчою армією, без будь-якої прокламації самим ходом подій встановлювалась диктатура в особі головнокомандуючого.

Основною її метою було скинути більшовиків, відновити основи державності й соціального миру, щоб створити тим

необхідні умови для будівництва землі соборною волею народу».

У низці законодавчих актів А. Денікін деталізував основні напрямки своєї політики. Так, «Тимчасове положення про громадянське правління» встановлювало схему територіально-адміністративного поділу. Згідно з цим документом було утворено Київську, Харківську, Новоросійську області, Терсько-Дагестанський край, на чолі яких стояли «головноначальствуючі» — щось на зразок генерал-губернаторів з диктаторськими повноваженнями. Їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів та волостей.

Декларуючи прагнення до встановлення «громадянського миру», денікінська влада насправді вдалася до цілої низки непопулярних заходів. Насамперед це — жорстокі репресії щодо всіх, хто підозрювався в опозиції до режиму. У Юзівці за звинуваченнями у співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду і слідства в Одесі було розстріляно понад 3 тис. чоловік, у Харкові — близько 2 тис., у Катеринославі — 3 тис. чоловік. На середину вересня 1919 р. в Києві за політичними мотивами було заарештовано 1700 осіб. І хоча в той бурхливий час подібні репресивні акції супроводжували встановлення будь-якої влади, населення сприймало заходи білогвардійців особливо боляче, оскільки вони мали не лише партійний, а й національний підтекст.

Своє credo «цар Антон», як його почали іменувати в близькому оточенні, висловлював досить категорично: «...В свідомості чесних російських людей щастя батьківщини не може бути здобуто ціною її роздроблення». Відтак керівники «білої гвардії» принципово не сприймали будь-яких сепаратистських проявів, не визнавали державних утворень, що виникли на уламках імперії. Український рух було оголошено зрадницьким, назву «Україна» замінено на «Південь Росії», або «Малоросія». У зверненні «До населення Малоросії» від 25 серпня 1919 р. зазначалося, що відокремлення України від Росії — результат підступних дій німців. Їх прямим ставлеником іменувався голова Директорії і головний отаман військ УНР С. Петлюра.

Державною мовою визнавалася російська. Гоніння на українську культуру виявились у закритті українських газет і журналів, вилученні книг українською мовою з книгарень Києва. Відновлення дореволюційного законодавства в галузі освіти позбавляло навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання» фінансової підтримки держави. Подібні вказівки були дані земствам. Скасовувалося викладання українознавчих предметів (історії, географії, літератури, мови) як шкідливих і зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано зняти в усіх установах портрети Шевченка. Чорносотенці скинули з п'єдесталу бюст Кобзаря і розбили його.

Ще однією невід'ємною ознакою режиму стало потурання чорносотенству, розпалювання антисемітизму. У цьому вбачалося прагнення помсти, адже у складі соціалістичних партій, зокрема більшовицької, було багато євреїв. Білогвардійці інспірували близько 400 єврейських погромів, спрямовуючи лють шовіністично налаштованих маргіналів, люмпенів не лише на заможні верстви єврейства, а й на ремісників, крамарів, дрібних власників. Намагання єврейської буржуазії Катеринослава, Києва, Харкова увійти в контакти з денікінською владою (з метою припинення погромів) істотних результатів не дали.

На опанованих денікінцями територіях реставрувалися старі, дореволюційні порядки, відновлювалася приватна власність на засоби виробництва. Повертаючись на втрачені підприємства, колишні їх власники ліквідовували 8-годинний робочий день, який тепер тривав 11—12 годин, а заробіток не забезпечував напівголодного прожиткового мінімуму.

Надзвичайно тяжким стало становище трудящого селянства. Відновивши поміщицьку власність на землю, денікінці зобов'язали селян здати поміщику половину зібраного на його землях сіна, третину врожаю хліба, одну шосту — картоплі та овочів. Крім того, кожний селянин мав внести до 1 вересня 1919 р. одноразовий податок на потреби білогвардійської армії в розмірі 5 пудів зерна із зібраного цього року з кожної десятини землі врожаю. В разі несвоєчасної здачі податку хліб

відбирали в примусовому порядку, але вже в подвійному розмірі. Повертаючись до своїх економій, поміщики за допомогою каральних загонів примушували селян зносити назад майно, вилучене свого часу комбідами, або сплачувати за нього непомірно величезні суми.

Наїзди каральних загонів супроводжувалися масовими розправами над селянами, розстрілами співчуваючих Радянській владі, на яких вказували куркулі, що підтримували білогвардійців.

Не лише ліві сили кваліфікували час панування Добровольчої армії як період найчорнішої реакції та жорстокого білого терору.

Доки через «галицький чинник» надзвичайно складно й суперечливо розвивалися стосунки між УНР і денікінцями, а перебіг військових дій між ними часом взагалі неможливо логічно витлумачити, білий рух почав зазнавати дедалі відчутніших кризових впливів, внутрішньо швидко послаблювався. Наростала й масштабність та сила ударів Червоної армії, яка сконцентрувала для операцій на денікінському фронті значний військовий потенціал.

У тилу у білогвардійців піднімалася дедалі могутніша хвиля масового невдоволення й спротиву. Стихійний рух намагалися очолити й спрямувати в організоване русло більшовицькі організації. Загнані в підпілля й жорстоко переслідувані, комуністи, тим не менше, впевнено збільшували свої ряди й посилювали свій політичний вплив. Скеровувало їх роботу створене ЦК КП(б)У на початку липня 1919 р. Зафронтове бюро (Зафронтбюро) на чолі з секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором. Воно відіграло велику роль як у керівництві партійним підпіллям, так і у розгортанні повстансько-партизанської боротьби.

Поряд з більшовиками активізували діяльність інші ліві політичні сили. За денікінщини боротьбисти та російські ліві есери на Україні — борьбисти перейшли на нелегальне становище. Борьбисти мали свої загони на Херсонщині, члени їхньої партії брали участь у Баштанському та Висунському повстаннях.

Боротьбисти створили кілька ревкомів та партизанських загонів на Полтавщині і Катеринославщині, в інших районах.

Зафронтбюро ЦК КП(б)У з метою використання всіх антиденікінських сил орієнтувало місцеві партійні організації і командування червонопартизанських загонів на встановлення тісних контактів з бійцями боротьбистських і борьбистських загонів, які здебільшого не були обізнані з політичними програмами й планами своїх командирів.

Робота в боротьбистських загонах особливо посилилася після розгрому денікінцями Всеукрревкому, створеного ЦК УКП(б), розстрілу одного з його членів, поета В. Чумака.

Переборюючи величезні труднощі, комуністи України домоглися згуртування навколо радянських органів основної повстансько-партизанської маси, яка вірила, що тільки Радянська влада забезпечить розгром білогвардійщини, одержання землі і вільне життя без поміщиків і капіталістів.

Отже, із загарбанням України внутріполітичне і воєнне становище режиму А. Денікіна, всупереч розрахункам, значно ускладнилося. Оголошена мобілізація сприяла розкладу Добровольчої армії. Лінія фронту стала набагато довшою, і для активних операцій потрібні були дедалі нові сили, яких А. Денікін уже не мав. Боротьба з масовим партизанським рухом також вимагала додаткових зусиль, тоді як усі резерви було вичерпано. Крах денікінщини став справою найближчого часу, особливо за умови, що Комуністична партія на чолі з В. Леніним вживала рішучих заходів до зміцнення сил Червоної армії на Південному фронті.

Нагромаджуючи сили, потрібні для зламу ситуації на денікінському фронті, РКП(б) вжила заходів для зміцнення Червоної армії комуністами, відповідальними партійними й радянськими працівниками. Для кращого оперативного керівництва військами було вирішено розділити Південний фронт на два — Південний, до складу якого ввійшли 8-ма, 13-та та 14-та армії, ударна група і кінний корпус С. Будьонного, та Південно-Східний у складі 9-ї та 10-ї армій. Командуючим Південним фронтом було затверджено О. Єгорова, членами РВР Й. Сталіна й Л. Серебрякова, командуючим

Південно-Східним фронтом — В. Шопіна, членами РВР — І. Смілгу, В. Трифонова. На новий Південний фронт партія направила К. Ворошилова, Р. Землячку, Г. Орджонікідзе, В. Потьомкіна, П. Солодухіна та інших досвідчених працівників. Центральний Комітет вирішив перекинути на Південний фронт максимальну кількість загартованих у боях військових частин, у тому числі Латиську стрілецьку дивізію і кавалерійську бригаду Червоного козацтва під командуванням В. Примакова, які склали ядро ударної групи.

ЦК партії звернувся до партійних організацій із закликом усі зусилля спрямувати на справу захисту Радянської країни, особливу увагу приділивши створенню кавалерійських частин: взяти на облік усіх комуністів-кавалеристів і послати їх у червону кінноту. В середині листопада 1919 р. було створено 1-шу Кінну армію під командуванням С. Будьонного (члени РВР — К. Ворошилов, Ю. Щаденко). Так було ліквідовано перевагу білогвардійців у цьому роді військ.

На середину жовтня сили нового Південного фронту налічували 104 тис. багнетів, близько 15 тис. шабель, 2 тис. 765 кулеметів, 607 гармат, що забезпечувало кількісну перевагу радянських військ. Південний фронт став головним фронтом Країни Рад, а орловсько-курський напрям — центральною його дільницею.

Величезного значення було надано морально-політичному аспекту підготовки до контрнаступу. Тут велику роль відіграв проведений у жовтні 1919 р. партійний тиждень, у ході якого в ряди комуністів влилося у губернських організаціях понад 200 тис. і у частинах діючої Червоної армії — близько 70 тис. чоловік. У 44-й стрілецькій дивізії 12-ї армії, наприклад, вступило 900 чол., у 60-й стрілецькій дивізії — 1 тис., у 58-й стрілецькій дивізії — 475 чол. У 14-й армії подали заяви про вступ у партію понад 11 тис. чоловік.

Головний удар радянських військ було здійснено на напрямку Харків—Донбас—Ростов-на-Дону. У складі Південного фронту було сформовано Ударну групу у складі Латиської дивізії (начдив А. Мартусевич), бригади Червоного козацтва (комбриг В. Примаков), стрілецької бригади П. Павлова.

У жовтні в районі Орла зав'язалися жорстокі й кровопролитні бої. Денікінці билися вперто, силкуючись утримати в своїх руках ініціативу. Але ситуація безповоротно змінилася. Тепер головне командування Червоної армії нав'язувало противнику свою волю, завдаючи один за одним несподіваних і нищівних ударів.

20 жовтня радянські частини вступили в Орел. Одночасно кіннота С. Будьонного виграла на підступах до Воронежа бої з кінними корпусами А. Шкуро і К. Мамонтова і визволила 24 жовтня Воронеж.

Розвиваючи досягнутий успіх, червона кіннота наблизилася до Касторної, яка була на стику Добровольчої і Донської козачої армій. В результаті запеклих боїв радянські війська оволоділи Касторною, роз'єднавши ворожі сили, і забезпечили собі вихід на донбаський напрям.

4 листопада частини 44-ї та 60-ї дивізій перейшли в наступ на Чернігів. Противник чинив впертий опір, але не витримав натиску радянських воїнів. 6 листопада підрозділи 392-го Таращанського полку 44-ї дивізії першими увійшли у Чернігів. Хоробро билися з ворогом 532-й стрілецький та кавалерійський полки 60-ї дивізії, якою командував М. Кропив'янський. Війська 12-ї армії, переслідуючи противника, форсували Десну південно-західніше і східніше Чернігова й створили плацдарми для подальшого наступу. 19 листопада радянські частини оволоділи важливим залізничним вузлом Бахмач і наблизилися до Конотопа й Ніжина. Бойові операції 12-ї армії сприяли успішному наступу на головному напрямі Південного фронту.

Ініціатива остаточно перейшла до радянського командування. Узгоджені дії частин 13-ї та 14-ї армій забезпечили визволення Харкова. В ніч на 12 грудня 1919 р. підрозділи 8-ї Червонокозачої та Латиської дивізій вступили в місто. Головні сили денікінців були розсічені на дві частини, які вимушені були відступати в різних напрямках, з кожним днем дедалі більше втрачаючи взаємодію. Одна частина відходила в південно-східному напрямку на Ростов, а друга — на південь — в Крим і Одесу. Успішне здійснення Харківської операції дало змогу радянським військам перейти у вирішальний наступ на Донбас.

Під час боїв проти денікінських з'єднань Зафронтбюро ЦК КП(б)У і Реввійськрада повстанських радянських військ України прагнули подати максимальну допомогу Червоній армії. 11 жовтня 1919 р. партизанським військам, що оперували у південних районах України, було наказано рухатися в північному напрямку, влаштовувати безперервні нальоти на денікінські частини, штаби, склади боєприпасів тощо, посилювати бойові операції на залізничних магістралях, виводити з ладу телефонний та телеграфний зв'язок противника.

Найактивніші операції розгорнулися на Лівобережній Україні, де проходили стратегічні залізничні комунікації і зосереджувалися головні сили білогвардійців. Радянські партизани допомагали частинам Червоної армії вибити денікінців з Ромен, Гадяча, Кобеляк, Полтави. Вони систематично влаштовували аварії поїздів на вузловій станції Лозова, висадили в повітря залізничні мости в районі Костянтинограда.

На багатьох ділянках залізниць, таких як Митівка—Харків, Кременчук—Полтава, Ромодан—Гребінка, Ромодан—Бахмач, Гребінка—Крути, Нікополь—Кічкас, Пологи—Чапліно, було розладнано рух поїздів, а в деяких місцях він зовсім припинився.

Великої паніки наробив наліт тритисячного загону партизан 3 жовтня на Полтаву. Його вдалося відбити, лише підтягнувши значні сили білих. Не давали спокою добровольцям партизани Донбасу й Харківщини, Київщини й Чернігівщини.

Значний дезорганізаційний ефект в денікінському тилу мала боротьба махновських загонів. На протидію їй добровольцям доводилося відволікати чималі сили навіть за рахунок послаблення своїх позицій на лінії авангардних боїв з червоними.

Аналізуючи причини власних невдач, А. Денікін змушений був самокритично визнати: «Визволення нами величезних територій повинно було викликати повстання всіх елементів, ворожих Радянській владі, не лише збільшення лав, але й моральне зміцнення білих армій. Питання полягало лише в тому, чи зжитий достатньою мірою народними масами більшовизм і

чи сильна воля до його подолання? Чи піде народ з нами, чи як і раніше залишиться інертним і пасивним між двома хвилями, що набігають, між двома смертельно ворожими станами.

Через цілу низку складних причин — стихійних і від нас залежних — життя дало відповідь спочатку нерішучу, потім негативну».

З другої половини вересня 1919 р. офіційно у стані війни з Білою армією перебували і Збройні сили УНР. Однак скільки-небудь активних дій тут по суті не велося, а тенденція до непорозуміння з денікінцями політичного і військового керівництва ЗУНР завершилася зрештою переходом у табір останніх основної збройної формації Української Народної Республіки — Галицької армії. Втім, цей маневр істотно не позначився на перебігу подій на основній ділянці театру воєнних дій.

Дезорганізація білогвардійського тилу була настільки відчутною, що практично не існувало місця, де б денікінці почували себе у безпеці. Тож, зрештою, визволення України було лише справою часу. І як не намагалися білогвардійці зачепитися за ті чи інші рубежі, вони неухильно втрачали позиції.

16 грудня богунці визволили Київ, 1 січня 1920 р. — Черкаси. В останні дні старого року визвольна хвиля докотилася й до Донбасу, який денікінці під ударами Червоної армії залишали поспіхом. Ця тенденція, хоч і дещо уповільнилася з початком 1920 року (далося взнаки виснаження обох протиборствуючих сторін), не припинилася. В ході Одеської (січень-лютий) і Північно-Кавказької (17 січня — 7 квітня 1920 р.) операцій радянські війська розгромили білогвардійські сили в Північному Причорномор'ї, на Дону і Північному Кавказі. До всього додалися суперечності всередині керівництва білого руху. Особливо критично проти Верховного головнокомандуючого Збройних сил Півдня Росії генерал-лейтенанта А. Денікіна був налаштований П. Врангель. Йому й змушений був передати естафету керівництва добровольцями А. Денікін. Сталося це 4 квітня. Сам Антон Іванович на англійському есмінці негайся ворогом Радянської влади, в 1939 р. виступив зі зверненням но виїхав до Константинополя. Хоча до кінця життя він за-

лишавдо білоемігрантів не підтримувати нацистську Німеччину у війні проти СРСР, засуджував тих, хто співпрацював з окупантами.

У 1945 р. А. Денікін переїхав до США. Помер 8 серпня 1947 р. у м. Анн-Арбор (штат Мічиган), похований був у м. Детройт. Нещодавно його останки було перенесено до Москви і перепоховано на Новодівичому цвинтарі.

Праці А. І. Денікіна

Очерки Русской смуты. — Т. 1—5. — Париж—Берлин, 1921—1926.

Офицеры. Очерки. — Париж, 1928; К., 1993.

Старая армия. — Париж, 1929.

Поход на Москву («Очерки Русской смуты»). — К., 1990.

Путь русского офицера. — М., 2002.

Література про А. І. Денікіна

Буравченков А. О. Денікін Антон Іванович // Енциклопедія історії України. — К., 2003.

Буравченков А. О. Офіцерський корпус російської армії в рроки Першої мвітової війни. — К., 2011.

Дайнес В. Предисловие // Поход на Москву (Очерки Русской смуты). — К., 1990.

Деникин Антон Іванович. Деникинщина. // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983.

Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії. Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919—1920 рр.). — Черкаси, 2009.

Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — К., 2006.

Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. — К., 1979.

«АНАРХІЯ НЕ МАЄ БАТЬКІВЩИНИ»

(Нестор Іванович Махно)

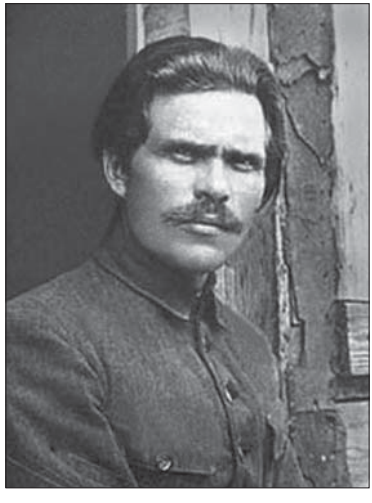

Один з найвідоміших повстанських ватажків з непересічними військовими обдарованнями і вдачею народився 26 жовтня (7 листопада) 1888 р. в селищі Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії у бідній, багатодітній селянській родині. На той час Гуляйполе було чималим промисловим центром України для селищ такого рангу — в ньому проживало більше 16 тисяч жителів, було три православні церкви, п'ять земських початкових шкіл, синагога, однокласна церковноприходська школа, німецька і фабрична школи та дві єврейські. Успішно функціонувало близько 80 торговельних і промислових фабрик і заводів, де успішно працювало кількасот робітників. Нестор здобув початкову освіту в 1903 році і в сімнадцятирічному віці вступив у групу анархістів-комуністів «Союз бідних хліборобів», яку очолювали брати Олександр і Прокопій Семинюти. Вона займалася в основному експропріаціями. Хоча була й ідейна платформа — повне безвладдя, земля повинна належати тим, хто її обробляє, знищення приватної власності та боротьба з експлуататорами.

За участь в пограбуванні купця І. Брука Нестор був уперше заарештований. За відсутністю доказів у звинуваченні його було звільнено. Але ненадовго. 25 серпня 1908 р. заарештова-

но 16 відомих анархістів з Гуляйполя, серед них і Н. Махна, за вбивство пристава Караченцева.

20—26 березня 1910 р. відбувся суд над анархістами. Хоча докази вини Н. Махна були дуже хисткими (начебто він керував терактом, перебуваючи у в'язниці), вирок Одеського військово-окружного суду був жорстоким — смертна кара. Він чекав її 52 дні, але як неповнолітньому (на час скоєння злочину йому не було 21 року — бракувало лише 6 місяців) військовий міністр генерал В. Сухомлінов замінив страту на довічну каторгу. Є версія, що всемогутній прем'єр-міністр Петро Аркадійович Столипін особисто дав згоду «зм'якшення вироку Нестору Махну». Спочатку була Луганська, потім Олександрівська в'язниці, і, нарешті, 4 серпня 1911 р. він уже був у відомій на всю імперію московській тюрмі Бутирки, де йому довелось провести довгих 6 років до 2 березня 1917 р.

У в'язниці Н. Махно (Міхно, Міхненко) отримав прізвисько Скромний. Всі відзначали його природну кмітливість та феноменальну пам'ять, правда, в'язниця негативно позначилася на здоров'ї: десь через 6 місяців він захворів на туберкульоз і позбувся однієї легені, погіршився зір. Нестор з нетерпінням чекав 300-річчя дому Романових в надії на амністію, а коли її не отримав, у відчаї намагався накласти на себе руки. В «тюремних університетах» Н. Махно набуває політичної освіти, знайомиться з відомим анархістом і революціонером Петром Аршиновим, який навчає його азів анархізму. Пізніше П. Аршинов напише: «Він вічно був у суперечках, бомбував адміністрацію тюрми своїми записками. Писати на політичні і революційні теми для нього було пристрастю». А коли почалася Перша світова війна, Нестор підготував пораженську листівку, яка була передана на волю і поширювалася в студентських аудиторіях, на заводах, у маршових ротах.

Після Лютневої революції Н. Махно визволився з кайданів і відправився до рідного Гуляйполя. Був обраний заступником голови повітового земства, ініціював створення групи експропріаторів «Чорна пантера», з допомогою якої тероризував місцевих багатіїв, став головою повітового селянського

союзу, самочинно оголосив себе «комісаром Гуляйпільського району». 25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет повітової ради про націоналізацію землі і поділ її між селянами. Постійно обирався делегатом на повітові й губернські з'їзди рад. Різко негативно ставився до влади Центральної Ради, став ініціатором ухвали повітового з'їзду з вимогою її «смерті». Вітав встановлення влади рад в Катеринославі, очолив Гуляйпільський ревком, створив озброєний загін для боротьби проти австро-німецьких окупантів, став керівником повстанського руху в Катеринославській губернії.

Не маючи за плечима військових академій, воював Нестор Махно рішуче, вміло командував загоном, наносив удари несподівано й успішно. Так, в одному з таких боїв махновці захопили 83 полонених. За розпорядженням Махна, всім рядовим видали по 50 крб., пляшці горілки і відпустили. А за операцію в Дібровському лісі, де окупанти спалили майже 900 хат, за що сповна й поплатилися повстанцям, селяни прозвали Нестора «батьком Махно», хоча було «батькові» на ту пору 30 літ. Ця слава розійшлася далеко за межі Гуляйполя. Ось тоді у військо Махна вливаються повстанські загони Білаша, Удовиченка, Хоменка, Гончаренка.

Нестор Махно не визнав влади Директорії, прийняв пропозиції більшовиків про спільні дії проти УНР. Однак з перших місяців 1919 р. ставлення «батька» до Радянської влади, її політики зазнає значних трансформацій, а двосторонні стосунки характеризуються неусталеністю, суперечливістю, нерідко зводяться до взаємної недовіри й претензій-звинувачень.

Приєднання повстанців Н. Махна до Червоної армії на початку 1919 р. вилилося в оформлення Задніпровської дивізії, більшу частину особового складу якої становили вчорашні махновці.

Безперечно, тут виявлялися й симпатії значної частини селянства до концепцій, пропонованих більшовиками, сподівання на те, що лише Радянська влада принесе бажане розв'язання земельного питання.

При цьому повстанська маса (а ще більше — її провідники), морально солідаризуючись загалом із прагненнями подолати

експлуататорські моделі суспільного устрою, при найменших незгодах (а то й труднощах) готова була до різких поворотів убік від шляху, який торувався силами, що уособлювали тоді соціальний прогрес. Звідси карколомні, на перший погляд — важкозбагненні хитання, протиприродні компроміси й союзи, потім несподівані їх розриви й т. ін.

Взявши в руки зброю для захисту своїх інтересів (на першому місці тут, безперечно, був майновий чинник), повстанці не могли розірвати пуповини, яка тримала їх при землі, на якій вони народилися, жили, працювали. І якщо навіть лихі обставини змушували їх на короткий час віддалитися від рідних осель, вони якнайбільше шукали можливості за будь-яку ціну повернутися назад. Що діялося поза межами «малої батьківщини», їх майже не турбувало, хоча оточення практично завжди залишалося ворожим (принаймні недружнім, потенційно мало дружнім), зумовлюючи невідворотне військове зіткнення у ближчій чи дальшій перспективі. І тверезий аналіз співвідношення сил, зрештою, ніяк не міг вселяти обнадійливого майбутнього.

М. Шаповал намагався пояснити психологічні мотиви поведінки селянства в переломну, надто непевну добу. За його словами, складаючи переважну частину нації, воно, природно, «було скрізь, але здивовано позирало на несподівано-нову картину, слухало несподівано-нові, незрозумілі часто слова і думало свої дивні думки. Одно слово було зрозуміле — «земля», але увесь комплекс громадського життя, вся складність політичної боротьби, уміння боротись організаціями і закріпляти здобуті позиції, уміння розпізнавати друзів од ворогів, уміння зайняти належне собі місце в соціальній організації, оцінити перевагу своїх сил і йти просто, певно, твердим муром до мети — цього у селянства не було, бо воно не було клясово організоване, хоч і мало свідомість свого лиха, злиднів, безправства. Не було дужої клясової організації — в цьому вся слабість селянства і причина його політичної затурканости, упослідження...

Організоване селянство було б військом революції, апаратом влади і органами переведення соціальних реформ — соціялізації не лише землі, а всього господарства. Неорганізова-

не, несвідоме селянство робило негативну частину революції, руйнувало ворожі табори, коли вже вони стояли грізною примарою, але не могло передбачати їх, не могло з певністю йти по шляху революції вперед».

Безперечно, земля залишалася основним питанням для селян. Вони прагнули її інстинктивно і готові були боронити свої права проти будь-якої влади, навіть тієї, яка ініціювала революційні перетворення на селі, однак виявляла чи то непослідовність, чи то помилки й прорахунки. Вибачення в такому питанні, очікування за умови, коли сільські трударі вважали, що вони не перший рік виборюють те, що їм має належати по праву, по справедливості, і, власне, вже є доконаним фактом, просто не допускалося.

Так, II з'їзд представників від селянських і робітничих Рад 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців (12—16 лютого 1919 р.) вимагав безперечного переходу землі в руки трудового селянства на таких засадах: «земля нічия» і «користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України по нормі зрівняльно-трудовій».

А 10 квітня 1919 р. в тому ж таки Гуляйполі відбувся III з'їзд, на який зібрались повстанці майже 2 млн селян від 72 волостей Олександрійського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, а також від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії.

Делегати вважали, що III Всеукраїнський з'їзд Рад «не став діяльним і вільним виразником волі трудящих», і в ухваленій резолюції вимагали соціалізації землі, заводів і фабрик, істотної зміни продовольчої політики, «заміни реквізиційних загонів, правильного системного товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів». Там же зазначалося, що «становище на Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією «комуністів-більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами утримання і закріплення за собою державної влади». Тож, з огляду на такі висновки, резолюція III з'їзду повстанців проголошувала: «Диктатури якої б то не було партії ка-

тегорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати лише як провідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою».

Подібно до того, як після проголошення влади Директорії на територіях поширення її юрисдикції виникли вогнища протесту, заворушення, повстанські рухи (хоча республіканська влада ще й не встигла проявити себе такою мірою, щоб маси одержали більш-менш повне, всебічне уявлення про її переваги над попереднім режимом) з приходом червоних загонів достатньо швидко виявлялися такі ж тенденції спротиву уже проти Радянської влади. Так, за лічені тижні в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях з'явилися різні за чисельністю (від 25 до 2 тис. чоловік) загони Зеленого (Д. Терпила), О. Соколовського, Гончара, Орловського, Ю. Мордалевича, Волинця, Климента, Коломійця, І. Струка, Ангела, Ковтуна, Вершигори, Гуленка та ін., імена керівників яких в історії не збереглися. Уже в квітні 1919 р. органи НКВС зареєстрували 93 противладні виступи. А в першій декаді липня в Україні сталося вже 207 виступів.

Політика Радянської влади за таких обставин була спрямована проти повстанського руху, який набув протидержавного характеру і кваліфікувався як «куркульський бандитизм», «повстанський бандитизм» тощо. Це знайшло своє втілення і у стосунках з Н. Махном.

Перебуваючи в стані перманентних переговорів і угод з більшовиками, командуванням Червоної армії (особливі стосунки склалися з П. Дибенком, як відомо, схильним до авантюрних дій), комдив Н. Махно спромігся стверджувати свою владу в досить обширному районі, в якому розташовувалися міста Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В останніх домінували більшовики, що дуже не подобалося махновцям, і йшла постійна скрита боротьба за впливи. Обрана II районним з'їздом рад військово-революційна рада (до її складу увійшли анархісти, ліві есери, більшовики й безпартійні) виконувала по суті урядові функції. На місцях виконавча влада зосереджувалася у руках самоврядних рад, які, своєю чергою, підкорялися лише військовим властям.

Повновладними господарями на селі вважалися селяни-общинники. Поміщики й колоністи придушені, загнані, а їх землі поділені серед членів общин. Земля була оголошена власністю народу, користуватися якою мали право лише селяни-трударі, які не вдавалися до найманої праці. Істотно були обмежені й куркульські наділи, а їх власники зрівняні в майновому відношенні з іншими селянами. Ті, хто домагався за рівних умов порівняно більш високих успіхів, висувалися в селянську еліту і, як правило, обиралися до керівництва місцевих рад.

Така лінія поведінки, природно, ввійшла у суперечність з більшовицькою політикою 1919 р., зокрема із заходами щодо націоналізації землі, створення на базі колишніх крупних володінь колгоспів і комун тощо. Махновці в більшості тихцем саботували вимоги радянських властей, дедалі конфліктували з органами ЧК, хоча до пори до часу не вдавалися до відкритих виступів. Вони ще намагалися діяти відповідно до свого старого гасла «Йти окремо, бити разом!». «Воєннокомуністичні» заходи, особливо ж проведення продрозкладки, прискорили конфронтаційні тенденції, а сфера махновського впливу зросла до 5 повітів — Мелітопольського, Маріупольського, Павлоградського, а також частини Бахмутського, де народонаселення сягало 2,5 млн чоловік.

Протирадянський виступ отамана М. Григор'єва був зустрінутий Н. Махном, який іменував себе революціонером і «вільним комуністом», без ентузіазму і навіть із зрозумілим осудом (до речі, крок М. Григор'єва засудили всі організації анархістів в Україні). Адже григор'євці не лише провокували «батька» на протирадянську боротьбу, а й намагалися втягнути махновців у бойові дії, свідомо впритул наблизившись до розташування останніх (для цього оголошений напрямок руху на Київ М. Григор'єв змінив на Катеринослав). Однак вояки Н. Махна вели в той час надзвичайно важкі бої з Білою армією і втягування в боротьбу на другому фронті, природно, вважали самовбивчим. А швидкий розгром М. Григор'єва вивів червоних у безпосередню близькість, у фланг махновцям, які видавалися радянському керівництву мало в чому відмінними від григор'євців. Так Н. Махно потрапив «між двох вогнів». Правда, Радянська влада, нагородивши честолюбного вояка, який не лише не підтримав

М. Григор'єва, а й в черговий раз перезатвердив союз з червоними, орденом Червоного Прапора, начебто подавала сигнали дружнього миролюбства. Та принципові розбіжності тим не знімались, і зіткнення, зрештою, було справою часу.

Хоча «батько» зі своїми козаками зробив не одну послугу Радянській владі, зокрема й останньою воєнною кампанією — стримуванням стратегічно важливого, дуже небезпечного наступу денікінців у Приазов'ї в травні 1919 р., це не стало засторогою від таємної ухвали Ради робітничо-селянської оборони УСРР від 25 травня про ліквідацію махновщини в найкоротший час. Це рішення було прийнято з ініціативи й навіть під тиском Л. Троцького, що саме прибув на Південний фронт і цілком у своєму стилі воєнного керівництва шукав «винних», тобто чергову жертву. Щоправда, й Н. Махно поводив себе так, що радянські воєначальники не раз скаржилися на нього, вимагали його покарання.

Л. Троцький з оточенням цинічно спостерігали, як під ударами кіннотників Шкуро гинуть без належної кількості боєприпасів бійці махновської дивізії (з 50 тис. повстанців 30 тис. узагалі не мали зброї). Ослабленням її позицій обернувся й наказ Л. Троцького від 4 червня про передислокацію деяких її частин на північну ділянку фронту, де стався масштабний прорив білих. Розуміючи це, Н. Махно в грубій формі відповів керівнику військового відомства РСФРР відмовою.

Ситуація ускладнювалася тим, що непокору Н. Махно виявляв в умовах створення Воєнно-політичного союзу радянських республік (відповідне рішення було ухвалене 1 червня 1919 р.). Об'єднання військових потенціалів супроводжувалося ліквідацією власного командування армій УСРР, армій Українського фронту. Реввійськрада республіки переформувала українські частини в нові армії і підпорядковувала їх Південному фронту. Демарш Н. Махна виглядав загрозливим прецедентом.

Тому Л. Троцький і Х. Раковський поспіхом оголосили «батька» поза законом. Негайною реакцією стало повідомлення червоного командування про відставку Н. Махна з посади комдива.

До того ж він закликав своїх бійців не підкорятися надалі керівництву Червоної армії (єдиним з вищих командирів, з яким знаходилося порозуміння і збереглася взаємоповага, залишався В. Антонов-Овсієнко) й повернутися у «рідний» район Гуляйполя, звідки козаки в результаті зміни воєнної ситуації також змушені були поспіхом відступати, не встигнувши провести черговий, IV з'їзд повстанців, запланований на 15 червня, відкривши білим дорогу у тили червоних.

Останнє стало приводом для гучної справи «Штабу імені батька Махна». Спеціально створений Надзвичайний військово-революційний трибунал Донецького басейну (голова — Г. П'ятаков, члени — С. Буздалін і Р. Фарбман), розглянувши справу, іменем РСФРР постановив: «Так званий «Штаб Махно» винен у дезорганізації Радянської влади в Гуляй-Польському районі, тобто саме в одному з найважливіших районів прифронтової з білими смуги. Це створило слабке місце, яке швидко намацали білі (що доводиться листом ген. Шкуро до Махна), по якому під час наступу білі вдарили передусім. Тут утворився прорив, ввірвавшись через який білі вдарили Червоній Армії у фланг і в тил. Під час панічного відступу махновських частин, що почався, штаб після взяття білими Гуляй-Поля розбігся...»

Звинувативши членів штабу Михалкова-Павленка, Бурбигу, Олійника, Коробка, Костіна, Полуніна і Добролюбова у зраді революції і «махновському розкладі», усіх перерахованих було засуджено до розстрілу.

Сам Н. Махно із загалом в кількасот чоловік прибув у Великий Токмак. Тут сталася зустріч з групою анархотерористів Марусі Никифорової. Остання випрохала у «батька», який був переповнений жадобою помсти, кругленьку суму (за деякими даними, 500 тис. крб.) на організацію вбивств більшовицьких вождів у Москві, Харкові й Києві (зокрема, В. Леніна, Л. Троцького, Г. П'ятакова, Х. Раковського та ін.).

Вдало маневруючи між лінією фронту, що розділяла білих і червоних, завдаючи по одних і других раптових дошкульних ударів і швидко зникаючи, загін Н. Махна, зрештою, опинився в радянському тилу і біля с. Компаніївка об'єднався з бійцями М. Григор'єва. Формацію числом менше 2 тис. чоловік

найменували Революційно-повстанською армією України. Її головнокомандуючим став М. Григор'єв. Він мав підкорятися рішенням армійської РВР, головою якої обрали Н. Махна. Після гострих суперечок ідеологією руху було визнано анархізм, а з М. Григор'єва взято зобов'язання припинення єврейських погромів.

Однак міцного об'єднання двох повстанських загонів не сталося через різні орієнтації їх командирів. Якщо М. Григор'єв прагнув об'єднатися з денікінцями й допускав союз з С. Петлюрою, то Н. Махно поривався воювати з білими (в тому числі й через особисту трагедію — загибель у боях з останніми його брата Григорія — начальника спільного штабу) й не довіряв С. Петлюрі.

Останнього «батько» підозрював у подвійній грі, бажанні домогтися порозуміння з А. Денікіним, незважаючи на досягнуту угоду між УНР і РПАУ. У зв'язку з цим начебто Н. Махно вступив у зговір з кількома галицькими офіцерами для вбивства головного отамана військ УНР. Однак план замаху під час особистої зустрічі Н. Махна з С. Петлюрою зірвався, оскільки особистого контакту двох діячів не відбулося. А надалі про будь-яку співпрацю, звісно, годі було й мріяти.

Суперечності з М. Григор'євим розв'язалися вбивством останнього і його прихильників прямо під час з'їзду повстанців і селян Херсонщини в с. Сантові 27 липня 1919 р. Через три дні в с. Добровеличівка до «батька» приєдналися старі махновські частини, що до того знаходилися під червоноармійським командуванням у складі 58-ї стрілецької дивізії, однак під впливом антирадянської пропаганди вчинили заколот і повернулися поближче до рідних домівок. На останньому чиннику слід особливо наголосити — типовою рисою повстанства було небажання воювати за країну, за народ в цілому, невміння вести бойові дії в складі регулярних армій. Хоча свої дії махновці пояснювали тим, що Червона армія кидає Україну напризволяще (вона справді відступала під натиском білих), а вони готові воювати і проти білих, і проти червоних, однак, звісно, «в рідних місцях».

Оперативно було проведено зміни: обрано новий склад РВР, затверджено нову структуру армії, яка тепер повинна зватися РПАУ(м), тобто махновською, щоб не плутати з об'єднаною з григор'євцями. Загальна кількість бійців досягла 15 тис., а разом з обозами — понад 30 тис. В обозі нараховувалося 12,5 тис. бричок і підвід. Військова формація втратила мобільність, рухливість, а сила Добровольчої армії виявилася такою, з якою махновці ще не стикалися. Почався відступ з одночасним наростанням суперечностей з червоними. Останні, після того як Н. Махно знищив М. Григор'єва та відчуваючи скруту, намагалися залучити РПАУ(м) до боротьби з Добровольчою армією. Н. Махно не хотів відступати з червоними у північному напрямку. Він не лише відмовився виконувати відповідні накази, а ще й намагався скористатися з ускладнення фронтової обстановки, вдавався до спроб роззброєння тих частин, що відступали, а їх особовий склад переконував у необхідності приєднання до повстанців.

Паралельно «батько» вимагав від радянських властей свого призначення командувачем Червоною армією Півдня України — тобто усіма військами червоних, що ще залишалися на Херсонщині. Поступово він зміг непогано розібратися у фронтовій ситуації, зрозумівши, зокрема, й на основі розвідувальних даних, що тили у білих практично незахищені, там створюється вакуум, прорвавшись у який можна не лише самозберегтися, а й стати господарем у регіоні. Білогвардійці ж, зайняті на театрі воєнних дій з Червоною армією, навряд чи знайдуть потрібні резерви для протидії. Вдало вийшовши кілька разів з оточень, махновці у вирішальному бою біля с. Перегонівка здобули блискучу перемогу й швидко пішли пересуватись по тилах білих. Були взяті Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Гуляйполе, Токмак, Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь, Юзівка, Гришине.

Армія швидко зростала, перетнувши межу в 100 тис. чоловік. За визнанням воєначальників різних таборів, воювали махновці вдало. Загалом це не дивно. До 70 % повстанців мали досвід участі в боях Першої світової війни, застосовували різні хитрощі, до яких були не готові суперники. Та ще більше

важила самовідданість, замішана на вірі в торжество справи, за яку змагалися, — земля, воля, свобода. Зростав і авторитет Н. Махна, про якого поширювалися легенди. А його армія контролювала територію розміром в дві губернії. Денікінський тил зазнав величезної руйнації. Більше того, мають сенс ті дослідники, які вважають, що глибинний повітовий центр, село Гуляйполе, справляв такий вплив на розвиток подій, який виходив далеко за межі регіональних меж і не міг не враховуватись у планах і політиці великих військово-державних сил. Загалом це унікальне явище не лише вітчизняної історії.

Чималу роль, безперечно, відігравали і непересічні особисті якості Н. Махна. Він володів безперечним даром впливу на людей, метким мужицьким розумом, винятковою витривалістю, природним військовим талантом. Ці якості сполучалися з браком системної освіченості, психічною неврівноваженістю, нападами вбивчого гніву, маніакальною підозрілістю, періодичною схильністю до пияцтва, банальної непристойності. Синонімом махновщини був анархізм — не стільки в сенсі ідеологічного обґрунтування шляхів досягнення бездержавної організації суспільства («система влади суспільної»), скільки як вияви абсолютного безладдя («анархія — мати порядку»).

Нездатність передбачити стратегічну перспективу, невміння навіть істотно наблизитись до спроби її бодай скільки-небудь предметного (хай не в повному розумінні — теоретичного) обґрунтування були іманентною рисою не лише махновщини, а й усіх інших проявів повстанства.

Повстанству не судилося дійти не те що до самостійного державотворчого шляху, а й наблизитись до розуміння історичної місії держави взагалі, усвідомити, що держава, в тому числі національна, — категоричний імператив часу. Виступаючи проти держави як такої, повстанство обмежувало мету вузькорегіональними завданнями, реалізувати які без державних важелів було елементарно неможливо. А відтак воно з неминучістю потрапляло у глуху безвихідь і було приречене на неминучу поразку, яка наступала рано чи пізно.

Що ж до іноземних окупантів — то, не висуваючи завдання боротьби з ними на міждержавному рівні, обмежуючись

протиборством на обмежених «рідних» теренах, досягти кінцевого успіху було також нереально.

І все ж повстанська стихія розливалася в Україні широким морем. А загони Нестора Махна становили значну силу. Після того як у вересні 1919 р. в районі Голта—Умань вони були оточені денікінцями і зазнали великих втрат, повернули на південь. Під час цього рейду до Н. Махна приєднувалися селянські повстанські загони. За відомостями Катеринославського губпарткому, махновські загони налічували восени понад 25 тис. повстанців, з них — 6 тис. кавалеристів. На озброєнні вони мали 51 гармату, 4 бронепоїзди, 4 бронеавтомобілі, багато кулеметів.

З кінця жовтня і до початку грудня повстанці утримували Катеринослав, Кічкас, Нікополь, Апостолове. Під командою Н. Махна були й окремі радянські загони. Ця обставина певною мірою полегшувала проведення серед махновців політико-виховної роботи комуністами, які дотримувалися суворої конспірації, бо махновське командування нещадно знищувало виявлених більшовиків.

Контррозвідці Махна вдалося арештувати члена Олександрійського ревкому Д. Полянського, члена Катеринославської більшовицької організації М. Азарова та інших. Усіх їх розстріляли. Але пропаганда, яку вони вели, не була марною. Значна частина повстанців з махновських загонів вступила до лав Червоної армії.

Нестор Махно і підрозділи його революційної армії продовжували завдавати значних клопотів Радянській владі і в завершальному році громадянської війни — 1920-му. «Батько» дуже вміло використовував, свідомо поширював всюди тезу про те, що саме він врятував ситуацію в 1919 р., перешкодив А. Денікіну взяти Москву, реставрувати дореволюційні порядки. В умовах дедалі більшого схиляння широких мас у бік нової влади така тактика тривалий час спрацьовувала. Більше того, вона не дозволяла червоним командирам форсувати відверті дії проти «захисника народних інтересів». Було зрозуміло, що поспішними репресивними заходами можна буде лише викликати додаткові симпатії до «батька».

Тому, маючи безперечну перевагу, керівництво червоних (Й. Якір, Ф. Левензон, І. Криворуков), зайнявши основну базу Н. Махна — Олександрівськ (1,5 тис. кіннотників і 6 тис. піхотинців), деякий час допускали в місті фактичне двовладдя, розпочали переговори, зробивши основний розрахунок на роз'яснювальну роботу серед махновців. Не вдовольняючись обіцянками Н. Махна про черговий союз з червоними, останні переконували рядових повстанців у необхідності повного підпорядкування Радянській владі, командуванню РСЧА.

Слід констатувати, що розрахунок на моральний розклад в рядах махновців, а не їх фізичну ліквідацію, в той момент значною мірою виявився виправданим. Вдалося розколоти навіть Реввійськраду Повстанської армії, частина якої звернулася до рядових вояків з відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Настав край одиночній боротьбі з реакцією, настав край партизанщині: перед нами стальний мур Червоної Армії, на долю якої припадає ще остаточна ліквідація решток розпорошених на всіх напрямках Добровольчої армії. Велике це завдання Червоної Армії, товариші повстанці! Їй треба визволити ще весь південь, остаточно знищити на Україні контрреволюцію.

Нашим завданням нині є влитися в Червону Армію. Прийти на допомогу товаришам червоноармійцям в нашій спільній боротьбі з капіталом.

Зміцнити фронт — допомоги трудящим перемогти контрреволюцію.

В ряди Червоної Армії, на останній і вирішальний бій».

На початку січня позначився масовий відхід бійців з Повстанської армії. Навіть на думку начальника штабу армії В. Білаша, до 50 % махновців готові були перейти на бік червоних. Однак радянське керівництво вважало, що в селянському середовищі ще зберігається вплив махновської ідеології, для масового розвінчання якої просто бракувало пропагандистських кадрів. А відтак вирішено було зліквідувати формування Н. Махна військовим способом. Власне, нічого нового в такому розвитку подій не було. До цього йшлося уже тривалий час. Ще в грудні 1919 р. на VIII конференції РКП(б) один з керівних діячів КП(б)У Я. Яковлєв (Епштейн) наполягав: «Ліквідувати

всі банди і ті повстанські організації, які сьогодні б'ють Денікіна і які завтра будуть для нас значно загрозливіші. Ніякого почуття вдячності щодо них бути не може. Тут один шлях, шлях безпощадності, найрішучишої ліквідації цих загонів».

Паралельно докладались зусилля до розвінчання культу «батька». В перші дні січня 1920 р. член Реввійськради 14-ї армії Г. Орджонікідзе телеграфував ЦК РКП(б), редакціям «Правды», «Бедноты», «Известий ЦИК» про неприпустимість популяризації імені «батьки», «який як і раніше вороже налаштований проти Радянської влади... Особливо загрозлива така популяризація під час нашого просування в повстанський район. Фактично — Махно не керівник повстання; народні маси в цілому повстають проти Денікіна, за Радянську владу».

Л. Троцький, як відомо, ще з середини 1919 р. прагнув до ліквідації махновщини, повстанства. І будь-яке відтермінування здійснення цього задуму лише додатково дратувало його, викликало посилення злості, гніву.

4 січня 1920 р. командарм І. Уборевич видав секретний наказ про застосування «всіх заходів до роззброєння населення і знищення банд Махна». Однак з реалізацією наказу трошки зачекали, вдавшись, як і раніше, до маневрування й пошуку підходящого приводу. Останній виник дуже швидко.

7 січня Реввійськрада Повстанської армії випустила декларацію «До всіх робітників і селян України» з викладом принципів влаштування життя на звільнених від денікінців територіях. Головні положення документа зводились до наступного:

— всі розпорядження як денікінських, так і радянських властей, які «суперечили інтересам народу», оголошувалися відміненими;

— земля та інвентар крупних землевласників і куркулів повинні були перейти до рук селян, які живуть з власної праці; розміри наділів і строки наділення землею повинні були визначатися на місцях самими селянами;

— шахти, заводи, фабрики, рудники оголошувалися власністю робітничого класу, «який при посередництві профспілок бере до рук все виробництво, організує суспільний поділ праці»;

— основою політичної структури суспільства мали стати «вільні ради», до яких пропонувалося обирати власне трудящих, а не партійних висуванців, щоб «ради робітників і селян не перетворились на "ради депутатів партій"» (замасковане гасло «Ради без комуністів!» — *В. С.)*;

— за влади «вільних рад» оголошувалось неприпустимим існування надзвичайок, ревкомів та інших «репресивних органів»;

— природним мало бути право трудящих на свободу зборів, слова й організацій, а порушення цього права вважалося б контрреволюцією;

— контрреволюціонерами визнавалися усі, хто спробував би перешкоджати поширенню цієї декларації, яку передбачалось довести до свідомості кожної людини.

Має рацію біограф Н. Махна В. Голованов, що розповсюдити документ махновці не змогли: у них для того не було жодних можливостей (з єдиним екземпляром його зміг ознайомитися в Міжнародному інституті суспільної історії дослідник А. Скирта). Однак червоні командири дуже оперативно скористалися з появи відозви, яка була сприйнята як нахабне зазіхання на спробу перехопити у них політичну ініціативу й домогтися запровадження в життя відмінних від радянських суспільних принципів, скільки б у них не йшлося про народовладдя. З особливим обуренням сприймалось «крутійство» Н. Махна, який продовжував наполягати на фактичній непідконтрольності воєнних дій.

8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії, за розпорядженням Й. Сталіна, видала наказ: армії Н. Махна перебазуватися на польський фронт за маршрутом Олександрівськ—Черкаси—Бориспіль—Чернігів—Ковель, у підпорядкування 12-ї армії.

Розрахунок був очевидним: махновці, які й до того не бажали воювати у віддаленні від південно-степового району України (йому поляки поки що явно не загрожували), швидше за все відмовляться підкоритися. Тоді вони в черговий раз в очах червоноармійців, та й широких мас трудящих, ще раз поста-

нуть в образі зрадників, можна буде з більшими підставами застосовувати проти них репресивні акції.

Саме так і сталося. Штаб Н. Махна у відповідь висунув пропозицію підписати на вищому рівні військовий союз Червоної та Повстанської армій, надавши «махновському району» (кілька повітів Катеринославщини та Херсонщини) автономію. Наказ червоного командування було визнано за провокаційний, виконання якого приведе до того, що повстанці потраплять у пастку — опиняться в оточенні радянських частин. Виступ на польський фронт визнавався за неможливий і через те, що «50 % бійців, увесь штаб і командуючий армією хворі на тиф». Водночас, відмовляючись виконувати наказ, махновці заявили про готовність боротися на Півдні України на одній з ділянок фронту. До підписання угоди з центральною владою планувалося надати втомленим воякам місячний відпочинок.

У махновській відповіді легко можна було вичитати не лише вияв непокори, а й фактичне свідчення небоєздатності повстанського війська.

Тож 9 січня Всеукраїнський ревком в особі Г. Петровського, Д. Мануїльського, В. Затонського, Г. Гринька, М. Качинського оголосив Н. Махна і його оточення поза законом. У спеціальній відозві з цього приводу говорилося: «...Махно і його група зрадили український народ польським панам подібно Григор'єву, Петлюрі та іншим зрадникам українського народу.

Тому Всеукраїнський Революційний Комітет постановляє:

1) Махно з його групою оголошуються поза законом як дезертири і зрадники.

2) Всі, хто підтримують і приховують цих зрадників українського народу, будуть нещадно знищені.

3) Трудове населення України зобов'язуються всіляко підтримувати Червону Армію у справі знищення зрадників махновців».

Того ж дня з Олександрівська було виведено червоні частини, а місто з махновцями, що там залишилися, оточене щільним кільцем силами 45-ї та 41-ї дивізій. Для пропагандистського прикриття розголошувалося, ніби радянські війська

йдуть на Перекоп, проти П. Врангеля. Насправді ж першочерговою метою було знищення Н. Махна.

Хоч це й так, гадається, істотним перебільшенням є припущення публіциста В. Савченка про те, що у вказаний момент звільнення Криму «можна було зробити значно легше, ніж десять місяців по тому. Якби Червона армія не взялася тоді за махновців, Громадянська війна, напевно, закінчилася б набагато раніше. Однак махновці виявилися для Троцького страшнішими за білих».

Не вдаючись тут до з'ясування співвідношення сил на врангелівському фронті, загального політичного становища в РСФРР та УСРР, видається доречним звернути увагу, що власне боїв, які б серйозно відволікали сили червоних на придушення махновщини, на скільки-небудь тривалий час затримали тим самим їх можливе просування на Південь, просто не було.

Так, достатньо оперативно були розсіяні, значною мірою полонені (як правило, багатьом потім вдавалося втекти) навіть наймобільніші частини 4-го Кримського корпусу, які за сприятливої ситуації на кілька днів змогли оволодіти Маріуполем, та потім змушені, рятуючись, невеликими загонами прорватись через Перекоп до Криму і Дніпровських плавнів.

Захопити ж махновський штаб у Олександрівську (він розташувався у кращому готелі міста) не вдалося. Сам «батько», переодягшись у селянський одяг, ввів у оману червоноармійців, які розшукували його з метою арешту, й возом виїхав у степ.

Кілька десятків чоловік, в тому числі члени штабу, яким пощастило вирватися «із олександрівського мішка» в окрузі своєї «столиці» Гуляйполя розосередилися дрібними групками, нездатними на ефективний опір. 11 січня махновський штаб вирішив розпустити вояків по домівках (крім іншого, тут крився і розрахунок на перешкоду масовому переходу повстанців до лав Червоної армії, що значно посилився). Має рацію історик В. Верстюк, роблячи висновок, що як єдиного, організованого цілого, армії Н. Махна більше не існувало. Власне, цей факт, по суті, змушені визнати й інші автори. 23 січня (за іншими даними — 25-го) 1920 р. силами Естонської дивізії після бою було захоплене Гуляйполе.

Труднощі примножувалися епідемією тифу, яка буквально «косила» повстанців. А 19 січня захворів і сам «батько», вибувши з ладу практично на місяць. Всього лише близько 30 відданих до кінця командирів і охоронців переховували Н. Махна, який був у тяжкому стані, по селах і хуторах. Поширилися навіть чутки про смерть ватажка повстанців.

Тимчасом додалися й нові чинники. 5 лютого 1920 р. Всеукрревком видав Декрет про землю, згідно з яким касувалося все денікінське законодавство, а всі колишні поміщицькі, казенні й монастирські землі переходили без викупу в користування трудового народу, передусім безземельним і малоземельним селянам. Виправляючи допущені попереднього року помилки, у власність селян передавались і радгоспні угіддя. Всього найбіднішим селянам було передано 11,8 млн десятин землі. Близько 4,5 млн десятин вони одержали в результаті експропріації куркульських володінь.

Свою роль відіграла і лінія на розкол села — консолідацію бідняцьких елементів і протиставлення їх куркульській верхівці селянства. Вдавшись до організації, інтенсивного розгортання й функціонування комітетів незаможних селян, Радянська влада не лише розширяла, зміцнювала власну соціальну опору, а й наносила серйозний удар по основному принципу формування махновських (втім, як і повстанських загалом) загонів — територіальному. Згідно з такою практикою бідніші верстви як в господарському житті, так і при організації збройних осередків неминуче підпадали під вплив заможніших елементів, віддавали свої сили, а то й життя за інтереси останніх.

Цікаво відзначити, що ідеологи махновщини — анархісти-набатівці змушені були визнати, що, взявши з весни 1920 р. курс на завоювання території, на якій мали б розпочатися експерименти анархістського будівництва, вони об'єктивно максимально наблизились до поведінки Н. Махна (він до того з певним упередженням ставився до спроб поширення у своїх військах впливу української організації «Набат»), яка відповідала якнайбільше саме інтересам куркульських прошарків населення. Мабуть, не випадково тоді народжувалися розрахунки, що повстанство, в тому

числі махновщина, виявлять тенденцію «за сприятливих обставин стати регулярною армією дрібнобуржуазної куркульської держави».

Отже, посилення соціального розшарування, маючи природну основу й свідомо підтримуване на політичному рівні протиборствуючими таборами, неухильно вимивало ґрунт з-під махновщини як загальноселянського явища, породженого історичною ситуацією, яка, вичерпуючись, змінювалася.

У світлі вищевикладеного, як видається, має сенс підкріплене посиланнями на В. Білаша міркування одного з найґрунтовніших дослідників махновщини В. Волковинського. Він зауважив: «...якби Радянська влада не застосовувала до повстанців репресій, то махновщина самоліквідувалася б ще на початку 1920 р. Махнові довелося під страхом смерті заганяти до своїх поріділих загонів гуляйпольців. Радянські війська здійснювали каральні акції проти махновців. Це було на руку батькові, який сподівався повернути колишніх повстанців».

Сказане підтверджується конкретними фактами, зафіксованими ближчим оточенням Н. Махна. Ось, наприклад, записи зі щоденника начальника контррозвідки Л. Голіка: «27 лютого. Ми в Бешаулі. Прийшли В. Данилов і Зеленський. Говорять, що у Гуляйполі більшовики проводять арешти. Махно торжествує. Він говорить: «А, стерви, не хотіли воювати, так і на виручку не підемо. Хай сволоту розстрілюють».

28, 29 лютого. Стояли у Воздвиженці і мітингували. Тут на днях 6-й полк розстріляв 8 махновців, узяв заложників і вийшов на Гуляйполе. Воздвиженці і рождественці починають шевелитися. 20 чоловік зразу вступило в загін...

2 травня. Вийшли на Гайчул, де взяли батальйон червоноармійців: командирів розстріляли, рядових відпустили. Тут червоні розстріляли 15 махновців. І Махно був у захваті, бо червоний терор змушував повстанців вливатися до нас у загін. Був мітинг, після якого 50 чоловік вступили до нас».

Подібні факти і тенденції неодноразово відзначалися і в щоденнику дружини Н. Махна Г. Кузьменко. До речі, їх неодноразово вивчали фахівці, публіцисти. Деякі цитували цілими сторінками, хоча, слідом за самим Н. Махном, ставили під

сумнів (тоді як Г. Кузьменко — підтверджувала документальну достовірність). Власне, цитуючи рядки про пияцтво, розпусту, гулянки й розбій Н. Махна з якоюсь скритою симпатією (хай така, але ж потужна, невгамовна мужицька неординарність!), чимало авторів водночас зауважують, що образ «батька», створений О. Толстим у «Ходінні по муках», численних радянських кіноверсіях, — то шаржований художній витвір. Насправді ж Н. Махно був від природи талановитіший, ґрунтовніший, мудріший, хитріший зрештою. Однак, мабуть, важливо, відходячи від колишніх однобокостей, не плодити нові.

Тому, вочевидь, виправданіше, об'єктивніше чинять ті сучасні автори, які, навіть за неприкритого бажання створення позитивного образу Н. Махна, не можуть обійти й негативних рис його характеру й поведінки.

Це важливо й у тому сенсі, що в реальному житті «помахновському» діяли й інші командири, й рядові повстанці. Для того ж, щоб розібратися у сутності непростого феномена, зрозуміти, зокрема, причини його історичної безвиході, не варто вдаватися до переінакшення хоч і прикрих, та все ж неспростовних фактів.

Істотне, навіть критичне скорочення чисельності махновського загону, як з'ясувалося, мало й свої виграшні наслідки. Повстанцям (власне невеликому, але міцному ядру колишнього руху, якому не можна було через свою попередню діяльність розраховувати на милість переможців) вдавалося легко маневрувати.

Отримуючи своєчасну інформацію про передислокації червоних (фахівці відзначають солідний рівень розвідки), застосовуючи партизанську тактику, незвичні для супротивника прийоми — кулеметні тачанки, махновці уникали серйозних зіткнень, завдаючи несподіваних болючих воєнних «уколів», де їх здебільшого не чекали. Переважаючи в швидкості пересування червону кінноту практично в два рази (80—120 км за добу), махновці за 8 місяців 1920 р. здійснили рейд мало не в півтори тисячі кілометрів по радянських тилах. Значний ефект приносила здатність до блискавичного розосередження в разі небезпеки (скажімо — оточення) крупніших формацій

на невеличкі маневрені групи, а то й одинаків, які, кидаючись «в кущі» й сховавши зброю, «на очах» перетворювалися на «мирних селян».

Невразливості й невловимості Н. Махна сприяла й його поведінка, розрахована на завоювання прихильності у трударів, рядових червоноармійців. Так, терор повстанців зачіпав, як правило, представників державних органів влади, агітаторів-більшовиків, командний склад каральних і продовольчих загонів. Рядових червоноармійців махновці здебільшого роззброювали і відпускали, бажаючих брали до свого загону. Однією з причин була та, що в критичних обставинах червоноармійці переставали вести активні дії проти махновців, розраховуючи на пощаду. При активних діях проти них махновці були безпощадні.

На схильність населення були розраховані такі акції Н. Махна, як частий розподіл серед чергового зайнятого населеного пункту «воєнних трофеїв» — реквізованого майна. Особливо до вподоби селянам був сільськогосподарський реманент та добре вгодована колишня панська худоба.

Вочевидь тут був і свій психологічний приціл — розпалювання власницького інстинкту та створення ситуації своєрідної «кругової поруки»: хочеш — не хочеш, а одержавши «подарунок», селянин втягувався в процеси громадянської війни на стороні новоявлених «доброчинників» — махновців.

Добре була відома й особлива жорстокість Н. Махна щодо колишніх повстанців, які перейшли на бік більшовиків, як, втім, і щодо тих («дезертирів»), хто з різних причин (втома, зневіра, страх червоного терору й т. ін.) не бажали прилучатися до загонів, що на заклик «батька» відроджувалися.

Однак, зрештою, вирішального значення все це вже мати не могло. Як не справляли колишнього враження неодноразові набіги на Гуляйполе і навіть короткочасні захоплення «столиці». Вона тут же залишалася повстанцями. До того ж поступово істотно підупадав авторитет самого «батька», навіть у його рідному селі. Дослідник В. Верстюк наводить у своїй книзі великі за обсягом витяги зі щоденникових записів начальника

махновської контррозвідки Л. Голіка, які проливають певне світло на причину цієї тенденції. Ось лише один епізод:

«5, 6, 7 березня. Стояли у Гуляйполі. Батько почав пити ще з Федорівки. Він ходить з хлопцями по знайомих і під гармошку танцює. Селяни сміються, а він злиться і з «біблея» стріляє повстанців, що сидять дома і не бажають йти воювати. Зі своїми «холуями» він сів на коня і відвідував повстанців, матірно їх лаючи.

Зустрічаючи на вулиці колишніх махновців, він бив їх нагаєм. Двом навіть розбив голови, а одного загнав у річку на лід. Той провалився, а потім, вибравшись, обмерзлий побіг на Бочани. На вулиці піймали Користильова, побили, а увечері розстріляли за те, що червоним видав три кулемети. Збирали мітинг, але селяни не з'явилися, а колишні махновці, не бажаючи війни з червоними, від нас ховалися...»

Аналізуючи стан духовної кризи, яку переживав у той час Н. Махно, історик пише: «І знову, як і у червні 1919 р., він був відкинутий більш могутньою силою від справи революції: хто не такий, як ми, той проти нас. Армія розвалювалася на очах, вчорашні повстанці вперто не бажали братися за гвинтівку, в загоні залишилося декілька десятків чоловік. Як затравленому звіру доводилося йому відбиватися від постійних переслідувань. Було від чого втратити голову. «Батько» часто п'є, апелює до свого оточення, лютує від пасивності селянства. Чи достатньою мірою розуміє він зміну ситуації? Чиї інтереси відстоює у абсолютно безперспективній боротьбі, яка приносить лише нові страждання, нову кров і нове горе? Здається, на той момент внаслідок внутрішньої боротьби в цьому перемогли безмежна сила волі, революційний фанатизм, нарешті амбіція, які змушують йти на крайні заходи, щоб не дати зотліти останній іскрі, яка жевріє на згарищі могутнього колись вогнища. Чи вдасться їй підняти нове полум'я?»

Як покаже подальший перебіг подій, Н. Махно знайде сили ще й ще збирати навколо себе прихильників, а чергові, часом дуже відчутні, знекровлюючі поразки ще тривалий час не приводитимуть до остаточного знищення, викорінення складного феномена.

Двічі упродовж 1920 р. Радянська влада оголошувала фронти, що перерізали терени України, — головними, вирішальними для долі країни, соціалізму. Навесні-влітку це був польський фронт, а восени — врангелівський. Концентруючи основні сили для протидії найбільшим військовим загрозам, комуністичне керівництво не повинно було забувати й про ті небезпеки, які виходили від повстанського руху. Точніше, їм і не дозволяла цього зробити ситуація на так званому внутрішньому фронті.

Тимчасові успіхи поляків і добровольців вочевидь породжували сумніви у непорушності й могутності Радянської влади, приводили до активізації настроїв непокори на регіональному рівні, спроб протидії офіційній державній системі, її інститутам. Чималим стимулом тут слугували і нові прорахунки командування Червоної армії, помилки у здійсненні політики, передусім щодо селян.

Так черговий сплеск активності махновців виявився напряму пов'язаний з участю в польській кампанії 1-ї Кінної армії С. Будьонного. Передислоковуючись з Північного Кавказу на Південно-Західний фронт, частини армії «по дорозі» «наводили порядки» і в «махновському районі», широко практикуючи репресії. Нерідко це робилося без розбору — під «гарячу руку» потрапляло чимало мирних жителів. Відповідь була зрозумілою — самозахищаючись, селяни потяглися до відроджуваних махновських загонів. Так рух, що, здавалося, вичерпав себе на початку 1920 р., ледь жеврів навесні, поступово почав оживати, а потім швидко обростати прибічниками.

Давалася взнаки й інерція в діях радянських органів. Вони зробили загалом вірний з досвіду 1919 р. висновок про те, що махновці успішно діють на порівняно незначних територіях, «прив'язуються» більше до рідних місць. Тож на 1920 р. вони розробили тактику боротьби з політичним бандитизмом, згідно з якою в арміях і дивізіях створювалися спеціальні служби начальників тилу, які мали бути відповідальними за «порядок» лише у прилеглих до місць дислокації військових підрозділів регіонах. А командуванню начальників тилових дільниць підпорядкували переважно частини воєнізованої

охорони (ВОХР), особовий склад яких не мав перевищувати батальйону на повіт. Таких сил, можливо, було б достатньо, якби повстанські загони продовжували діяти розпорошено, кожен на власний розсуд. І якщо події набували саме такого характеру, то заходи Радянської влади в комплексі з дією інших чинників виявлялися ефективними, що, зрештою, також вплинуло на масштабність антиурядового спротиву.

Однак природний розум і військовий хист Н. Махна і в цій ситуації показали себе достатньо яскраво й переконливо. Оперативно залишивши район пересування 1-ї Кінної, повстанці відірвалися від рідних місць і протягом червня 1920 р. здійснили рейд у 350 верст селами Павлоградського, Новомосковського і Бахмутського повітів. Буквально за три тижні вони з невеликого загону перетворилися на помітну бойову одиницю, що нараховувала до 5 тис. багнетів, 1 тис. шабель і мала на озброєнні 6 гармат, 180 кулеметів. В. Білаш писав, що насамперед це було наслідком «перегинів» у ставленні червоних військ до населення. «В кожному повіті селянські групи, незадоволені — одні продрозкладкою, інші — гоніннями, обсіявшись, почали організовувати нові загони, які вливалися у нашу армію», — відзначав він.

Влітку 1920 р. рейди були основним тактичним засобом, який застосовували махновці. 29 червня вони вирушили в другий рейд, маршрут якого проходив через Бахмутський, Ізюмський, Костянтиноградський, Новомосковський та Павлоградський повіти. 9 липня армія, яка зросла до 10 тис. бійців, повернулася до рідних місць, а вже наступного дня розпочала черговий, третій, рейд Лівобережжям. За місяць махновці побували в Бахмутському, Павлоградському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Кременчуцькому, Полтавському, Зіньківському та Миргородському повітах. З середини серпня почався четвертий рейд. Пройшовши Миргородський, Кременчуцький, Кобеляцький, Костянтиноградський і Старобільський повіти, повстанці вийшли за межі України на територію Області Війська Донського. Досягнувши ст. Кутейникове у середній течії р. Чир, притоки Дону, вони наприкінці вересня повернулися в Україну.

За підрахунками українських чекістів, протягом літа повстанці подолали відстань, яка перевищувала 2 тис. верст. Вони пройшли через сотні сіл, а зміцнівши, не минали й міст. 1 і 19 липня вони брали Ізюм, 1 серпня стояли під Кременчуком, з 6 по 15 серпня утримували Зіньків, 16 серпня захопили Миргород, а 3 вересня — Старобільськ. Просування Повстанської армії супроводжувалося тотальним знищенням радянського державного апарату, розгромом комуністичних організацій та комнезамів.

Військова сила Повстанської армії, за даними, які оперативно-секретне управління ВУЧК мало на кінець літа 1920 р., складалася з трьох полків піхоти і двох полків кавалерії, кулеметного полку та артилерійської частини. При командармі, як і раніше, знаходилася «батьківська чорна сотня». Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входив похідний лазарет. При штабі армії знаходилися відділ постачання та агентурна розвідка.

У вересні 1920 р. Повстанська армія Н. Махна, за свідченням В. Білаша, нараховувала близько 35 тис. піших і кінних бійців, з яких 20 тис. перебували в головному армійському ядрі, а решта — в різних групах, розкиданих по території Лівобережжя. Це була грізна військова сила, яка могла виконувати серйозні оперативні завдання. Махновці ефективно користувалися різноманітними прийомами партизанської тактики, здійснювали швидкі переходи, розбивали свої сили на окремі похідні колони, головні сили, авангард і ар'єргард, вміло дезорієнтовували противника демонстративними маневрами. Все це давало їм значні переваги у боротьбі з червоними частинами. Анархісти (Барон, Алий, Тепер), які повернулися влітку до Н. Махна, підбивали його і Раду революційних повстанців на захоплення певної території, де б можна було вдатися до анархістських соціальних експериментів. «Батько» вагався. Мабуть, він дедалі розумів, що рейдова, партизанська тактика не може бути вічною, а для переходу до осілості власних сил явно не вистачало. Хоч-не-хоч, треба було приставати до котрогось із полярних таборів, що сходилися у вирішальному двобої, — радянського чи врангелівського.

Зробити вирішальний вибір було дуже непросто.

Душа, як і раніше, «не лежала» до білогвардійців, а червоні бачили в повстанському ватажкові непримиренного ворога, що вже пролив немало їхньої крові, зірвав низку планів. Переломити їх настрої було нелегко, якщо взагалі можливо.

Зволікаючи з остаточним рішенням, Н. Махно, як і завжди, намагався уникнути однозначності, сподіваючись, що непередбачуваний розвиток подій може внести свої корективи. Однак події йшли своєю чергою, достатньо швидко і певною мірою мимоволі втягували у свій вир і тих, хто вагався, не міг зупинитися на котромусь із альтернативних рішень, не знаходячи серед них задовільного.

Відмітаючи пропозиції врангелівців про укладання угоди (вдаючись при цьому навіть до нічим не виправданих жорстокостей щодо парламентарів), Н. Махно зазнав містифікацій. Скориставшись з факту переходу в табір білих деяких підрозділів повстанців на чолі зі своїми отаманами, прибічники П. Врангеля почали ширити чутки, що вся Повстанська армія пристала до них.

З іншого боку, використавши появу такої інформації, більшовики, червоне командування дедалі посилили нападки на Н. Махна. Пропаганда мала успіх, оскільки «батько» спокушався на авантюрні випади проти Радянської влади, червоноармійських загонів, коли відчував можливість захоплення непоганої поживи. В одному з боїв у районі села Петровського за 30 верст від Ізюма Н. Махно був поранений в ногу. Лише через 5 днів вдалося зробити операцію, і його життя залишилося поза загрозою. На цей час припав і остаточний розрив з анархістами з «Набату», які не могли «загнуздати» непокірного отамана, не спромоглися забрати в нього владу над повстанцями, змушені були рятуватися втечею від неминучої розправи. На Всеукраїнській конференції «Набату» в Харкові (3—8 вересня 1920 р.) вони заявили, що Н. Махно не вміє підкоряти особисті капризи загальній справі й перестав бути анархістом.

Дедалі розчаровувалися в «батькові» й зажиточні елементи села, що до того бачили в ньому можливого захисника

від крайнощів усіх влад. Куркульству зовсім не подобалась махновська «республіка на колесах», безкінечні рейди 1920 р. Постачаючи ненаситне повстанське військо всім необхідним, куркулі тут же залишалися сам на сам з продовольчими загонами, червоноармійцями, незаможниками. Останні пропагували серед населення тезу, що існування махновців у радянському тилу — додатковий стимул для агресивних планів врангелівців, що прагнуть реставрації старих порядків.

Здавалося, Н. Махно потрапляє в абсолютно безвихідне становище. «Рятівну соломинку» «батько» знаходив, зрештою, у пошуках шляхів примирення з Радянською владою. Переборюючи фізичні муки (рана заживала погано), перебуваючи в перманентному пригніченому стані, командир повстанців з тривогою стежив за захопленням врангелівцями одного за одним міст «Махновії» — Бердянська, Олександрівська, Синельникового. 27 вересня В. Білаш передав телеграфом начальнику особливого відділу Південного фронту В. Манцеву заяву «батька» про припинення боротьби з Радянською владою і запропонував свої послуги у боротьбі проти П. Врангеля.

Без зволікань, уже 29 вересня Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши звернення Н. Махна, вирішило розпочати з ним переговори, а червоноармійським загонам негайно увійти з ним в оперативний контакт. Командувач РПА тут же видав наказ про неприпустимість будь-яких дій проти червоноармійців і просив керівництво останніх припинити воєнні акції проти повстанців. Звертаючись до останніх, «батько» роз'яснював логіку поведінки: «...Рада Революційно-повстанської армії України (махновці) прийшла до висновку, що залишаючись в даний час сторонніми глядачами, українські повстанці допомогли б поверненню царювання на Україні або історичного ворога польського пана, або знову царської влади, очолюваної німецьким бароном (П. Врангелем. — *В. С.)*. Як одне, так і інше смерті подібне для селянства України. Враховуючи вищесказане, Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) ухвалила рішення тимчасово до розгрому зовнішніх ворогів, що натискають, і царських найманців йти у союзі пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією».

У підписаній 2 жовтня воєнно-політичній угоді між урядом УСРР (від уряду документ підписав Я. Яковлєв (Епштейн), від командування Червоної армії — командуючий Південним фронтом М. Фрунзе і члени Реввійськради Південного фронту Бела Кун і Гусєв) та РПА (документ підписали уповноважені Ради й командування РПА (махновців) В. Кириленко й Д. Попов) передбачалось «негайне звільнення і припинення переслідувань у подальшому на території радянських республік усіх махновців і анархістів, за винятком тих, хто збройно виступає проти радянського уряду,... вільна участь у виборах Ради, право махновців і анархістів входження до таких та вільну участь у підготовці скликання чергового V Всеукраїнського з'їзду Рад, який має відбутися в грудні ц. р.»

У військовому відношенні передбачалося, що «Революційно-повстанська армія махновців входить до складу Збройних сил Республіки як партизанська, в оперативному відношенні підпорядковується вищому командуванню Червоної армії, зберігає всередині себе встановлений раніше розклад, не запроваджуючи основ і засад регулярних частин Червоної армії... Революційно-повстанська армія України махновців, просуваючись по радянській території до фронту і через фронти, не приймає в свої ряди частин Червоної Армії і тих, хто дезертував з таких».

Було вирішено також прирівняти у пільгах родини махновців до родин червоноармійців, забезпечивши перших відповідними документами.

Умови угоди передбачалося негайно обнародувати.

Вочевидь має рацію В. Голованов, коли дає наступну оцінку документу: «В історії революції, та й взагалі в історії більшовизму, це була воістину безпрецедентна угода. Після 1918 року, коли більшовики ввійшли в силу, нікому, жодній партії, жодному рухові, не вдавалося вимогти у більшовиків більше, ніж вимогли махновці. Безпрецедентною була сама форма угоди, заключеної між Повстанською армією і Радянським урядом».

Втім, за межами угоди залишився пункт, на який не погодився Я. Яковлєв (Епштейн). В ньому йшлося про організацію

в районах дії Повстанської армії «вільних рад» — самоврядних організацій, зв'язаних з урядовими установами Радянської влади договірними стосунками. Це було повернення до ідеї «вільної Радянської влади» як своєрідного оазиса в більшовицькій країні.

Без сумніву, тут мова може йти не лише про незгоду Я. Яковлєва (Епштейна) вирішувати питання, на які він, природно, просто не мав повноважень. Абсолютно утопічними виглядали позиції Н. Махна. Можна лише передбачити, що він знову покладався на долю: виграти час, спробувати інтегруватись у радянську політичну систему (для цього використати V з'їзд рад), нагромадити нові порції авторитету у військовиків, розширити вплив на червоноармійську масу, не зупиняючись перед перспективою переманювання на свій бік рядових бійців.

В цьому сенсі навряд чи в усьому можна погодитись з уявленнями про чистоту помислів Н. Махна.

За цих обставин вдало зманеврував і Л. Троцький, розтиражувавши в середині жовтня по багатьох газетах статтю «Що означає перехід Махна на бік Радянської влади» (тоді ж вона вийшла і окремою брошурою).

Хоча не обійшлося без в'їдливих зауважень персонально на адресу Н. Махна, спроб применшення сили повстанців, голова Реввійськради вітав союзницькі настрої «батька», застерігшись про необхідність «дійсно чесної і надійної» поведінки. 20 жовтня 1920 р. у «Коммунисте» з'явилася стаття «Махно и Врангель», в якій говорилося, що опубліковані раніше документи про союз повстанців з врангелівцями виявилися фальшивими і ніякого союзу насправді не існувало.

На додаток до всього за розпорядженням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад було припинено судові, адміністративні та інші переслідування махновців, анархістів, якщо вони заявили про те, що не вестимуть збройної боротьби проти Радянської влади. Засуджені особи негайно звільнялися з-під арешту, повністю відновлювались в усіх громадянських правах.

Усе це, звісно, підняло авторитет Н. Махна в масах як реальної сили, з якою змушені були рахуватися.

Однак у стосунках між Червоною армією й РПА (махновців) проглядала й недовіра. Радянське командування небезпідставно побоювалось розкладницького впливу «анархо-вольниці» в своїх регулярних частинах, а «батько» прагнув зміцнитися, переманюючи до своїх угруповань нестійкі елементи. Особливо його турбували поповнення бойового складу кулеметниками. Та цього разу вів він себе обачно, а заходи здійснював нишком. Проте командування Південного фронту не втрачало пильності, тримаючи «про всяк випадок» поблизу Гуляйполя 42-гу дивізію.

Тимчасом назрівали вирішальні події на противрангелівському фронті. М. Фрунзе вирішив залучити до воєнних дій і махновців, яких зобов'язали підготуватися до відповідальної операції і перевели у тимчасове оперативне підпорядкування І. Уборевичу. Подолавши певні тертя і неузгодженості, повстанці у взаємодії з іншими арміями Південного фронту в кінці жовтня 1920 р. витіснили війська супротивника з Північної Таврії в Крим.

Сам Н. Махно, повільно одужуючи, слідкував за розвитком воєнних дій з Гуляйполя, яке в черговий раз стало «столицею» повстанства. «Батько» вважав, що із звільненням материкової Таврії від білих, відповідно — ліквідацією загрози району «Махновії», основної мети вже досягнуто й можна знизити активність. Однак М. Фрунзе розробив і форсовано почав здійснювати операцію по оволодінню Кримом.

У переході через Сиваш і оволодінні Литовським півостровом з кращого боку виявила себе ударна група 6-ї армії, до якої входили й махновські підрозділи кіннотників під орудою С. Каретникова та кулеметників, якими командував Ф. Кожин, загальною кількістю 2 тис. чоловік.

Газета «Всероссийская кочегарка» відзначала, що «"пліч-о-пліч" з Червоною Армією махновські загони наносили удари чорному барону і, немає сумніву, кров'ю своєю довели свою ворожість білій контрреволюції». Значна частина повстанців загинула в листопадових боях за Крим.

Блискавична перемога над білими не стільки порадувала Н. Махна та його оточення, скільки насторожила. Неважко

було збагнути, що РПА залишилася єдиною силою на Півдні, яка з багатьох причин не задовольнить органи Радянської влади і з неминучістю черга достатньо швидко дійде до неї.

Передбачення виявилися пророчими. Уже 14 листопада 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У (в ньому взяли участь члени ЦК РКП(б) Л. Троцький і Л. Серебряков) в порядок денний було винесено спеціальне питання про ставлення до Н. Махна і його вояків. Х. Раковському, Я. Яковлєву й С. Мініну було доручено погодити з Реввійськрадою дії проти повстанців. Через кілька днів газета «Коммунист» у статті «Угода чи обман» уже звинуватила Н. Махна у підготовці зради. Рішучі заклики до боротьби з «куркульською контрреволюцією», «анархістською пропагандою» лунали з вуст делегатів V конференції КП(б)У.

«Олії у вогонь» додали й махновські підрозділи в Криму, які «за звичкою» погнались за військовою здобиччю, не зупиняючись перед найжорстокішими репресіями щодо тих, хто намагався стояти на перешкоді. Вони перетворились «на якусь дику і п'яну орду». Ситуацію загострювало й те, що чимало стихійних формувань відверто бандитського чи дезертирського ґатунку для «прикриття» почали самовільно іменувати себе «махновцями». На викриття подібних тенденцій була спрямована пропагандистська кампанія в більшовицькій пресі. Вона супроводжувалася критикою анархістської ідеології і діяльності залишків федерації анархістських груп в Україні.

Для рішучих дій проти махновщини червоне командування вдалося до випробуваних методів. 20 листопада 1920 р. командуванню Повстанської армії було наказано виступити на Кавказ для ліквідації ворожих Радянській владі сил. А 23 листопада вийшов наказ про негайне переформування повстанських військ в регулярні частини Червоної армії. Існування Повстанської армії зі своєю особливою організацією й укладом за умови наявності регулярної Робітничо-селянської Червоної армії було кваліфіковане як неприпустиме явище.

Щоправда, паралельно до Гуляйполя прибув один з лідерів Комінтерну, угорський комуніст Бела Кун, який запропонував Н. Махнові виступити зі своїми вояками проти інтервенції Антанти в Туреччині, понести полум'я світової революції в Азію.

Як це не лестило «батькові», він добре розумів, що відрив від рідних місць, природної бази обернеться катастрофою і не тим, так іншим способом більшовики доможуться свого.

Тимчасом 24 листопада з'явився ще один наказ — по суті ультиматум за підписом М. Фрунзе. Махновцям давалося дві доби на виконання попередніх розпоряджень, а в разі непослуху, висловлювалася обіцянка, що «червоні полки фронту, які покінчили з Врангелем, заговорять з махновськими молодцями іншою мовою».

Закінчувалося нагромадження військових сил для «заспокоєння» «непокірного степу». М. Фрунзе прагнув скористатися з того, що після розгрому П. Врангеля в регіоні залишалися численні червоноармійські угруповання. Співвідношення сил між ними й махновцями становило близько 10:1 (радянські частини 1-ї та 2-ї кінних армій, 4-ї армії, 42-ї дивізії — разом понад 60 тис. осіб). Те ж саме спостерігалося у спорядженні: в артилерії — 15:1, в кулеметах — 6:1 й т. ін. На озброєнні у червоних були також панцерники, панцерні потяги і навіть авіація, чого, звісно, не було у прибічників Н. Махна.

Не чекаючи реакції з боку «батька», чекістські органи спробували фізично знищити його разом із найближчим оточенням, однак не змогли досягти бажаного результату, а викриті учасники акції були розстріляні повстанцями.

Про рішучість намірів Радянської влади свідчили репресії проти анархістів, які восени 1920 р. значно активізували свою легальну діяльність, зокрема в Харкові, й здійснили ряд кроків до нового зближення з махновцями, вкотре прагнучи підпорядкувати їх своєму ідейному впливу. При цьому «набатівці» відкрито дистанціювалися від Радянської влади, виступали з її відвертою критикою і великими групами направлялися в розташування повстанців. З 25 листопада за вказівкою з Москви почалися масові арешти анархістів, які з'їжджалися до Харкова на свій Всеросійський з'їзд, призначений на 1 грудня.

В результаті у в'язниці опинилися майже всі члени секретаріату Конфедерації «Набат» (В. Волін, А. Барон, М. Мрачний, Л. Гутман, О. Олонецький, О. Таратута).

Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів (на чолі з Консе, Гофманом і Аккерманом), полтавські та роменські групи «Набат» та асоціації анархістів, розгромлені анархістські групи Харкова.

Лише за останній тиждень листопада тут було заарештовано 346 анархістів.

26 листопада 1920 р. командуючий Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ, в якому заявлялося про відкритий виступ Н. Махна проти Радянської влади. Тому передписувалося:

«1. Військам фронту вважати Махна та його загони ворогами Радянської республіки і Революції.

2. Командирам всіх частин Червоної Армії, які стикаються з махновськими загонами, такі роззброювати, тих, хто чинитиме спротив — знищувати.

3. Всю територію УСРР в найкоротший строк очистити від залишків бандитських банд і тим забезпечити можливість мирного будівництва».

Того ж дня почалися масштабні дії Червоної армії щодо розгрому махновщини, зокрема в Мелітополі розстріляли С. Каретникова, що був перехоплений з невеликим загоном, поспішаючи на зустріч з «батьком».

Однак оточеному з усіх боків у Гуляйполі Н. Махнові і 300 його прибічникам дивом вдалося вирватися зі, здавалось, безвихідного становища — як у більшості випадків, виручила природна хитрість отамана та співчутливе ставлення частини червоноармійців, які ще буквально напередодні пліч-о-пліч, в одних військових лавах боролися з білими. Не обійшлося, звісно, і без долі везіння, нерозпорядності червоних командирів.

Не вдалося одним ударом ліквідувати загони повстанців і в інших місцях. Розпорошуючись, «просочуючись» через щільні лави червоноармійців, махновці щезали з поля зору супротивника, дедалі ускладнюючи виконання останнім одержаних наказів.

2 грудня командування 4-ї армії видало наказ про оголошення в Мелітопольському, Бердянському і Маріупольському повітах стану облоги. Лише невеличкій частині Кримської групи вдалося прорватися через щільні загорожі на материк.

Проте і за таких умов, маючи значну перевагу у чисельності, але виявляючи млявість, нерішучість, зазнаючи дошкульних втрат, війська Червоної армії ніяк не могли впоратися з повстанцями Н. Махна. Їх загони то вибухоподібно зростали, в тому числі й за рахунок червоноармійців, що переходили на бік повстанців, то раптом зменшувалися до мінімуму.

Постійно діючою залишалася кіннота, що блискавично передислоковувалася з місця на місце, наносила «кинджальні» удари (11—12 грудня — Бердянськ, 13 грудня — Новоспасівка, Андріївка, 16 грудня — Федорівка). Піхота по суті зникла, за винятком незначної частини кулеметників, яких пересадили на тачанки. Червоні командири відзначали, що Н. Махно «на одному місці більше одного дня чи ночі не залишається, щоб не бути остаточно оточеним. В разі невдачі відходить врозсип... Як зразковий партизан, не обтяжує себе полоненими і під Андріївкою лишає нам 1200 червоноармійців (42) дивізії. Так же рішуче зі своїми хвостами-обозами і в потрібну хвилину кидає цю приманку нашій кавалерії, а сам тимчасом відходить швидко й далеко».

Рятуючись від переслідування, до якого залучались дедалі нові, свіжі сили червоних, невеликий загін махновської кінноти 20 грудня 1920 р. розпочав свій останній у тому році рейд південними районами (захопивши частково навіть Правобережжя), що завершився уже в середині січня 1921 р. Зазнаючи дедалі нових втрат і компенсуючи їх за рахунок повстанських сил у місцях швидкого пересування, махновці демонстрували неабияку здатність самозбереження.

М. Фрунзе, на якого покладалося першочергове завдання щодо ліквідації політичного бандитизму, вважав, що наприкінці 1920 р. махновщина залишалася єдиною серйозною організованою збройною повстанською силою в Україні. Актуальним залишалося завдання, висунуте в грудні Радою праці й оборони: «...звільнення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питанням життя і смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для Радянської Федерації».

Останні дні 1920 р. махновці провели у безперервних, виснажливих боях, практично не маючи змоги хоч трішки відірватись від переслідувачів. Дії останніх ставали дедалі загрозливішими, нищівнішими, а відтак новий рік не віщував оптимістичної перспективи прибічникам Н. Махна, коло яких продовжувало звужуватися.

Загалом на кінець 1920 р. повстанська боротьба підупадає, хоча вона виявлятиме себе ще й у наступні роки. Однак тенденція в силу багатьох причин (передусім репресивних заходів Радянської влади, червоноармійських операцій) була очевидною. Це не завжди враховується істориками, публіцистами, які на основі здебільшого мемуарних джерел, що далеко не завжди прямо кореспондуються з документами, фактами, абсолютизують спорадичні вияви повстанської боротьби, занадто героїзують вчинки окремих її представників (як правило, це робиться на основі їх же пізніших свідчень), передають у значно здеформованому вигляді загальну картину стану республіки, політичної атмосфери в ній тощо.

Незважаючи на чималі зусилля, спрямовані на ліквідацію Н. Махна і його спільників, «батьку» ще дуже довго (цілих 8 місяців 1921 р.) удавалося виходити «сухим з води». Загалом це низка справжніх детективних подій (втім, усе життя повстанського отамана було всуціль детективним). Зрештою, 28 серпня 1921 р. Н. Махно з загоном (78 кіннотників) перейшов через Дністер державний кордон і опинився в Румунії. Почалися закордонні поневіряння. Частина колишніх вояків переходила кордон і здавалася радянським властям, які в квітні 1922 р. оголосили амністію всім учасникам громадянської війни. Але прощення не торкнулося семи найодіозніших воєнно-політичних особистостей. Серед них і ім'я селянського «батька» Нестора Махна.

Нестор Іванович, сильно зранений, весь час хворів. 6 липня 1934 р. він помер. Урну з прахом народного бунтаря замурували біля стіни Комунарів на кладовищі Пер-Лашез у скриньці № 6686.

Праці Н. І. Махна

Воспоминания. Кн. 1. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). — Париж, 1929.; Кн. 2. Под ударами контрреволюции (Апр.—июнь 1918 г.). — 1936.; Кн. 3. Украинская революция (июнь—дек. 1918). — 1937. (Репринтні відтворення — К., 1991, 1992)..

Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991.

Література про Н. І. Махна

Аршинов П. А. История махновского движения. — Берлин, 1923.

Белаш В. Ф. Махновщина. // Летопись революции. — 1928. — № 3.

Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: правда и легенды. Лева Задов: человек из контрразведки. — Донецк, 1996.

Боровик М. А. Анархістський рух в Україні 1917—1921 рр. // Український історичний журнал. — 1999. — № 1.

В. Голованов. Нестор Махно. — М., 2008.

Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух в Україні (1918—1921). — К., 1991.

Волковинский В. Н. Махно и его крах. — М., 1991.

Волковинський В. Н. Нестор Махно: Легенда і реальність. — К., 1994.

Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. — М., 1974.

Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840—1917 гг.). — М., 1987.

Комин В. В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. — М., 1974.

Комин В. В. Анархизм в России. — Калинин, 1969.

Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. — М., 1990.

Криворуков И. Н. На рубеже отторгнутой земли. — М., 1990.

Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. — М., 1981.

Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.). — К., 1995.

Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921. Документы и материалы. — М., 2006.

Пронякин Д. Анархизм: Документы и материалы. — Т. 2. — 1917—1935. — М., 1999.

Пронякин Д. И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории. — Л., 1990.

Равич-Черкасский. Анархисты. — Харьков, 1929.

Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны. — Харьков, 2000.

Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — Х., 2005.

Савченко В. А. Махно. — М., 2005.

Савченко В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917—1921 гг. Дис... канд. ист. наук. — Одесса.

Семанов М. Н. Нестор Махно: Вожак анархистов. — М., 2005.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есехроніки: В 4-х т. — Т. III: Рік 1919, Т. IV: Рік 1920. — К., 2010.

Троцкий Л. Что означает переход Махна на сторону Советской власти. — М., 1920.

Чоп В. Н. Нестор Иванович Махно. — Запорожье, 1998.

Шубин А. В. Анархия — мать порядка. Между красными и белыми. — М., 2005.

Шубин А. В. Махно и махновское движение. — М., 1998.

Шумов С., Андреев А. Махновщина. — М., 2005.

Ярославский Е. Анархизм в России. — М., 1939.

«МИ ХОЧЕМО САМІ ПОРЯДКУВАТИ СВОЇМ ЖИТТЯМ»

(Ісаак Прохорович Мазепа)

Партійний і політичний діяч, автор праць з історії Української революції народився 16(28) серпня 1884 р. в с. Костобобр Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

Походив із хліборобської сім'ї. Навчався у повітовій бурсі, згодом — у духовній семінарії в Чернігові. Оскільки семінаристів до університетів не приймали, юнаку довелося екстерном скласти екзамени за курс гімназії, а в 1904 р. він вступив на природничий факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1910 р. З 1905 р. він систематично бував в «Українському літературно-вокально-музичному товаристві» — по суті українському земляцтві, яке було під ідейним впливом Революційної української партії. В кінці 1905 р. вступив до місцевої групи УСДРП, почав активно цікавитись національною проблемою. «Моє почуття українця, — згадував пізніше, — зміцнилося особливо після того, як я познайомився з теоретичними підставами необхідності автономного життя на Україні. Пам'ятаю, що з того часу, як я переконався, що централістична Росія гальмує й нищить нормальний розвиток українського народу, гасло вільної України стало в моїх очах догмою».

В березні 1907 р. петербурзька група УСДРП делегувала І. Мазепу на черговий з'їзд партії до Києва. Тут він ближче познайомився зі всіма визначними її провідниками — В. Винниченком, А. Жуком, П. Дятловим, зміцнив контакти з М. Поршем і С. Петлюрою. Влітку 1907 р. І. Мазепа працював у нелегальній організації УСДРП в Полтаві, відвідував практично всі партійні осередки губернії, готуючи губернську конференцію. Зазнав арешту та негайної висилки до Петербурга.

Після поразки революції брав участь у діяльності просвітницького гуртка «українознавства» при Петербурзькому університеті, українського клубу «Громада». В 1910 р. за дорученням ЦК УСДРП І. Мазепа виїжджав для налагодження організаційної роботи на Полтавщину, де деякий час мешкав нелегально, під чужим прізвищем. Потім, за відрядженням Міністерства землеробства Росії, вивчав агробіологію в Австрії, Німеччині, Данії, Швеції, а з 1912 р. працював агрономом у Нижньогородському губернському земстві. З початком Першої світової війни «як мобілізований агроном» працював на Північному Кавказі, потім разом з родиною (дружиною та двома доньками) повернувся в Україну — до Катеринослава, де в губернському земстві займався справою постачання армії.

Не полишає й партійної роботи, хоч вплив УСДРП в робітничому середовищі був замалим — ефект давала лише співпраця з більшовиками.

Ситуація кардинально змінилася після Лютневої революції. Українство значно активізувалося, виникли численні національні організації. Пролетарський Катеринослав зі здивуванням спостерігав за жовто-блакитними кольорами, що несподівано пишно уквітчали першотравневу демонстрацію, перетворили її мало не на національну маніфестацію. На губернському українському з'їзді, який відбувся наприкінці травня 1917 р. відповідно до ухвал національного конгресу, з доповіддю з центрального питання — про автономію України — виступив І. Мазепа. У повній згоді з тогочасними уявленнями керманичів Української революції з'їзд висловився

за федеративно-республіканський лад в Росії і національно-територіальну автономію для України. З'їзд обрав представників від Катеринославщини до Центральної Ради і сформував Губернську раду, яка в перший період своєї діяльності займалась переважно просвітницькими питаннями.

Більшу політичну вагу мала місцева Рада робітничих і солдатських депутатів, членом якої як «делегат від українських робітників Брянського заводу» був обраний і І. Мазепа. Однак перевага представників загальноросійських партій, передусім меншовиків і есерів, паралізувала всі ініціативи українських представників, зокрема у культурно-освітній сфері.

Невисоким залишався вплив українських соціалістів у Катеринославі і влітку 1917 р. На виборах до міської думи із 113 місць українці спромоглися вибороти лише 9. Серед обраних виявився і І. Мазепа, який працював тоді членом управи губернського продовольчого комітету.

Після Жовтневого повстання більшовиків у Петрограді ситуація на місцях загострилася. В Катеринославі вона деякий час не мала чітко вираженого характеру, оскільки організація РСДРП(б), її представники в Раді робітничих і солдатських депутатів висловлювались за можливість співпраці з українськими партіями, з губернською радою, виявляли згоду на визнання Центральної Ради крайовою владою з наступним її переобранням на з'їзді Рад.

Однак тенденція розмежування, поляризації сил і тут перемогла. Перебуваючи в таборі прибічників Центральної Ради, І. Мазепа намагався чинити перешкоди діяльності представників Радянської влади, зокрема у питанні постачання продовольства в Росію, увійшов навіть у особистий конфлікт з надзвичайним комісаром Півдня Росії Г. Орджонікідзе, але марно. Управа продовольчого комітету, до якого входив І. Мазепа, була розпущена.

На початку січня 1918 р. на загальних зборах губернського земства І. Мазепу було обрано членом губернської земської управи, де він завідував відділом агрономії і сільськогосподарської статистики. Спочатку більшовики не втручалися в роботу земських і міських рад. Але після ухвали Катеринослав-

ською міською радою резолюцій протесту проти підписання Брестського миру більшовики призначили в демократичні земства і міські ради своїх комісарів, які відразу розпочали кадрову «чистку». Однак наступ австро-німецьких військ вніс свої корективи. Залишивши на початку березня Київ, більшовики обрали Катеринослав для проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад.

На цьому з'їзді І. Мазепі довелося бути у складі фракції українських соціал-демократів, які блокувалися з правими есерами. Фракція налічувала близько 20 чол., проте вирішила оприлюднити свою позицію. Від її імені було доручено виступати Ісааку Прохоровичу. Його появу на трибуні зустріли непривітним шумом. Головуючий М. Скрипник ледве заспокоїв зал. Промовець почав із захисту позиції Центральної Ради, яку більшовики звинувачували у підписанні такого миру з Німеччиною, за яким Україна опинялася під іноземною окупацією. Проте ж мир з Німеччиною підписав і Раднарком, парирував І. Мазепа. І критиків підписаного договору чимало не лише в Україні, але й у Москві. Отже, справа не в договорах, а в тому, що ми тут у себе, в Україні не хочемо ніякої опіки народних комісарів. Ми хочемо самі порядкувати своїм життям. І хіба не позиція Раднаркому змусила Центральну Раду підписати мир? Продовжити виступ після цих слів І. Мазепі вже не дали.

Після зайняття Катеринослава австро-німецькими військами українські національні партії опинилися в скрутному становищі. Авторитет Центральної Ради різко впав. У Катеринославі ніхто не погоджувався взяти на себе обов'язки губернського комісара. На нараді місцевих українських організацій було ухвалено утворити колективний орган — губерніальну революційну Раду з функціями вищої влади в губернії. Головою Ради було обрано І. Мазепу. Проте працювати їй довелося недовго. Згодом І. Мазепа зізнався: «але й за цей короткий час мав добру нагоду переконатися, що то значить будувати державу без власних підготованих сил. Ми не мали людей не тільки для обсадження органів влади в губернії, але навіть для встановлення якого-будь ділового контакту та зв'язку з

поодинокими повітами. Майже половина губерніальної Ради складалася з катеринославських робітників. Вони енергійно взялися за налагодження апаратів влади на місцях, але це не давало бажаних наслідків: українських сил не вистачало для того, щоб на руїнах більшовицького панування організувати свою міцну владу в усіх 8-ми повітах, з яких складалася Катеринославщина. Наша «вища влада» в губернії, так би мовити, «висіла в повітрі». Центральна українська влада в Києві, очевидно, перебувала не в кращому стані. Як і раніше, ми не діставали звідти ніяких директорів — ні писаних, ні словесних. Київ не відповідав навіть на наші листи...».

Гетьманський переворот П. Скоропадського фактично передав владу окупантам, які спиралися на російські реставраторські кола. На початку травня була розпущена Катеринославська міська дума, а її місце зайняла дума дореволюційного складу, в якій не було жодного українця.

У сутності гетьманської влади, її антинародної, антиукраїнської спрямованості І. Мазепі довелося переконатися на власному досвіді. У жовтні 1918 р. він був кинутий до в'язниці за видання в Катеринославі українського тижневика «Наша справа» і за участь у роботі видавництва «Каменяр». Звільнившись, Ісаак Прохорович приєднався до тих опозиційних гетьманові сил, що гуртувалися навколо Українського національного союзу. Коли відділ УНС було створено в Катеринославі, його управа вирішила направляти своїх делегатів до Києва для з'ясування ситуації і з проханням про військову допомогу: Катеринославу загрожувала перспектива швидкого приходу до влади місцевих більшовиків. Делегати — І. Мазепа та І. Труба — добралися до Києва 15 листопада — в день оголошення Директорією антигетьманського повстання. І. Мазепі імпонувало бажання керівництва Національного союзу відродити ідею демократичності, колективності вищої влади. Його піднесеного настрою не зіпсував навіть обстріл потяга, на якому катеринославські делегати поверталися додому.

Та невдовзі оптимістичний настрій І. Мазепи почав нестримно танути. Прийшовши до влади, Директорія так і не

спромоглася оволодіти ситуацією. У створеному нею уряді відповідно до суперечностей між головним отаманом С. Петлюрою та головою Директорії В. Винниченком зіткнулися дві орієнтації: одні стояли за порозуміння з Антантою, інші — за союз з Москвою. Одночасно велися переговори і з командуванням французького десанту, що висадився в Одесі, і з ленінським Раднаркомом. Переважали в уряді В. Чехівського ті, хто готовий був за визнання УНР і припинення кровопролиття згодитись на «радянську платформу». До такого погляду схилялися і М. Грушевський та В. Винниченко. Але спроби останнього досягти порозуміння з Москвою (місія С. Мазуренка) були заблоковані С. Петлюрою. Для максималіста І. Мазепи перспектива союзу з «диктаторською» Москвою була абсолютно неприйнятною, бодай навіть у формі тимчасової угоди. Приїхавши до Києва на VI з'їзд УСДРП, він у суперечках незмінно доводив, що Радянська влада є диктатурою комуністів, до того ж ворожою до ідеї незалежності України. В умовах, коли майже все керівництво партії схилялося до «українських совітів», сподіваючись у такий спосіб уникнути війни УНР з Радянською Росією, позиція катеринославців здавалася зарані програшною. Це, однак, не завадило І. Мазепі твердо її обстоювати. Першим в ЦК УСДРП на його аргументи пристав М. Порш, заклавши ідею засудження переходу на «радянську платформу» у резолюцію майбутнього з'їзду.

Полеміка на з'їзді УСДРП (10—12 січня 1919 р.) відбила дуже широкий спектр настроїв, що панували в середовищі українських соціал-демократів у складний момент становлення влади Директорії. В умовах, коли із заходу наступали поляки, з півночі — полки Червоної армії, а на півдні України висадився десант французів і греків, нелегко було визначити стратегію подальших дій. Головним ідеологом радянофільської групи на з'їзді виступив колишній міністр внутрішніх справ в уряді Центральної Ради М. Ткаченко. Голова уряду В. Чехівський у своїй промові відкидав більшовизм, але висловився за Радянську владу «у чистому, неопоганеному вигляді». Завдяки катеринославцям (незадовго перед тим вони стали іменуватись січеславцями) з'їзд недвозначно висловився

за демократію, проти диктатури. Однак 10 делегатів виявили незгоду з більшістю і заявили, що створюють свою «незалежну» фракцію УСДРП на радянській платформі.

І. Мазепа був обраний з'їздом до складу ЦК УСДРП і секретарем ЦК. З цього часу провід партії перейшов до рук «катеринославців» (І. Мазепа, П. Феденко, І. Романченко).

На засіданнях Трудового конгресу (23—28 січня 1919 р.) І. Мазепі (він був обраний делегатом від селян Катеринославщини заочно) та іншим членам соціал-демократичної фракції форуму знов довелося захищати ідею демократичного устрою УНР у суперечках з представниками «радянства» на чолі з М. Грушевським. Ще до початку конгресу фракція оприлюднила декларацію, в якій говорилося, що українська соціал-демократія розуміє владу трудового народу в Україні лише у формі виборного парламенту УНР. З огляду на складність моменту, вона пропонувала до скликання парламенту залишити владу в руках Директорії, ввівши до її складу представника від Галичини. Положення декларації були використані конгресом при затвердженні його ухвал і, насамперед, «Закону про форму влади на Україні». Однак вже через кілька днів керівництво УПСР відмовилося його визнавати, заявивши про те, що стає на ґрунт соціалістичної революції і приймає радянську форму влади в Україні.

Таким чином, кінець січня наочно продемонстрував глибокий вододіл у таборі українських соціалістів. Інтернаціональна за своїм змістом соціалістична ідея, що стала домінантою революційних подій на терені колишньої Російської імперії, ввійшла у гостру суперечність з ідеєю вільної, незалежної України.

Тимчасом становище УНР дедалі ускладнювалось, і 2 лютого 1919 р., перед неминучим захопленням Києва радянськими військами, Директорія перебазувалася до Вінниці. Вона стрімко втрачала рештки свого первісного впливу. Невдача з реалізацією проросійської орієнтації неминуче висувала на авансцену української історії тих, хто розраховував на допомогу Антанти, від імені якої взялись вести переговори представники французького командування в Одесі. Умови французької

сторони, за словами І. Мазепи, «здивували навіть найбільших прихильників згоди з Антантою». Йшлося про таку форму протекторату Франції, яка повністю виключала державну незалежність України. І хоча ці умови викликали в уряді загальне обурення, переговори вирішено було продовжити.

Чи не єдиним їх конкретним результатом стало залишення В. Винниченком поста голови Директорії (начебто для поїздки на соціалістичну конференцію до Берна, хоч І. Мазепі той зізнався, що то лише привід для еміграції до Франції), відставка з посади голови уряду В. Чехівського, вихід з УСДРП С. Петлюри та відкликання всіх українських соціал-демократів з Ради Народних Міністрів. Останню було доручено сформувати С. Остапенку, який лише напередодні залишив УПСР. До уряду ввійшли праві елементи. Згодом І. Мазепа, беручи на себе частку відповідальності, кваліфікував як серйозну помилку ухвалу соціалістів поступитися владою на користь правих українських партій. Адже ті політичні діячі, які прийшли до керівництва Директорією у лютому 1919 р., не мали ніякої опори у власному народі.

Практично відразу стала очевидною необхідність заміни уряду С. Остапенка. Українські есери пропонували піти й далі: розпустити дискредитовану Директорію. Питання про її реорганізацію і новий уряд розглядалося на кількох міжпартійних нарадах. І. Мазепа разом з прибічниками з ЦК УСДРП відстоював думку, що остаточної катастрофи не уникнути без налагодження контактів з лівими українськими угрупованнями по той бік фронту. Замість того щоб жити ілюзіями про допомогу Антанти, треба вжити заходів для мобілізації власних сил. Лише соціалістичний уряд, вважав І. Мазепа, може активізувати українські маси у боротьбі за національну державність. Але його опоненти з уряду С. Остапенка стояли на своєму, наполягаючи на продовженні переговорів із Францією, хоч кораблі Антанти вже залишили Одеський порт. До останньої можливості позиції правого уряду відстоював і С. Петлюра. Однак справа виглядала вже настільки безнадійною, що 9 квітня в Рівному було створено соціалістичний уряд УНР на чолі з Б. Мартосом. І. Мазепа одержав у ньому

посаду міністра внутрішніх справ. Крім соціал-демократів, до уряду увійшли есери-центристи і представники соціал-демократів та радикалів Західної України. У зверненнях до народу новий уряд наголошував на тому, що орієнтуватиметься на власні сили, не укладатиме ніяких договорів з іншими державами. Однак саме на цей час припали найкрупніші прояви «отаманщини» — спроби заколотників Оскілка, а потім Болбочана зброєю усунути від влади соціалістичний провід, повернути його до рук правих партій. Не залишався осторонь і Є. Петрушевич — претендент на голову Директорії після зміщення С. Петлюри. Українська Національна Рада Західної області УНР проголосила голову Ради Є. Петрушевича диктатором. У Кам'янці-Подільському в липні 1919 р. зійшлося два українських уряди і дві армії, які ніяк не могли виробити спільної політичної лінії. Є. Петрушевич і його радники, орієнтуючись на Антанту, сподівалися на «справедливе» вирішення долі Галичини якимось міжнародним трибуналом і не бажали зв'язувати її долю з Наддніпрянською Україною. Суперечки знижували боєздатність УНР, що зазнавала військового тиску на всіх фронтах — найбільше з боку радянських військ та Польщі.

Скориставшись з тимчасово сприятливої обстановки на Волинській ділянці фронту (Радянська Росія шукала шляхів допомоги через Румунію Радянській владі в Угорщині), Українська армія здійснила наступ на Київ. Він розвивався успішно, і 30 серпня Галицькі січові стрільці, що становили основу керованого С. Петлюрою війська, увійшли до міста. Проте буквально за кілька годин ганебно капітулювали перед денікінцями, відвівши свої частини з Києва. Для українців то був страшний удар. Особливо тяжко пережив І. Мазепа те, що саме напередодні того дня, як війська УНР увійшли до Києва він став прем'єром уряду. За цих умов слід було негайно оголошувати війну Денікіну. Денікінці терором і відновленням поміщицької влади викликали загальне обурення, і, в разі рішучих дій проти них, армія УНР могла розраховувати на підтримку населення. Але представники галицького уряду виступили за порозуміння з А. Денікіним. Почались затяжні

та безплідні дискусії. Лише коли стала абсолютно ясною безкомпромісна позиція Денікіна, який і чути не бажав не лише про самостійну Україну, а й про Україну взагалі, і перехоплено його наказ про наступ проти армії УНР, було вирішено почати воєнні дії проти Добровольчої армії.

24 вересня 1919 р. Директорією і урядом УНР, а також Є. Петрушевичем було підписано декларацію із закликом до створення об'єднаного фронту боротьби за незалежну Україну. Заявляючи про свою готовність «до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу і народні соціально-демократичні реформи», автори декларації закликали громадян непохитно боротися за здобутки Української революції.

Хоч і дещо запізніла, декларація все ж прояснила наміри керівництва українського руху, породила надії на співпрацю з галицьким урядом. Але контролювати ситуацію не вдалося. Почалися осінні холодні дощі, в армії лютував тиф, налагодити скільки-небудь регулярне постачання її боєприпасами, ліками, продовольством уряд був уже неспроможний. Йшов гарячковий пошук виходу з ситуації.

І. Мазепа був безпосередньо причетним до ініціатив, спрямованих на досягнення угод з більшовиками (місії Ф. Платтена, зусилля есерів, особливо боротьбистів, делегації представників Української Галицької армії до радянського командування). Однак умовою примирення голова уряду УНР вважав самостійність України, невтручання у її внутрішні справи. Він вважав також неможливим налагодження стосунків з Польщею за рахунок поступок західноукраїнськими землями і без участі в цьому процесі представників галицьких політичних кіл.

Проте командування УГА воліло краще укласти сепаратну угоду з А. Денікіним, фактично капітулювати перед ним. Перейшовши «у повне розпорядження» денікінського командування, Галицька армія повернула зброю проти наддніпрянських військових частин. Вони стали поспіхом відступати у напрямі Проскурова і Старокостянтинова.

Коли рештки армії УНР, залишившись без керівництва (Голова Директорії та Головний отаман С. Петлюра 6 грудня 1919 р. виїхав до Варшави), вирішили продовжувати боротьбу

бу і через території, зайняті денікінцями, пробиватися з боями на південь, прем'єр УНР волів бути разом з армією і протягом більш як двох місяців аж через румунську територію нелегально діставався до війська, щоб розділити всі тяготи і незгоди партизанського рейду, що ввійшов у історію як Перший зимовий похід. У Бухаресті І. Мазепа одержав листа від посла УНР в Австрії Г. Сидоренка. «Ви не можете собі навіть уявити, — говорилося в ньому, — яке колосальне значення для самостійності і суверенності нашої Республіки і для рахування з нею, як з державою, має цей факт в Європі, факт, що уряд УНР залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в історію нашої державності. Ваше перебування на місці, в межах республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабості, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними». Прогнози посла виявились нездійсненими, але оцінка ним позиції І. Мазепи в час зимового походу, мабуть, не була перебільшенням. Вона і справді заслуговує на повагу. Він не втратив оптимізму і мужності, у найскрутнішу годину прагнув особистим прикладом надихати останніх оборонців УНР. «Необхідно при всяких обставинах, — писав він у листі до командарма армії УНР М. Омеляновича-Павленка, — твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки. Тільки Народна Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це правительство, воно не зійде з цієї позиції і буде триматися до кінця».

У Могилеві над Дністром І. Мазепа почав організацію бригади армії УНР, командиром якої став О. Удовиченко. Об'єднання бригади з основними силами армії УНР відбулося після успішних боїв в районі Ямполя на початку травня 1920 р. Зусиллями таких патріотів, як І. Мазепа, вдалося зберегти хоча б ядро армії УНР — осередок, навколо якого гуртувалися борці за українську ідею, за українську справу.

Безперечно, І. Мазепа був людиною особисто сміливою, відважною. Це довів не лише відчайдушний зимовий похід. Це яскраво засвідчили такі, прямо скажемо «нестандартні» ситуа-

ції для прем'єр-міністра держави як діяльність під польською окупацією в Кам'янці й Могилеві, в тилу більшовицької влади, рейд з фіктивними документами на радянську територію через Дністер і навіть «знайомство» з практикою ЧК в Тирасполі тощо.

Сталося так, що очолюючи Раду міністрів УНР, І. Мазепа не міг контролювати всіх кроків, які робились від імені уряду, імені УНР, зокрема Головою Директорії С. Петлюрою. Ісаак Прохорович не сприйняв підписаного у квітні 1920 р. Варшавського договору, різко критикував його і, не бажаючи нести відповідальності за наслідки неправомірної і, навіть, ганебної угоди, залишив у травні прем'єрство.

У новому складі уряду, яким з 25 травня 1920 р. став головувати В. Прокопович, перевагу одержали представники правих партій. І. Мазепу умовили зайняти пост міністра земельних справ. Однак його перебування на відповідальній посаді виявилось нетривалим. Уже 18 червня 1920 р. сталася сутичка між міністром земельних справ і міністром фінансів Х. Барановським. Останній запропонував негайно розпочати продаж державних, міських та націоналізованих земель. Оскільки С. Петлюра і В. Прокопович, на словах умовляючи І. Мазепу не залишати в тяжких обставинах відповідального поста, пішли на ділі назустріч Х. Барановському, І. Мазепа змушений був податися до демісії, пробувши міністром земельних справ всього близько місяця. Передавши справи міністерства Є. Архипенкові, він виїхав 5 липня 1920 р. до Львова на крайову конференцію УСДРП Галичини, а далі — за кордон в еміграцію.

Опинившись поза межами батьківщини, І. Мазепа деякий час не вважав справу Української революції програною остаточно. Він продовжував вірити у майбутнє незалежної України. Не полишав він і соціалістичної платформи. У збірнику «Вільна Україна», виданому ЦК УСДРП у Львові 1921 р., а також у місячнику «Соціалістична думка» І. Мазепа твердо обстоював ідею вільної незалежної УНР і програму демократичного соціалізму. Соціалізм, на його глибоке переконання, міг розвиватися лише на базі демократії; тільки поєднання з

демократією робило здійсненними лозунги рівності, свободи, справедливості, народоправства. І. Мазепа гадав, що, йдучи шляхом політичної і господарської демократії, капіталізм поступово й безболісно вростатиме в соціалізм. Такі політичні погляди були «співзвучні» з ідеологічною системою, якою керувався у своїх діях Соціалістичний робітничий Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій, створене на Гамбурзькому конгресі 1923 р. Ісаак Прохорович брав участь у цьому, а також у Марсельському (1925) та Брюссельському (1928) конгресах СРІ.

І в Гамбурзі, і в Марселі І. Мазепа настійно проводив думку про те, що нерозв'язність національної проблеми на сході Європи стане постійним джерелом нестабільності на всьому континенті. Одну з гарантій демократичного мирного розвитку всієї Європи він вбачав у створенні незалежної демократичної України. Українській соціал-демократії довелося провести чималу роботу серед соціалістичних організацій Європи, щоб національні проблеми сходу Європи зайняли належне місце на конгресах Соцінтерну.

Весною 1923 р. І. Мазепа переїхав до Праги, пізніше прибули дружина з двома доньками. Працюючи доцентом Української господарської академії в Подебрадах, а пізніше доцентом Українського технічно-господарського інституту, Ісаак Прохорович поряд із заняттями агроботанікою, захоплювався політологією, готував до друку свої мемуари. Його дослідження флори полонин Карпатської України, праці з методики дослідження луків і пасовиськ, курс лекцій з морфології рослин дістали високу оцінку фахівців. Однак, душа дедалі більше тяжіла до суспільствознавства. У 1931 р. він захистив докторську дисертацію при Українському вільному університеті в Празі по факультету права і суспільних наук.

Більшість тогочасних політологічних і публіцистичних праць Мазепи були опубліковані органом УСДРП — журналом «Соціал-демократ». Головна увага в них зосереджувалась на осмисленні ролі української ідеї та уроків революції 1917—1920 рр., аналізі сутності більшовицького режиму, що переміг в Україні, діалектиці диктатури і демократії. Ці ж теми

були центральними у книзі «Большевизм і окупація України», яка з'явилася 1922 р. у Львові, а через рік — у німецькому перекладі в Берліні. В 1923 р. англійською і німецькою мовами вийшла книга «Голод на Україні». Це був підготовлений ЦК УСДРП аналітичний матеріал про голод 1921—1922 рр. Основна причина трагедії пов'язувалася з політикою комуністичної парії.

І. Мазепі довелось повною мірою відчути всієї гіркоти життя в еміграції. Особливо пригнічували суперечності всередині вчорашніх спільників, що тепер виливались у гострі конфлікти, де сторони не гребували жодними засобами. Зіткнення з групою В. Винниченка, що вважала Мазепу «людиною Петлюри», набрало таких форм, що справа розглядалась у чеському суді. Редакція «Нової України», що її видавали В. Винниченко та М. Шаповал, за вироком суду мусила вибачатися перед І. Мазепою за образу честі.

З демократичних, наукових позицій критикував І. Мазепа теоретичні праці Д. Донцова. Культ «геніальних циніків», пропаганда «сліпого невмотивованого хотіння», що їх поширював Д. Донцов, була органічно ворожою світогляду І. Мазепи. На жаль, не обходилось з обох боків і без особистих випадів.

Спростовуючи націоналізм як спосіб мислення і дії, Ісаак Прохорович вважав більш відповідним для характеристики обстоювання національних традицій і цінностей поняття патріотизму.

Входячи до проводу закордонної УСДРП, І. Мазепа брав незмінну участь у всіх її акціях, зокрема, спрямованих на донесення до світової громадськості інформації про становище в Радянській Україні, систематично вміщував у періодиці публіцистичні виступи на злободенні теми українського життя.

Природно, що думкою І. Мазепа дуже часто повертався до власного життєвого апогею, що співпав з одним з найяскравіших періодів історії українського народу — національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Він довго (значно довше, ніж інші його колеги) працював над одним з найвизначніших своїх творів — тритомником «Україна в огні й бурі революції».

Закінчена в жовтні 1941 р. і випущена українським видавництвом «Пробоєм» у Празі в 1942 р. праця не несе на собі жодного відбитку моменту та обставин появи, що навіть викликає певне здивування. Але це справді так. Сам автор називає книгу у передмові спогадами. Вона дійсно відповідає значною мірою стандартам саме цього історичного жанру. В центрі розповідей — переважно події, в яких брав безпосередню участь І. Мазепа. Тому праця складається начебто з двох нерівноцінних частин. З початку революції і до січня 1919 р. І. Мазепа жив і працював у Катеринославі, був, так би мовити, працівником губернського масштабу. Відповідно відбито і події регіонального характеру. В них своя вага і своя цінність — з такими подробицями Українську революцію у всіх її проявах і суперечностях на місцях мало кому вдалось відтворити. З січня 1919 р. І. Мазепа стає діячем загальнонаціонального масштабу, державним керівником найвищого рівня. Відповідних трансформацій набуває і історична панорама, змальована у творі.

Відразу слід зазначити, що вона небездоганна, точніше не всі її елементи рівнозначні. Розмова точиться, головним чином, навколо керівних сил УНР і невиправдано мало торкається ситуації на місцях. Тому картина (панорама) явно неповна. Однак, це практично безперервна хроніка подій про діяльність Директорії, уряду, про їх численні наради, засідання, на яких розглядались різні поточні справи, в першу чергу, керівництво військовими діями. Останній аспект особливо важливий, оскільки історія військової боротьби за українську ідею, за українську державність відбита в історіографії чи не найгірше — причини тут різні. Тож твір І. Мазепи — своєрідна канва, путівник — орієнтир по військових операціях 1919, почасти 1920 рр., зокрема Першому зимовому походу армії УНР. У всякому разі, серед наявних видань важко знайти щось більш цільне і послідовне, хоч знову доводиться констатувати, що в цьому «путівнику» бойові дії швидше позначені, ніж розкриті, майже начисто відсутні деталі, подробиці операцій, описання їх перебігу.

До позитивних же моментів варто віднести метод відтворюваних процесів, явищ. І. Мазепа неодноразово згадує, що

він вів щоденник, до якого ретельно заносив дані про події і факти, які вважав важливими, про документи, яких, окрім нього, іноді ніхто більше не бачив, про поведінку різних діячів, їх позиції, виступи на різних зібраннях, часто занотовував промови зі стенографічною точністю і повнотою тощо. Користувався він і записами своїх друзів, зокрема М. Шадлуна. Звісно, звертався і до документів, що збереглися в домашньому архіві, а також опублікованих у різних виданнях.

Не кваплячись з оприлюдненням власних матеріалів, думок, оцінок, І. Мазепа критично осмислював появу публікацій інших учасників революції, що, врешті, стимулювало і його працю. Мотивуючи її необхідність, Ісаак Прохорович писав: «До цього мене спонукає також те, що багато з наших визначніших діячів тої доби, на мою думку, в своїх спогадах дають оцінку революційних подій тих часів на підставі занадто суб'єктивного неісторичного підходу до справи. Взагалі мені здається, що наші мемуаристи чомусь занадто вже віддаються гіперкритиці й за дрібним повсякденним намулом тих бурхливих часів не бачать величі самих змагань пробудженого українського народу».

Зваживши на подібний закид-міркування, І. Мазепа прагнув того, щоб його праця долала прикрий недолік творів попередників.

Кожен із вищеперерахованих елементів, попри згадані недоліки, формує досить високий ступінь довіри до книги І. Мазепи, виводить її за рамки суто мемуарного жанру, вирізняє в кращий бік з великої кількості публікацій по проблемі, перетворює на історіографічне явище, варте особливої уваги.

Не випадково, мабуть, ім'я Ісаака Прохоровича в уяві будь-якого історика асоціюється передусім, і найбільшою мірою, з тритомником «Україна в огні й бурі революції» (він був перевиданий у Мюнхені в 1951 р.), а сам І. Мазепа міцно займає місце серед найавторитетніших, провідних істориків Української революції.

Оселившись у цьому німецькому місті восени 1945 р., Ісаак Мазепа приступив до створення українського політичного представництва на чужині — Національної ради. На першій

сесії УНРади його було обрано головою виконавчого органу цієї організації.

УНРада мислилася І. Мазепою та його однодумцями як авторитетне представництво ідеї самостійності України у світі. Велася робота по створенню прес-бюро ради, її друкованого органу. Але незгоди, що буквально роздирали українську еміграцію, паралізували роботу Національної ради, можливо, й прискорили смерть (це сталося 18 березня 1952 р.) одного з лідерів Української революції, її талановитих інтерпретаторів.

Науковий доробок І. П. Мазепи — важлива складова вітчизняних українознавчих набутків.

Праці І. П. Мазепи

Большевизм і окупація України. — Соціально-економічні причини недозрілості сил української революції. — Львів—Київ, 1922.

З історії української революції. (Відбиток із збірника пам'яті Симона Петлюри) (співавтор Феденко П.). — Прага, 1930.

Україна під червоною Москвою. — Львів, 1934.

Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі зимового походу 1919—1920. — Прага, 1941.

Україна в огні й бурі революції 1917—1921. — Т. І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942. Т. ІІ. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — Прага, 1942.; Т. ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Прага, 1943. (Перевидання — Мюнхен, 1951, Дніпропетровськ, 2001—2002 — у двох т.).

Карпатські полонини. — (Б. м.) 1944.

Підстави нашого відродження. — Ч. І. Причини бездержавності. —(місто?) 1946. — 178 с.

Література про І. П. Мазепу

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. І—ІІІ. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х т., 3-х част. — К., 2006.

Державний центр УНР в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія — К. — Вашингтон, 1993.

Довідник з історії України: у 3-х т. — Т. 2. — К., 1995.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. І. — Ужгород, 1932.

Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — Львів, 1994.

Короткий довідник з історії України. — К., 1994.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. — Львів, 1994.

Нагорна Л. П. Прем'єр Української Народної Республіки (Ісаак Мазепа) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

«ВОЧЕВИДЬ, НАД УКРАЇНОЮ ВИСИТЬ ЯКЕСЬ ПРОКЛЯТТЯ, ЯКЕ НЕ ДАЄ МОЖЛИВОСТІ ЗЛАГОДЖЕНО ПРАЦЮВАТИ»

(Станіслав Вікентійович Косіор)

Відомий професіональний революціонер, партійний і політичний діяч народився 6(18) листопада 1885 р. у селі Топча Старовеської гміни Венгуровського повіту Седлецької губернії (Польща) у родині селянина-бідняка. У пошуках матеріального забезпечення багатодітної сім'ї (п'ятеро синів і дочка) батьки переїхали на Донбас, де в м. Сулин (нині — Ростовської області) голова сімейства влаштувався робітником на металургійному заводі. Старший син Станіслав також пішов його дорогою. Після закінчення трирічного народного училища при заводі 14-річний підліток починає працювати посильним при конторі, а потім учнем слюсаря.

Допитливий, активний юнак з цікавістю спостерігає за політичним життям, в роки Першої російської революції поступово й сам починає брати участь у масових акціях. В червні 1907 р. він вступає до більшовицької партії. Невдовзі — перший арешт, а далі — доля професіонального революціонера — підпільна партійна робота (нерідко під прикриттям занять футболом, який він полюбив на все життя) в містах і селищах Донбасу, Харкова, Києва, Москви, переслідування поліції, арешти, заслання.

Саме в сибірському засланні, у верхів'ях ріки Лени, Станіслава Косіора застала звістка про повалення самодержавства. Разом з групою товаришів він поспішив до Петрограда, де встановив зв'язок з керівництвом Петербурзького комітету більшовиків і включився в партійну роботу.

З кінця березня 1917 р. С. Косіор очолює Нарвсько-Петергофський районний комітет більшовиків Петрограда. Він готує маніфестації робітників, спрямовані проти політики Тимчасового уряду, виступає на заводах і у військових частинах, веде наполегливу пропагандистську роботу в масах. У серпні-вересні 1917 р. стає членом Петербурзького комітету РСДРП(б), докладає чимало зусиль для мобілізації трудящих на розгром заколоту генерала Корнілова.

25 жовтня С. Косіор бере участь у збройному повстанні, перебуває у гущі подій, зустрічається з В. Леніним, виконує його завдання по мобілізації робітників Нарвської застави на боротьбу з контрреволюцією, формуванню пролетарських загонів.

У лютому-березні 1918 р. С. Косіор — член ЦВК РСФРР, примкнув до «лівих комуністів» і виступив проти ленінської позиції щодо Брестського миру. У березні 1918 р. ЦК партії направляє Косіора в Україну. Обстановка тут була вкрай напруженою. За Брест-Литовським договором німецько-австрійські війська окупували Україну.

У цих винятково складних умовах С. Косіор проявив себе як полум'яний революціонер, талановитий організатор боротьби трудящих проти іноземних окупантів і гетьманського режиму. Він входив до складу так званої «дев'ятки» — Бюро по керівництву підпільно-партизанською боротьбою в тилу ворога.

Обраний Таганрозькою партійною нарадою членом Оргбюро по підготовці з'їзду більшовицьких організацій України, проводив копітку роботу по створенню і зміцненню підпілля на окупованій території, формуванню партизанських загонів, підготовці І з'їзду КП(б)У. Залишаючись прихильником «лівокомуністичних» поглядів, С. Косіор відстоював на з'їзді необхідність створення відособленої від РКП(б), самостійної

Компартії України. Хоча ця позиція не перемогла, він усе ж був обраний членом ЦК КП(б)У. Станіслав Вікентійович працював у Закордонному бюро ЦК в Орлі, вів наполегливу роботу по розгортанню партійного підпілля і партизанського руху. У серпні 1918 р., виконуючи завдання ЦК КП(б)У, нелегально перейшов кордон і з метою подання практичної допомоги підпільним партійним комітетам у підготовці збройного повстання відвідав Київ, Полтаву, Харків.

Після того, як ЦК РКП(б) знайшов необхідним тимчасово відрядити на денікінський фронт, що став головною загрозою Радянській країні, першого секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова для мобілізаційно-масової роботи, тридцятирічний Станіслав Косіор рішенням Політбюро ЦК КП(б)У 30 травня 1919 р. призначається секретарем ЦК. Повсякденна допомога Південному фронту, мобілізація комуністів до лав Червоної армії, забезпечення продовольством міст і робітничих колективів, об'єднання зусиль радянських республік у боротьбі з контрреволюцією, керівництво місцевими комітетами КП(б)У — ці й десятки інших життєво важливих питань лягли на плечі С. Косіора. З частиною з них вдалося впоратися більш-менш успішно, хоча під білогвардійською навалою довелось пункт за пунктом залишати Україну. Разом з Я. Дробнісом і Р. Фарбманом С. Косіор склав тоді Прифронтове (Зафронтове) бюро ЦК КП(б)У, яке залишалось у Новозибкові для налагодження підпільної роботи. На перебіг подій за таких обставин, звісно, було впливати важко. З більшістю місцевих організацій навіть було втрачено зв'язок, а про координацію дій не могло бути й мови.

Та все ж внесок місцевих комуністів у розгром денікінщини виявився вагомим. З 35 тис. членів, які на той час перебували в лавах КП(б)У, 20 тис. влилися в лави Червоної армії, решта брала участь у розгортанні підпільної партизанської боротьби у білому тилу. Зрештою денікінщина зазнала нищівної поразки, а відновлена радянська республіка стала на шлях налагодження мирного життя. Зробити це було також з багатьох причин непросто. А одним із серйозних чинників, з яким довелося рахуватися, стали внутрішні колізії в КП(б)У, особливо в керівному ядрі.

На весну 1920 р. достатньо міцні позиції завоювала група «демократичного централізму». Вона виникла в РКП(б) на самому початку 1919 р. і відразу розвинула бурхливу, галасливу діяльність. В умовах загальної перевтоми (військові дії йшли вже шостий рік), зниження соціальної активності, розвитку дрібновласницьких настроїв «децисти» виступили проти впровадження строгої дисципліни, принципів єдиноначальності на виробництві, за безбережну колегіальність (по суті безконтрольність) у вирішенні господарських питань, відстоювали свободу створення груп і фракцій, домагались обмеження керівної ролі ЦК КП(б)У.

Частина платформи «децистів» була правильною за сутністю, абстрактно-теоретично навіть бездоганною (як втілення демократичних засад), однак не могла бути реалізованою в конкретних складних умовах громадянської війни, нагальної необхідності якнайоперативнішого одержання обов'язкового, гарантованого економічного ефекту.

Спроби групи «демократичного централізму» нав'язати свої погляди всій партії були засуджені VIII з'їздом (березень 1919 р.) і VIII Всеросійською конференцією (грудень 1919 р.) РКП(б). Але фракціонери не змирилися з поразкою і обрали плацдармом для розгортання нового етапу боротьби Комуністичну партію України (в республіці тоді працювали активні діячі «децистської опозиції» Т. Сапронов, В. Максимовський, Л. Сосновський, Я. Дробніс, Р. Фарбман (Рафаїл), О. Іванов та інші — частина з них прибула сюди в порядку партійної мобілізації у процесі боротьби з білогвардійцями).

Захопивши в свої руки Харківську і Полтавську організації, вдавшись до антипартійних кроків (підтасовки виборів делегатів на чергову, IV Всеукраїнську конференцію), «децисти» домоглися широкого представництва на форумі своїх прибічників. Вони прагнули прийняття конференцією виробленої ними платформи (через схвалення резолюцій з корінних питань становища і розвитку республіки), одержати більшість у ЦК КП(б)У і протиставити його, відтак всю республіканську партійну організацію, Центральному Комітету РКП(б), вступити з ним у конфронтацію і підготуватися

до вирішального бою на IX з'їзді РКП(б), призначеному на 29 березня 1920 р.

С. Косіор на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) виявився однією з ключових особистостей, послідовно боровся проти опозиціонерів. Останні ж вправно користувалися з поверховості, уривчастості звітів ЦК (політичний звіт робив Х. Раковський, співдоповідь з організаційного питання — С. Косіор), які практично й не могли бути іншими в умовах громадянської війни, що розтерзала фронтами території, розірвала зв'язки між організаціями, посіяла різнобій у діях, зрештою просто фізично знищувала партійців, заважала навіть оперативно зібрати інформацію та ін. І С. Косіор щиро зізнався, що в діяльності Центрального Комітету місцевих організацій «жодної єдності не було і не відчувалось. Центральний Комітет не відчувався. Це викликало велике невдоволення. Такий же недолік був і в губернській роботі щодо повітів. Це загальне явище, за даних умов, коли було мало сил, коли їх майже не було, ми, товариші, лише циркулярними листами підкріплювали наших місцевих працівників. Як стосовно ЦК, так і губернії робота була дуже слабкою й ми змушені визнати її худосочні результати».

Водночас С. Косіор рішуче виступив проти тих, хто абсолютизував недоліки в діяльності комуністів України, ладен був взагалі перекреслити як марні, безрезультатні всі зусилля республіканської партійної організації. Він скрушно говорив: «Вочевидь, над Україною висить якесь прокляття, яке не дає можливості злагоджено працювати» і конструктивно додавав: «Здоровий елемент нашої партії має поставити питання, де кінчається критика і починається розклад... Справжні комуністи повинні згуртуватися і дати відсіч тим елементам... які виступають з певним протестом проти нашої політики і говорять, що ЦК не вартий тримати свого прапора. Це — загибель нашої партії. Якщо ми не скажемо, що подібна критика шкідлива, ми не втримаємо нашу партію від розпилення. ...Слід критикувати, але і не забувати меж цієї критики. Повинна бути справжня розумна межа».

Послідовно, принципово С. Косіор відстоював лінію партії у боротьбі з «децистами» і в інших питаннях, зокрема у визначенні політики щодо чергових питань господарського будівництва. Однак з більшості головних питань порядку денного представники групи «демократичного централізму» провели резолюції зі своїми оцінками і положеннями.

Дезорганізаторські дії «децистів» створювали на конференції дуже напружену обстановку. Делегати змушені були відволікатися на зовсім не продуктивні, схоластичні суперечки. Через усе це не вдалося розглянути такі важливі питання, як завдання партійного та радянського будівництва, звіти губкомів. По суті, лише позначеним, а не обговореним залишилось і земельне питання, що викликало справедливі нарікання ряду делегатів.

Одержавши чисельну перевагу у складі президії, «децисти» під кінець конференції почали дедалі більше користуватись цією обставиною для ефективнішого досягнення бажаних результатів. Не витримавши, Х. Раковський і Ф. Кон після чергового інциденту під час вечірнього засідання 21 березня 1920 р. вирішили скласти з себе повноваження членів керівного органу конференції. Склока, в яку вилилося все ранкове засідання 22 березня, привела врешті до того, що більшістю голосів (за — 100, проти — 84, утрималися — 9) президії було висловлено недовіру. Останні засідання на прохання конфліктуючих сторін вів представник ЦК РКП(б) Й. Сталін, хоча й вдалося обрати новий склад президії: Й. Сталін, М. Дороган, О. Шумський, Е. Квірінг, В. Чубар.

Найбільші колізії виникли на останньому засіданні, коли почалися вибори делегатів на IX з'їзд РКП(б) і Центрального Комітету КП(б)У. Фракційні тенденції вирвалися назовні, хоча вже 20 березня 1920 р., тобто ще в середині роботи форуму, під час чергового зіткнення на ґрунті маніпуляцій делегатами з метою забезпечення переваги «децистській» течії, заявлялося, що на конференції «гуляє два списки майбутніх членів ЦК».

За остаточними даними мандатної комісії, в конференції взяло участь 242 делегати з ухвальним голосом. Таке ж пра-

во, як зазначалося, одержали 18 представників від колишньої Української комуністичної партії (боротьбистів), які за рішенням власної конференції об'єдналися з форумом КП(б)У, заявили про саморозпуск своєї партії і бажання влитися до лав Комуністичної партії (більшовиків) України. Разом це становило 260 делегатів. Згідно з модулем представництва, на Всеросійський партійний з'їзд слід було обрати 26 посланців. Голосування здійснювалося списками: прибічники ЦК РКП(б) і «децисти».

В результаті обидва списки отримали рівну, або практично рівну, кількість голосів — по 113 (за даними одного з тих, хто здійснював підрахунок, за список «децистів» подали голоси 114 чоловік). Й. Сталін, як головуючий, заявив, що різниця у 1 голос, якщо й існує, настільки неістотна, що брати до уваги її не варто, і запропонував послати на з'їзд по 13 делегатів від обох сторін і затвердити по 5 кандидатів (у разі необхідності заміни). З цим погодилися.

Домовилися сформувати ЦК КП(б)У із 17 членів: по 5 осіб мали затим бути обраними до Політбюро і Оргбюро ЦК (один член мав одержати місце водночас в обох згаданих органах), а решта працювали б на місцях). 7 членів ЦК мали займатись роботою в столиці. Один раз на місяць мав скликатись пленум ЦК на сесійній основі.

При виборах ЦК КП(б)У «децисти» знову домоглися голосування списками. Зі всього попереднього ходу конференції було очевидним (принаймні, дуже ймовірним), що до майбутнього складу ЦК увійдуть переважно «децисти» та їх прихильники. За таких умов 83 делегати, від імені яких виступив Г. Петровський, зробили заяву. В ній наголошувалось, що вибори ЦК КП(б)У, за представництва на конференції, яке зовсім не відповідає складу республіканської організації (основні робітничі райони — Донбас, Катеринославщина, а також Червона армія мали порівняно з Харківською губернією незначну кількість голосів), «в обстановці, коли дві рівні частини конференції не знаходять спільної мови і особистий момент покриває всі принципові розбіжності, не можуть користуватися необхідним авторитетом ні перед партією і пролетаріатом

України, ні перед ЦК РКП(б), ні перед Третім Інтернаціоналом». Тому вибори ЦК визнавалися абсолютно неможливими. До 83 згаданих делегатів продовжували приєднуватись інші учасники зібрання, відмовляючись брати участь у голосуванні і пропонуючи перенести розв'язання питання на розсуд ЦК РКП(б) і IX з'їзду партії. Природно, Г. Петровський зняв і свою кандидатуру, яка була внесена до списку «децистів».

В. Блакитний заявив, що «в ненормальних умовах, які утворилися на конференції», група колишніх боротьбистів також відмовилася брати участь у виборах. Про зняття своїх кандидатур зі списку, запропонованого «децистами», заявили також В. Чубар і О. Шумський.

Однак більшістю конференції була підтримана пропозиція про те, що висунуті до списків кандидатури не можуть за власним бажанням зніматися з голосування. За відсутності величезної кількості делегатів, вибори ЦК все ж були проведені. 112 голосами, при 8 тих, хто утримався, до ЦК КП(б)У були обрані: В. Блакитний, К. Ворошилов, Я. Гамарник, С. Гандзей, Я. Дробніс, В. Затонський, О. Іванов, Е. Квірінг, В. Косіор, С. Мінін, Г. Петровський, Г. П'ятаков, Т. Сапронов, Р. Фарбман, Т. Харечко, В. Чубар, О. Шумський. Кандидатами — В. Аверін, Антонов, М. Безчетвертний, І. Бик, С. Діманштейн, Ю. Коцюбинський, А. Падерін, М. Рафес, О. Сербіченко.

Як видно, в голосуванні взяло участь менше половини присутніх на конференції делегатів з ухвальним голосом (120 із 260), що за будь-яких демократичних підходів автоматично робило результати виборів не лише проблематичними, а й апріорно нелегітимними.

Закрив короткою промовою конференцію Й. Сталін. Він розцінив як «велику, серйозну помилку» прийняття «децистської» резолюції з питань господарського будівництва, прозоро натякнувши на те, що це питання ще обговорюватиметься на загальнопартійному з'їзді, а відтак при ухвалі іншого варіанта може втратити своє значення ухвалений конференцією документ і для КПУ. Позитивної оцінки члена Політбюро ЦК РКП(б) заслужила резолюція конференції про роботу на селі.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів. «Я вважаю, — наголосив промовець, — що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком живилася міським пролетаріатом, на 9/10 носила характер роботи у містах... Боротьбисти — це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів, щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села».

Схоже, Й. Сталіна не дуже збентежив останній інцидент — відмова від голосування практично половини делегатів конференції і перемога «децистів» при виборах ЦК КП(б)У. У всякому разі, він досить спокійно (і водночас — багатозначно) заявив: «...Я гадаю, що ЦК РКП зможе розібратися в цих питаннях і встановити порядок, або створивши новий ЦК шляхом комбінації з делегатів з обох сторін, або, можливо, що сам IX Всеросійський з'їзд займеться цим питанням. У всякому разі ясно, що питання так чи інакше буде розв'язане».

Вже наступного дня, тобто 24 березня 1920 р., Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло становище, що склалося в КП(б)У, і прийняло постанову про розпуск обраного ЦК як неправомірного, та призначення тимчасового бюро ЦК КП(б)У. До нього мали увійти по два представники від старого і нового складів ЦК та один боротьбист. Незабаром бюро було створено, і очолив його С. Косіор.

Лідери «децистів» не погодилися з таким рішенням. Напередодні IX з'їзду РКП(б) Т. Сапронов зустрівся з В. Леніним, вимагав розглянути на Пленумі ЦК РКП(б) постанову Політбюро про розпуск ЦК, обраного конференцією. 31 бе-

резня група «децистів» — делегатів України — звернулася до з'їзду з заявою про неправомірність дій Політбюро ЦК щодо «нового» ЦК КП(б)У.

IX з'їзд РКП(б) рішуче відкинув погляди «децистів», засудив їх фракційну діяльність. Зокрема, В. Ленін, критикуючи дії «децистів» в Україні, підкреслював: «...Ми знаємо, що донецькі та миколаївські робітники дали відсіч захистові напівдемагогічної колегіальності, в яку впадав т. Сапронов».

Відразу ж після закінчення з'їзду, 5 квітня 1920 р., новообраний ЦК РКП(б) розглянув питання про становище в КП(б)У. Було підтверджено рішення Політбюро про розпуск ЦК, обраного на конференції, та затверджено тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 чоловік: В. Блакитний, П. Залуцький, В. Затонський, Ф. Кон, С. Косіор, Д. Мануїльський, С. Мінін, Г. Петровський, Х. Раковський, Ф. Сергєєв (Артем), В. Чубар, О. Шумський, Я. Яковлєв (Епштейн).

З метою оздоровлення обстановки в КП(б)У ЦК РКП(б) відкликав з України активних «децистів» Т. Сапронова, С. Косіора, Р. Фарбмана та інших. ЦК партії схвалив лист «До всіх організацій Комуністичної партії України», у якому було доведено необхідність і обґрунтованість заходів, вжитих ЦК РКП(б) для припинення дезорганізаторської діяльності «децистів» в Україні, показано небезпечність їх фракційних дій.

У листі проведено ретельний аналіз соціально-політичних причин активізації «децистської» опозиції. Зокрема, відзначено свідоме порушення принципів прийому до партії в Харківській організації КП(б)У, що створило сприятливу базу для посилення впливу «децистів». Було вказано на необхідність якнайшвидшого очищення КП(б)У від випадкових, міщанських елементів, залучення до неї кращих представників робітничого класу та найбіднішого селянства. В листі висловлювалася впевненість, що комуністи України правильно зрозуміють і підтримають заходи ЦК РКП (б), спрямовані на організаційно-політичне зміцнення КП(б)У.

15 квітня 1920 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому було утворено Політбюро ЦК (С. Косіор — секретар ЦК, Г. Петровський — голова ВУЦВК, Х. Раковський — голова РНК УСРР,

О. Шумський — член РВР 12-ї армії, Я. Яковлєв — секретар Харківського губкому КП(б)У і Оргбюро ЦК (С. Косіор, О. Шумський, Я. Яковлєв).

Очоливши Комуністичну партію (більшовиків) України, С. Косіор докладав значних зусиль до того, щоб якомога згуртувати республіканську партійну організацію, подолати негативні наслідки діяльності «децистів», зосередився на мобілізації трудящих на відбудову народного господарства, поглиблення соціалістичних перетворень. На цей же час випала і організація відсічі білопанській Польщі, і завершення розгрому білогвардійщини на чолі з П. Врангелем і вирішальні акції щодо приборкання повстанської стихії, передусім махновщини.

На посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслав Вікентійович перебував до V конференції КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.). Згодом деякий час працював у Наркомпроді УСРР, входив до складу Центральної комісії по чистці партії. У грудні 1921 р. повертається в апарат ЦК КП(б)У, обирається до складу Оргбюро, працює завідуючим організаційно-інструкторським відділом ЦК.

Після завершення громадянської війни зусилля С. Косіора, як і інших керівників партії та уряду Радянської України, були спрямовані на боротьбу з розрухою, на відбудову і розвиток народного господарства. Він бере активну участь у завершенні процесу націоналізації промисловості, відновленні залізниць і засобів зв'язку, налагодженні роботи шахт Донбасу і металургійних заводів Придніпров'я, в організації комнезамів і поданні допомоги голодуючим.

У жовтні 1922 р. ЦК партії затверджує С. Косіора секретарем Сибірського бюро ЦК РКП(б).

У січні 1926 р. його обирають членом Оргбюро та секретарем ЦК ВКП(б). Він брав активну участь у підготовці до XV з'їзду партії (грудень 1927 р.), на якому виступив з Організаційним звітом ЦК і був обраний кандидатом у члени Політбюро, секретарем ЦК і членом Оргбюро ЦК ВКП(б).

У липні 1928 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обрав С. Косіора Генеральним секретарем Центрального Комітету

КП(б)У, членом Політбюро і Оргбюро ЦК. З того часу майже 10 років він очолював парторганізацію України і, спираючись на сформований у двадцятих роках партійний актив, спрямовував комуністів, усіх трудящих республіки на розв'язання завдань соціалістичного будівництва. Індустріалізація, колективізація, культурна революція, проведені у стислі строки ціною величезного напруження сил, далися нелегко і народу, і керівникам республіки. І в будівництво Дніпрельстану, «Запоріжсталі», Харківського тракторного та інших велетнів п'ятирічки, і у кожен з десятків відкритих в Україні вузів та наукових закладів була вкладена частка праці й Станіслава Вікентійовича.

Щодо ролі С. Косіора у соціалістичній перебудові сільського господарства, його позиції в процесах колективізації однозначної оцінки бути не може. На першому етапі соціалістичних перетворень на селі він підтримував методи адміністративного тиску при організації колгоспів. Орієнтуючи партійні комітети на форсування цього процесу, Станіслав Вікентійович вважав, що Україна має всі дані для того, щоб іти попереду інших. Але такий «наступ» у «боротьбі з куркульством» призвів до того, що постраждала частина середняків. Натискні методи колективізації, обмеження господарської ініціативи селянства, репресії і зловживання владою вели справу колгоспного будівництва у глухий кут. Це засвідчили й партійні документи, опубліковані у березні-квітні 1930 р.

Косіор разом з керівництвом республіки рішуче взявся за нормалізацію становища на селі. Увага партійних організацій була зосереджена на практичній допомозі новоствореним артілям, їх організаційно-господарському зміцненні, створенні відповідної технічної бази. Виступаючи з доповіддю на VII Всеукраїнському з'їзді незаможних селян 28 березня 1930 р., С. В. Косіор застерігав від підміни масової роботи у здійсненні суцільної колективізації голим розкуркулюванням, вимагав покінчити з неподобствами і головотяпством у колгоспному будівництві. Зрозумівши свої помилки, Генеральний секретар ЦК КП(б)У та інші керівники республіки почали

шукати нові форми і методи господарювання, матеріального стимулювання колгоспників.

Станіслав Вікентійович багато зробив для піднесення культури землеробства, організації і розвитку радгоспів і МТС, впровадження прогресивних методів господарювання. Турбувався він і про добробут колгоспів і колгоспників, прагнув, аби трудодень ставав вагомішим і оплачувався не лише зерном, а й грошовою винагородою. С. Косіор був противником «усуспільнення» корів, дрібної худоби, птиці.

Непростим залишається питання про персональну відповідальність Косіора за голод 1933 р. Звичайно, головним винуватцем серйозних деформацій кооперативного плану, політики союзу з селянством був Й. Сталін і його найближче оточення, які стали на шлях конфронтації з селянством, а індустріалізацію країни розраховували здійснити в першу чергу за рахунок села. Але це аж ніяк не значить, що слід скидати відповідальність керівних органів Української СРР і особисто С. Косіора.

Як свідчать документи, на початку хлібозаготівель 1932—1933 рр. С. Косіор під тиском Й. Сталіна, Л. Кагановича і В. Молотова вимагав від обкомів КП(б)У, низових партійних осередків своєчасного виконання планів хлібоздачі, притягнення до суворої відповідальності місцевих керівників. Викликають подив і намагання С. Косіора у офіційних виступах стверджувати, ніби ніякого голоду в Україні не було. Керівництво країни і республіки боягузливо замовчувало масштаби катастрофи. Навпаки, у пропагандистських цілях усіляко прикрашалися «досягнення» колгоспного ладу, поширювалися гасла про «розгорнутий соціалістичний наступ», «рішучі перемоги» на селі тощо.

Водночас не можна не бачити й іншого боку партійної і державної діяльності С. Косіора у 1932—1933 рр. В умовах поширення голоду Станіслав Вікентійович, а з його ініціативи й інші члени Політбюро, секретарі ЦК, керівні працівники республіканського апарату неодноразово виїздили у сільські райони й організовували заходи для порятунку селян, в першу чергу дітей, від голодної смерті.

С. Косіор багато разів порушував питання перед союзним урядом і особисто Й. Сталіним про надання допомоги республіці. «ЦК ВКП(б), тов. Сталіну... З 49 районів Дніпропетровської області тяжкими вважається 21 район, — повідомляв партійний лідер УСРР. — На другому місці по кількості повідомлень про голод стоїть Київська область, в якій особливо тяжкими вважається 31 район... Вже на початку сівби, безумовно, буде потрібна додаткова продовольча допомога Київській області, Донбасу, АМ СРР (Автономній Молдавській СРР. — *В. С.*), а також Дніпропетровській, Харківській і Вінницькій. Цю допомогу визначаємо у розмірі не менше 2 000 000 пудів... З вказаної кількості ми просимо дати негайно 300 тисяч для Київської області. С. Косіор. 15 березня 1933 року».

В іншому листі говорилося: «Москва, ЦК ВКП(б), Сталіну. Особливо тяжке продовольче становище, що створюється у червні місяці, вимагає продовольчої допомоги не лише Одеській, Дніпропетровській, Донецькій, але й Харківській, Вінницькій та Київській областям. Харківська область має близько 20 особливо тяжких районів, яким необхідно обов'язково допомогти, а ресурсів вже немає... Тому просимо дати додаткову продовольчу позику таким областям: Вінницькій — 150 тисяч пудів, Київській — 150 тисяч пудів, Харкову — 200 тисяч пудів, Чернігову — 30 тисяч пудів. С. Косіор, В. Чубар. 29 травня 1933 р.».

Настійні звертання керівництва республіки, численні листи з місць знаходили хоча б частковий відгук. 19 лютого 1933 р. у Харків надійшла урядова телеграма про дозвіл на використання частини наявних державних запасів хліба. Ще через шість днів — 25 лютого — РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову про продовольчу і насіннєву позички — 20,3 млн пудів зерна. До кінця квітня Україна одержала з союзних фондів 33,9 млн пудів насіннєвої, фуражної і продовольчої позички і 400 тис. пудів продовольчої допомоги. Одночасно було створено Центральний фонд допомоги дітям. Звичайно, аби нагодувати всіх потерпілих, цього було дуже мало. Але певні кроки для врятування людей від голодної смерті все ж робилися.

Працюючи в Україні, С. Косіор надавав великого значення національно-культурному будівництву. За його активної участі партійна організація республіки успішно розв'язувала завдання ліквідації неписьменності, дальшого розвитку освіти, науки, літератури і мистецтва. Станіслав Вікентійович діяльно підтримував процес українізації, який супроводжувався підготовкою і висуванням місцевих кадрів, збільшенням кількості українських шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, широким впровадженням української мови в роботу партійного і радянського апарату.

С. Косіор чимало зробив для розвитку національної культури, широкого представництва всіх народів і народностей, що проживали в Україні, у державному апараті, партійних і радянських органах. У той же час він рішуче виступав проти національної обмеженості, національного егоїзму.

Гострій критиці піддавав і прояви великодержавного шовінізму в республіці. І все ж Станіслав Вікентійович допустив чималі прорахунки і навіть правопорушення, які призвели до серйозних деформацій у національній політиці. С. Косіор був одним з ініціаторів безпідставних звинувачень відданого більшовика, члена Політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипника у «пособництві буржуазно-націоналістичним елементам» та «змиканні з інтервенціоністськими силами». Безпідставні звинувачення у націоналізмі висунув він і щодо окремих керівників Компартії Західної України, які на основі сфальсифікованих матеріалів про антирадянську діяльність і зв'язки з так званою Українською військовою організацією (УВО) та іноземними розвідками зазнали репресій.

Перебуваючи довгі роки в керівному складі партії, Станіслав Вікентійович був учасником багатьох найважливіших подій життя України, обирався делегатом VI, VII, XI, XIII, XV—XVII з'їздів партії, I—III з'їздів, IV, V конференцій і XI—XIII з'їздів КП(б)У.

С. Косіор залишив чималу творчу спадщину — понад 200 друкованих праць — доповідей, статей, промов тощо. Просякнуті духом часу та історичних подій, активним учасником яких був Станіслав Вікентійович, вони охоплюють широке

коло питань політичного, економічного і культурного життя нашої країни. Разом з тим доробок С. Косіора повною мірою віддзеркалює всі негативні моменти, складності і протиріччя, притаманні тоталітарній добі, панівні на той час догматичні уявлення про соціалізм. Для чималої кількості виступів і статей характерні некритичний підхід до роботи партійних організацій, захвалювання і перебільшення досягнень.

Епоха, в яку жив Станіслав Вікентійович, була дуже непростою, суперечливою, важкою.

Особливо тяжким для країни, партії і особисто С. Косіора виявився тридцять сьомий рік. За сфальсифікованими звинуваченнями було кинуто за ґрати і розстріляно багатьох членів ЦК КП(б)У, секретарів обкомів партії, воєначальників, радянських і комсомольських працівників — людей, з якими Станіслава Вікентійовича поєднували колишнє підпілля, громадянська війна, спільна багаторічна праця, особиста дружба. І він, поза сумнівом, відчував біль втрат, особисту відповідальність за розправи над чесними комуністами. Адже з ним, як з членом Політбюро ЦК ВКП(б), керівником республіканської парторганізації, погоджували чимало репресивних заходів. Мабуть уже на початку 1937 р. С. Косіор зрозумів марність і безперспективність захисту товаришів від брутального свавілля. І водночас все ясніше відчував, що морок недовір'я і патологічної підозрілості насувається й на нього. Саме тоді, потрапивши у маховик репресивної машини і опинившись під тяжким пресом звинувачень з боку сталінсько-єжовської верхівки, С. Косіор, очевидно, вирішив рятувати себе і свою родину. Лише цим можна пояснити його відверто показове самобичування у зв'язку з «втратою пильності», заклики до посилення боротьби з «ворогами народу», «дворушниками», «агентами» іноземних розвідок, які зайняли провідне місце у звітній доповіді Косіора на XIII з'їзді КП(б)У (27 травня — 3 червня 1937 р.).

Однак вберегти себе, дружину, дочку, двох синів і трьох рідних братів, запобігти біді Станіслав Вікентійович так і не зміг. У січні 1938 р. його відкликали до Москви і призначили заступником голови Раднаркому СРСР, керівником Комісії

радянського контролю. Але вже через три місяці — у травні — С. Косіора було кинуто за ґрати. Ні звитяжне революційне минуле, ні активна участь у будівництві основ соціалізму, ні, зрештою, діяльна роль у створенні культу Й. Сталіна не були взяті до уваги. Станіслава Вікентійовича безпідставно звинуватили у зв'язках з шпигунсько-диверсійними службами іноземних держав, у керівництві неіснуючою «Польською організацією військовою» (ПОВ), в інших «смертних гріхах». 29 лютого 1939 р. С. Косіора було розстріляно. Рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 березня 1956 р. вирок скасовано, С. Косіор повністю реабілітований.

Праці С. В. Косіора

Вибрані статті і промови. — К., 1968.

Література про С. В. Косіора

Гуро И., Андреев А. Горизонты. Повесть о Станиславе Косиоре. — М., 1964.

Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 375—383.

О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. — М., 1989.

Погребінський М. Станіслав Вікентійович Косіор. — К., 1963.

Погребінський М. Станіслав Вікентійович Косіор. — К., 1967.

Погребинский М. Б. Станислав Викентиевич Косиор: Жизнь и деятельность. — М., 1981.

Погребинский М. Б. Председатель ВРК. — М., 1986.

Сапун М. М. С. В. Косіор: Світло й тіні політичної долі // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.

Станислав Викентиевич Косиор // Пропагандисты ленинской школы. — М., 1985.

Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920 р.: Стенограма. — К., 2003.

«ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ТЕ, ДО ЧОГО ВОНИ НЕ МОЖУТЬ ПРИКЛАСТИ РУК»

(В'ячеслав Костянтинович Прокопович)

Політичний і громадський діяч, педагог, учений-історик, публіцист народився в сім'ї священика 10 (22) квітня 1881 р. в м. Києві. Походив він зі старовинного козацького роду Чигиринського повіту на Київщині. Після закінчення історично-філологічного факультету Київського університету викладав історію в київських гімназіях, але за «українофільські» погляди та участь 1913 р. у роботі Всеросійського педагогічного з'їзду був звільнений з посад. Деякий час працював ученим бібліотекарем Київського міського музею. З 1905 р. належав до Української радикально-демократичної партії, з 1908 р. був членом Товариства українських поступовців (ТУП). У 1911—1914 рр. редагував педагогічний часопис «Світло», співпрацював в українській періодичній пресі, зокрема в газетах «Рада» і «Боротьба» під псевдонімом С. Волох.

Один із засновників Центральної Ради, якою був делегований гласним до губернської земської управи, а 15 березня 1917 р. рекомендований до складу Київського губернського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій як представник Таращанського повіту. 25—26 березня 1917 р. В. Прокопович брав участь у з'їзді Товариства українських поступовців, перейменованого на Союз українських

автономістів-федералістів, був обраний до Тимчасового Центрального Комітету. Всеукраїнським національним конгресом (6—8 квітня 1917 р.) був делегований до нового складу Української Центральної Ради як представник Союзу автономістів-федералістів, а 8 квітня на Перших Загальних зборах Ради — до її Комітету. На І реорганізаційному з'їзді партії, яка в червні перебрала назву Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), був обраний до її ЦК. Входив до складу комісії з реорганізації Комітету УЦР в Малу Раду, згодом представляв в останній фракцію УПСФ.

У січні—квітні 1918 р. обіймав посаду міністра народної освіти в уряді В. Голубовича. Після повернення Української Ради з Житомира доклав зусиль до українізації вищих шкіл, у зв'язку з чим міністерство виробило спеціальний план, який у березні 1918 р. затвердила Рада Народних Міністрів.

Напередодні гетьманського перевороту, 27 квітня 1918 р., разом з іншими членами УПСФ С. Шелухіним та І. Фещенком-Чопівським заявив про вихід зі складу уряду. «Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, — наголошував В. Прокопович у заяві, — а отже, не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності; через те, що нинішній Кабінет Міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри — члени партії соціалістів-федералістів — не можуть стати до активної участі і впливу у загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук — ми... виходимо зі складу теперішнього кабінету».

Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної роботи. У травні—жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією.

В політичному житті України 1919-го — початку 1920 р. займав праву, радикально-демократичну позицію, послідовно виступав проти лівих орієнтацій Директорії, урядів В. Чехівського, Б. Мартоса, І. Мазепи.

26 травня 1920 р., під час перебування в Києві білополяків С. Петлюра призначив В. Прокоповича головою Ради Міністрів УНР. Сформований ним уряд, в якому переважали радикал-демократи, планував скликати в Україні парламент, обраний на підставі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного голосування. Передбачалося створити регулярну армію. Для відбудови зруйнованої промисловості пропонувалось використати приватну ініціативу. Держава зобов'язувалась сприяти кооперативним установам ввести посильне оподаткування населення. Земля мала перебувати в користуванні селян до остаточного вирішення цього питання в парламенті. Українські есери й соціал-демократи перейшли в опозицію до уряду, постійно й рішуче засуджували практично всі його кроки. Зазнаючи поразки за поразкою, Українська армія нестримно втрачала контроль над територією, відкочувалась за польськими військами, що вже не в змозі були впливати на перебіг подій в Україні. Тотальна катастрофа УНР ставала невідворотною. 16 жовтня 1920 р. В. Прокопович подав у відставку, яка була прийнята головою Директорії С. Петлюрою.

Деякий час залишався міністром освіти в кабінеті А. Лівицького. З 1921 р. перебував у таборах для інтернованих у Польщі, займався просвітницькою справою, головним завданням якої була ліквідація неграмотності серед військовополонених.

У 1924 р. переїхав до Парижа, де тісно співробітничав з головою Директорії і головним отаманом військ УНР С. Петлюрою. Після його смерті згідно з законом «Про тимчасове Верховне Управління від 12 листопада 1920 р.» А. Лівицький, як голова Ради Народних Міністрів, перебрав на себе права і обов'язки голови Директорії УНР. В. Прокопович протягом 1926—1939 рр. обіймав посаду голови Ради Міністрів УНР. З жовтня 1939 р. до травня 1940 р. він — заступник голови Директорії та головного отамана УНР. Протягом 1925—1939 рр. редагував тижневик «Тризуб» у Парижі.

1927 р. заснував Бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі, яка вже 1934 р. налічувала понад 10 тис. томів літератури.

У вересні 1939 р. Уряд УНР в Парижі на чолі з В. Прокоповичем і О. Шульгіним задекларував свою солідарність із західними демократичними державами і засудив нацистський і комуністичний тоталітаризм. В той час це була єдина українська заява, в якій відкрито засуджено нацистську політику Німеччини.

Історичні праці стосуються переважно сфрагістики: «Сфрагістичні анекдоти» (1938), «Заповіт Орлика» (1939), «Під золотою хорогвою» (1943), «Печать Малороссийская» та «Сфрагістичні етюди» — обидві вміщені в «Записках НТШ» Т. CLXIII 1954 р. та ін.

Помер 7 червня 1942 р. й похований у м. Бесанкур, Франція.

Праці В. К. Прокоповича

Сфрагістичні анекдоти. — Прага, 1938.

Печать Малоросссийская; Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CLXIII. — 1954.

«Вічне підданство». До питання про правну природу з'єднання України і Москви. — Париж, 1976.

Література про В. К. Прокоповича

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998.

Державний центр УНР в екзилі: статті і матеріали. — Філадельфія—Вашингтон, 1993.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. Т. III. — Прага, 1943.

Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942. — Ч. 1.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та член уряду УНР на чужині. — К., 1998.

«…ОБ'ЄДНАТИСЯ СУПРОТИ ВОРОГІВ, ЯКІ ЗНУЩАЮТЬСЯ НАД ВІРОЮ, НАРОДНІСТЮ, Й НИЩАТЬ ЗДОБУТЕ ПОТОМ ТА КРОВ'Ю БАТЬКІВ ТА ДІДІВ».

(Петро Миколайович Врангель)

Російський військовий і політичний діяч, один з лідерів білого руху народився 28 червня (10 липня) 1878 р. в м. Новоолександрівську Ковенської губернії (Литва) в багатій дворянській родині. Мав титул барона.

П. Врангель закінчив Ростовське реальне училище, Петербурзький гірничий інститут (1901 р.), Миколаївське імператорське кінне училище (1902 р.), Імператорську академію Генерального штабу (1910 р.). Перебував на службі в лейб-гвардії Кінному полку. Учасник російсько-японської, Першої світової воєн, командувач зведеного кінного корпусу. У листопаді 1917 р. залишив армію. Відхилив пропозицію П. Скоропадського очолити Збройні сили Української Держави. З серпня 1918 р. — в білогвардійській Добровольчій армії. Одержавши титул генерал-лейтенанта, П. Врангель послідовно був командиром бригади, 1-ї кінної дивізії, 1-го кінного корпусу. З січня 1919 р. він — командувач Кавказької Добровольчої армії, у грудні 1919-го — січні 1920 р. — командувач Донської армії.

4 квітня 1920 р. А. Денікін призначив барона головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії — залишками військових поразок кінця 1919 — початку 1920 р.

До цього П. Врангель конфліктував з А. Денікіним, вимагав зміщення останнього з посади головнокомандуючого військовими силами Півдня Росії за невдачі в боротьбі з Радянською владою. Активну підтримку (дипломатичну, економічну, військову) П. Врангелю надали Англія й Франція. Реорганізувавши в травні 1920 р. наявні сили в «Русскую армию» (її складовою став і флот на Чорному і Азовському морях), головнокомандуючий почав готуватися до операцій проти влади Рад.

На території, контрольованій військами під командуванням П. Врангеля, було встановлено режим військової диктатури. Її загальні напрямки підпорядковувалися розв'язанню низки першочергових завдань: збройна боротьба з більшовиками; створення правопорядку, який підтримували б найширші верстви населення, в т. ч. дрібні селяни-власники, поліпшення матеріального добробуту робітників і задоволення їхніх професійних потреб. Внутрішнє життя в Криму та в Південній Україні регламентувалося наказами головнокомандуючого, правилами, тимчасовими положеннями і розпорядженням уряду Південної Росії (голова — О. Кривошеїн), які підлягали обов'язковому затвердженню П. Врангелем.

Врахувавши помилки А. Денікіна, створений П. Врангелем «Уряд Півдня Росії» оприлюднив низку заходів, розрахованих на привернення симпатій населення, передусім України, Дону, Кубані, Північного Кавказу. Зокрема в декларації з національного питання уже не йшлося про «єдину і неподільну Росію», заявлялося про надання «народностям Росії можливості визначати форму правління вільним волевиявом» і прагнення «до об'єднання різних частин Росії в широку федерацію, засновану на вільній угоді і на спільності інтересів».

Серед українського населення поширювалися листівки-відозви П. Врангеля. Слід зазначити, що написані вони були українською мовою, в них уже не вживалося таких, як у А. Денікіна, назв — «Новоросія» чи «Малоросія». П. Врангель звертався до населення регіону як до «синів України» із закликом «об'єднатися супроти ворогів, які знущаються над вірою, народністю й нищать здобуте потом та кров'ю батьків та дідів».

П. Врангель дозволив формування у складі армії українських підрозділів (куренів). Політичною поступкою зокрема було те, що «прапором українських збройних частин був прапор жовто-блакитний». Спеціально призначені референти з числа офіцерів-українців проводили роботу щодо організації українських військових частин. До українських збройних відділів мали входити лише бажаючі з цивільного населення. Однак цього правила суворо не дотримувалися, і до української військової частини, що формувалася у м. Олександрівську, перейшло декілька десятків українців з врангелівських військових частин. Подібні українські бойові підрозділи у складі врангелівських військ формувалися і в інших містах Півдня. Зокрема в числі підрозділів врангелівської армії, які воювали під українським прапором, були курінь Катеринославського повстанського коша «Визволення України», Мелітопольський курінь та ін.

П. Врангель спробував здійснити певні кроки щодо об'єднання антибільшовицьких сил. У травні 1920 р. головнокомандувач видав таємний наказ, у якому наголошувалося на необхідності встановлення контакту з отаманами повстанських загонів, які перебували в тилу червоних військ. П. Врангель вважав, що повстанство може бути використане у боротьбі з радянським режимом, особливо ті формування, на чолі яких стояли прихильники білого руху. Згідно з даними Центрального управління надзвичайних комісій (ЦУНК) при Раднаркомі УСРР у 1920 р. у південноукраїнському регіоні діяло немало повстанських загонів під керівництвом колишніх денікінських офіцерів. До складу підпільних організацій часто входили представники як врангелівського, так і петлюрівського таборів. Такі організації діяли в Єлисаветграді та Одесі. Поява об'єднаних білогвардійсько-петлюрівських організацій свідчила про спроби консолідації антирадянських сил на Півдні України. Члени згаданої одеської групи навіть намітили контури майбутнього коаліційного уряду, що включав би представників як українського національного, так і врангелівського таборів. Як зазначається у звіті ЦУНК, серед учасників організації були старші офіцери П. Врангеля, отаман петлюрів-

ських загонів, секретар «Просвіти», галицькі офіцери, солдати та інші.

Воєнна ситуація на Півдні України в 1920 р. зумовлювала пошук П. Врангелем контактів з Директорією УНР, яка була у вигнанні на польській території, через своїх представників у Румунії. У серпні 1920 р. барон направив до ставки головного отамана делегацію на чолі з полковником Я. Ногою. С. Петлюра розумів мотиви кроків П. Врангеля, хоча й явно переоцінював власні потенції, коли писав: «Врангель без мого війська буде знищений більшовиками, бо його армія буде в такому стратегічному становищі, що без співділання з моєю не в силі буде далеко на північ просуватись від Таврії. Лише тоді, коли моя армія забезпечить його ліве крило, він зможе щось зробити».

Уряд УНР також відрядив на переговори спеціальну військову делегацію на чолі з полковником І. Литвиненком, яка 28 серпня прибула до Севастополя, де розташовувалася штаб-квартира П. Врангеля, — для з'ясування ставлення останнього до українського питання і перспективи укладення з ним військової угоди.

Білогвардійцям були подані офіційні тези українського командування: 1) визнання України самостійною державою; 2) передача УНР Чорноморського флоту; 3) налагодження воєнної співпраці в боротьбі з більшовиками, а також допомога в забезпеченні Української армії амуніцією та технічним спорядженням; 4) встановлення роздільної смуги в оперативній діяльності армій по Дніпру; 5) організація української національної влади в запіллі П. Врангеля. Делегація мала також з'ясувати умови воєнної співпраці з боку П. Врангеля та його уряду.

Під час зустрічі 10 вересня 1920 р. представник П. Врангеля Шатілов від імені барона запропонував: 1) визнати П. Врангеля головою союзних армій; 2) не встановлювати роздільної смуги, бо це може зашкодити військовим потребам; 3) врангелівське командування не зацікавлене в існуванні російської влади в Україні, але там, де перебувають російські війська, влада повинна бути саме російською; там

же, де Українська армія перебуватиме на російській території, влада має бути українською. Тобто П. Врангель ухилився від визнання незалежності УНР.

Продовженням переговорів стало вироблення військової конвенції головою дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвичем і представником П. Врангеля в Румунії генералом Геруа. Сторони погодилися на створення єдиного антибільшовицького фронту, координацію планів воєнних операцій, взаємодопомогу, припинення агітаційної боротьби тощо.

12 жовтня 1920 р. на засіданні уряду в Станіславові голова Ради Народних Міністрів В. Прокопович зробив доповідь «в справі перетрактації з урядом генерала Врангеля». Було ухвалено виробити необхідні інструкції. Наступного дня уряду УНР було представлено кілька варіантів договору з врангелівцями, основний з яких передбачав: «...Уряд генерала Врангеля, з однієї сторони, визнаючи право українського народу на самостійне державне існування... визнаючи фактичне право на владу існуючого уряду Української Народної Республіки на територіях, заселених українським народом, і, з іншого боку, — уряд УНР, заявляючи, що проти відродженої Росії... він не буде мати ворожих намірів у своїй політиці чи господарських відносинах — обидва уряди... приступають до підписання... умов загальної боротьби з більшовиками».

Поступово схилявся до політичної угоди і П. Врангель. Однак зроблені його представниками кроки назустріч позиціям українців виявилися запізнілими.

Значно більше уваги, ніж А. Денікін, барон П. Врангель надавав питанням соціальної політики, намагаючись «навести мости» з селянством, залучити на свій бік його симпатії, зокрема коригуванням заходів у аграрній сфері. Згідно з виробленим «Законом про землю» частина поміщицьких земель (у маєтностях зверх 600 десятин) могла відійти у власність селянства з викупом землі по 5-кратній вартості врожаю з розстрочкою на 25 років. Замість повітових і сільських рад передбачалося створення земств і общин як органів селянського самоврядування. Декларувався «державний захист» робітників від володарів підприємств.

Сподіваючись на власну силу, П. Врангель не погодився на координацію дій з польською армією (французькі фахівці, зокрема, пропонували запровадити єдине командування), розробив власний план дій армії.

Передбачалося захоплення Північної Таврії, Донбасу, Таманського півострова, затим — вторгнення на Дон і Північний Кавказ і, зрештою, після проведення мобілізацій (особливий розрахунок був на підтримку козацтва) — похід на Москву. Однак намічені плани почали руйнуватися через небажання селянства й козацтва підтримати чергову воєнну кампанію — втома виявилася настільки сильною і загальною, що навіть міцніше селянство (куркулі) прагнуло закінчення безкінечної розрухи й бажало мирного життя.

В тилу врангелівців розвивалася повстансько-партизанська боротьба, її організаторами були підпільні більшовицькі організації, яких скеровував Закордонний відділ ЦК КП(б)У. Практично на всій зайнятій білими території спалахували вогнища спротиву — здійснювалися диверсії (порушення комунікацій), напади на військовиків, збройні арсенали, організовувалися страйки. Розрізнені партизанські загони «зелених» об'єдналися у Кримську повстанську армію під командуванням С. Бабаханяна, здійснили ряд бойових операцій, сміливих рейдів. Каральні заходи врангелівців не могли загасити полум'я боротьби.

Війська П. Врангеля не змогли досягти стратегічного успіху в розпочатому на початку червня наступі у Північній Таврії. Вони були зупинені на лінії Олешки—Мелітополь—Каховка, а розпочатий наприкінці того ж місяця контрнаступ радянських військ повернув білогвардійців мало не на висхідні позиції. Ситуація майже повторилася в кінці липня. Врангелівцям спочатку вдалося захопити Оріхів і Олександрівськ, однак після кровопролитних боїв довелося знову відійти, дозволивши червоним створити знаменитий Каховський плацдарм, що не лише перерізав шлях на Північ та Донбас, відтягував на себе чималі сили супротивника, а й становив безпосередню загрозу білим за Чонгарським перешийком. Відчайдушні спроби повернути втрачені позиції,

крім численних втрат у живій силі й техніці, ні до чого не привели.

Зазнавши також невдач з висадкою десантів у Північному Приазов'ї й на Кубані, білогвардійці розпочали у вересні 1920 р. активні дії, спрямовані на захоплення Донбасу. З воєнно-технічного боку (гармати, танки, аероплани) вони були забезпечені краще, ніж усі їх попередники. Чисельність армії сягала 65—70 тис. військових (антантські військові кораблі переправили на підмогу П. Врангелю влітку 1920 р. 35—40 тис. денікінців з Кубані).

Радянське командування також вжило заходів до зміцнення своїх сил в Північній Таврії, сконцентрувавши на Кримському напрямку Південно-Західного фронту на середину вересня понад 45 тис. бійців, значну частину наявної техніки. На допомогу свіжим частинам, сформованим в різних регіонах, знятих з інших фронтів, сюди направлялась і 1-ша Кінна армія С. Будьонного.

Комуністична партія, Радянська влада провели масштабну політичну кампанію задля мобілізації якомога більших ресурсів для допомоги силам, зосередженим на антиврангелівському фронті. Партійні організації повсюдно приймали рішення про делегування до Червоної армії комуністів. Такими ж були численні ухвали безпартійних конференцій. Чимало зробили в цьому напрямку комсомол, профспілки. Збереглося чимало різних документів про моральну підтримку Червоної армії (резолюції зборів, мітингів, листи, телеграми, звернення тощо).

Повсюдно проводилися тижні допомоги фронту, боротьби з Врангелем, сім'ї червоноармійця. До лав Червоної армії вливалися тисячі молодих бійців, в частини надходила фінансова, матеріальна допомога, агітаційна література.

Все це дозволило радянським військам, керівництво якими здійснював М. Фрунзе (він був у вересні 1920 р. призначений командуючим Південним фронтом), блокувати спроби П. Врангеля взяти ініціативу на будь-якому напрямку (задніпровський прорив, Каховський виступ) і відтягнути всі сили на Кримський півострів.

Однак, здавалося би, неприступні укріплення (Турецький вал, Ішунські позиції, флот), які захищали близько 30 тис. солдат і офіцерів, у результаті рішучих атак червоних, які розпочалися 8 листопада 1920 р., за кілька днів були подолані й практично за тиждень весь Кримський півострів став радянським.

В умовах перманентних поразок П. Врангель 16 листопада 1920 р. був змушений залишити армію й евакуюватися до Туреччини. Надалі проживав у Югославії, Бельгії. Заснував Російський загальновоїнський союз.

Помер 25 квітня 1928 р. в Брюсселі, похований у Бєлграді (Югославія).

Праці П. М. Врангеля

Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля. Ч. 1—2. — М., 1992.

Література про П. М. Врангеля

Акулов М., Петров В. 16 ноября 1920. — М., 1989.

Бортневский В. Загадка смерти генерала Врангеля. — СПб. 1996.

Буравченков А. В. Врангель Петро Миколайович // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003.

Венков А. В. Врангель // Белые генералы. — Ростов-на-Дону, 1998.

Врангель Петр Николаевич // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983.

Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919—1920 рр.). — Черкаси, 2004.

Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — Харьков, 2006.

«РЕВОЛЮЦІОНЕР І СОЛДАТ З ГОЛОВИ ДО НІГ»

(Михайло Васильович Фрунзе)

Професіональний революціонер, партійний, радянський і військовий діяч народився 2(14) лютого 1885 р. в м. Бішкеку (Киргизія) в родині військового фельдшера, молдаванина за національністю.

Закінчивши гімназію, юнак 1904 р. вступив до Петербурзького політехнічного інституту. Того ж року став членом більшовицької партії і почав брати участь у студентських і робітничих гуртках. В 1905 р. він — один з організаторів і керівників страйку текстильників у Іваново-Вознесенську. Був членом однієї з перших в Росії Іваново-Вознесенської Ради робітничих депутатів. Делегат IV з'їзду РСДРП (1906 р.). Не раз зазнавав арештів, двічі був засуджений до страти, однак покарання змінювалися вироками про довічне заслання. Влітку 1915 р. втік з каторги і вів революційну роботу в Забайкаллі, 1916 — в арміях Західного фронту. Після Лютневої революції спочатку в Білорусії, а з жовтня — в Іваново-Вознесенську проводив велику роботу щодо підготовки до боротьби за перемогу соціалістичної революції.

В період інтервенції і громадянської війни М. Фрунзе незмінно на військовій роботі. В 1918—1920 рр. послідовно займав пости командуючого 4-ю армією Східного фронту, Південної групи Східного фронту, Східного, Туркестанського

і Південного фронтів. У боях проти білогвардійських армій М. Фрунзе проявив себе талановитим полководцем.

Характеризуючи його «як революціонера і як солдата з голови до ніг», Л. Троцький — керівник військового відомства РСФРР в роки громадянської війни — відзначав притаманну Михайлу Васильовичу особисту хоробрість і «мужність рішучості, без якої немає воєначальника, немає полководця».

На долю Михайла Фрунзе випало керувати здійсненням вирішальних операцій громадянської війни на теренах України. У вересні 1920 р. полководець був призначений командуючим Південним фронтом. Саме з цього напрямку тоді існувала основна загроза Радянській владі, уособлена армійськими формуваннями генерала П. Врангеля.

Згідно з планом, оперативно розробленим М. Фрунзе, розгром врангелівців передбачалося здійснити шляхом оточення і знищення їх сил у Північній Таврії. Головний удар планувався в напрямку Перекопу, щоб відрізати білогвардійцям шлях відступу в Крим. Вирішальну роль у здійсненні задуманого мала відіграти кіннота, тому наступальні операції не починались до підходу 1-ї Кінної армії під командуванням С. Будьонного.

Втілення в життя виробленого плану було пов'язано з подоланням значних труднощів: не вистачало боєприпасів, військового спорядження, продовольства. До того ж противник безперестанно атакував.

Після того як зазнали невдачі спроби врангелівців оволодіти Донбасом, вони 8 жовтня почали наступ на правому березі Дніпра в напрямку Олександрівськ—Нікополь, намагаючись до прибуття нових підкріплень радянських військ розгромити Нікопольську групу (частини 2-ї Кінної, 6-ї і 13-ї армій), захопити Каховський плацдарм і просунутися в глиб Правобережної України. Дії П. Врангеля були також розраховані на те, щоб не допустити перемир'я між Польщею і радянськими республіками.

Проте війська Південного фронту (рішення Реввійськради РСФРР про його створення було ухвалене 21 вересня 1920 р.) своїми діями зірвали плани врангелівців. У запеклих боях, що розгорілися 12—16 жовтня в районі Апостолове—Нікополь, 2-га Кінна армія (командувач — О. Городовиков) у взаємодії з

частинами 13-ї і 6-ї армій завдала серйозної поразки білогвардійцям і відкинула їх на лівий берег Дніпра.

З великими втратами для ворога був відбитий і його наступ на Каховський плацдарм, який захищали 51-ша дивізія і 44-та бригада 15-ї стрілецької дивізії. Неабияку мужність виявили радянські бійці під час танкових атак противника; кілька танків було підбито і захоплено. Зірвавши плани врангелівців, радянські частини на деяких ділянках фронту перейшли в контрнаступ. Противник, зазнавши великих втрат, змушений був відступити.

Три кавалерійські і дві піхотні дивізії противника були повністю розгромлені. Червона Армія остаточно вирвала ініціативу у ворога. В 20-х числах жовтня П. Врангель почав відтягувати свої основні сили за лінію мелітопольських укріплень.

Натомість усі війська Південного фронту приготувалися до рішучого наступу на врангелівців. На цей час вони уже мали значну перевагу. У війська фронту влилася новоутворена 4-та армія в складі 23-ї, 30-ї і зведеної курсантської стрілецької дивізій. Південний фронт отримав велику кількість зброї і боєприпасів. Перед наступом радянські війська мали близько 100 тис. багнетів і понад 33 тис. шабель, 527 гармат, 2664 кулемети, 57 бронеавтомобілів, 17 бронепоїздів і 45 літаків.

28 жовтня 1920 р. почався вирішальний наступ Червоної армії проти П. Врангеля. Наступ відбувався у надзвичайно важких умовах: вдарили ранні морози, які досягали 15 градусів, не вистачало взуття, теплого одягу (більшість червоноармійців була ще в літній формі) тощо.

Врангелівці чинили серйозний опір. Та все ж після дводенних боїв білогвардійці змушені були залишити мелітопольські укріплення. 30 жовтня радянські війська вступили в Мелітополь. Частини 1-ї Кінної армії, які наступали з Каховського плацдарму, вийшли в тил військ П. Врангеля. Але радянська кіннота не змогла перешкодити відступу в Крим значного угруповання ворога.

Після успішного завершення першого етапу боїв з врангелівцями перед військами Південного фронту постало нове завдання — подолавши сильні укріплення ворога, оволодіти

Кримом. Білогвардійці побудували вздовж Турецького валу три лінії дротяних загороджень і окопів.

Перед валом було вирито глибокий (до 10 м) рів шириною в 20 м. В середині валу споруджені бліндажі й обладнані артилерійські позиції з великою кількістю гармат і кулеметних гнізд. Із заходу Перекопські укріплення вогнем гармат прикривав флот противника, а зі сходу знаходився Сиваш (Гниле море). Трохи на південь від Турецького валу проходила друга лінія оборони білогвардійських військ — так звані Ішунські позиції. Кримські укріплення, які являли собою досконалу систему інженерних споруд, були побудовані під керівництвом досвідчених англійських і французьких інженерів. Військові фахівці Заходу вважали ці укріплення неприступними.

За Перекопськими укріпленнями П. Врангель на початку листопада 1920 р. зосередив 1-й і 2-й армійські корпуси, а підступи до Чонгарського півострова захищав Донський козачий корпус. Білогвардійська армія на цей час налічувала до 30 тис. чоловік піхоти і кавалерії; вона мала 200 гармат, п'ять бронепоїздів, 20 броньовиків і три танки. Врангелівці сподівалися, що за міцними укріпленнями їм вдасться в тривалих оборонних боях обезкровити радянські війська, а потім, зібравши сили, знову перейти в наступ. Але цим планам не судилося здійснитися.

В ніч на 8 листопада за наказом командуючого Південним фронтом М. Фрунзе почався штурм перекопських укріплень. Форсуючи у крижаній воді Сиваш, бійці несли на собі кулемети, снаряди, тягнули гармати. Попереду наступали штурмові колони, які складалися переважно з комуністів. Їм показували шлях місцеві жителі. На ранок у запеклому бою вдалося опанувати усім Литовським півостровом.

Паралельно почався штурм Турецького валу. Кілька перших атак не принесли успіху — ураганний вогонь зупиняв червоноармійців. Але вони знову й знову піднімалися в атаку. Розриваючи колючий дріт лопатами, сокирами, прикладами гвинтівок, червоноармійці видиралися зледенілими стінами на вал, долали один за одним всі три ланцюги укріплень, просувалися в глиб півострова.

11 листопада розпочався штурм Чонгарських укріплень, було зайнято ст. Ішунь.

Слідом за піхотними частинами в Крим у район Чонгару ввійшли бійці 1-ї Кінної армії, а в район Перекопу — 2-ї Кінної армії. Під натиском радянської кінноти врангелівці почали масовий відступ. 13 листопада радянські війська зайняли Сімферополь, 15 листопада — Севастополь і Феодосію, 16 листопада — Керч, Алушту і Ялту. Того ж дня М. Фрунзе повідомив РНК, В. Леніна про остаточний розгром Врангеля і ліквідацію Південного фронту. Рештки білогвардійських військ, а також тих, хто скупчився навколо них на платформі ворожості до Радянської влади (близько 80 тис. чоловік), евакуювалися до Туреччини на іноземних кораблях та захоплених суднах Чорноморського флоту.

Свій внесок у розгром врангелівців внесли й партизани, здійснюючи з тилу напади на супротивника, перерізаючи комунікації тощо.

Ще в момент, коли визначилася перевага червоних і ставало дедалі яснішим, що опір білих ось-ось буде остаточно зломлено, 11 листопада 1920 р. останнім було передано ультиматум Реввійськради Південного фронту. Ось його повний зміст:

«Головнокомандуючому всіх збройних сил Півдня Росії генералу Врангелю.

Через очевидну марність подальшого спротиву ваших військ, який загрожує лише даремним пролиттям нових потоків крові, пропоную вам негайно припинити боротьбу і наказати всім підлеглим вам військам армії і флоту скласти зброю.

У разі прийняття вищеназваної пропозиції революційна військова рада південного фронту, на підставі наданих їй Центральною Радянською владою повноважень, гарантує вам усім, хто складе зброю, повне вибачення щодо вчинків, пов'язаних з громадянською війною.

Всім, хто не бажає працювати в Радянській Росії, буде забезпечена можливість безперешкодного від'їзду закордон у разі відмови під чесне слово від будь-якої участі в подальшій боротьбі з Радянською Росією.

Відповідь по радіо очікується не пізніше 24-х годин 12 листопада за новим стилем.

Командуючий арміями південного фронту Фрунзе

Члени Реввійськради Смілга, Владимиров, Бела Кун».

Аналізуючи наведений документ, важливо звернути увагу на два моменти.

Ультиматум направлявся персонально П. Врангелю, не був зверненням «до кожного солдата, до кожного білого офіцера особисто, а не до командування Російської армії...», як це стверджується деякими сучасними дослідниками.

Укладачі Повного зібрання творів В. І. Леніна зробили до згаданого звернення примітку, буцімто П. Врангель не відповів на пропозицію М. Фрунзе і приховав його від своїх військ. Однак у тій же примітці говориться, що звернення було здійснено «по радіо». Отже, про його зміст могли дізнатися й ширші кола учасників бойових дій.

Стверджувати, що на останніх це справило серйозний психологічний вплив, в результаті призвело до відповідної зміни фронтової ситуації, непросто — білі вояки здебільшого рятувалися втечею до Севастополя у розрахунку на евакуацію морем. Ті, хто опинявся в ар'єргарді, природно, відстрілювалися.

В історіографії відомий факт про розмножену польовою друкарнею листівку, звернену безпосередньо до рядових бійців і офіцерів — захисників Перекопа. Підписана В. Блюхером, вона розкидалася над позиціями супротивника з аероплана, однак не привела до бажаних результатів. Врангелівці тоді вважали своє становище безпрограшним.

Мабуть, у згаданих випадках історики дещо зміщують у часі події, коли саме з ультиматумом М. Фрунзе пов'язують дещо пізніші акції Радянської влади.

12 листопада В. Ленін направив шифром по прямому проводу телеграму Реввійськраді Південного фронту (копію — Л. Троцькому): «Тільки що дізнався про Вашу пропозицію Врангелю здатися. Вкрай здивований непомірною поступливістю умов. Якщо противник прийме їх, то слід реально забезпечити взяття флоту і невипуск жодного судна; якщо ж

противник не прийме цих умов, то по-моєму, не можна більше повторювати їх і слід розправитися нещадно».

Ні про повторні ультиматуми, ні про реакцію на документ М. Фрунзе як командування, так і офіцерства врангелівських військ невідомо.

Широкого розголосу набула інформація про масові розстріли білих офіцерів у Криму уже після зайняття червоними півострова — в останні дні листопада і в грудні 1920 р. і про причетність до них одного з лідерів Компартії України Г. П'ятакова.

Те, що відомо про тогочасні трагічні події, в основному зводиться до наступного.

Коли, після розгрому П. Врангеля, півострів ставав радянським, наділена Всеросійською ЧК особливими повноваженнями місцева влада оголосила, що всі білогвардійські офіцери повинні обов'язково пройти реєстрацію (ті, хто відмовиться, вважатимуться поза законом) і потім самі мають визначити подальшу долю: виїхати, емігрувати або ж працювати у згоді з Радянською владою. «Мені рідко доводилось спостерігати таке почуття загального полегшення, як після цієї об'яви, — свідчив письменник В. Вересаєв, — молоде біле офіцерство, яке складалось переважно із студентства, аж ніяк не чорносотенне, логікою речей загнане в боротьбу з більшовиками, за якими вони не зуміли розгледіти найширших трудових мас, давно уже вважало свою роль обтяжливою і з відчаєм почувало, що пішло хибним шляхом, але що виходу на інший шлях йому немає. І ось раптом цей вихід відкривався — вихід до чесної роботи у рідній країні». Проте тих, хто повірив представникам Радянської влади і з'явився на реєстрацію (їх було немало — «тисячі людей»), віроломно заарештовували і розстрілювали.

Як згадує В. Вересаєв, на запитання: навіщо все це робилося, Ф. Дзержинський відповів, що тут мала місце величезна помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. Щоб його розорити, туди були послані товариші з особливими повноваженнями. «Але ми ніяк не могли думати, — говорив Дзержинський, — що вони так використають ці повноваження». Ім'я П'ятакова Фелікс Едмундович не назвав, пише Вересаєв, але всі знали, що очолювала цю розправу «п'ятаковська трійка».

На чому ґрунтувалися твердження В. Вересаєва, сказати важко. І до сьогодні прямих документів не виявлено. А ві-

домий дослідник проблем, пов'язаних з терором, С. Мельгунов називає лише прізвища угорського комуніста Бела Куна та Р. Самойлової (Землячки), коли мова заходить про кримську трагедію. Вочевидь, історики мають тут ще сказати своє слово.

Розгром військового угруповання, очолюваного П. Врангелем, став перемогою Червоної армії над останнім крупним білогвардійським формуванням, безпосередньо збройно підтримуваним Антантою на території України, відкривав нові перспективи її розвитку.

Паралельно з керівництвом розгромів останнього оплоту білого руху М. Фрунзе довелося надавати великої уваги й докладати зусиль до забезпечення переламу на повстанському, так званому внутрішньому фронті.

Приборкуючи повстанську стихію, передусім махновщину, значною мірою підірвавши їх силу, істотно зменшивши масштаби, М. Фрунзе надалі безпосередньої дотичності до керівництва боротьбою на цьому напрямку більше не мав.

З грудня 1920 р. Михайла Васильовича було призначено уповноваженим Реввійськради республіки в Україні, командуючим Збройними силами України, а з початку 1921 р. — і Криму. На цій посаді він працював до березня 1924 р. В листопаді 1921 р. — січні 1922 р. очолював місію УРСР в Туреччині. В лютому 1922 р. М. Фрунзе був затверджений заступником голови Раднаркому УРСР. Одночасно працював заступником голови Української економічної ради. Працюючи в Україні, Михайло Васильович вніс великий вклад у справу відбудови й розвитку економіки і культури республіки, в згуртування рядів Компартії України, у зміцнення Радянської влади. Він був одним з активних організаторів Союзу РСР.

У березні 1924 р. М. Фрунзе був призначений заступником голови Реввійськради Союзу РСР і народного комісара у військових і морських справах СРСР. Одночасно з квітня 1924 р. він був начальником штабу Робітничо-селянської Червоної армії, начальником Військової академії (нині вона носить його ім'я). З січня 1925 р. М. Фрунзе — голова РВР СРСР і народний комісар у військових і морських справах СРСР, з лютого 1925 р. — член Ради праці і оборони СРСР. На X—XIII з'їздах партії він обирався членом ЦК РКП(б). У 1924 р. обраний

кандидатом у члени Політбюро ЦК РКП(б). На V, VI і VII конференціях КП(б)У М. Фрунзе обирався членом ЦК. Був членом Політбюро ЦК КП(б)У (1921—1924 рр.), обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР, членом ВУЦВК. М. Фрунзе провадив значну військово-теоретичну роботу. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Помер під час медичної операції 31 жовтня 1925 р. Похований на Червоній площі у Москві.

Праці М. В. Фрунзе

На новых путях. — М., 1925.

Собрание сочинений. В 3-х т. — М., 1926—1929.

На фронтах гражданской войны. — М., 1941.

Неизвестное и забытое. Публицистика, мемуары, документы, письма. — М., 1965.

Література про М. В. Фрунзе

Архангельский В. Фрунзе. — М., 1970.

Білан Ю. Я., Білан В. Ю. Михайло Васильович Фрунзе. — К., 1962.

Воспоминания о Фрунзе. — Иваново, 1959.

М. В. Фрунзе. Жизнь и деятельность. — М., 1962.

М. В. Фрунзе. Военная и политическая деятельность. — М., 1984.

О. М. Фрунзе. Воспоминания, очерки, статьи современников. — М., 1985.

Сиротинский С. М. В. Фрунзе. — М., 1928.

Тополянский В. Д. Гибель Фрунзе. // Вопросы истории. — 1993. — № 6.

Фрунзе Михаил Васильевич // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983.

Фрунзе Михаил Васильевич // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996.

«ВИЗНАННЯ ЗА ДОРОГУ ЦІНУ»

(Андрій Миколайович Лівицький)

Визначний український громадсько-політичний та державний діяч, правник народився 9 (21) квітня 1879 р. в с. Липлява Золотоніського повіту Полтавської губернії.

Освіту здобув у Прилуцькій гімназії та Колегії П. Галагана у Києві, після закінчення якої 1896 р. вступив до Київського університету. Навчався на математичному та юридичному факультетах. Очолював студентську громаду у Києві. За участь у студентському політичному русі 1897 та 1899 рр. був ув'язнений до Лук'янівської тюрми. 1899 р. виключений із університету та висланий на Полтавщину під гласний нагляд як учасник загального студентського страйку. З 1901 р. — член Революційної української партії (РУП), керівник відділу партії в Лубнах. Після закінчення університетського курсу з 1903 р. служив у Лубенському окружному суді, у листопаді 1905 р. став присяжним повіреним Харківської судової палати. 1913 р. обраний мировим суддею Золотоніського повіту і на цій посаді залишався до 1917 р.

Під час революції 1905 р. А. Лівицький був головою Коаліційного комітету українських, російських і єврейських організацій у Лубнах, а також очолював загін самооборони, який складався із шести бойових дружин, виступав на численних

мітингах. 3 січня 1906 р. був заарештований у справі так званої Лубенської республіки та Громадської самооборони. Після втечі з-під варти 7 жовтня 1907 р. заарештований удруге в Лубнах і півтора року відбував ув'язнення.

У 1905—1920 рр. А. Лівицький — один з провідних членів Української соціал-демократичної робітничої партії. 16 березня 1917 р. А. Лівицького було обрано Золотоніським повітовим комісаром, а 1 серпня 1917 р. Полтавський губернський комітет Тимчасового уряду затвердив його губернським комісаром Полтавщини.

Як делегат І Всеукраїнського селянського з'їзду від Золотоніського повіту був обраний до складу ЦК Селянської спілки і став членом Української Центральної Ради. В серпні 1917 р. — травні 1918 р. був гласним Золотоніського повітового і Полтавського губернського земств, головою Золотоніських повітових і Полтавських губернських земських зборів, почесним мировим суддею Золотоніського повіту. Очолював Золотоніський повітовий комітет і був членом Полтавського губернського комітету УСДРП.

Усунутий з посади губернського комісара гетьманською владою 4 травня 1918 р. Працював юрисконсультом Центрального українського кооперативного комітету. З серпня 1918 р. входив до складу опозиційного владі П. Скоропадського Українського національного союзу. Під час антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 р. А. Лівицький виконував обов'язки повітового і губернського комісара на Полтавщині.

Після встановлення влади Директорії УНР був одним з організаторів та керівників Трудового Конгресу України.

Від січня 1919 р. А. Лівицький обіймав посади: тимчасово керуючого Міністерством внутрішніх справ УНР, товариша міністра юстиції; з 9 квітня 1919 р. він — міністр юстиції і заступник голови Ради Народних Міністрів у кабінеті Б. Мартоса, в червні 1919 р. — керуючий Міністерством закордонних справ і міністр юстиції УНР. У кабінеті І. Мазепи А. Лівицький обіймав посаду заступника голови Ради Міністрів. Водночас у жовтні 1919 р. був головою дипломатичної місії

УНР у Польщі. Брав участь у виробленні умов українсько-польського договору (йому передувала Декларація від 2 грудня 1919 р.).

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) торували шлях до укладення широкомасштабної таємної угоди, підсумкового документа, що ввійшов в історію під назвою Варшавського договору. В концентрованому вигляді заключна фаза підготовки важливого акта віддзеркалюється у виступі А. Лівицького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 р.: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні Ради Міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Кам'янець, то там не було більшости Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали — негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Кам'янці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодились на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа — давня, вона виникла підчас одної моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціялісти (Польська Партія Соціялістична) та деякі ліві групи. А більшість сойму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти «української авантюри». Вони бояться Самостійної України більше, ніж Совітської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці — Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків яку-будь допомогу без підписання військової конвенції».

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знаряддям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом — на весь час його існування — і всією Європою». С. Петлюра говорив І. Мазепі: «Наш договір з поляками підписаний при активній допомозі Франції».

Як і у випадку з декларацією від 2 грудня 1919 р., Андрій Миколайович добре розумів, що нова здача національних позицій на догоду польських домагань (історико-юридичне підтвердження прав Речі Посполитої на Східну Галичину і Західну Волинь) викличе величезне невдоволення у значної частини українства. Однак союз з Річчю Посполитою — «визнання за дорогу ціну» — він вважав єдино можливим за тих обставин варіантом продовження боротьби за Українську Народну Республіку. Принаймні, такий крок залишав бодай якісь надії на продовження розпочатої справи.

А. Лівицький користувався особливою довірою у голови Директорії УНР С. Петлюри, з яким зблизився за час перебування у Варшаві. Оскільки голова Ради Народних Міністрів І. Мазепа знаходився на окупованій території України, брав участь у Першому Зимовому поході, зв'язку з ним практично не було, уривчасті відомості через утруднене листування приходили рідко. За цих обставин дедалі більше функцій керівника уряду перебирав на себе офіційний заступник голови Ради Міністрів А. Лівицький. Зокрема, він підбирав

виконуючих обов'язки міністрів замість тих, хто з різних причин не міг брати участі в державній роботі. Потреба в цьому особливо зросла після початку походу польської армії в Україну і поступового звільнення її території від більшовиків. Так паралельно з офіційним урядом І. Мазепи, який дійсно був малоспроможним (працювало більш-менш систематично лише 5—7 міністрів), на квітень-травень 1920 р. сформувався неофіційний, робочий «тіньовий» кабінет на чолі з А. Лівицьким. Потреба в заміні Ради Народних Міністрів на середину травня 1920 р. була абсолютно очевидною. Найімовірнішим її головою вважали А. Лівицького, який би й сформував кабінет відповідно до умов, що склалися, із врахуванням тогочасної розстановки політичних сил і міжнародного становища Української Народної Республіки.

Однак в той момент С. Петлюра вирішив не віддавати найвищу урядову посаду А. Лівицькому. В українських політичних колах виникла надзвичайно гостра опозиція Варшавському договору і тому далекому від демократизму способу, яким його було підписано — більшість членів уряду і навіть його голова нічого не знали про умови, які сприймались як образливі, національно-принизливі; а про керівництво політичних партій годі й говорити. С. Петлюрі, очевидно, навіть вигідно було каналізувати широке невдоволення в русло, яке полишало його — авторитарного провідника УНР — дещо осторонь небажаних пристрастей. Слід було турбуватися й про авторитет майбутнього голови уряду, якого обирав С. Петлюра. Тому А. Лівицького було доцільно залишати на попередніх ролях.

Його час настав, коли Українська Народна Республіка в черговий раз опинилась на краю прірви восени 1920 р. Навіть не всі міністри могли триматися вкупі, не встигали переміщатися за військами, що, зазнаючи відчутних втрат, стрімко відступали до західних кордонів республіки. Прийнявши 16 жовтня 1920 р. відставку В. Прокоповича, голова Директорії С. Петлюра поклав виконання обов'язків голови Ради Народних Міністрів на А. Лівицького, що за три дні до цього вийшов із УСДРП. Осідком уряду з початку листопада 1920 р. став Кам'янець, куди зі Станіславова почали прибувати деякі з народних міністрів.

Спроба уряду вплинути на моральний стан вояків, підняти їх бойовий дух (інших можливостей в уряду практично не залишалось) перелому в ситуацію не внесла. Урядові установи УНР 14 листопада евакуювались до Галичини, а 21 листопада останні підрозділи Української армії залишили терени України і через Збруч переправились до Польщі. Уряд А. Лівицького опинився у вигнанні, ще певний час не усвідомлюючи, що повороту в Україну не станеться протягом дуже тривалого часу, що довгі десятиліття проводу УНР судитиметься працювати за межами рідної землі.

В 1920—1921 рр. та 1922—1926 рр. А. Лівицький очолював уряд УНР в екзилі. Після трагічної загибелі у травні 1926 р. С. Петлюри він став його наступником (згідно з Законом про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р.). А. Лівицький очолював Директорію УНР та став головним отаманом військ УНР. З того часу і до своєї смерті він очолював Державний центр УНР в екзилі. Жив у Варшаві під постійним наглядом польської поліції. Був одним з ініціаторів створення та активним членом Прометеївського руху.

У роки Другої світової війни перебував на окупованій гітлерівцями території. В повоєнний час жив у Німеччині. З травня 1945 р. значно активізував роботу уряду. З метою консолідації політичних сил в еміграції та реорганізації Державного центру УНР в екзилі за ініціативою А. Лівицького та у співпраці з І. Мазепою 1948 р. було створено Українську Національну Раду в екзилі.

Помер в Карлсруе, був похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені (Німеччина), згодом перепохований у С. Бавнд Бруку (Нью-Джерсі, США).

Література про А. М. Лівицького

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К. — Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990).

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. — Філадельфія—Київ—Вашингтон, 1993.

Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 2. — Львів, 1994.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. — Т. I—III. — Прага, 1942.

Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942.

Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. У 3-х томах. — Т. 2. — К., 1995.

Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. — К., 1996, 1997.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996.

Українська загальна енциклопедія: Книга знання. — Львів—Станіслав— Коломия, 1931. — Т. 2.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001.

Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. — Житомир, 1992.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1998.

СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ У КНИЗІ

АН — Академія наук

Бунд — Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії

Вапліте /ВАПЛІТЕ — Вільна академія пролетарської літератури

ВОХР — Воєнізована охорона

ВРК — Військово-революційний комітет

ВРНГ — Вища рада народного господарства

ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВУЧК — Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем

ГС — Генеральний Секретаріат

ДВУ — Державне видавництво України

УНЦ — Український національний центр

ДКРР — Донецько-Криворізька Радянська Республіка

Заг. Укр. Р. — Загальна Українська Рада

ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка

Істпарт — Комісія з історії Жовтневої революції і РКП(б)

Коопцентр — Український центральний кооперативний комітет

ЛНВ — Літературно-науковий вісник

МВС — Міністерство внутрішніх справ

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО — Народний комісаріат оборони

НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка

ОДПУ — Об'єднання державних політичних управлінь

Протофіс — Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства

РВР — Революційна військова рада

РКП(б) — Російська Комуністична партія (більшовиків)

РНГ — Рада народного господарства

РНК — Рада Народних Комісарів

РПА — Революційна повстанська армія

РПАУ(м) — Революційна повстанська армія України (махновців)

РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія
РУП — Революційна українська партія
РФ — Російська Федерація
Севвостлаг — Северо-Восточный исправительно-трудовой лагерь
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТУП — Товариство українських поступовців
УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВУ— Український вільний університет
УГВК — Український генеральний військовий комітет
УДХП — Українська демократично-хліборобська партія
УКП(б) — Українська Комуністична партія (боротьбистів)
УНГ — Українська національна громада
УНДП — Українська національно-демократична партія
УНДС — Український національно-державний союз
УНР — Українська Народна Республіка
УНРада — Українська Народна Рада
УНС — Український народний союз
УНС — Український національний союз
УНТ — Українське наукове товариство
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УРДС — Український революційно-демократичний союз
УРНГ — Українська Рада народного господарства
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСДС «Спілка» — Український соціал-демократичний союз «Спілка»
УСІ — Український соціологічний інститут у Празі
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
ЦК КП(б)У— Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦКК КП(б)У — Центральна контрольна комісія Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦПКП — Центральне правління кам'яновугільної промисловості
ЦР — Центральна Рада
ЦУП — Центр українських партій

ЗМІСТ

Долі революціонерів і сучасна Україна 3
Вступ 7
«Я сам прийшов до політики через історію,
і сей шлях вважаю нормальним» (М. С. Грушевський) 12
«Чесність з собою» (В. К. Винниченко) 34
«Самостійна Україна» (М. І. Міхновський) 62
«Тріска великого зрубаного лісу» (Д. І. Дорошенко) 83
«Література про Українську революцію дуже бідна»
(П. О. Христюк) 107
«Хай живе соціалізм на Україні!» (Ю. Т. Медведєв) 118
«Народний секретар внутрішніх справ буде
об'єднувати роботу Народного Секретаріату» (Є. Б. Бош) 127
«Щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця»
(В. О. Голубович) 134
«Ми частина всієї української революційної демократії»
(М. В. Порш) 138
«З'їзд Рад викликав мене на Україну» (М. О. Скрипник) 156
«Добиватися єдності Донецького басейну в межах
Радянської республіки» (Ф. А. Сергєєв (Артем)) 167
«Ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації»
(В. П. Затонський) 177
«Бог не дав мені сил справитись із цим завданням»
(П. П. Скоропадський) 189
«Чудовий тип старого українця» (М. М. Устимович) 230
«Мати такого міністра народної освіти
все ж була знахідка» (М. П. Василенко) 233
«Він був надзвичайно сумлінним, але із справами
не завжди міг впоратися» (Ф. А. Лизогуб) 240
«Мандаринські етикети — набік!» (Г. Л. П'ятаков) 243
«Людина великої сили волі» (С. М. Гербель) 268

«Ми тісно пов'язані з Російською Комуністичною партією» (Е. Й. Квірінг) 271

«Є лише одна правда» (М. Ю. Шаповал) 281

«Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю» (С. В. Петлюра) 296

«Перед Тобою, Український народе, відчиняється сонячний шлях до світлої народної будучини» (К. А. Левицький) 326

«Виявляв велику енергію у важнійших хвилинах наших визвольних змагань» (Є. О. Петрушевич) 332

«Ми поляжем, щоб славу і волю і честь, Рідний краю, здобути Тобі!» (С. Т. Голубович) 345

«Попросту свята по вдачі людина» (В. М. Чехівський) 351

«Виглянцьований європеєць» (Х. Г. Раковський) 357

«Селянин... не буде ніколи боротися з більшовиками» (С. С. Остапенко) 371

«І залишиться одна чиста ідея» (Всеукраїнський староста) (Г. І. Петровський) 376

«Працював щиро для добра українського народу» (Б. М. Мартос) 380

«В свідомості чесних російських людей щастя батьківщини не може бути здобуто ціною її роздроблення» (А. І. Денікін) 387

«Анархія не має Батьківщини» (Н. І. Махно) 407

«Ми хочемо самі порядкувати своїм життям» (І. П. Мазепа) 445

«Вочевидь, над Україною висить якесь прокляття, яке не дає можливості злагоджено працювати» (С. В. Косіор) . . . 463

«Відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук» (В. К. Прокопович) 480

«Об'єднатися супроти ворогів, які знущаються над вірою, народністю й нищать здобуте потом та кров'ю батьків та дідів» (П. М. Врангель) 484

«Революціонер і солдат з голови до ніг» (М. В. Фрунзе) 492

«Визнання за дорогу ціну» (А. М. Лівицький) 499

Скорочення, вживані у книзі 508